

Міністерство освіти і науки України

Ніжинський
державний університет
імені Миколи Гоголя

Наукові записки

Філологічні науки

Книга 1

Ніжин – 2013

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
Серія "Філологічні науки"

*Відповідальний редактор – д. філол. н., проф. **Самойленко Г. В.***

Члени редколегії:

***Арват Н. М.** – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;*

***Астаф'єв О. Г.** – д. філол. н., проф. Київського національного університету імені Тараса Шевченка;*

***Бойко Н. І.** – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;*

***Ковальчук О. Г.** – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;*

***Левицький А. Е.** – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;*

***Михед П. В.** – д. філол. н., провідн. спец. Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН України та проф. НДУ ім. М. Гоголя;*

***Плющ М. Я.** – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя та Київського педагогічного університету ім. М. Драгоманова;*

***Потапенко С. І.** – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;*

***Хархун В. П.** – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя*

Постановою ВАК України журнал включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України, 2011. – № 2. – С. 6).

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 8 від 11.04.2013 р.

Наукові записки. Серія "Філологічні науки" (Ніжинський державний університет Н34 імені Миколи Гоголя) / відп. ред. проф. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – Кн. 1. – 319 с.

Адреса видавництва університету: вул. Воздвиженська, 3/4,
м. Ніжин, 16600,
Чернігівська обл., Україна.

Тел.: (04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Верстка і макетування – Н. О. Приходько
Літературний редактор – О. М. Лісовець, Н. О. Приходько
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Computer Modern
Наклад 100 пр.

Формат 60x90/8
Офсетний друк
Замовлення №

Папір офсетний
Ум. друк. арк. 37,2
Обл.-вид. арк. 28,2

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.

© Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя, 2013
© Г. В. Самойленко, відповідальний редактор, 2013

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Науковий журнал ○ Рік відновлення видання – 1996

Філологічні науки
Книга 1
2013 рік

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

Данилюк Н. О. Фольклорні засоби шевченкового тексту в аспекті аперцепції.....	8
Колесникова І. А. Крос-культурний конфлікт як наслідок лінгвальної помилки (на матеріалі рекламних назв).....	14
Кравець Л. В. Метафоризація концепту <i>хата</i> в українській поезії ХХ ст.	17
Коваль В. И. Український фразеологізм <i>топтати ряс</i> 'жити' в етнокультурному освітленні.....	21
Симоненко Л. О. Українська термінографія в дидактиці.....	24
Погиба Л. Г., Голіченко Л. М. Лексичні особливості професійного мовлення майбутніх військовослужбовців.....	29
Айкенова Р. А., Тусупбеков А. С. Національно-культурний компонент в руской и казахской фразеологии.	33
Ваджибов М. Д. О риторическом воспитании дагестанской студенческой поликультурной аудитории через художественную литературу.....	37
Гуцуляк Т. Є. Художня метафора як джерело формування синонімічних засобів української мови.....	45
Калашник Ю. І. Синтаксична організація роздумів науковця в мові роману Юрія Щербака "Причини і наслідки".....	51
Козловська Л. С. "Поети тримаються разом, ніби матроси крейсера" (про образні порівняння у поетичних текстах Сергія Жадана).....	58
Кумеда О. П. Риси східнополіського консонантизму в мові першодруків творів П. О. Куліша.....	63
Лісняк Н. І. Культурологічна значущість лексики, пов'язаної з поняттям "рід" у лемківській пісні.....	68
Макарець Ю. С., Сліпчук О. М. Концепти <i>рід, родина, сім'я</i> в мовній картині світу українців.....	75
Макарова Л. П. Україна і Греція: специфіка взаємодії у сфері мови і культури в останні десятиріччя.....	79
Марфіна Ж. В. Міфопоетика номінації "мати" в поетичній картині світу.....	85
Михальчук Т. Г. Самостоятельная система этикета в художественных произведениях.....	89
Міняйло Р. В. Мотивувальні чинники постання образних висловів сфери рибальства.....	94
Місінкевич О. М. Асоціативна конотація слова в системі художнього ідіостилю Галини Пагутяк (на матеріалі новели "Душа метелика").....	99
Мовчун Л. В. Римове кліше <i>очі – ночі</i> : банальна рима в лінгвокультурологічному аспекті... ..	103
Монахова Т. В. Лінгвістична ретермінологізація народництва.....	109
Мялковська Л. М. Синоніми-іменники у художніх творах І. Нечуя-Левицького.....	114
Новостаєвська О. І. Лексико-семантична характеристика філософської термінології Івана Франка (онтологічні, гносеологічні, аксіологічні та праксеологічні терміни).....	119

Пугач В. М. Традиції питомого термінотворення в сучасній українській мові.....	125
Рудакова Т. М. Принципи засвоєння неозапозичень в українській літературній мові: орфографічна адаптація.....	129
Савчук Н. М. Розмовна лексика української мови у функціонально-мотиваційному аспекті.....	136
Сирко І. М. Психологічна детермінованість мовлення діариста	142
Терещенко-Кайдан Л. В. Рукописний фонд України – Греції як основа діалогу двох культур.....	148
Федунович-Швед О. Т. Поетизми у перекладацькій творчості Миколи Лукаша.....	151
Чорна О. В. Системна організація української податкової термінології	160
Шемуда М. Г. Художній переклад як важливий чинник міжкультурної комунікації	164
Алексєєва О. О. Експресивний синтаксис оповідання Миколи Вінграновського “Не дивись мені в спину”.....	169
Аскарова В. І. Образ весни в пейзажній ліриці А. Мойсієнка	174
Верхулевская Н. А. Нравственные концепты в лингвокультурологии (на материале фразеологических оборотов славянских языков).....	178
Гребенюк А. В. Роль та властивості партонімів у фразеотворенні української мови.....	182
Денисенко І. І. Характеристика явища лексичної синонімії у творі О. Забужко “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій”	187
Дідун Л. І. Експліцитний спосіб утілення заперечного значення у фразеологізмах із семантикою інтенсивності.....	193
Зайцева О. В. До питання про “просторічну” лексику	199
Краснопольська Н. Л. Антонімія в українській термінології менеджменту.....	206
Козловець І. І. Лексико-семантичні особливості фінансово-кредитної термінології	210
Марега Ю. А. Іхтіоніми в народній творчості.....	215
Мисько І. Р. Християнський теоперсоніфікон у поетичних текстах Празької групи	219
Олійник О. Ю. Особливості співіснування та взаємодії мов у мовному ландшафті міста (на матеріалі знаків Києва)	223
Підкуймуха Л. М. Батярський жаргон міжвоєнного Львова в соціокультурному аспекті ...	228
Полиця Т. Д. Концептосфера внутрішнього світу людини: концепт “думка”	234
Поліщук Т. В. Порівняльна характеристика фразеологізмів на позначення рис характеру людини у процесі здійснення професійного перекладу з англійської та польської мов українською	241
Терещенко В. Я., Штепура А. П. Польська мова: перспективи розвитку в Україні	246
Совтис Н. М. Ключові слова та набування ними символічних значень у художньому творі.....	250
Хребтова А. В. Новые слова в английском языке: лингвокультурный аспект	255
Швидкова Т. А. Лексика трудових процесів завершального етапу первинної обробки льону та конопель	260
Яворський А. Ю. Волинсько-поліська говірка в романі Володимира Лиса “Іван і Чорна Пантера”	267
Яновська О. А. Автоінтертекстуальні домінанти <i>кінь</i> , <i>хата</i> як форманти смислової цілісності поезій М. Вінграновського.....	273
Верзина А. В. Лингвокультурология как наука: теоретический и прикладной аспекты	279
Блашків О. В. Концепт “щастя” в мовних картинах світу (на прикладі слов’янських та англо-американських паремій).....	283
Домброван Т. И. Синхронизация темпомиров в грамматической системе английского языка	288
Гончаренко А. С. Лексико-семантичне поле “Нью-Йорк” у новелістиці О’Генрі	296

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Анненкова Е. С. Своєобразие експлікації опозиції “свое / чужое / иное” в циклах А. И. Куприна “Мыс Гурон” и И. С. Шмелева “Сидя на берегу”.....	302
Савченко З. В. “Північні” оповідання Джека Лондона з погляду індивідуальної авторської манери.	308
Довіна М. І. Семіосфера тоталітарного міфу.....	312

TRANSACTIONS
of Gogol State University of Nizhyn

Scientific Journal ○ Publication resumed in 1996

Philology
Issue 1
2013

CONTENTS

LINGUISTICS

Danylyuk N. O. Folklore devices in Shevchenko's texts from apperception perspective.....	8
Kolesnikova I. A. Cross-cultural conflict resulting from linguistic error (a case study of advertising names)	14
Kravets L. V. Metaphorization of KHATA / COTTAGE concept in 20 th century Ukrainian poetry	17
Koval' V. I. Ukrainian idiom <i>toptaty ryast</i> 'live' from ethnocultural perspective	21
Symonenko L. O. Ukrainian terminological dictionary compiling and didactic method.....	24
Pohyba L. G., Holichenko L. M. Lexical peculiarities of future military men's professional speech	29
Aykenova R. A., Tusupbekov A. S. National cultural component in Russian and Kazakh phraseology	33
Vadzhibov M. D. Fiction as a means of rhetorical upbringing Dagestan multicultural student audience	37
Gutsulyak T. Ye. Belletristic metaphor as source of Ukrainian synonymy formation	45
Kalashnyk Yu. I. Syntactical organization of researcher's reflections in Yuriy Shcherbak's "Causes and Consequences" novel	51
Kozlovs'ka L. S. "Poets stick together like cruiser's sailors" (image simile in Serhiy Zhadan's poetry)	58
Kumeda O. P. Features of East Polissia district consonants in the early publications of P.O. Kulish	63
Lisnyak N. I. Cultural importance of gender terms in Lemko songs	68
Makarets Yu. S., Slipchuk O. M. <i>Rid</i> "kin", <i>rodina</i> "larger family" and <i>simya</i> "nuclear family" concepts in Ukrainian linguistic worldview.....	75
Makarova L. P. Ukraine and Greece: Specificity of interaction in linguistic and cultural spheres in latest decades	79
Marphina Zh. V. "Mother" mythical nomination in poetical worldview	85
Mykhalchuk T. G. Etiquette independent system in fiction	89
Min'aylo R. V. Motivational factors of forming figurative phrases in fishing sphere	94
Misin'kevych O. M. Associative word connotation in Halina Pagutyak's belletristic idiostyle (a case study of "Butterfly's Soul" novella)	99
Movchun L. V. Rhyming cliché <i>ochi – nochi</i> "eyes – nights": Trivial rhyme from linguistic cultural perspective	103
Monakhova T. V. Linguistic reterminologization of narodniks.....	109
Myalkovs'ka L. M. Substantive synonyms in I. Nechuy-Levytsky's fiction.....	114
Novostavs'ka O. I. Lexical semantic features of Ivan Franko's philosophical terminology (ontological, gnosiological, axiological and praxeological terms)	119
Pugach V. M. Traditions of native term formation in modern Ukrainian	125

Rudakova T. M. Principles of assimilating new borrowings in modern Ukrainian: Orthographic adaptation	129
Savchuk N. M. Ukrainian colloquial vocabulary from functional motivational perspective	136
Syrko I. M. Psychological dependence of diarists' language.....	142
Tereshchenko-Kaydan L. V. "Ukraine – Greece" manuscript fund as basis of dialogue between two cultures	148
Fedunovych-Shved O. T. Poeticalness in Mykola Lukash's translations	151
Chorna O. V. Systematic organization of Ukrainian tax terminology	160
Shemuda M. G. Belletristic translation as important factor of cross-linguistic communication...	164
Alexeyeva O. O. Expressive syntax in Mykola Vinghranovsky's "Don't look when I'm leaving" story	169
Askarova V. I. Spring image in A. Moysienko's scenery lyric poetry	174
Verkhulevskaya N. A. Moral concepts in linguistic culture studies (a case study of phraseological units in Slavic languages).....	178
Hrebenyuk A. V. Role and features of meronymy in forming Ukrainian phraseological units ...	182
Denysenko I. I. Characterizing lexical synonymy in O. Zabuzhko's "Notre Dame d'Ukraine": Ukrainian conflict of myths.....	187
Didun L. I. Explicit method of implementing negative semantics in phraseological names of intensity	193
Zaytseva O. V. Returning to problem of colloquial words.....	199
Krasnopol's'ka N. L. Antonymy in Ukrainian management terminology	206
Kozlovets I. I. Lexical semantic peculiarities of financial credit terminology	210
Marega Yu. A. Fish names in folklore	215
Mys'ko I. P. Christian theological personal names in Prague group poetry	219
Oliynik O. Yu. Coexistence and interaction of languages in linguistic cityscape (a case study of Kyiv signs)	223
Pidkuyumukha L. M. L'viv's Batiar jargon of interwar period from sociocultural perspective	228
Polytsya T. D. Conceptual sphere of individual's internal world: Concept THOUGHT	234
Polishchuk T. V. Cross-linguistic features of phraseological names of traits of character in professional translation from English and Polish	241
Tereshchenko V. Ya., Shtepura A. P. Polish language: Perspectives of development in Ukraine.....	246
Sovtys N. M. Key words and their symbolic meaning in fiction	250
Khrebtova A. V. New words in English: Linguistic cultural aspect.....	255
Shvydkova T. A. Vocabulary denoting workflow final stages of flax and hemp processing	260
Yavorsky A. Yu. Volyn'-Polissia accent in Volodymyr Lys' "Ivan and Black Panther" novel.....	267
Yanovs'ka O. A. Author's intertextual dominants <i>kin</i> "horse", <i>khata</i> "cottage" as formants of M. Vingranovsky's poetry sense integrity	273
Verzina A. V. Linguistic culture studies as research approach: Theoretical and applied aspects	279
Blashkiv O. V. HAPPINESS concept in linguistic worldviews (a case study of Slavic and Anglo-American proverbs).....	283
Dombrovan T. I. Synchronization of temporal worlds in English grammatical system.....	288
Honcharenko A. S. "New York" lexical semantic field in O. Henri's short stories.....	296

LITERARY STUDIES

Annenkova E. S. Specificity of explicating "us / them / different" opposition in A.I. Kuprin's "Cape Huron" and I. S. Shmelev's "Sitting on the Bank"	302
Savchenko Z. V. Jack London's "northern" short stories from individual writing manner perspective	208
Dovina M. I. Semiotic sphere of totalitarian myth	312

УДК 811.161.2'373'06:398

ФОЛЬКЛОРНІ ЗАСОБИ ШЕВЧЕНКОВОГО ТЕКСТУ В АСПЕКТІ АПЕРЦЕПЦІЇ

Данилюк Н. О.

Статтю присвячено особливостям використання фольклорних одиниць у текстах Тараса Шевченка в аспекті аперцепції. Розглянуто наукові праці, які стосуються питання взаємодії усної словесності й авторського ідіостилію, виділено основні способи засвоєння фольклоризмів.

Ключові слова: народнопісенні засоби, фольклоризми, поетичний текст, способи засвоєння фольклоризмів, аперцепція.

Статья посвящена особенностям использования фольклорных единиц в текстах Тараса Шевченко в аспекте аперцепции. Рассмотрены научные работы, касающиеся вопросов взаимодействия устной словесности и авторского идиостилля, выделены основные способы освоения фольклоризмов.

Ключевые слова: народнопесенные средства, фольклоризмы, поэтический текст, способы освоения фольклоризмов, аперцепция.

The article deals with the special usage of the folk songs units in the texts of the Ukrainian poet Taras Shevchenko in the aspect of apperception. A special attention has been paid to the analysis of the scientific articles devoted to the correlation of the folk means and author's idiosyncrasy; main ways of the folklore units introduction has been pointed out.

Key words and phrases: folk songs means, folklore units, the poetry text, ways of the folklore units introduction, apperception.

Проблема зв'язків фольклору та літературної мови, що найбільше виявлені у художньому стилі, неодноразово привертала увагу дослідників XIX–XXI ст.: П. Житецького, А. Кримського, І. Огієнка, Л. Булаховського, І. Білодіда, В. Ващенко, С. Єрмоленко, Л. Мацько та ін. Розглядаючи мову художньої літератури як “мову-мистецтво”, вчені вказували на дві її основи – “народна” (усна, фольклорна), образно кажучи, “природна”, “натуральна”, авторська – індивідуальна” [1, с. 176–177]. І. Огієнко підкреслював, що взірцева мова народних пісень, рукописні збірники “робили нашу живу мову невмирущою, і це з неї виріс Котляревський, а трохи пізніше Шевченко” [17, с. 127].

Особливості використання фольклорних засобів у творах Т. Шевченка вивчали Л. Булаховський, В. Ільїн, В. Ващенко, С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, В. Жайворонок та ін. Більшість дослідників виявляли окремі одиниці народнопоетичного походження: образні звертання до України, рідного краю, долі, зорі, серця тощо, інтимізуючі займенники (Л. Булаховський [2, с. 573–593]), емоційно забарвлені слова, синонімічні ряди, порівняння (В. Ільїн [10; 11]), лексику з образним змістом та приказки (В. Ващенко [3; 4]), семантику ключових слів (Л. Масенко [12; 13]), етноміфологеми (Н. Молотаєва [15]), мовновиразові засоби і стилістичні фігури (В. Жайворонок [8]) тощо. У цьому переліку вирізняється монографія С. Єрмоленко “Фольклор і літературна мова” (1987), в якій уперше виділено культурно-історичний та мовокраїнознавчий аспект уснопісенних засобів, простежено їхні семантико-структурні трансформації [7].

Помітним явищем стала праця А. Мойсієнка “Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша” (1997), в якій простежено засвоєння народнопоетичних джерел крізь призму мовної особистості Кобзаря, формування його авторського ідіолекту [14]. Автор розглядає текст як систему вза-

ємопов'язаних рівнів, ставлячи його в межі опозиції “автор (текст) – читач (інтерпретатор)”. За такого підходу художній текст постає як образна модель світу письменника. Тому його сприймання завжди “передбачає творче, особистісне прочитання-декодування, в якому значну роль відіграє певний життєвий, культурно-естетичний досвід індивіда” [14, с. 13].

Разом із тим, на нашу думку, для адекватного сприйняття авторського тексту важливе розуміння мовної особистості його творця. Сучасні дослідники трактують мовну особистість як “сукупність здібностей і характеристик людини, які зумовлюють творення і сприймання нею мовленнєвих творів (текстів)” [21, с. 207]. На її формування впливає особистий досвід людини та історично-культурні, психологічні константи етносу, з яким вона себе ідентифікує. Як зауважував В. Жайворонк, “мова окремої людини, з одного боку, виступає онтологічно-комунікативним відбиттям особистісного стрижня буття, а з другого, – генеральною лінією розвитку колективної свідомості” [8, с. 43]. Відповідно, через художній твір пізнається мовна особистість, життєвий досвід автора та його епохи, які взаємодіють із мовною особистістю реципієнта у його часових межах. Тому для адекватного сприймання Шевченкових текстів важливо знати віхи його життя, події кін. XVIII – сер. XIX ст., що безпосередньо впливали на формування його особистості. Цінною є інформація про його освіту, володіння мовами (українською, російською, польською, церковно-слов'янською, німецькою та ін.), добру обізнаність зі Святим Письмом, давньою і середньовічною українською літературою, мистецтвом та музикою тощо, оскільки все це відобразилося в поетичних і прозових творах, у щоденникових записах та листуванні.

Як відомо, серед особливих уподобань Т. Шевченка – великий інтерес до українського фольклору, його записи народних пісень, власне виконання. Про це знаходимо свідчення у спогадах сучасників (О. Лазаревського, П. Куліша та ін.), у щоденнику, напр.: “Во весь день и вечер я все пел: У степу могила З вітром говорила. Повій, вітре буйнесенький, Щоб я не чорніла” [22, т. V, с. 105], або: “...и тихо запел гайдамацкую песню; Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка... От этой любимой моей песни я незаметно перешел к другой, не менее любимой: Ой ізйди, зйди, ти зірнька та вечірняя...” [Там само, с. 62]. П. Куліш, ознайомившись із поезіями “Утоптала стежечку” та “Навгороді коло броду”, писав: “Пісні твої дуже гарні. Невже обидві ти сам скомпонував?” [Там само, с. 123]. Відповідаючи, Шевченко у листі наводить строфу: “Заграй, мені, дуднику, На дуду: Нехай своє лишенько Забуду” і зазначає: “Оце тільки не моє, а то вся пісня моя” [22, т. VI, с. 197]. Народнописенна стилістика була настільки близькою Кобзареві, що багато його авторських текстів стали фольклорними, зокрема: “Реве та стогне Дніпр широкий”, “Думи мої, думи”, “Нащо мені чорні брови”, “Вітре буйний”, “Тече вода в синє море” та ін. Усе це дає підстави стверджувати, що визначальна риса ідіолекту письменника – використання окремих мовностилістичних засобів, образно-тематичні та структурно-композиційні паралелі з народнопоетичними джерелами. “...Зважаючи на визначальний вплив народнопоетичної традиції, – пише А. Мойсієнко, – можна говорити про особливості авторського “прочитання” і текстової заангажованості традиційного образу, іншими словами, про якісний характер аперцепційного творення як своєрідного процесу...” [14, с. 239–240]. Отож, ідеться про переосмислення й видозміни фольклорних засобів у свідомості Шевченка як мовної особистості.

С. Єрмоленко справедливо вважала, що явище народнописенності мови Т. Шевченка треба розуміти широко, оскільки воно “виявляється як у зовнішніх ознаках мовної майстерності поета – в характерних словосполученнях, фразеологізмах, типових народнописенних епітетах, порівняннях, так і у внутрішній, семантичній організації його мови, яка пов'язана з певною психологічною константою, що єднає творчість воістину народного поета з творчістю народу” [7, с. 133]. На нашу думку, варто зважати також на специфічні риси фонетичного оформлення, використання засобів пісенного звукопису і типових морфолого-словотвірних одиниць.

Справді, Шевченко часто послуговується традиційними алітераціями й асонансами, тавтологічними повторами, звуконаслідуваннями, що нерідко формують внутрішні рими та мікроконтексти, побудовані на основі звукової атракції, як-от: *Удовиця у м'ясницю Сина привела* (“Титарівна”); *Хлопче-молодче З карими очима*

(“Москалева криниця”); *Вітер віє, повіває, По полю гуляє* (“Титарівна”); *Кого ж сиротина, кого запитає, І хто їй розкаже, і хто тебе знає* (“Причинна”); *Ух! Ух! Солом’яний дух, дух!* (“Там само”); “*Хто се, хто се по сім боці Чеше косу? Хто се? Хто се, хто се по тім боці Рве на собі коси?.. Хто се, хто се?*” (“Утоплена”) (тут і далі приклади подано за джерелом [23] – Н. Д.). Численні пестливо-зменшені іменники на зразок *коник, жіночка, слізюньки*, прикметники (*сивесенький, буйнесенький, маленький*), прислівники (*тихесенько, давненько, низенько, нічогісінько*), займенники (*самісінький*) використано не для орнаменталізації, а для інтимізації – визначальної ознаки етнічного мовомислення. Про демінутиви, що є універсальним показником українського мовлення, В. Сімович писав: “Здрібнілих та пестливих форм уживає наш народ дуже радо і при кожній нагоді” [19, с. 116]. Здебільшого суфіксальними постають конкретні назви – найменування людей, частин тіла, тварин, птахів, дерев, одягу, предметів побуту, страв, професій, ознак, дій і под., однак трапляються й абстрактні поняття на кшталт *розмовонька, правдонька, славонька, долечка, недоленька* тощо, напр.: *У неділеньку раненьку Збиралася громадонька* (“Титарівна”); *Сиротині сонце світить, Світить, та не гріє* (“Катерина”); *Втоплю свою недоленьку, Русалкою стану* (“Думка”); *За сонцем хмаронька пливе, Червоні поли розстилає І сонце спатоньки зове* (“За сонцем хмаронька пливе”); *Щоб вітри почули, Щоб понесли буйнесенькі* (“Думка”); *Вітер в гаї не гуляє – Вночі спочиває; Прокинеться – тихесенько В осоки питає...* (“Утоплена”).

Шевченко активно послуговується й таким народнопоетичним засобом, як складні прикметники: *білолиций (-я), кароокий (-а), чорнобривий (-а), сизокрилий (-а)* і под.: *І виросла я на диво: Кароока, чорнобрива, Білолиця* (“Породила мене мати...”); *Не вернеться чорнобривий Та й не привітає* (“Причинна”); *Кохайтесь чорнобриві, Та не з москалями* (“Катерина”); *Орле сизокрилий, Люблю тебе й на сім світі* (“Мар’яна-черниця”).

Типовою ознакою Кобзаревих вірш є давні нестягнені форми прикметників і займенників, властиві народній поезії та розмовному мовленню, напр.: *На кого покинув Батька, неньку старенькою* (“Думка”); *Літа мої молодії Марно пропадають* (“Думка”); *Виростають нехрещені Козацькі діти* (“Тарасова ніч”); *За карії оченята, За чорнії брови* (“Думи мої, думи мої”); *Й сама не зна (бо причинна), Що таке робить* (“Причинна”); *Пізнав тії карі очі, Чорні бровенята* (“Катерина”);

У Шевченка знаходимо традиційні фольклорні засоби – прикладки (*коса-краса, турки-яничари*), а також парні утворення (*щастя-доля, доля-воля, журба-туга, час-годинонька, стеблина-билина, тяжко-важко, сякий-такий, жив-здоров*): *Нащо мені коса-краса, Очі голубині, Стан мій гнучий... коли нема Вірної дружини?* (“Дівичії ночі”); *Де поділась доля-воля, Бунчуки й гетьмани?* (“Тарасова ніч”); *Сидить собі кінець стола, Тяжко-важко плаче* (“Гайдамаки”). Вони постають як сконденсовані образи, переважно вибудовані на звуковій та семантичній взаємодії компонентів, на зіставленні (аж до ототожнення) синонімічних понять, напр.: *Старий Згадає свою Волинь святую І волю-долю молодую* (“Варнак”); *Один я на світі без роду і долі – Стеблина-билина на чужому полі* (“Гайдамаки”). За усталеними моделями виникають авторські найменування на кшталт *гори-хвилі, думи-діти, ніч-мати, сирота-собака, роса-сльоза, слова-сльози* та ін.: *А ніч-мати дасть пораду* (“Тарасова ніч”); *Сирота-собака має свою долю* (“Катерина”); *І заплакала Лілея Росою-сльозою* (“Лілея”); *Може, ще я поділюся Словами-сльозами З дібровами зеленими* (“Лічу в неволі дні і ночі...”).

Серед засобів інтимізації у творах Кобзаря Л. Булаховський виділяє також звертання, завдяки яким створюється ефект невимушеної розмови зі справжнім або уявним співрозмовником [2, с. 575]. Звертання, так само, як і в українській пісні, найчастіше передані за допомогою іменників, субстантивованих прикметників, займенників у кличному відмінку, супроводжених емоційно забарвленими епітетами та метафорами-прикладками, напр.: *Катерино, серце моє! Лишенько з тобою!* (“Катерина”); *Обніміться ж, брати мої, Молю вас, благаю!* (“І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє”); *Світе тихий, краю милий, Моя Україно! За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?* (“Розрита могила”).

Ядро поетичної лексики Кобзаря становлять слова-поняття, що позначають назви небесних світил (*зоря, сонце, місяць*), географічних реалій (*море, річка, степ*,

поле, яр, байрак, долина, земля, шлях), дерев (дуб, явір, верба, калина, тополя, терен), квітів (барвінок, рута, любисток), тварин (кінь, віл), птахів (соловейко, сокіл, орел, голуб, голубка, зозуля, чайка), житла та його частин (хата, світлиця, сіни), одягу, головних уборів, взуття і прикрас (свита, жупан, чоботи, шапка, дукачі), страв і напоїв (хліб, мед-вино), абстрактних понять (доля, воля, дума, слава). Вони виступають константами мовної картини світу українського етносу, в центрі якої знаходиться людина та її почуття (козак, дівчина, мати, сестра, брат, вдова, люди, сусіди та ін.). На їхній основі змальовано типові картини народнопоетичної дійсності, як-от: *Сонце гріє, вітер віє з поля на долину, Над вербою гне з вербою Червону калину* (“На вічну пам’ять Котляревському”).

Спираючись на усталені асоціації з явищами природи, Шевченко створює свої порівняння, ускладнені додатковими компонентами, які подекуди непросто відрізнити від народних, напр.: *Серце в’яне, нудить світом, Як пташка без волі* (“Думка”); *Як тополя, стала в полі При битій дорозі; Як роса та до схід сонця, Покапали сльози* (“Катерина”); *І дуб зелений, мов козак із гаю вийшов та й гуляє...* (“Титарівна”); *Зацвіла в долині червона калина, Ніби засміялась Дівчина-дитина* (“Зацвіла в долині...”). Про подібні одиниці М. Сумцов писав: “...Місцями важко визначити, де кінчається запозичення і де починається особиста творчість” [20, с. 23].

Слова-символи, вживані на позначення реалій довкілля, у творах Шевченка слугують для зіставлення з явищами людського суспільства. Входячи до складу таких тропів, як порівняння, метафора, метонімія, гіпербола, до фігури семантико-синтаксичний паралелізму, вони набувають нового емоційно-експресивного змісту: *Не тополю високою Вітер нагинає, Дівчинонька одинока Долю зневажає...* (“Не тополю високою...”); *Заросли шляхи тернами На тую країну, Мабуть, я її навіки, Навіки покинув* (“Заросли шляхи тернами...”); *Заступила чорна хмара Та білу хмару. Виступили з-за лиману з турками татари. Із Полісся шляхта лізе...* (“Заступила чорна хмара...”); *А де ж твої думи, рожеві квіти, Доглядані, смілі, вихохані діти, Кому ти, їх, друже, кому передав?* (“Сон (Комедія”).

У мікроконтекстах простежуємо своєрідне “розщеплення” семантики усталених слів-символів: зоря – ‘небесне світило’ – ‘символ дівчини’ – ‘символ музи’ – ‘символ волі, правди, любові’, напр.: *Ой зоре! зоре! – і сльози кануть. Чи ти зійшла вже і на Україні?* (“Сонце заходить, гори чорніють...”); *І ти, моя єдина, Встаєш із-за моря. З-за туману, слухняная Рожевая зоре!* (“Немає гірше, як в неволі...”); *І я живу, і надо мною своєю божою красою Горюш ти, зоренько моя, Моя порадонько святая!* (“Муза”); *Тоді вже сходила зоря Над Віфлеємом. Правди слово, Святої правди і любові Зоря всевітня зійшла!* (“Неофіти”).

Навколо етноконцептів-символів формуються мовно-виразові засоби, які розвивають, оновлюють семантику фольклорного образу. Скажімо, ряд типових народнопісенних означень лексеми *доля* (зла, лиха, добра, чужа, людська) у Шевченка доповнено образними атрибутами *молодая, лукавая, слухняна, чорнобрива, неправдива, свята, дорога, золота* й ін., напр.: *І золотої, й дорогої Мені, щоб знали ви, не жаль Моєї долі молодій* (“І золотої, й дорогої...”). Слово-поняття *доля* персоніфікується, набуває конкретно-чуттєвих рис, асоціюючись із соціальною та майновою нерівністю людини: *В того доля ходить полем, Колоски збирає, А моя десь, ледащиця, За морем блукає...* (“Не тополю високою...”). Поет звертається до своєї долі, як до старшої сестри: *Ти взяла Мене, маленького, за руку І в школу хлопця одвела* (“Доля”). Разом з тим *доля* – це його життя і творчість, покладені на вівтар служіння народу: *Ми не лукавили з тобою, Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою. Ходімо ж, доленько моя!* [Там само].

Використовуючи типове для усної словесності епітетне словосполучення *тиха розмова*, митець розширює його семантику, створюючи індивідуальний мовообраз – *тихосумна розмова*: *А ти, моя Україно, Безталанна вдово, Я до тебе літатиму з хмари на розмову, На розмову тихосумну, На раду з тобою...* (“Сон. У всякого своя доля...”). Усталені атрибутивні вислови *широке поле, широкий степ* у творах Т. Шевченка видозмінено в авторські сполуки *лани широкополі, лани золотополі*, напр.: *Як умру, то поховайте Мене на могилі, Серед степу широкого, На Вкраїні милій, Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручі Було видно...*

(“Заповіт”); ...Щоб з нею (Оксаною – Н. Д.) удвох дивитися з гори На Дніпр широкий, на яри, Та на лани золотополі (“Не молилася за мене...”).

Фольклорну формулу *літа минають* пов'язано з важким життям поета на засланні, розгорнуто в образну паралель *літа пливають – ріка (час) пливе*, як-от: *О господи, як то тяжко Тії дні минають. А літа пливають за ними, Пливають собі стиха, Забирають за собою і добро, і лихо...* (“Лічу в неволі дні і ночі...”). Усталений мовний образ оновлено за допомогою метафоричного порівняння зі стрілою: *І день не день, йде не йде, А літа стрілою Пролітають, забирають Все добро з собою* (“Три літа”).

Традиційну метафоричну картину *Земля чорна копитами Поорана, поритая, Костьми земля засіяна, А кровію политая* трансформовано в близьку за змістом метафору: *За горами гори, хмарою повіті, Засіяні горем, кровію політі...* (“Кавказ”). Розвиток творчої думки породжує нові мовні образи внаслідок зв'язку назв конкретних дій *сіяти, засівати* зі словами на позначення абстрактних понять, напр.: *Орю свій переліг – убогу ниву! Та сію слово* (“Не нарікаю я на бога...”); *Та посійся не словами, А розумом, ниво!* (Там само); *Орися ж ти, моя ниво, Долом та горою! Та засійся, чорна ниво, Волею ясною...* (Там само).

У мовній палітрі Шевченка фіксуємо зіставлення *Україна – мати*, експліковане в народнопоетичній метафорі *Зажурилась Україна, Бо нічим прожити, Витоптала орда кіньми Маленької діти* [16, с. 93]. Фольклорний першообраз, побудований на персоніфікаційних зв'язках, увиразнено шляхом використання нових зіставних компонентів *вдова, сиротина, дитина: Гомоніла Україна, Довго гомоніла...* (“Гайдамаки”); *На гвалт України орли налетіли* (Там само); *Україно! Україно! Оце твої діти* (“Сон (Комедія)”); *Це той Первий, що розпинав Нашу Україну, А Вторая доконала Вдову сиротину...* (Там само); *Плач, Україно! Бездітна вдовице!* (Там само).

У багатьох Шевченкових творах використано фрагменти українських народних пісень та дум, їхні назви, мотиви та образи (“Гайдамаки”, “Наймичка”, “Москалева криниця”, “Титарівна”, “Петрусь” та ін.). Скажімо, складовою частиною поеми “Сліпий” (“Невольник”) є дума, яку виконує Степан, повернувшись із турецької неволі, напр.: *У неділю вранці-рано Синє море грало, Товариства кошового На раді прохало: “Благослови, отамане, Чайки попускати Та за Тендер погуляти, Турка пошукати”. Чайки і байдаки спускали, Гармати риштували, З широкого гирла Дніпра випливали...* У творі “Перебендя” знаходимо великий перелік розмовних назв пісень, поширених у виконанні мандрівних кобзарів, як-от: *Заспіває про Чалого, На Горлицю зверне; З дівчатами на вигоні – Гриця та веснянку, А у шинку з парубками – Сербина, Шинкарку; З жонатими на бенкеті (Де свекруха злая) – Про тополю, лиху долю, А потім – У гаю; На базарі – про Лазаря Або, щоб те знали, Тяжко-важко заспіває, Як Січ руйнували* (виділення автора – Н. Д.). Ю. Івакін у коментарях до “Кобзаря” Т. Шевченка наводить повні назви цих пісень та їхніх варіантів, що наштовхнули поета на таку аперцепцію [9, с. 50–54]. Окремі народно-пісенні рядки, подані як епіграфи, можуть слугувати поштовхом до розгортання авторського тексту, напр.: *Хвалилися гайдамаки, На Умань ідучи: “Будем драти, пане-брате, З китайки онучі”* (“Гайдамаки”), *Висушили карі очі Дівичії ночі* (“Дівичії ночі”).

Отже, проведений нами аналіз дає змогу підтримати думку В. Русанівського про те, що Т. Шевченко спеціально не стилізував свої твори під фольклор: він або трансформував його, або лише спирався на вироблені в ньому естетичні цінності [18, с. 177]. Розглядаючи його тексти як національну систему, вбачаємо у них особливості авторського “прочитання” народної поезії у сукупності взаємопов'язаних одиниць на всіх мовних рівнях.

Шевченкова самобутня творчість органічно поєднана з фольклором як формою національного самовираження.

Література

1. Білодід І. К. Фольклорний компонент основи художньо-естетичних засобів мови / І. К. Білодід, В. С. Ващенко // Про культуру мови : матеріали респуб. наук. конф. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 176–177.

2. Булаховський Л. А. Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. Т. 2. – 1977. – С. 573–593.
3. Ващенко В. С. Народнообразні слова у поезіях Т. Г. Шевченка / В. С. Ващенко // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 33–37.
4. Ващенко В. С. Народнопоетичні джерела Шевченкової мови / В. С. Ващенко // Укр. мова і літ-ра в школі. – 1961. – № 1. – С. 28–37.
5. Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні : монографія / Ніна Данилюк. – Луцьк : РВВ ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – 511 с.
6. Дядищева-Росовецька Ю. Б. Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка : посіб. для студ. / Ю. Б. Дядищева-Росовецька. – К. : ВЦ “Київський університет”, 2001. – 133 с.
7. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 245 с.
8. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика / Віталій Жайворонок : нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
9. Івакін Ю. О. Коментар до “Кобзаря” Шевченка : Поезії до заслання / Ю. О. Івакін. – К. : Наук. думка, 1964. – 372 с.
10. Ільїн В. С. Мова поетичних творів Т. Шевченка / В. С. Ільїн // Укр. мова і літ-ра в школі. – 1953. – № 5. – С. 16–26.
11. Ільїн В. С. Народність у порівняннях Шевченка / В. С. Ільїн // Мовознавство. – 1949. – Т. 7. – С. 31–46.
12. Масенко Л. Т. До питання про семантику ключових слів поезії Шевченка / Л. Т. Масенко // Мовознавство. – 1989. – № 2. – С. 25–30.
13. Масенко Л. Т. Образ шляху в поезії Тараса Шевченка / Л. Т. Масенко // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 34–40.
14. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко : монографія. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 200 с.
15. Молотаєва Н. В. Етноміфологеми у художньому мовленні Т. Шевченка : Концепт і знак / Н. В. Молотаєва // Мовознавство. – 1994. – № 2/3. – С. 15–20.
16. Народні перлини / упоряд., авт. вст. ст. М. Стельмах. – К. : Дніпро, 1975. – 391 с.
17. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 294 с.
18. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 391 с.
19. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці / Василь Сімович. – 2-ге вид. – К. ; Лейпциг : Укр. накладня, 1918. – 584 с.
20. Сумцов Н. Ф. Любимые народные песни Т. Г. Шевченко / Н. Ф. Сумцов // Украинская жизнь. – 1914. – № 2. – С. 18–23.
21. Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) / О. Б. Ткаченко. – К. : Грамота, 2006. – 240 с.
22. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. Т. IV. – 1963. – 534 с. Т. V. – 1963. – 368 с. Т. VI. – 1963. – 644 с.
23. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. – К. : Наук. думка, 1990. Т. 1. – 1990. – 528 с. Т. 2. – 1990. – 592 с.

УДК 82-92:659.1(477-25)

КРОС-КУЛЬТУРНИЙ КОНФЛІКТ ЯК НАСЛІДОК ЛІНГВАЛЬНОЇ ПОМИЛКИ (НА МАТЕРІАЛІ РЕКЛАМНИХ НАЗВ)

Колесникова І. А.

У статті розглядається проблема крос-культурних конфліктів, що виникають у результаті помилкового використання рекламних назв, а також реалізуються лінгвальні одиниці, вибір і вживання яких копірайтерами потребує особливої уваги.

Ключові слова: рекламна назва, крос-культурний конфлікт, помилковий вибір, інтелектуальний поріг, освітній ценз копірайтера.

В статье рассматривается проблема кросс-культурных конфликтов, которые возникают в результате ошибочного употребления рекламных названий, а также анализируются языковые единицы, выбор и употребление которых копирайтерами требует особого внимания.

Ключевые слова: рекламные названия, кросс-культурный конфликт, ошибочный выбор, интеллектуальный порог, образовательный ценз копирайтера.

The problem of cross-culture conflicts that appear as the result of the wrong usage of advertising titles is examined in the article. The language units are analyzed as their choice and usage by copywriters demands special attention.

Key words: advertising title, cross-culture conflict, wrong choice, intellectual threshold, educational qualification of the copywriter

Крос-культурну комунікацію традиційно трактують як процес спілкування та взаємодії носіїв різних культур, оскільки мислення і мовна поведінка представників різних етносів ніколи не будуть ідентичними.

Процес глобалізації не тільки уніфікує загальні культурні універсалії, а й більш рельєфно виділяє особливості окремих етнічних груп і народів. Світ стає щільнішим, тому незнання чи нехтування культурою інших комунікантів робить спілкування деструктивним. Людина діє і взаємодіє тільки на основі синтезу цих складників.

Комунікативні компетенції представників різних культур стають важливим компонентом конструктивної професійної комунікації. Вона акумулює не тільки комплекс спеціальних знань, а й культурологічні знання, що активізуються під час спілкування за допомогою символічних систем та правил їх функціонування.

Цей феномен реалізується у рекламній справі, оскільки вміння розуміти свого клієнта є важливим для отримання конкретного результату.

Як відомо, рекламна назва є полікомпонентною. Це своєрідна мовно-психологічна універсалія, за допомогою якої копірайтер намагається вплинути на емоції споживача, підштовхнути його до вибору конкретного товару чи послуги. Проте не можна розраховувати тільки на експресивний компонент такого впливу, забуваючи про інтелектуальний складник мовної одиниці, своєрідний інтелектуальний поріг.

Інтелектуальний поріг – це сума знань щодо загальнолюдських культурних цінностей (історія, література, архітектура, живопис, театр, музика тощо), що забезпечує можливість вибору неадекватних вербальних знаків. Не можна знижувати інтелектуальний поріг, а тим більше переходити точку “нуль”, коли назва не відповідає тим функціям, які вона має виконувати. Подібні варіанти англійці називають еріс fail (епічний невдаха) – смішна реклама.

Невдала рекламна назва може приголомшити, роздратувати, обурити, образити, а іноді й насмішити клієнта, що, безумовно, не завжди збігається з інтенціями копірайтера, порівн.: сауна “Гурман” (фр. gourmand) – любитель і знавець витончених страв, ласун; невдале розширення значення іменника; клініка “Єврозуб”; магазин килимів та меблів “АлладінКоБелі”; компакт-унітаз “Президент” у магазині “Радар” (англ. radar, скорочення від radio detection and ranging – виявлення й визначення віддалі за допомогою радіо); садиба-готель “Гуцулка-Мері”; “ЖабаБар” тощо. На думку Льюїса Річарда, не треба вже на першому кроці спілкування

провокувати клієнта, сприяти появі у нього негативних асоціацій [2, с. 56]. Ось чому лінгвальний рівень рекламних назв, слоганів, ехо-фраз і текстів є дуже важливим.

Серед найбільш небезпечних вербальних засобів, уживання яких потребує фундаментальних знань, виділимо фразеологізми, власні назви (особливо імена та прізвища відомих осіб), міфоніми, біблійні назви, колоративи, традиційні бренди культури, мистецтва, художньої літератури, фольклоризми, екзотизми та ін.

Розглянемо деякі приклади некоректного використання фонові лексикі, що призводять до інтелектуального колапсу і відповідно до утрат бізнесу або зниження доходів фірм та компаній.

I. Міфоніми:

1) таксі “Борей” (гр. Borphas, Boreas). Назву обрано на основі конотації “швидкий”, проте не враховано іншу конотацію – “небезпечний”, що робить рекламу одиницю невдалою, порів.: Борей – бог північного вітру; викрав Орітію, дочку афінського царя Ерехтея [5, с. 53];

2) ювелірний магазин “Скринька Пандори” – осередок лиха, підступний дарунок; Пандора (гр. Pandora – всім обдарована) [5, с. 155];

3) фірма, що спеціалізується на засобах освітлення, – “Пітон”, порів.: Пітон (Піфон) (гр. Python) – змія-чудовисько, божество темряви [5, с. 164];

4) продуктовий магазин “Ельф” (нім. Elf) – у давньогерманській міфології – духи природи, легкі повітряні істоти в людській подобі, звичайно прихильні до людей [5].

II. Назви з яскравими конотаціями:

Морозиво “Бадьора корова”, ПАБ “Пузан”, салон краси “П’ятий елемент. Клуб здорових насолоджень”, сауна “Невід”, ресторан “Сім тарганів”, баня “Партизан”, сухі сніданки “Кремій”, таксі “Спрут”, майонез “Свобода” (відповідний слоган: “Для тих, хто вдало одружився!”), бар “Божевільне курча”, турфірма “Курортний роман” м. Ужгород, дитячий приватний садок “Догори ногами”, цукерки “Буржуй”, магазин жіночого одягу “Мажор”, ресторан-пивоварня “Пройдисвіт”, медично-діагностичний центр “Живий експерт”. Подібні назви викликають асоціації, протилежні тим, які закладає копірайтер, а іноді і некоректні алюзії, наприклад: салон краси “Фігли-мігли”, порівн.: 1) витівки, хитрощі для досягнення чого-небудь; 2) залицання, женихання, любовні справи, пригоди [1].

III. Терміни:

1) морозиво “Ажур” (франц. а jour – у порядку) – виконання записів у день проведення відповідних операцій (бухг.) [4];

2) кондитерська фабрика “Тера” (лат. terra – земля); тера – японський буддистський храм [4];

3) медичний центр “Карієс”. Некоректне використання термінів призводить до непорозуміння між копірайтером і клієнтами.

IV. Власні імена, особливо імена вір-персон, наприклад, “Нельсон” – фірма з продажу шпалер; порівн.: Нельсон – відомий англійський адмірал. Спостерігаємо зниження рівня культурно важливої інформації.

V. Літературні герої, назви літературних творів:

1) салон краси “Майстер і Маргарита” (за романом М. Булгакова);

2) кальян-бар “Холмс і Мері”. Асоціації копірайтера не відповідають змісту художніх творів та образам літературних героїв.

VI. Іншомовні слова (кальковані або транслітеровані):

1) кафе “Центуріон” (літ. centurio, centurionis) – начальник центурії в давньоримському війську [4];

2) піцерія “Alibi” (лат. alibi – в іншому місці) – обставина, яка є одним із засобів захисту (кримін. право) [4];

3) кафе-бар “Неоліт” (новий кам’яний вік, близько VIII–III тис. до н.е.) [4];

4) салон краси “Меркантиль” (франц. mercantili – торговець) [4];

5) ресторан “Люди. Casual Food” (випадкова їжа?).

VII. Назви з ментальним компонентом:

1) ресторани японської та італійської кухні “Мафія на Хрещатику”, “Мафія на Червоноармійській”, “Мафія на Артема” тощо;

2) перукарня “Цирульня” (цирульня) – застаріла назва приміщення, в якому працював цирульник; перукарня.

VIII. Фольклоризми, наприклад, екоресторан “Гусі-Лебеді”. В українській та російській традиціях це образи з негативними конотаціями.

IX. Жаргонізми, наприклад, кондитерський комплекс “Фарт” (щастя, талант), такі “Халява” (про щось дармове).

Отже, крос-культурний конфлікт може виникати не тільки у процесі безпосереднього спілкування представників різних культур. Він можливий і за умови, коли носій однієї мови і культури користується вербальними одиницями іншої мови і вкладає в них своє бачення світу, асоціює їх із денотатом, закріпленим за даним лінгвальним знаком іншої мови, помилково переносить відомі йому конотації та асоціації на іншомовну одиницю або на знак іншої культури.

Така копірайтерська стратегія є деструктивною, оскільки вона не спрямована на досягнення основної мети рекламної справи, а саме: привернути увагу споживача, викликати у нього цікаві асоціації і приємні почуття, активізувати бажання клієнта придбати цей товар або використати запропоновану послугу, тобто довести до завершення процес купівлі даної продукції.

Першим рекламним сигналом, спрямованим на потенційного клієнта, є назва (фірми, компанії, товару, послуги), тому і обиратися вона повинна не спорадично, а з урахуванням усіх її складників: форми, змісту, конотацій тощо. Ось чому лінгвальний аспект є одним із провідних у складі професійних комунікативних компетенцій фахівця.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
2. Ричард Льюїс. Деловые культуры в международном бизнесе: от столкновения до взаимопонимания / Льюїс Ричард. – 2-е изд. – М. : Дело, Академия Народного хозяйства при Правительстве Российской Федерации, 2001. – 448 с.
3. Рот Ю. Межкультурная коммуникация. Теория и тренинг / Юлий Рот. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, 2006. – 208 с.
4. Словник іншомовних слів / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
5. Словник античної міфології / відп. ред. А. О. Білецький. – К. : Наук. думка, 1985. – 235 с.

УДК 811.161.2'38

МЕТАФОРИЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ХАТА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ СТ.**Кравець Л. В.**

У статті розглянуто особливості метафоризації концепту 'хата' в мові української поезії ХХ ст. Визначено концептуальні метафори з реципієнтною зоною 'хата', з'ясовано їх походження та схарактеризовано напрями розгортання в досліджуваних джерелах. Установлено й описано соціокультурні чинники, які впливали на процеси метафоризації.

Ключові слова: концептуальна метафора, художня метафора, динаміка концептуальної метафори, донорська зона, реципієнтна зона, мова української поезії.

В статье рассмотрены особенности метафоризации концепта 'дом' в языке украинской поэзии ХХ в. Определены концептуальные метафоры с реципиентной зоной 'дом', установлено их происхождение и охарактеризованы направления развертывания в исследуемых источниках. Установлены и описаны социокультурные факторы, влияющие на процессы метафоризации.

Ключевые слова: концептуальная метафора, художественная метафора, динамика концептуальной метафори, донорская зона, реципиентная зона, язык украинской поэзии.

The article studies the specific features of the metaphorization of the concept of 'cottage' in the language of 20th-century Ukrainian poetry. Conceptual metaphors with the target domain of 'cottage' have been determined, their genesis has been established and the directions of their unfolding in the sources under research have been described. Sociocultural factors impacting metaphorization processes have been established and delineated.

Key words: conceptual metaphor, artistic metaphor, conceptual metaphor dynamics, source domain, target domain, the language of Ukrainian poetry.

Концепт *хата* – один із ключових в українському поетичному мовомисленні. Сформований ще в дохристиянській культурі та об'єктивований у мові давньоукраїнських пам'яток, він здобув широку вербальну репрезентацію в українській літературі ХХ ст. Його соціокультурна важливість, особливості функціонування, інформаційний обсяг та реалізація в текстах різних епох стали предметом аналізу лінгвістів, літературознавців, філософів (І. М. Дзюба, М. М. Ільницький, А. К. Мойсієнко та ін.). У російському мовознавстві співвідносний концепт вивчали Я. С. Лур'є, В'яч. Вс. Іванов, В. М. Топоров, Ю. М. Лотман та ін. Численні дослідження висвітлюють різні аспекти цього явища, проте не розкривають специфіки його метафоричного розвитку. За Дж. Лакоффом і М. Джонсоном, концептуальну систему людини структурують і визначають значною мірою метафори [4, с. 27]. Відповідно вивчення особливостей метафоричного структурування концепту допомагає розкрити лінгвокогнітивні механізми породження змісту.

Мета цієї статті – виявлення закономірностей метафоризації концепту *хата* в українській поезії ХХ ст.

В українській культурі *хата* завжди була матеріальною і духовною основою сім'ї, своєрідним оберегом, який захищає людей не лише від негоди, а й від ворожих сил. Як своє, безпечне, культурне, таке, що охороняється богами, *хата*, *дім* у фольклорі протистоять "антидому", "лісовому дому", "дикому степу", тобто чужому, ворожому простору. "Пов'язані з цією опозицією архаїчні моделі свідомості, – зазначає Ю. М. Лотман, – виявляють велику стійкість і продуктивність у подальшій історії культури" [5, с. 313–314].

Українська художня література продовжила й розвинула фольклорну традицію мовно-поетичної об'єктивації концепту *хата* на основі міфологічного архетипу. У творах Г. Сковороди, Т. Шевченка, Лесі Українки та письменників ХХ ст. цей концепт помітно еволюціонував, набувши філософської глибини, багатовимірності та виразних етноментальних ознак. Діапазон його змісту, як показує аналіз української

літератури, досить широкий – від “рідної домівки” до “рідної землі”; Батьківщини, різномірні й оцінні складники. Розвиток концепту визначає переважно метафора, яка є також основою подальшої символізації змісту.

Так, естетично осмислений Т. Шевченком образ білої хати у вишневому садку поступово розгорнувся в узагальнений символ України. “Символічно означене слово, що стає таким на основі колективного досвіду поколінь, культурно-історичного, суспільного розвитку, здатне виконувати конститутивну, знакову функцію в комунікативному, мовно-образному світі, репрезентуючи не лише чільні загальнолюдські поняття, а й виразно характеристичні ознаки окремих націй, етносів”, – наголошує А. К. Мойсієнко [7, с. 15]. Текстові реалізації концепту *хата* засвідчують його художню динаміку не тільки в загальнолітературному масштабі, а й у межах творчості одного митця. За спостереженнями А. К. Мойсієнка, *хата* у текстах Т. Шевченка – амбівалентний образ, який, з одного боку, позначає тепло, родинність, злагоду, земний рай, а з іншого – людську долю, малість, убогість [8, с. 102–106]. Протилежні почуття (тепло, радість, гостинність і сум, журба, розлука) викликає також образ хати, створений О. Довженком у “Повісті полум’яних літ”: “Біла, з теплою солом’яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, архітектурна праматір пристановища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без “можна?” і без “увійдіть!”, житло просте, як добре слово, й законне, немовби створили його не людські руки, а сама природа, немовби зросло воно, як плід, серед зелені й квітів”.

У поетичних текстах ХХ ст. *хата* здебільшого поставала як джерело духовних, моральних сил, життєвий орієнтир людини. Наприклад, хата у вірші Б.-І. Антонича “Три перстені” мала таку красу і чаклунську силу, “що навіть здивований ранок спирається на селянський пліт, аби глянути на те диво” [3, с. 61]. Для В. Голобородька звичайна сільська хата – це “цілий невичерпний всесвіт з безліччю своїх світів і див, вмістилище закінченого циклу буття, де, як і всюди, можна знайти всі начала й кінці” [2, с. 14]. Глибинною основою таких уявлень українських митців був давній світогляд східних слов’ян, за яким хата – це своєрідна модель космосу. Як і навколишній світ, вона мала три частини: верхня співвідносна із небом; середня (власне житло) – це замкнутий світ, який захищає родину від злих сил та людей, від хвороб та нещастя; підвальна частина житла була пов’язана з душами померлих предків [1, с. 557]. Проте метафорична модель *космос, світ* → *хата* в мові української поезії ХХ ст. малопродуктивна, у поетичних текстах вона трапляється зрідка: *і хата – світ широкий, де в колисці // ще сплять нові Бояни й літописці* (А. Малишко).

Здебільшого хату зображували за аналогією до людини, що теж, на думку дослідників [6], відповідає архаїчним уявленням. Такі приклади наявні у поетичних текстах Б.-І. Антонича, М. Семенка, Є. Маланюка, А. Малишка, П. Воронька, Д. Павличка, Л. Костенко, І. Драча, В. Голобородька та ін. Основними донорськими зонами метафоричного осмислення *хати* були когнітивні структури субсфери *людський організм, а саме частини і органи тіла та фізіологічні процеси*. Зокрема, українські поети послідовно впродовж століття асоціювали вікна із очима: *туляться, хиляться один на один підновлені, // вузьенькі будиночки зеленого, жовтого, // синього кольору, // вдивляються один в одного віковими очима // в тісних коридорах-вуличках* (М. Семенко), *і жмурились вікнами наша хатина* (А. Малишко). Метафорична модель *вікно* → *око* у творчості деяких митців була деталізована, унаслідок чого з’явилися індивідуально-авторські метафори: *то лиш пашать, немов стожар, // вікон розширені зіниці, // що ними дивляться стоокі кам’яниці, // які занеслися до хмар* (Ю. Клен), *блакитні вії хата підніма* (Л. Костенко).

Із різними частинами тіла людини аналізували й інші архітектурно-конструктивні елементи *хати, будинку*, проте чітка послідовність тут не простежується. Наприклад, стіни або їхні частини осмислювали і як ребра, бедра: *бездахі ребра й бедра стін // у сльотах листопаду* (Ю. Клен), *поміж ребрами хат, по дорогах // диким зіллям здіймається степ* (Є. Маланюк), *ребра колишнього дому* (Ю. Андрухович); і як руки, жмені: *в малій кімнаті стіни, наче руки, // тримають полохливу тишу в жмені* (Б.-І. Антонич); і як щокі: *на маленький будиночок, // що притулювся щокі до ялини, // випаде сніг* (В. Голобородько) тощо. Поети неоднаково метафоризували й

інші елементи хати: *ще губи кам'яні // дахів високих // пожадливу бузу татарську ссуть* (М. Драй-Хмара), *дахів похилих старовинні плечі* (Л. Костенко) та ін.

За аналогією до людини хату зображували як таку, що дивиться: *на подію дивилась підсліпла хатина // і, здається, нічого не розуміла* (А. Малишко); *всміхається: лиш чорними очима хитрих вікон // всміхнуться молодицями хати* (С. Маланюк), *Навіть наша вже продана хата // раптом стане не продана вся. // Усміхнеться веселими вікнами, // і відступить холодна зима* (Г. Чубач); *обнімає: обняла мене хатина вбога // сплетеними пальцями бервен* (Д. Павличко); *спить: сплять хати у нічних сорочках, // сплять повітки – стиліаги в червоних* (І. Драч). У наведених прикладах, як і в більшості інших поетичних метафор, на реципієнтну зону спроектовано не одну, а кілька властивостей донорської зони, що забезпечило формування більш повного конкретно-чуттєвого образу. Так, у метафорі А. Малишка *хатина підсліпла* не тільки *дивиться*, а й *нічого не розуміє*, у Д. Павличка *хата обнімає пальцями бервен*, в І. Драча *хати*, як і люди, *сплять у нічних сорочках*. Ознака “бути в якомусь одязі” також структурує реципієнтну зону подібно до людини. Крім того, мовні знаки одягу часто передають дух часу, як, наприклад, слово *скафандр* у метафорі Л. Костенко: *старі хатки в солом'яних скафандрах* (Л. Костенко).

Розгорнуті антропоморфні метафори *хати* в мові української поезії ХХ ст. нечастотні. У них хату переважно аналогізовано із жінкою та спроектовано різні, але сумісні із реципієнтною зоною властивості донорської зони: *хати – як молодиці: в запасах червоних, // на шиях – з листя тютюнового намиста, // і кучері блискучі винограду // по голих плечах і по грудях в'ються* (Д. Павличко); *починається літо, // і наша хата сходить з підмурівка: // пов'язана золотом солом'яною хусткою, // з ясними очима // на білесенькому обличчі, // одягнена у зелену вишневу спідницю – // крокує дорогою у сонце, // що як велика музика // на достиглому колосі у полі* (В. Голобородько).

Метафоричну проекцію із донорської зони *жінка* на реципієнтну зону *хата* вмотивовують кілька чинників, основний серед яких – міфологічний. Хата утілює ідею священного простору, що розгортається навколо сімейного вогнища, хранителькою якого є жінка. У міфології хату вважали “жіночою” сферою існування Все-світу, пристанищем Великої Богині-Матері. Ще одним мотиваційним чинником цієї метафоризації є асоціативна подібність образів жінки і хати, яка виявляється в охайності, привабливості, красі. Аналогізація хати із жінкою вмотивована також граматично: іменник *хата* має жіночий рід.

У мові української поезії ХХ ст. зафіксовано метафори, у яких *хату* аналогізовано також із чоловіком: *солом'яні брилі хати скидали, // і синій жаль світився в їх очах* (І. Драч). У наведених рядках мовний знак, який репрезентував би особу чоловічої статі, відсутній, але наявні мовні знаки чоловічого головного убору (*бріль*) та дії, які традиційно виконують чоловіки (*скидати брилі* (головний убір), складаючи шану комусь). Це дає підстави вважати, що хати осмислені поетом подібно до чоловіків. *Солом'яні брилі* в цьому випадку – це *дах*, а *очі* – *вікна*. За допомогою такої персоніфікації хат І. Драч нарощує виражально-зображальну силу метафори й передає в конкретно-чуттєвих образах почуття великого жалю.

Поет осмислював хату також як давньогрецький храм Парфенон, який вважається втіленням архітектурної досконалості: *стоять Парфенони солом'яно-русі, // синькою вмиті, джерельноводі*. У цій метафорі профільована не тільки краса українських хат, їхні етнічні ознаки, виражені метафоричними епітетами *солом'яно-русі, джерельноводі*, а й винятково важлива роль у житті народу і кожної людини, про що свідчить використання мовного знака *культової споруди* (*Парфенон*).

У мові української поезії ХХ ст. функціонують також метафори з реципієнтною зоною *дім*, які мають неоднакове емоційно-оцінне забарвлення. Наприклад, П. Воронько, прославляючи повоєнні досягнення радянського народу, аналогізував новий дім із юнаком у *виштитій білій сорочці*. Ця метафорична проекція вмотивована граматично-родовою належністю слова *дім*. Протилежного емоційно-оцінного забарвлення надав міським будинкам І. Драч, який зобразив їх в “Архітектурному диптиху” потворами: *зверхньо брідиться небо // з холодними зорями // над рахітами цегли, // заліза і скла. // Вони плачуть з потворності, // б'ють дверима себе у груди. // Аж на кахлянім лобі // виступає холодний піт*. Митець застосував морбіальні метафори з метою виразити негативну оцінку зображуваному.

Хату та житловий будинок у мові української поезії ХХ ст. зрідка аналогізували із *гніздом*, надаючи різного емоційно-оцінного забарвлення: *чорнобильці у гнізда свої прийдуть* (Б. Олійник), *житла – гнізда просмерділі* (Д. Павличко), *ну ж, обієрії і прихисти мене, // мій добрий дім, // гніздо моє земне* (І. Жиленко); або *вуликом*: *вілл вутлі вулики* (І. Калинець), *вулик нашої хати // солодкий* (І. Калинець). В основі цих метафор – традиційні асоціації, які актуалізуються і під час метафоризації міста: (про Чернігів) *Олегів мужніх прастаре кубло* (М. Зеров), *демографічні вулики гудуть* (Л. Костенко). В обох випадках профільовано місце проживання значної кількості людей.

Окремими реципієнтними зонами поставали різні архітектурно-конструктивні елементи будівлі. Найчастіше в полі зору митців перебували *вікна / вітрини*, які у більшості випадків аналогізовані з очима: *вітрини-очі* (А. Малишко), *і розтинають ніч невагому // квадратні очі віконних рам* (В. Симоненко). Їх також осмислювали безвідносно до будинку як живу істоту, виділяючи в ній очі: *вітрини витріщали переляканий зір* (М. Семенко), *вже вікна очі піднесли рожеві // на пацьорків, на Молочний Шлях* (В. Вовк), *схвильовано промовляє // вікно до краплин // врешті затуманює // свій зір // і заходить у спазмах* (І. Калинець). Крім того, вікна іноді зображували безокими, сліпими або такими, що сліпнуть, профілюючи в такий спосіб відсутність у них світла або шибок: *вже сліпнуть шибки у вікні* (Б. Лепкий), *безоки віконні провали* (Б. Олійник), *вікна твого дому безоки та безголови* (Д. Павличко), *вікна-сліпарі* (Д. Павличко).

Рідше в мові української поезії ХХ ст. реципієнтними зонами були дах: *ще губи кам'яні // дахів високих // пожадливу бузу татарську ссуть* (М. Драй-Хмара), *гриби дахів* (І. Калинець), *золоті птахи дахів* (В. Голобородько), *під крилом // оцього даху* (Ю. Андрухович), *поля дахів лежать, мов заповіт* (Ю. Андрухович); димар: *і чорні димарі розмалювали небо // пекельним змістом, // принадним лісом підкреслюють краєвид* (М. Семенко), *де димарів сигари // до неба розтягли розтулені вуста* (В. Сосюра); двері: *десь горталися вікна і двері, мов книги* (О. Забужко), *з розколин дверей // сочилось густе і душевне світло* (О. Забужко); балкон: *чола балконів* (Б.-І. Антонич), *балкончиків причалені гондоли* (Л. Костенко), *без омели розсипаних балконів* (І. Драч), *слимаки дзвінких балконів // закрутились ажурово* (І. Калинець) та ін. Ці метафори сформовані переважно на основі індивідуально-авторських асоціацій і не мають аналогій у мові української поезії минулого століття.

Аналіз метафоризації концепту *хата* засвідчує його художню динаміку в мові української поезії ХХ ст. Найпродуктивнішою в досліджуваній період була аналогізація хати з людиною, основою якої є міфологічний архетип. За антропоморфним типом утворені й численні індивідуально-авторські метафори. Велика кількість метафор на позначення *хати*, їх семантичний обсяг та емоційно-оцінне забарвлення свідчать про виняткову важливість цієї реалії для українського етносу.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
2. Дзюба І. У дивосвіті рідної хати (Кілька слів про поета, який щойно починається) / І. Дзюба // Голобородько В. Летюче віконце : Вибрані поезії. – К. : Укр. письменник, 2005. – С. 5–19.
3. Ільницький М. На перехрестях віку : у 3 кн. / М. Ільницький. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. Кн. II. – 2008. – 703 с.
4. Лакофф Дж. Метафори, которими ми живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
5. Лотман Ю. М. Символические пространства / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб : Искусство – СПб, 2004. – С. 29–335.
6. Мойсеїв І. К. Храм української культури (філософія семіосфери) / І. Мойсеїв. – К., 1995. – 464 с.
7. Мойсієнко А. К. Мова як світ світів. Поетика текстових структур / А. К. Мойсієнко. – Умань : Софія, 2008. – 280 с.
8. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. – К. : Правда Ярославічів, 1997. – 200 с.

УДК 808.2-3

УКРАИНСКИЙ ФРАЗЕОЛОГИЗМ *ТОПТАТИ РЯСТ* 'ЖИТЬ' В ЭТНОКУЛЬТУРНОМ ОСВЕЩЕНИИ

Коваль В. И.

У статті розглядається внутрішня форма українського діалектного фразеологізму топтати ряст 'жити' в аспекті його зв'язку з продукуючою магічною діяльністю.

Ключові слова: фразеологія, внутрішня форма, семантика, продукуюча магія.

В статье рассматривается внутренняя форма украинского диалектного фразеологизма топтати ряст 'жить' в аспекте его связи с продуцирующей магической деятельностью.

Ключевые слова: фразеология, внутренняя форма, семантика, продуцирующая магия.

The article deals with the internal form of the Ukrainian dialect idiom toptati ryast 'live' in the aspect of its relationship with the activity producing magic.

Key words: phraseology, internal form, semantics, productive magic.

Источником украинского фразеологизма *топтати ряст* 'жить' (Гринч. с. 94; ФСУМ, с. 192) является ритуальное действие – топтание ранней весной *ряста* – травянистого растения с рассеченными листьями и цветками фиолетового, белого или желтого цвета. Данный фразеологизм не без оснований относится к числу устойчивых словосочетаний (*стати на рушник, зустрічати хлібом-сіллю, як скупаний у любистку* и др.), основанных на символах украинской культуры [3].

Топтание людьми ранней весной первой зелени – *ряста* – осмыслялось в традиционном народном восприятии как осознанный магический акт, способствующий укреплению здоровья, продлению жизни. В. Н. Войтович, определяя ряст как "символ життя, відроджуваного весною", отмечает: "За традицією, коли вперше побачиш навесні ряст, треба зірвати його, кинути під ноги і потоптати, примовляючи: "Топчу, топчу ряст, Бог здоров'я дасть", або: "Топчу, топчу ряст, дай, Боже, діждати і на той рік топтати!" *Топтати ряст* означає просити в Бога здоров'я" [1]. Сравн. также: "Найбільш символічним був обряд *топтати ряст*. Вважалося, хто напровесні його потопче – убереже життя й здоров'я протягом року. Тому навіть літні й кволі виходили в поле і, притопчуючи зелені сходи, казали: "Топчу, топчу ряст. Дай, Боже, потоптати і того году діждати" [4]. Весьма выразителен следующий фрагмент из романа Ю. Яновского "Всадники", где само ритуальное действие, как и в приведенных описаниях, не отделяется от ритуального заклинания, послужившего мотивирующей базой фразеологизма. Персонаж этого романа – дед Данила – ранней весной, как только появлялся голубой ряст, *наказав зірвати його швиденько і топтати, приказуючи: "Топчу, топчу ряст, / Дай, Боже, топтати, / Й того року діждати, / А хто не встигне – тому на той рік / Рясту не топтати, на лаві лежати..."* [8, с. 16–17]. Как обозначение регулярно повторяющегося ритуала данный оборот используется в следующем контексте: *Ти будеш жить, ще будеш ти любити, Топтати ряст і слухать солов'я* (І. Гончаренко).

Обычно же в художественных текстах словосочетание *топтати ряст* употребляется как обобщенно-образная номинация, т. е. как фразеологизм, реализующий значение 'жить'. Сравн.: *Я, шановний Тарасе Демидовичу, вдвічі проти вашого ряст топчу, учителюю вісімнадцять років, за цей час виросло ціле покоління* (Ю. Збанацький). Близкое значение – 'подарить жизнь кому-либо, помиловать кого-либо' – имеет фразеологизм *пустити ряст топтати: І меч піднятий опустив, І Турна ряст топтать пустив* (І. Котляревський).

В основу других украинских фразеологизмов, включающих слово-компонент *ряст*, положено представление о "пределе" человеческой жизни, о невозможности совершать соответствующее ритуальное действие из-за приближения смерти.

Сравн.: *відтоптати ряст* 'приблизиться к смерти, нажиться': *Ой кобзарю, кобзарю, чи не відспівав ти своє? Чи не відтоптав рясту? Бо скидається на те, що час тобі лагодитися в далеку дорогу...* (М. Пригара); *лишилося недовго ряст топтати* 'кто-либо скоро умрет, погибнет': *Ну, та недовго йому лишилося топтати ряст. Піде, як миленький, дорогою Підпригори: буде вбитий* (М. Стельмах).

Приведенные выше этнокультурные сведения, способствующие выявлению внутренней формы фразеологизма *топтати ряст*, нуждаются, на наш взгляд, в двух уточнениях, которые позволяют лучше понять "внутреннюю логику" архаичного (несомненно, языческого) ритуала.

Во-первых, в данном случае важно учитывать "мифологическую составляющую" самого действия – топтания, т. е. вбивания, вдавливания чего-нибудь в землю ногами. В народных поверьях, отраженных в фольклорных текстах, отчетливо прослеживается реализация причинно-следственных отношений, которые могут быть выражены в следующем виде: "топтанье → урожай, плодородие, плодovitость → продуцирующие способности и животных человека". Это подтверждается текстами украинской и белорусской обрядовых песен, сопровождающих рождественский ритуал "вождение козы": укр. *Де коза ногою, там жито копою! Де коза рогом, там жито стогом!*; бел. *Дзе каза нагою – там жыта капою... Дзе каза топ-топ, там жыта сем коп.*

При этом соотнесенность топтания с представлениями об урожае и плодородии "сообщает этим символам определенную эротическую функцию, делая акты обувания, попиранья, "топтания" метафорами производительного акта". Высказанное мнение подтверждается, в частности, описанием следующего магического действия: в Харьковской губернии старики должны были зимой обуваться на печи (обувание = "топтанье"), "шоб свини плодились" [7, с. 212]. С названными представлениями связано и переносное значение просторечного глагола *топтати* 'спариваться с самкой (о птицах)' (БТСРЯ, с. 1332). Вполне закономерно, что топтанье травы, льна, сада является символом брака в текстах свадебных песен (СД, с. 248–249).

Во-вторых, существенно обратить внимание также на такую малозначущую на первый взгляд деталь, как топтанье ряста босыми ногами. Об этом, в частности, прямо говорится в следующем материале: "Напровесні, коли земля звільняється од снігових наметів, першим заселяє довколи ряст. Відтак було за звичай на Сорок Святих виходити в поле і, відшукавши кущик рясту, босоніж потоптати його. Це робили практично всі, особливо літні люди, немічні й каліки, яких спеціально несли чи везли до новознайдених заростей" [6] (подчеркнуто нами – В.К.). Показательно при этом содержание интернет-статьи, посвященной жительнице села Хотимир Ивано-Франковской области Екатерине Ивановне Козак, которой 14 февраля этого года исполнилось 116 лет и которой "усі зичать ще довго топтати ряст". Сама же бабушка-долгожительница, отвечая на вопрос о "секрете" долголетия, указывает на необходимость постоянного контакта человека с землей – на хождение по земле босиком: "Треба не цуратися ніякої праці, та й на землі-матінці треба робити, ходити по ній босими ногами. Тоді все зло, що маєш, у землю й вернеться, а ти станеш такою, ніби лише народилася. Землиця свята все лікує. Як ходитимеш босою по землі – не будеш слабувати, і жити будеш довго-довго" [5] (подчеркнуто нами – В.К.).

Прагматичная рекомендация украинской долгожительницы имеет вполне научное обоснование: хорошо известно, что "на ступни проецируются все жизненно важные органы и системы организма". Фактически топтанье босыми ногами ряста – первой весенней зелени – является одной из эффективных форм массажа стоп, который "помогает восстановить работу внутренних органов и уменьшить боли в суставах и спине, поскольку на стопах расположено множество точек, связанных с различными органами нашего организма и позвоночником. Обладая мощным расслабляющим действием, массаж стоп снимает синдром хронической усталости и улучшает общее самочувствие, в основе чего лежат такие явления, как улучшение кровообращения и питания кожи, выведение продуктов обмена и снятие напряжения мышц самой стопы. Благодаря этому исчезает бессонница, боли и отеки в ногах, приходит ощущение внутреннего комфорта, а с ним – оздоровление" [2].

Можно поэтому предположить, что наши предки, находясь в неразрывной и органической связи с окружающей природой (в том числе – с землей) и основываясь

на багатовіковому життєвому досвіді, спочатку відносились до топтання ряста ранньої весною як до ефективного і доступного способу “підключення” свого тіла до потужного біоенергетичного поля землі з допомогою босих ніг.

Таким чином, є підстави зв'язувати походження українського фразеологізму *топтати ряст* ‘жити’ з ритуальним діянням, “логіка” якого ґрунтувалась на уявленнях про продукувальну символіку топтання і добре відомої предкам процедури оздоровлення організму.

Література

1. Войтович В. М. Українська міфологія [Електронний ресурс] / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.: іл. – Режим доступу: <http://proridne.net/mythology/myth.html>. – Назва з екрана.
2. Зиновьев А. Чешите пятки, господа! [Електронний ресурс] / А. Зиновьев // “Московский комсомолец” 03.10.2008 – Режим доступу: <http://www.mk.ru/editions/daily/article/2008/10/03/html>. – Назва з екрана.
3. Калашник В. Українські вербальні символи як чинник національно-культурної самоідентифікації [Електронний ресурс] / В. Калашник, М. Філон. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=132>. – Назва з екрана.
4. Принесіть, Лелеки, нелелечу долю... – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinske-slovo-murmansk/2713>. – Назва з екрана.
5. Ружицька С. Рекордсменка – сиве сонечко [Електронний ресурс] / С. Ружицька. – Режим доступу: <http://vikna.if.ua/news/category/community/2013/02/14/view>. – Назва з екрана.
6. Скуратівський В. Що ж ти нам, весно, принесла? [Електронний ресурс] / В. Скуратівський. – Режим доступу: http://www.ukrslovo.kiev.ua/cult/3212_24.htm. – Назва з екрана.
7. Страхів А. Б. Полеське буськові лапи, галелы [Електронний ресурс] / А. Б. Страхів // Полеський етнолінгвістический збірник : матеріали і дослідження. – М. : Наука, 1983. – С. 205–212.
8. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Рад. шк., 1988. – 279 с.

Прийняте скорочення

- БТСРЯ – Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.
- Гринч. – Словарь української мови. Зібрала редакція журналу “Кієвська старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К. – 1909. – Т. 4. – 563 с.
- СД – Славянские древности : этнолінгвістический словарь : в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. – М. : Междунар. отн., 1995.
- Т. 1. – 1995. – 584 с.
- ФСМ – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови. – К. : Вища школа, 1984.
- Т. 2. – 1984. – 384 с.

УДК 811.161.2'373.46

УКРАЇНЬСЬКА ТЕРМІНОГРАФІЯ В ДИДАКТИЦІ

Симоненко Л. О.

У статті розглянуто навчальні словники як дидактичний жанр, подано їх класифікацію. Особливу увагу зосереджено на виробленні шкільної наукової термінології в Галичині і в Східній Україні

Ключові слова: навчальні словники, термінологія, підручники, навчальний предмет, освіта.

В статье рассмотрено учебные словари как дидактический жанр, произведено их классификацию. Особое внимание сосредоточено на формировании школьной научной терминологии в Галичине и в Восточной Украине.

Ключевые слова: учебные словари, терминология, учебники, учебный предмет, образование.

The article is devoted to the study dictionaries as a didactic genre. Their classification is given. Particular attention is focused on the development of school scientific terminology in Galychyna and in Eastern Ukraine

Key words: Study dictionaries, terminology, study books, study subject, education.

Літературна мова, на думку С. Я. Єрмоленко, становить культурне надбання нації, виступає важливим чинником єдності національного мовного простору, виконує роль ланки, що з'єднує покоління між собою [4, с. 319]. Інтелектуальне надбання збирає і зберігає словник, який, відбиваючи лексичну систему мови, одночасно фіксує передову думку епохи та рівень розвитку літературної мови, традиції її розвитку в історичному процесі. Він виконує велике освітнє завдання, однаково впливаючи на виховання і освіченість окремої людини.

Мова як навчальний предмет виконує дві функції: вона є об'єктом пізнання і засобом оволодіння іншими дисциплінами, що вивчаються. Викладання різнопрофільних дисциплін пов'язане зі знанням термінології, яка є вирішальним аспектом навчання та організаційним і педагогічним інструментом для отримання знання, вона дає ключові слова для оволодіння тим чи тим предметом. Термінологія в широкому розумінні – це сукупність термінів, що обслуговують певну сферу знання, пов'язаного із системою понять. І. Огієнко вважав, що “не може бути науки, раз на вислів її недостає термінів, а виробленість наукової термінології свідчить собою про культурний зріст народу, його культурне становище” [8, с. 414].

Становлення української наукової термінології почалося з др. пол. XIX ст. і пов'язане з іменами І. Верхратського, В. Левицького, І. Горбачевського та ін., діяльністю Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – НТШ) у Львові, товариства “Просвіта” у Києві та різних термінологічних комісій, завданням яких було збирання та упорядкування термінів.

Однією з основних умов якісного оволодіння азами будь-якої науки є засвоєння спеціальної термінології. Джерелом освітньої термінології є підручники і нормативні словники. Актуальність цієї проблеми розуміли українські наукові діячі кін. XIX – поч. XX ст., розв'язання якої вони вбачали у створенні навчальної книги з єдиною впорядкованою термінологією.

Особливе місце у процесі вироблення навчальної термінології посідає діяльність НТШ, мовна комісія якого доручила В. Левицькому “зладити термінологію фізичну, переважно з узагальненням фізики шкільної. У 1902 р. він видає “Матеріялы до фізичної термінології”, які передбачали навчальні плани середніх шкіл. Навчальна термінологічна лексика І. Г. Верхратського систематизована в його працях “Початки до уложення номенклатури природописної, народної” (1864–1879), “Нові знадобы номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом” (1908) та ін. Він написав низку шкільних україномовних підручників [2, с. 66].

Особливою ознакою діяльності НТШ у Львові було поєднання наукових пошуків, термінологічної практики, громадської діяльності на захист українського слова. Концептуальні засади термінотворення і терміновживання, закладені в працях учених НТШ, заслуговують на використання у практиці розбудови терміносистем української мови з позицій сучасної термінологічної науки [9, с. 110].

Термінологічні надбання Галиччини стали підвалиною для розгортання термінологічної роботи в Східній Україні. У 1917 р. у московському “Промені” була опублікована стаття О. Янати “Негайна справа в розвиткові української науки і школи”, в якій автор наголошував на потребі негайного вироблення наукової мови реальних наук. До цієї проблеми долучилося в Києві “Товариство шкільної освіти” разом із Науковим товариством. Наслідком їхньої роботи були опубліковані в 1917 р. невеличкі брошурки, проекти з термінології географії, граматики, арифметики, геометрії, алгебри [10, с. 12–13]. Крім Києва, термінологічна робота велася в інших містах. Зокрема, на Полтавщині вийшов “Російсько-український словничок термінів природознавства і географії” К. Дубняка (1917), “Російсько-український словник термінів фізики і хімії” (1918), у передмові до якого автор зазначає, що словник може стати у пригоді при складанні підручників і популярно-наукових книжок з хімії в обсязі елементарних курсів, подаючи потрібний запас найбільш необхідних курсів. Центральною організацією, яка повинна була об’єднати працю над термінологією розпоросених гуртків, комісій і окремих осіб, стала утворена в серпні 1918 р. при Київському науковому товаристві Термінологічної комісії, яка тісно співпрацювала з НТШ [9, с. 111].

Визначною подією у термінологічному житті було створення в 1919 р. при Українській академії наук “Правописно-термінологічної комісії”, яка справу розбудови загальноукраїнської термінології поставила на науковий ґрунт.

Процеси духовного відродження українського народу у др. пол. ХХ – на поч. ХХІ ст. активізували розширення суспільних функцій української мови, проникнення її в різні галузі людської діяльності, зокрема і в навчальний процес. Викладання різнопрофільних дисциплін пов’язане зі знанням наукової термінології, створенням необхідної навчально-методичної бази: навчальних посібників, методичних порадників, довідкової літератури, загальномовних та різноаспектних і різнопрофільних навчальних словників.

Словники учені відносять до дидактичного жанру. Зокрема, В. Г. Гак вважає, що будь-який словник – перш за все дидактичний, призначений для навчання [1, с. 11]. У витоків лексикографії закладені педагогічні завдання: пояснення малозрозумілих слів та навчання мові культури. Саме мови культури (в середньовічній Європі – латинська, грецька, старослов’янська) були залучені в сферу лексикографії. До дидактичного жанру словники відносять Ж. Дюбуата і К. Дюбуа, оскільки в межах цього жанру лексикографічне висловлювання має найважливіші характеристики педагогічного мовлення. “Знання про світ, повідомлене словником є розмірковуванням про суму наукових і культурних формулювань... Словник – це суспільний інститут, функція якого полягає у визначенні мовної норми. Він санкціонує вживання певних слів, конструкцій, значень, він надає їм чинності закону” [3, с. 38, 41].

Семантична неперервність словника зумовлена тим, що в мові немає і не може бути слів, ізольованих у семантичному відношенні. Кожне слово десятками і сотнями ниток пов’язане зі значеннями багатьох інших слів: синонімічними, полісемічними, антонімічними, словотвірними відношеннями [5, с. 110–111].

У навчальному процесі велику роль відіграє навчальна лексикографія, що виникла на стикові лінгвістики й методики, вона “позиціонує себе особливою лінгвометодичною дисципліною зі своїм колом завдань, своїм об’єктом, своїми методами, своїм адресатом” [6, с. 28].

На думку Л. А. Новикова, термін “навчальний словник” має кілька значень: позначення будь-якого типу словника, призначеного для навчання, і назва своєрідного “посібника лексики”, в якому кожне слово мало б пояснення, граматичну характеристику, парадигматичні характеристики (синонімічні, антонімічні, словотвірні), правила вживання слова в мові [7, с. 8].

Навчальна лексикографія – лінгводидактична дисципліна, змістом якої є теоретичні і практичні аспекти опису лексики з навчальною метою. Характер навчальних словників визначається методичною спрямованістю, орієнтацією на той чи інший

тип навчання, його метою і завданням. Словниковий склад і зміст словника повинні бути мінімально достатніми для розуміння програмного матеріалу.

Л. В. Щерба наголошував на тому, що навчальний словник “повинен містити всі ті основні слова, без знання яких не можна робити швидких успіхів у вільному читанні іноземних текстів і уявити їх як елементи певної єдиної системи” [11, с. 77].

Типи навчальних словників зумовлені низкою чинників, перш за все, методичною спрямованістю, орієнтацією на тип навчання, метою і завданням навчання. Залежно від переважання опису лексики, її семантизації, навчальні словники можуть бути тлумачними й перекладними, термінологічними, фразеологічними, синонімічними, словотвірними та ін. Видані в Україні за часи незалежності навчальні термінологічні словники на допомогу середній і вищій школі (понад 80) можна покласифікувати за кількістю репрезентованих мов (одно-, дво- і багатомовні словники), за наявністю і принципом тлумачення слів (тлумачні, словники-довідники), останні можуть бути використані як навчальні посібники; за призначенням (учителям, студентам, учням). Серед двомовних навчальних словників переважають російсько-українські, напр., В. П. Мортук “Французько-український навчальний словник з хімії” (2000), до тримовних словників, крім названих вище мов, залучено здебільшого англійську мову, напр. В. С. Ходаков, В. Є. Костін “Навчальний термінологічний російсько-українсько-англійський словник: Комп’ютерні науки” (2000), “Українсько-російсько-англійський навчальний словник для студентів-металургів” (уклад. П. Х. Огурцов) (1994) та ін.

Багатомовні словники, крім української й російської мов, містять європейські мови (“Тлумачно-термінологічний словник з ринкової термінології : Українсько-російсько-англо-німецько-французько-іспанський : словник-довідник. Для студентів усіх спеціальностей, викладачів” (уклад. П. Х. Кучерявенко та ін.) (1994). Варто зазначити, що більшість навчальних галузевих словників видано для студентів, зовсім незначна кількість – для учнів загальноосвітніх шкіл, з-поміж останніх заслуговують на увагу “Шкільний словник з українознавства” О. І. Потапова, В. І. Кузьменка (К., 1995), укладений відповідно до шкільної програми з українознавства. У ньому помітне місце посідають статті про походження, розвиток української мови, історію книги, історію України тощо, також засвідчена термінологія основних галузей сільського господарства, художнього промислу, рослинного і тваринного світу, української демонології – сукупності міфічних уявлень народу, заснованих на вірі в духів-демонів, які шкодять або сприяють людині. напр.: *Відьма, Вій, Вовкулака, Русалка, Чарівник, Упирта* ін. До багатьох із цих назв наведено синонімічні ряди, напр., **Відьма** (*чередільниця, чародійка, чарівниця, босорханя*). Автори, як зазначено в передмові, намагалися простежити генезис того чи того звичаю, починаючи від язичництва до наших днів.

До цього жанру можна віднести “Шкільний астрономічний довідник”, І. А. Климишина, В. В. Тельнюка-Адамчука (1991), що містить стислі пояснення найважливіших термінів і понять астрономії та окремих її галузей: фізики Землі і планет, фізики сонця й зір, космогонії та космології, які найчастіше використовують у шкільних курсах з астрономії та природознавства, напр.: **галактика** (гр. *galakticos* – молочний) – велетенська космічна система, що вивчає зорі, їх скупчення, міжзоряну речовину, хмари газу та пилу, космічні промені тощо...; **лукація** (лат. *Luna* – місяць) – одна з одиниць вимірювання часу в астрономії, яка дорівнює періоду обертання Місяця навколо Землі; те саме, що й синодичний місяць. Словник ілюстрований, розрахований на вчителів астрономії, учнів старших класів, студентів і широке коло любителів астрономії.

Цікавим є мовнокраєзнавчий словник-довідник “Україна в словах” (упоряд. Н. Данилюк) (К., 2004), розрахований на учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів та ін. Словник тематичний. У ньому подано короткі відомості про державу Україну, її історію, про побут (хатні речі, страви, напої, народне вбрання), християнське віровчення і свята, рослинний і тваринний світ тощо. Всі слова, наведені в словнику, наголошені, подано граматичну та стилістичну характеристику, наведено синоніми та їх тлумачення.

“Словник музичних термінів” Ю. Юцевича (1971), укладений на основі програми, підручників і посібників з музичних дисциплін, напр.: **арієта** (іт. *arietta*) –

невелика арія; **бурé** (фр. bouree) – старовинний французький народний танець. У кінці словника наведено іншомовні слова і музичні терміни, які використовуються в музичній літературі, напр.: **allegro** (аллèтро) – весело, швидко, життєрадісно; **canto** (кáнто) – спів, голос.

Крім термінологічних навчальних словників, наявні навчальні словники для вивчення рідної мови, зокрема “Шкільний тлумачний словник української мови” (для початкових класів) (1995), розрахований на учнів та вчителів початкових класів. Словник охоплює лексику, пропоновану до активного вживання учням 1–4 класів згідно з програмою розвитку усного й писемного мовлення. Тлумачення підтверджені цитатами з художньої літератури, напр.: **аеродрóm**, *ім. ч.* аеродрóму, *мн.* аеродрóми. Місце стоянки, злітання й приземлення літаків. *Важкий срібний літак пройшов низько над аеродромом* (Собко).

У “Словнику української мови в малюнках” М. П. Коломієць (1995) до кожного реєстрового слова, крім тлумачення й короткої етимології до іншомовних слів, вміщені малюнки, напр.: **áйстра**, айстри; ж. Рослина з великими квітками різного забарвлення. Слово **айстра** походить від грецької назви “зірка”. Квітку названо за формою, подібною до зірки.

Велике значення для оволодіння мовою мають прикнижні словнички, в яких подано тлумачення малозрозумілих та незрозумілих слів, іноді їхнє походження, антонімічні відповідники, сфера використання, інколи вони сприяють уведенню спеціальних слів до спеціальних словників. Одним чи не з перших був короткий українсько-російський прикнижний словничок, доданий до “Початкової української граматики” О. Курило (1918), яка зі змінами і доповненнями витримала 10 видань. У ній уміщено: “Короткий українсько-російський фразеологічний словник” (напр. **Вибивати очі**). Колоть глаза; **Набиратися розуму**. Поумнеть; **Піти світ за очі**. Пойти куда глаза глядят) та ін. Низку словничків подано до сучасних підручників “Рідна мова” (5–8 класи), “Українська мова” (9–11 класи) С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичової. Зокрема, в підручнику “Рідна мова” для 5 класу наявні: **Орфографічний словник**, у якому наведено правила написання слів, їхніх граматичних форм, напр.: **авіамоделé**, -лі, *ор.* -ллю, *р.* *мн.* -елей; **тлумачний**, у якому тлумачаться (пояснюються) малозрозумілі слова: **віхола** – снігова буря; **ґринджóли** – низькі широкі сани; **причілок** – стіна будинку з боку вулиці; **Словник фразеологізмів**, де зібрано найпоширеніші фразеологізми та їх тлумачення: **з роси та з води** – уживається як побажання удачі, щастя; **точити ляс** – вести пусті розмови, марнуючи час; **Словник власних імен**. У ньому засвідчені жіночі й чоловічі імена із зазначенням їх походження та похідних форм: **Варвáра** – у грецькій мові означає “чужоземка”. Варваронька, Варя, Варочка, Варюня. Кл. в. Варвáро! **Олég** – скандинавського походження, означає “святий”, “священний”. Олєжик, Олєжка, Олєчик, Лесь, Лесик. Кл. в. Олéже! Олéгу! **Словник синонімів**, у якому до реєстрових слів подано синонімічні ряди: **горизóнт** обрій, круговид, видноколо, виднокрай, виднокруг, кругозір, небосхил, небокрай та ін.

Підручник “Рідна мова” для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів (К., 2008) містить орфографічний та тлумачний словники, словнички синонімів, антонімів.

У підручнику “Українська мова” для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів (2011) наявні: **Словник українських відповідників до деяких стійких російських зворотів**, напр.: **в два счета** – не змигнувши оком; **не лыком шит** – не в тім’я битий та **Словничок труднощів російсько-українського перекладу зворотів офіційно-ділового стилю: в порядку исключения** – як виняток; **довести к сведению** – довести до відома; **наложенным платежом** – післяплатою та ін., **Словник керувань**, напр.: *багатий на що, чим; запобігти чому*. Підручник містить також термінологічну рубрику, в якій подано відомості про значення термінів.

У “Фразеологічному словнику школяра” В. А. Забіяки, І. М. Забіяки (К., 2007) описано зміст фразеологізмів та їх походження.

Загальномовні термінологічні навчальні тлумачні й перекладні словники є не лише довідковим посібником, але й важливим складником навчальної роботи на уроці, факультативі тощо. Засвоєння наукових термінів з різнопрофільних дисциплін сприяє швидкому розумінню матеріалу. Приступаючи до вивчення нових предметів (хімії, фізики, біології тощо), учнів потрібно ознайомити з елементарною термінологією предмета. На жаль, не всі предмети забезпечені короткими терміно-

графічними працями. Прийшов час створити для середньої й вищої школи якісні навчальні словники, які відповідали б сучасному рівню розвитку науки й освіти.

Література

1. Гак В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) / В. Г. Гак // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М. : Русский язык. – 1977. – С. 11–27.
2. Гриценко П. Ю. Верхратський Іван Григорович / П. Ю. Гриценко // Українська мова : енциклопедія. – 2-ге, випр. і доп. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана”, 2004. – С. 66.
3. Дюбуа Ж. Педагогическая речь словаря / Ж. Дюбуа, К. Дюбуа // Актуальные проблемы учебной лексикографии / пер. з фр. С. Я. Ермоленко. – М. : Русский язык, 1977. – 320 с.
4. Ермоленко С. Я. Літературна мова // Українська мова : енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доповнене. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана”, 2004. – С. 318–320
5. Караулов Ю. Н. Словарь и его свойства / Ю. Н. Караулов // Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. – М. : Наука. – С. 106–114.
6. Морковкин В. В. Учебная лексикография как особая лингвистическая дисциплина / В. В. Морковкин // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М. : Русский язык, 1977. – С. 28–37.
7. Новиков Л. А. Учебные словари, их специфика и типы / Л. А. Новиков // Русский язык в национальной школе. – 1974. – № 1. – С. 8–16.
8. Огієнко І. Правопис і граматична термінологія / І. Огієнко // Рідна мова. – 1937. – Ч. II. – С. 417.
9. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Т. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 214 с.
10. Холодний Гр. До історії організації термінологічної справи на Україні / Гр. Холодний // Вісник Інституту української мови. – 1928. – Вип. 1. – С. 9–20.
11. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике / Л. В. Щерба. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959.
Т. I. – 1959.

УДК 378.635.015.31:81

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ**Погиба Л. Г., Голіченко Л. М.**

У статті проаналізовано лексичні особливості професійного мовлення майбутніх військовослужбовців. Окреслено лексичні норми фахової мови. З'ясовано, що лексична компетенція майбутніх військовослужбовців – важлива складова професійного становлення фахівців нової генерації.

Ключові слова: лексичні особливості, мовна норма, вузькоспеціальні терміни, професіоналізм, професійне мовлення, лексична компетенція.

В статье проанализированы лексические особенности профессиональной речи будущих военнослужащих. Очерчены лексические нормы профессионального языка. Определено, что лексическая компетенция будущих военнослужащих – весомая составляющая профессионального становления профессионалов новой генерации.

Ключевые слова: лексические особенности, языковая норма, узкоспециальные термины, профессионализм, профессиональная речь, лексическая компетентность.

In the article lexical peculiarities of future military men's professional speech are analyzed. The lexical norms of professional language are defined. It is found out that future military men's lexical competence is the important constituent of the professional becoming of specialists of new generation.

Key words: lexical peculiarities, a linguistic norm, highly specialized terms, a professionalism, professional speech, a lexical competence.

На сьогодні українськомовна освіта військовослужбовців займає першочергові позиції поряд зі спеціальною. Це, в першу чергу, зумовлено наданням українській мові статусу державності, а також вагомими змінами у вищій освіті України, пов'язаними з приєднанням до Болонського процесу, орієнтацією на Загальноєвропейські рекомендації та вимоги з мовної освіти. Звідси пріоритетним завданням вищої школи є підготовка фахівців нової генерації – кваліфікованих, грамотних, мовнокомпетентних, які б ґрунтовно володіли українською літературною мовою в повсякденно-професійній, офіційно-документальній сферах, зокрема набули навичок комунікативно виправданого використання засобів мови, оволоділи мовою конкретної спеціальності, фаху.

У професійній діяльності військовослужбовців мова є важливою складовою їх компетенції. Наразі проблеми комунікативної компетентності є актуальними з огляду на сучасний стан розвитку Збройних сил України та реалії ХХІ ст., що вимагають якісно нових підходів до підготовки військовослужбовців, особливо офіцерського складу, створення і впровадження сучасних педагогічних технологій у навчальний процес вищих військових навчальних закладів, які могли б сприяти ефективному розв'язанню завдань їх підготовки, зокрема формуванню українськомовної професійної компетенції конкурентоспроможного фахівця. Безпосередній вплив на ці процеси має система військової освіти. Тому одним із першочергових завдань вищої військової освіти є пошук шляхів підвищення мовнокомунікативної компетенції шляхом усвідомлення важливості досконалого володіння усіма мовними нормами в українськомовному просторі та розуміння пріоритету української мови як державної.

Науковий доробок із проблем комунікативної компетенції представлений працями вітчизняних учених у галузі педагогіки і психології, зокрема проблеми комунікативної підготовки фахівців досліджували Н. Берестецька, О. Мисечко, В. Назаренко, Е. Суслін, О. Щеголева (офіцери прикордонної служби), Р. Гришкова (студенти нефілологічних спеціальностей), М. Коваль (майбутні офіцери пожежної охорони), С. Козак (майбутні фахівці морського флоту), Н. Назаренко (майбутні документо-

знавці), О. Павленко (майбутні фахівці митної служби), І. Радомський (майбутні офіцери МВС України) та ін.

У науковій літературі термін “комунікативна компетенція” (лат. *competens* – належний, відповідний) тлумачать як “здатність мобілізувати різноманітні знання мови (мовну компетенцію), паравербальних засобів, ситуації, правил і норм спілкування, соціуму, культури для ефективного виконання певних комунікативних завдань у відповідних контекстах чи ситуаціях” [4, с. 233].

Важливим складником комунікативної компетенції фахівця є мовна компетенція. У сучасній науці термін “мовна компетенція”, впроваджений у науковий обіг американським мовознавцем Н. Хомським, набув широкого застосування та трансформувався у професійну сферу як важливий компонент становлення фахівця нової генерації. Ф. Бацевич поняття “мовна компетенція” тлумачить як знання учасниками комунікацій мови (мовного коду), тобто правил, за якими формуються правильні мовні конструкції та повідомлення, здійснюється їх трансформація [1, с. 123]. На думку Л. Мацько, Л. Кравець, мовна компетенція (лат. *competens* – належний, відповідний) – це знання учасниками комунікації норм і правил сучасної літературної мови і вмиле використання їх у продукуванні висловлювань [3, с. 13]. Отже, саме мовнокомунікативна компетенція є стрижневим компонентом професійно-комунікативної діяльності та передбачає і забезпечує уміння вільно здійснювати мовленнєве спілкування в усній чи письмовій формі, уживати ті правила мовленнєвої поведінки, що існують у певному суспільстві, доцільно використовувати ресурси мови в різноманітних ситуаціях повсякденно-професійної сфери.

Сучасна система військової освіти, що передбачає насамперед наявність професійних знань, покликана сформувати професійну мовнокомунікативну компетенцію майбутнього фахівця, зокрема українськомовну. Професійна українськомовна компетенція майбутнього військовослужбовця передбачає досконале володіння літературними нормами мовної системи – фонетичними, лексичними, граматичними, орфографічними, орфоепічними, стилістичними, синтаксичними, пунктуаційними – і на цій основі – формування фонологічної, лексичної, граматичної, орфографічної, орфоепічної, стилістичної, синтаксичної та пунктуаційної фахових компетенцій.

Метою статті є окреслення лексичних особливостей професійного мовлення майбутніх військовослужбовців відповідно до норм сучасної української літературної мови та формування на цій основі лексичної компетенції як складової фахівця сучасної військової еліти.

Складовою професійної українськомовної компетенції військовослужбовця є лексична компетенція, що передбачає вживання слів у властивому їм значенні та правильне поєднання слів за змістом у словосполученні чи реченні відповідно до лексичних норм сучасної української літературної мови. Ці норми охоплюють семантичну точність, чистоту мовлення, правильність слововживання.

Слово – вихідний матеріал у військовослужбовій сфері. Воно є виразником не тільки термінів, але й понять, значення яких розкривається за допомогою дефініцій (лат. *definitio* – визначення) – визначення поняття, що відображає його істотні ознаки [8, с. 216]. Лексеми, що входять до складу термінології військовослужбовців, з одного боку, – це частина загальноновживаної лексики, а з іншого – підсистема української військової термінології. На відміну від загальноновживаних слів, терміни є продуктом вторинної номінації понять, що пов'язане передусім із подвійним баченням світу: загальним і науковим [6, с. 3]. Зважаючи на це, Л. Симоненко формулює таке визначення: термін – це слово чи словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки, мистецтва, основними ознаками якого є системність, відповідність позначуваному поняттю, наявність дефініції, тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля, тобто термінології певної галузі знань, стислість, стилістична нейтральність, точність, висока інформативність [7, с. 16–17].

Важливою комунікативною особливістю мови військовослужбовців є семантична точність, тобто правильний вибір слова і доречне його вживання зі значенням, що найбільше відповідає висловлюваному змісту. Загальноновживана лексика, що використовується для позначення реалій вузькопрофесійної сфери, перейшовши в галузеву терміносистему, набуває ознак терміна, основними ознаками якого є тісний зв'язок з поняттями, однозначність, дефінітивність, обмеженість певною сферою вживання, відсутність емоційно-експресивного та стилістичного забарвлення.

Наприклад: *військова присяга, статут, погони, шиккування, старшина, пілотка, камуфляж, рапорт, підйом, розвід, наряд, автомат, гвинтівка.*

Вузькоспеціальні терміни відображають специфіку професійної мови військовослужбовців. Серед спеціальних термінів виділяють правничі, що належать до активного словника майбутніх офіцерів. Так, вузькоспеціальними термінами галузі права є: *юридична особа, адвокат, правочинність, підсудний, правовідносини, санкція, обвинувачення.* Українська дослідниця О. Семеног уживає термін “мовнотермінологічна компетенція особистості” як уміння доречно використовувати термінологію певної спеціальності [5, с. 123]. Безумовно, що мовнотермінологічна компетенція особистості є складовою лексичної. Отже, засвоєння термінології військовослужбової галузі є одним із перших кроків до сформованості лексичної компетентності.

Крім термінів, у мові професійного спілкування використовуються також професіоналізми. Професіоналізм (лат. *proffesio* – фах) – слово або вислів, притаманні мові певної професійної групи. У мові військовослужбовців є велика кількість спеціальних назв на позначення предметів і понять, що безпосередньо пов'язані з їх професійною діяльністю. Професіоналізми військовослужбовців, на відміну від термінів, виникають стихійно і переважно не набувають значного поширення в літературній мові.

Однак термінам, як і загальнонавживаним словам, властива асиметрія мовленнєвого знака, що виявляється в багатозначності, синонімії, омонімії. В юридичній термінології багатозначність має специфічні особливості – один і той самий термін часто вживають з різними значеннями у різних галузях права. Зокрема, термін *арешт* є багатозначним. Згідно з новою редакцією Кримінального процесуального кодексу України, у кримінальному процесі *арешт* – це захід забезпечення кримінального провадження, що полягає у затриманні особи [2, с. 65]. Юридичні джерела фіксують цю лексему з такими значеннями: у кримінальному праві *арешт* – міра покарання, що полягає у триманні засудженого в умовах ізоляції на строк від одного до шести місяців; *арешт на майно* – на вклади, цінності, інше майно обвинуваченого чи підозрюваного для забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації [9, с. 32–33]. Тому цей тип багатозначності можна назвати галузевою багатозначністю.

Важливою й водночас визначальною ознакою лексичної компетенції військовослужбовця є точність слововживання, що передбачає чіткість і зрозумілість висловлювання. До порушення норм слововживання може призвести змішування під час використання близьких за сферою вжитку, але семантично нетотожних слів, що звичайно розрізняються своїми синтаксичними зв'язками (синонімів), близьких за формою і сферою вживання, проте різних за творенням і змістом слів (паронімів), неправильне вживання запозичень, порушення норм сполучуваності тощо.

У військовій сфері зафіксована синонімія між такими словами: *аварія* – катастрофа; *аномалія* – ненормальність, відхилення, неправильність, патологія, аномальність; *апеляція* – оскарження; *вартовий* – вартівник, чатовий, караульний, страж, конвоір; *відступництво* – зрада, зречення, відречення; *довідка* – посвідчення, посвідка; *слідкувати* – стежити, пантрувати, наглядати, припильновувати, приглядати; *ув'язнення* – позбавлення волі та ін. Варто зазначити, що більшість синонімів допустима лише в розмовному, неофіційному мовленні. Під час офіційного спілкування та укладання документації необхідно добирати таке слово, семантична структура якого повністю збігається із семантичною структурою слова-терміна.

До лексичної компетентності військовослужбовців належить уміння використовувати пароніми відповідно до їх значення, що забезпечує точність слововживання. Потрібно розрізняти: *досвідчений* (який має знання, великий життєвий досвід) – *освічений* (який має освіту, здобув великі знання); *формувати* (надавати чому-небудь певної форми, організувати, створювати щось з певної кількості людей; виробляти в когось певні якості, риси характеру) – *формулювати* (коротко і точно висловлювати, виражати думку).

Аналіз усного та писемного мовлення майбутніх військовослужбовців уможливує виокремлення найтипівіших помилок, що виникають унаслідок нерозрізнення паронімів. Зокрема, слово *військовий* (який стосується війська: узвичаєний, установлений у війську, в армії; людина, яка служить у війську, військовослужбовець): *військовий заклад, військовий факультет, військова таємниця, військова дисципліна, стати військовослужбовцем, форма одягу військового* та ін. Слово

воєнний уживають на позначення понять, що стосуються війни: *воєнні дії, воєнний період, воєнний блок*. Варто зосередити увагу на неправомірності вживання в нормативно-правових актах та відповідно в усному мовленні словосполучення *воєнна доктрина*, правильно – *військова доктрина*. До активного словника військовослужбовців належать прикметники *особовий – особистий*. *Осовий* – стосовно до особи, людини взагалі: *особове посвідчення, особовий листок* (для обліку кадрів), *особовий склад, особовий рахунок*. *Особистий* – властивий певній, конкретній особі; власний, персональний: *особисті речі, особисте життя*. Однак обидва прикметники поєднуються з іменником *справа*, проте скомпоновані словосполучення мають різне значення: *особова справа* – сукупність документів працівника установи, організації, підприємства (уживають переважно в офіційно-діловому стилі). Під час приватного спілкування, у розмовному стилі зі значенням важливості певного вчинку для людини послуговуються виразом *це особиста справа кожного*. Суттєву семантичну відмінність мають слова *завдання і задача*. *Завдання* – це визначений наперед обсяг роботи, те, що хочуть здійснити; доручення: *виконати завдання керівника, для реалізації мети було поставлено такі завдання*. *Задача* – це питання, що розв'язують шляхом обчислень за певною умовою: *математична задача, задача з фізики*. В нормативно-правових актах військовослужбовці часто плутають ці пароніми й пишуть: *начальник курсу поставив задачу* (замість *завдання*), *в положенні регламентовані такі задачі* (замість *завдання*) тощо. Майбутнім військовослужбовцям потрібно постійно пам'ятати про різницю між словами: *генеральний – генеральський, виборний – виборчий – вибірний*; *зумовлювати – обумовлювати*; *відносини – відношення, декваліфікація – дискваліфікація, показник – покажчик, норматив – норма, поверховий – поверхневий, свідоцтво – свідчення, компанія – кампанія* і под.

Отже, лексична компетенція військовослужбовця полягає в оволодінні лексичними засобами сучасної української літературної мови, вмінням користуватися ними у професійній та повсякденній сферах. Професійна мовнокомунікативна компетенція є показником сформованості системи професійних знань, комунікативних умінь і навичок, ціннісних орієнтацій, загальної гуманітарної культури, інтегральних показників культури мовлення, необхідних для якісної професійної діяльності військовослужбовця.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України із змінами та доповненнями станом на 01 грудня 2012 року. – К. : Алерта, 2012. – 300 с.
3. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : навч. посіб. / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – 360 с.
4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
5. Семенов О. М. Культура наукової української мови : навч. посіб. / О. М. Семенов. – К. : ВЦ “Академія”, 2012. – 216 с.
6. Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку / Л. О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 3–8.
7. Симоненко Л. О. Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології / Л. О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2007. – Вип. VII. – С. 21–25.
8. Сучасний словник іншомовних слів / уклад. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
9. Юридичний словник / за ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Форум, 2006. – 473 с.

УДК 800

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ КОМПОНЕНТ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ**Айкенова Р. А., Тусупбеков А. С.**

У статті висвітлені деякі питання взаємодії мови і культури на різних мовних рівнях. Походження культурних, наукових і економічних інтеграцій народів, що проживають у багатонаціональному Казахстані, ставлять перед викладачами проблеми вивчення мови, методики вивчення нерідної мови на основі фразеологічних одиниць.

Ключові слова: національно-культурний компонент, фразеологічна одиниця.

В статье освещены некоторые вопросы взаимодействия языка и культуры на различных языковых уровнях. Происходящие культурные, научные и экономические интеграции народов, живущих в многонациональном Казахстане, ставят перед преподавателями проблемы обучения языку, методики обучения неродному языку на основе фразеологических единиц.

Ключевые слова: национально-культурный компонент, фразеологическая единица.

This article is devoted to some questions of language and culture interaction at different linguistic levels. Developing cultural, scientific and economical integrations of the peoples living in multinational Kazakhstan determine the problem of language teaching, methodic of teaching of a foreign language on the basis of phraseological units.

Key words: national and cultural component, phraseological unit.

Проблема взаимодействия языка и культуры на различных языковых уровнях находится в центре внимания лингводидактики. Происходящие культурные, научные и экономические интеграции народов, живущих в многонациональном Казахстане, с неизбежностью ставят перед лингвистами такие проблемы для исследования, как “язык и культура”, “личность – язык – общество” и др. Если при этом исходить из того, что, очень образно подметил Э. Сепир, “внутреннее содержание всех языков одно и тоже – интуитивное знание опыта. Только внешняя их форма разнообразна до бесконечности”, а “фразеология – одна из самых образных и “консервативных” языковых подсистем”, то можно объяснить рост интереса к фразеологии.

Фразеологизмы как языковые единицы образуют один из самых своеобразных пластов языка, достаточно сложный в лингвистическом и методическом аспектах. Фразеологизмы являются проявлением национально-культурной специфики в языке и ценным материалом при осуществлении социокультурного подхода к обучению неродному языку.

Фразеологизмы с позиции сопоставительного лингвострановедения с целью повышения языковой и культурной компетенции, совершенствования коммуникативных способностей, как один из способов мотивации интереса к русской культуре и изучению русского языка исследовались многими учеными. Например, В. Н. Телия рассматривал проблему учета национально-культурных особенностей аудитории в процессе обучения русскому языку как иностранному; К. Андрейчина провела анализ содержания специальных лингвострановедческих учебников и пособий; А. С. Мамонтов проводит изучение национально-культурной специфики русских фразеологизмов в сопоставлении с болгарскими на основе принципов сопоставительного лингвострановедения и т. д.

Язык может выражать черты культурно-национального самосознания народа. Языковое сознание народов очень ярко проявляется во фразеологическом фонде, так как он является настоящей сокровищницей народной мудрости и зеркалом народного менталитета.

Фразеологизмы казахского языка отличаются самобытностью и образностью. Каждый из них в свое время слетел с уст безвестного мудреца, а народ, приняв эту мудрость достойной, пронес через века и поколения. В течение десятилетий, а мо-

жет быть, веков мудрость оттачивалась, шлифовалась и обретала форму. И сейчас мы можем увидеть во фразеологизмах облик народа и судить о его культуре.

Устойчивые сочетания нашли отражение в известных справочных пособиях – фразеологическом словаре С.Кенесбаева и сборнике пословиц и поговорок Г. Тайжанова и Ж. Малайсариной.

Фразеологические единицы с национально-культурной спецификой способствуют ознакомлению студентов при обучении русскому языку как неродному с особенностями русской жизни (традиции, обычаи, обряды, верования), с фольклором и художественной литературой как элементами русской культуры.

В процессе обучения неродному языку изучение русских фразеологизмов, выделение в них национально-культурной специфики проводится на базе разнообразных упражнений, направленных на совершенствование изучаемого языка. Выявляются знаковые факты и явления русской культуры, содержащиеся во фразеологии, и раскрываются их особенности на фоне соответствий родному языку. Из рассмотренных фразеологизмов выделяются примеры, в которых проявляются самые значимые культурные расхождения.

Именно эти фразеологизмы должны найти место в обучении и помочь изучающим русский язык осознать русскую культуру, национальную специфику русского народа. При разработке УМК, изучении фразеологизмов основным принципом является учет родной культуры в процессе изучения неродного языка. Основное внимание обращается на самые значимые примеры расхождений в родном и изучаемом языках, которые вызывают наибольшие затруднения при восприятии и употреблении в речи. Состав и семантика фразеологизмов определяются национальными особенностями, которые оказываются незнакомыми для студентов, поэтому без специальной подготовки невозможно их качественное восприятие и коммуникативное использование в речи.

В процессе изучения неродного языка для осознания специфических культурных явлений изучаемого языка огромную роль играет их рассмотрение в сопоставительном плане, в русле родного языка и культуры, поскольку сопоставительно-лингвострановедческий подход в преподавании русских фразеологизмов позволяет уменьшить интерферирующее влияние со стороны фразеологических единиц родного языка. Активное использование фразеологизмов повышает мотивацию обучаемых, их образовательный потенциал.

Опираясь на важнейшие достижения российских и казахстанских ученых в области фразеологии В. В. Виноградова, С. И. Ожегова, Н.М. Шанского, А. В. Кунина, М.М. Копыленко и др., мы представим свою точку зрения на значимость фразеологизмов в обучении неродному языку, которые должны быть представлены в сопоставительном аспекте. Необходимость социокультурного подхода, охвата лингвострановедения, лингвокультурологии, межкультурной коммуникации, обеспечивающие познание реалий культуры изучаемого языка и его национальных особенностей, не вызывает сомнений. Именно во фразеологии наиболее полно и ярко отражается своеобразие жизни и быта того или иного народа.

Фразеологизмы, как и слова основного словарного запаса, обязательно содержат в своем значении культурно-этнический компонент. Они отражают народную культуру, с их помощью идет ознакомление с бытом, образом жизни, традицией, историческими событиями изучаемого языка.

Носители разных языков могут видеть мир немного по-разному, через призму своих языков. Она задает нормы поведения человека в мире, определяет его отношение к действительности, формирует тип отношения к окружающему миру: к природе, животным, к самому себе. Нельзя как следует овладеть языком, не изучив его фразеологии, однако не представляется возможным овладеть фразеологией, не уяснив, откуда и как появился в языке тот или иной фразеологизм. Общее значение фразеологической единицы не равно сумме значений компонентов, входящих в нее.

Национально-культурные особенности фразеологизмов содержатся в дополнительных значениях, которые обусловлены экстралингвистическими факторами и фиксируют материальную и духовную жизнь народа, природные и исторические условия его существования и пр. Национально-культурная специфика русской фразеологии проявляется в существовании безэквивалентных фразеологических единиц, а также в наличии специфических слов-компонентов

(образов), которые отражают национально-специфические явления русской культуры.).

Ассоциативный подход показал специфические особенности русских и казахских фразеологизмов. Семантика некоторых фразеологических компонентов в русском и казахском языках не совпадает, поскольку в них заложен различный лингвокультурологический смысл. В соответствии с национально-культурной спецификой мы помогаем студентам понять разницу группы фразеологических единиц в двух языках, основываясь на классификациях В. П. Фелицыной и В. М. Мокиенко, а также казахских фольклористов.

Высказанный В. фон Гумбольдтом тезис “Язык народа есть его дух и дух народа есть его язык, и трудно представить себе что-либо более тождественное” не теряет своей актуальности и для культуры XXI века.

Лингвокультурологический аспект охватывает ознакомление с природой, растительным и животным миром изучаемого языка. Особое внимание уделяется народным традициям и обычаям, социальным отношениям, духовной культуре и т. д. Фразеологизмы казахского языка чаще всего относятся к лицам обоих полов. Это связано с тем, что основная часть исследуемых единиц относится к компоненту “человек – адам, кісі”.

Следовательно, фразеологизмы могут отражать как женский образ, так и мужской. Причину подобного обобщения мы можем найти в том, что в казахском языке нет индикатора рода. Однако в ходе исследования богатого фразеологического фонда казахского языка нам удалось выделить единицы, релевантные фразеологизмы, отражающие мужскую и женскую природу, полученные путем сплошной выборки. Анализ показал, что имеется достаточное количество фразеологического материала, в которых представлена женщина как хозяйка, жена, мать, болтливая баба и т. д. (*астың дәмін тұз келтірер, ауылдың сәнін қыз келтірер*). Во многих фразеологизмах рисуется образ идеальной женской красоты в национальном понимании: *белая кожа, длинная коса, тонкие брови и лебединая шея*. Во многих описаниях женскую красоту ассоциируют с луной: *айдайсұлу; ай секілді*.

Во многих фразеологизмах и пословицах мы можем увидеть образ терпеливой и трудолюбивой жены или же с негативной окраской: *келіні жақсының керегесі жақсы; жақсы әйел жаман еркекті хан қылады; жақсы қатын ырыс, жаман қатын ұрыс; екі қатын ұрысса, ұрлығы мен қарлығын айтар; жаман қатын алғанның жау үйінде*.

Необходимо отметить, что, в целом, фразеологизмы, содержащие женские образы, в большинстве случаев относятся к концепту “мать”. Женщина-мать в казахской культуре играет важную роль и в казахском фразеологическом фонде ассоциируется с чем-то добрым, нежным, теплым и возвышенным. Так, в национальном понимании выражение “ана сүтін ақтау” имеет значение “оправдать материнскую надежду”. Казахский народ силой богатого художественного воображения создал много удивительных языковых единиц, связанных с образом женщины-матери: *анасын көріп қызын ал; ақылды әйел ішінде алтын бесікті ұл жатар*.

Таким образом, содержание фразеологических сочетаний, связанных с темой “женщина-мать”, может служить своего рода моральным кодексом казахской культуры. В целом можно заметить, что женщине в казахской фольклористике отведено далеко не второстепенное место, о чем позволяет судить пословица: *әйелді азған елдің болашағы жоқ*.

Среди фразеологизмов с образом казахского мужчины наиболее распространенным является стереотип мужчины-героя. Во многих фразеологизмах мужчина предстает мужественным, сильным, смелым, решительным, выступает в роли батыра; обладает могучим телосложением: *алпамсадай жігіт; бағлан жігіт*. Образ казахского мужчины неразрывен с конем и вооружением: *ер қанаты – ат; ер қарауы – бес қару (т. е. пять видов оружия: клинок, копье, лук, булава и камча)*.

В казахских фразеологизмах прослеживается сильная взаимосвязь мужчины со страной, что подчеркивает отличие от культуры, отраженной в пословицах других народов (*Батырлық қаһары – еліне қорған; Ер жігіт ел үшін туады, ел үшін өледі*).

На основе сопоставления русских и казахских фразеологических единиц мы пришли к выводу, что они имеют разную специфику, различную мотивационную основу. Их принадлежность к национальному фонду культуры проявляется в упот-

реблени в них специфически фразеологических компонентов. Например: *как воды в рот набрал*, говорят русские о том, о чем казахи скажут *аузына май қуйғандай*.

Необходимо обратить внимание на фразеологические единицы изучаемого языка, значение которых требует определенного комментария даже при наличии очень близкого семантического соответствия в родном языке. Здесь знание лексического значения содержащихся в сочетании слов не обеспечивает понимание его значения. Количество фразеологических единиц в русском языке достигает нескольких десятков тысяч, они характеризуются двумя особенностями: точностью и образностью.

Фразеологизмы в русском языке существуют в тесной связи с лексикой. Их изучение помогает лучше познать их строение, образование и употребление в речи. Фразеологизмы состоят из слов и одновременно могут соотноситься по значению со словами, например: *кот заплакал – мало*. По грамматической структуре фразеологизмы являются либо словосочетаниями, либо предложениями, например: *комар носа не подточит; дать стрекача; бабушка надвое сказала; Федот, да не тот*. Образность фразеологии заключается в том, что фразеологизм картинно воспроизводит некоторые положения, характеризующие действия или состояния, хотя и не соответствуют логике в прямом смысле, например, *земля из-под ног ушла*. Особое значение имеет изучение фразеологизма для совершенствования речевого мастерства говорящего, для повышения его речевой культуры.

Таким образом, фразеологические единицы выступают в изучаемом языке для раскрытия специфических особенностей, его характерных признаков. Необходимо четкое отграничение фразеологизмов от свободных сочетаний слов, а также от отдельных слов. Только внимательное рассмотрение свойств, отличающих фразеологизм от свободного сочетания слов и сближающих его со словом, позволяет точно определить понятие “фразеологический оборот” и тем самым то, что должно изучаться в фразеологии как лингвистической дисциплине.

Литература

1. Кенесбаев С. Фразеологический словарь казахского языка. Более десяти тысяч фразеологических единиц / С. Кенесбаев. – Алма-Ата, 1977. – 711 с.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культур / В. Гумбольдт. – М. : Просвещение, 1985. – 400 с.
3. Смагулова Г. Н. Концепт “женщина” в казахских фразеологизмах / Г. Н. Смагулова // Вестн. Новг. гос. ун-та. Серия “История. Филология”. – 2008. – № 49. – С. 84–87.

УДК 82.085:37

О РИТОРИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ ДАГЕСТАНСКОЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ АУДИТОРИИ ЧЕРЕЗ ХУДОЖЕСТВЕННУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Ваджибов М. Д.

У статті йдеться про риторичне виховання дагестанської студентської молоді через художню літературу. Ця аудиторія є полікультурною, схильною вважати, що не кожна видрукувана промова, що створена майстром слова й образно відбиває дійсність, є зразком для наслідування й прищеплення серед молоді позитивних навичок поведінки в багатомовному й багатоконфесійному суспільстві, що ним є Республіка Дагестан.

Ключові слова: риторичне виховання, дагестанська студентська аудиторія, полікультурний колектив, художня література.

В статье отражен вопрос о риторическом воспитании дагестанской студенческой молодежи посредством художественной литературы. Данная аудитория является поликультурной, которая склонна считать, что не всякая опубликованная в печати речь, придуманная мастером слова и отражающая действительность в образах, является примером для подражания и привития среди молодых людей положительных навыков поведения в многоязыковом и многоконфессиональном обществе, каковым является Республика Дагестан.

Ключевые слова: риторическое воспитание, дагестанская студенческая аудитория, поликультурный коллектив, художественная литература.

This paper address the issue of rhetorical education Dagestani students through literature. This is a multicultural audience, which tends to assume that not all published in the press it was invented master of words and reflects the reality in the images, is a role model and inculcate in young people positive behavior skills in a multilingual and multicultural society, which is the Republic of Dagestan.

Key words: a rhetorical education, Dagestani student audience, multicultural team, and fiction.

Вначале определим, что такое риторическое воспитание. По словам В. И. Аннушкина, "речевое (риторическое) воспитание не есть воспитание "контактности" или "коммуникабельности", оно предполагает прежде всего философичность и образованность, ответственность за сказанное или написанное слово, нравственно-этическую основу поступков" [2].

На наш взгляд, невозможно воспитывать человека риторически, если не учитывать то, что красноречие тесно связано с литературой. Поэтическое или прозаическое слово – это практический инструментарий для риторического воспитания. Еще В. В. Виноградов писал: "Риторика, как дисциплина, издавна, еще с эпохи античной культуры, была поставлена в связь и взаимодействие с поэтикой" [8, с. 98]. Это говорит о том, что риторическое воспитание (образование или культура) невозможно без художественного слова, потому что, по образному выражению, Ю.М. Рождественского, "Художественная литература стала пониматься как основной источник новой стилистики, как "властительница дум" [11, с. 53]. Не случайно ортология при толковании того или иного нормативного понятия обычно опирается на примеры из классических художественных произведений. Поэтому "властительница дум" пользуется своим исключительным правом учить человека говорить.

Студенты должны знать о тесной связи риторики и художественной литературы и воспринимать аксиологическое значение образного выражения. С этой целью обучающиеся в первую очередь готовят реферат, в котором отражаются теоретические положения о связи риторики и художественной литературы. Источники к такому научному продукту студентам предлагаются заранее [6, с. 43]. Уместными в данной ситуации являются слова Ю. Рождественского: "Так достигается цель

воспитания человека нового стиля для решения любых жизненных, в том числе риторических задач” [11, с. 53].

Возникает резонное обращение в форме риторического вопроса к следующей мысли – если бы художественная литература не способствовала риторическому воспитанию поликультурного студенческого коллектива, то ученые и практики апеллировали бы к авторским переносным высказываниям и цитатам, а также к речам персонажей известных мастеров слова?

Следует отметить, что риторическое образование через художественную литературу мы получали независимо от того, находилась ли риторика под запретом или нет. Даже в период кризиса ораторского искусства, да и в советские времена, нас обучали через средства речевой выразительности, которые в риторике называются цветами красноречия, и помогали нам делать речь красочной, выразительной, неординарной, метафорической. Это и есть один из способов риторического воспитания через художественную литературу.

В нашей республике давно назрела необходимость выработки специальной методики преподавания риторики в многоязыковой и многоконфессиональной студенческой среде через художественное слово, в которой учитывались бы ментальность дагестанцев и воспитание в них умения быть толерантными и красноречивыми в условиях глобализации. Кроме того, без внимания не должно оставаться и то новое, которое или ассимилирует традиционное в красноречии, или же само адаптируется к условиям существования и распространения ораторского искусства среди студентов-горцев.

Воспитание грамотного специалиста невозможно без привития элементарных этических, коммуникативных и нормативных правил. В общении главным мы считаем умение правильно и уместно, выразительно и красиво, умело и точно излагать мысли как в приватной беседе, так и при публичной реализации определенных намерений. Для этого важным является и умение вербально выражать эмоциональное состояние или скрывать чувства, если они смогут нанести ущерб общению. От невербальных средств зависит ход коммуникативного процесса. Этого также можно добиться с помощью прекрасных произведений мастеров слова.

Студента необходимо учить работать, прежде всего, с человеком в трудную минуту через убедительную речь, потому что риторическая компетентность воздействует на собеседника положительно. Именно поэтому знания этических правил побуждают людей к совершению речевых поступков, способных изменить ситуацию. Уместное общение, в котором, возможно, наличествуют очевидные требования или пожелания одного из собеседников или аудитории, могут улучшить атмосферу в среде общения. Агрессивное поведение благодаря соблюдению речевого этикета может превратиться в позитивное общение. При этом продуктивно знание местного колорита – обычаев и адатов носителей автохтонных культур. Для этого желательна чтение художественной литературы национальных писателей. Преподаватель-оратор должен быть вооружен психологическим багажом знаний и примерами их произведений известных писателей родного края. Их можно черпать, прежде всего, из хрестоматийной литературы. Лектор обязан предвидеть ход речевого события и использовать такие афористические слова, которые помогут зрителю или слушателю ориентироваться в правильном, необходимом для него направлении. Так, с нашей точки зрения, психологически и риторически оправданными при воспитании всесторонне развитой личности являются следующие слова Р. Г. Гамзатова: “Я всегда считал, что человек не должен быть тенью времени, он должен быть факелом времени” [9, с. 346].

Какими способами следует подготовить риторически грамотного специалиста, используя художественное слово в качестве иллюстрации? Изложение теоретического материала на лекциях и самостоятельное изучение ряда тем студентами, реферирование и подготовка докладов, использование усвоенной теории на практическом или лабораторном занятии – вот то главное, что мы применяем традиционно в своей преподавательской деятельности. Это дает студентам возможность рассказывать выученное, читать написанное и выполнять письменные задания, обращаясь к художественному слову. К этому добавилось и принудительное тестирование, которое не способствует развитию риторических способностей, умений и навыков. А возможности для практического усвоения студентами ритори-

ческого инструментария через художественные примеры у нас, к сожалению, минимизированы в силу перехода образования на европейские стандарты согласно Болонскому процессу. Новым, креативным является творческий подход к разработке методов выполнения заданий. Для этого важны конкретные риторические установки, которые активизируют учебный процесс. Можно использовать метод кейс-стади, обсудить поступки любимого героя, провести круглый стол, организовать пресс-конференцию, подготовить мини-сочинение экспромтом, придумать ролевую игру-сценку, подобрать эпитет к характеру однокурсника, продемонстрировать интерактивную доску для передачи лейтмотива произведения, участвовать в презентации авторской книги в Республиканской библиотеке и пр., опираясь на сюжетные линии известных художественных произведений. Так, студенты после предварительной подготовки через несколько описаний художественных ситуаций в аудитории могут написать сочинение на злободневную тему или подготовить доклад, в котором отражены особенности общения в поликультурной аудитории. Интерес у студентов вызывают риторические или психологические тренинги, которые способствуют раскрытию творческих начал, преодолению определенных трудностей в общении и волнений в коммуникативном процессе. Отметим также, что риторическая игра в форме тренинга может превращать человека в неординарную личность, которая найдет выход из любой экстремальной ситуации. При этом в памяти надолго сохраняются такие примеры, как *использование пословицы, афоризма, частушки, стихотворения собственного сочинения, рассказа об авторитетном дагестанце, исторического факта, интересного случая из жизни* и др. Кстати, материал о том, как студенты используют эпитеты из книги Р. Гамзатова “Мой Дагестан”, опубликован в специальном сборнике [5, с. 157–165].

Важной является организация тренинга для выработки устойчивых и положительных правил поведения, опираясь на художественные произведения. При этом тренировочные упражнения можно рекомендовать проводить в любых аудиториях, но особенно такой вид работы продуктивен в группах из максимум 10–15 студентов. К этому выводу мы пришли на основании того, что постоянно сравнивали данные об успеваемости после обучения риторике посредством речи, отражающей действительность в образах. В академических группах до 30 человек эффективность восприятия намного ниже, чем в группах из 15 студентов. Возможно, это связано с тем, что в малокомплектной группе у преподавателя больше времени для индивидуальной работы со студентами во время учебного процесса.

Умению выступать публично может способствовать фольклор, для чего предлагаем заучивать наизусть ряд пословиц, поговорок, скороговорок, афоризмов, частушек и пр., в которых говорится о терпении, взаимопомощи, любви к человеку, об уважении к инакомыслию. Кроме того, считаем целесообразным использование на одном из занятий пересказа текста. С этой целью мы студентам обычно предлагаем рассказ “*Я поздно понял*” Е. Ауэрбаха, поступки героя которого могут быть образцами для подражания или наоборот [1, с. 138–141]. При этом студентов-дагестанцев знакомим не только с менталитетом представителя другой нации, но и воспитываем в них уважительное отношение к матери, семье, окружающим, вырабатываем в молодых людях чувство ответственности и пр. Помимо этого, определяем, каким образом поступил бы дагестанец в аналогичной ситуации. По этому тексту также можно провести тренинг, обмениваясь впечатлениями от восприятия эмоционального содержания рассказа и акцентируя внимание на том, что герой произведения был молод и студенческая аудитория также молода, что герой находился и студенты оказываются в социальной среде, которая, разумеется, может положительно или отрицательно повлиять на формирование личности.

Удачными являются некоторые тексты, данные в многочисленных учебниках, учебных и учебно-методических пособиях по риторике. Среди них особо хочется выделить прозаические произведения А. П. Чехова. Это такие рассказы, как “Оратор”, “Донесение”, “Толстый и тонкий”, “Ушла”, “Скучная история”, “Человек в футляре”, заметка “Хорошая новость” и др. По опыту работы знаем, что в нашем учебном процессе особое место в риторическом воспитании студенческой молодежи занимает творчество А. П. Чехова, что связано с тем, что в произведениях писателя освещаются проблемы человеческого общения, актуальные во все

времена. Помимо этого, чеховские произведения маленькие по объему, что дает возможность прочитать и сделать риторический анализ во время практического занятия. Кроме того, к новеллам писателя часто апеллировали и апеллируют многие теоретики и практики ораторского искусства. Мы также решили не нарушать традиций, что отражено в различных сборниках конференций и в материалах Интернета. В качестве образца для ознакомления, каково риторическое значение произведения писателя, мы предлагаем статью, опубликованную в «Вестнике ДГУ» [7, с. 86–91]. А это важно, учитывая ту ситуацию, когда подрастающее поколение перестало изучать литературу вообще, в частности и художественную. К сожалению, уместным считаем подчеркивать, что учащиеся не читают даже хрестоматийных текстов. Поэтому на занятиях студентов специально знакомим с классическими произведениями по античной и зарубежной литературе, а также с творчеством Л. Н. Толстого, И. С. Тургенева, М. М. Зощенко и других писателей и поэтов. А для качественного применения художественной речи в риторическом воспитании студентам предлагаем прочитать ряд работ, среди которых научные труды и произведения Аристотеля, Плутарха, А. Ф. Кони, П. Сергеича, А. С. Макаренко, А. А. Леонтьева, Д. С. Лихачева и др.

На занятиях нами даются не только прозаические тексты. Из поэтических в первую очередь акцент делается на стихотворениях, которые студенты изучали в средней школе. Это хрестоматийные произведения А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, С. А. Есенина, А. А. Блока и др. Их мы, в основном, используем на занятии по теме «Средства речевой выразительности». Это также воспитывает подрастающее поколение в русле риторических традиций, востребованных в современном обществе.

При изучении темы «Роды и виды красноречия» нами ценится умение рассказывать анекдот, в котором актуализируются особенности дагестанского народа или содержание которого так или иначе связано с Дагестаном. Такая тема воспринимается студентами сразу и адекватно. В ней отражается ментальность горцев, что активизирует аудиторию. С этических соображений тематика анекдотов на занятии ограничена и, в основном, она бывает связана с художественным текстом. К примеру, мы часто прибегаем к «художественным» анекдотам о Молле Насреддине. Кстати, мы давно перестали рассматривать анекдот как неопубликованное произведение.

Важным считаем и умение красиво произносить тост, т. к. многие дагестанцы часто принимают участие в торжествах: свадьбах, юбилеях, праздниках и т. д. Тост по содержанию непременно должен быть связан с реалиями современного многонационального Дагестана. Придумать или найти такой тост в настоящее время несложно – материал можно поискать и в библиотеке, и в Интернете, и в многочисленных периодических и развлекательных изданиях, и наблюдая за речью опытного тамады во время какого-нибудь торжества, который часто при произнесении тоста прибегает к притче. Для этого целесообразнее применение тоста и притчи из художественной речи. Мы же предлагаем проштудировать притчи из книги «Мой Дагестан» Р. Гамзатова и тосты из одноименного сборника И. Шамова, где дан богатейший иллюстративный материал для торжественного выступления.

Удачным является и умение студента подготовить связный вторичный текст, для чего в аудитории при рассмотрении темы «Этапы работы над речью» составляем образец плана к мини-сочинению, обращаясь к художественному произведению. После этого студенты получают творческие задания, среди которых выделяем такие темы, как: *Что мне дала риторика; Почему волнуетесь перед выступлением?; Наши адаты; Комплимент; Счастливый случай; Уместная речь – это удачная речь?; Конфликт, который нельзя забыть; Толерантность по-дагестански; Дагестан – поликультурная среда; Мой Дагестан – гора языков; Наркотики – это зло!; Под снегом только грязь; «Что имеем – не храним, потерявши...»; «В чужой монастырь со своим уставом не ходят»; «Скажи, кто твой друг, и я скажу, кто ты»* и др.

Художественные тексты должны быть тесно связаны с изучаемыми специальностями. К примеру, при работе со студентами-психологами акцент делаем на произведениях Л. Н. Толстого, Ф. М. Достоевского и других классиков. При этом предметом обсуждения у нас становятся студенческие сочинения, посвященные

художественным персонажам и актуальным молодежным проблемам, и публикации, в которых даются сведения об общении, о речевом этикете, о беседах на социально-психологические темы, об универсальной личности в поликультурной среде и пр. Предваряем такую работу двумя статьями, опубликованными автором настоящей работы: “Использование текста как одного из способов устранения инвективы из русской речи дагестанской молодежи” [3, с. 45–50] и “Некоторые особенности в национальной психологии дагестанцев при общении на русском языке” [4, с. 82–87]. В них также затрагиваются проблемы общения личности в поликультурной среде и отражается вопрос о воспитании через художественную речь. При этом молодые люди не знают, чьи мысли они читают и обсуждают. Кто является автором данных публикаций, они узнают только после анализа содержания статей, т. к. работы должны быть оценены объективно. А если студенты, у которых занятие по указанной теме еще не состоялось и которым предстоит обсуждать эти статьи, каким-то образом узнают, кто написал рассмотренные работы, то таких студентов обеспечиваем текстами других авторов. На всякий случай на каждое занятие мы дополнительно подбираем труды ряда ораторов, потому что “всегда важно, выступая, иметь резервные знания – материала у Вас должно быть минимум на треть больше того, который, по Вашим расчетам, необходим для выступления” [13, с. 97].

Свои тексты студенты иногда подготавливают и на лекциях, отвечая на вопросы преподавателя. Мы сознательно отходим от традиционного ведения лекций и задаем студентам вопросы. Так, до разбора статьи “Использование текста как одного из способов устранения инвективы из русской речи дагестанской молодежи” студенты в течение 5 минут письменно отвечают на вопрос: “Можно ли устранить из русской речи дагестанской молодежи инвективу с помощью художественного текста? Ответ обоснуйте”. Так мы начинаем эксперимент по определению роли художественной литературы в риторическом воспитании студента-дагестанца, который реализует свои вербальные способности и интенцию в поликультурном социуме.

При ответах обычно прослеживаем следующую тенденцию: из года в год студенты стараются писать поменьше – если два года назад в основном студенты отвечали на вопрос тремя-пятью предложениями, то в последний год они пользовались одним-двумя короткими высказываниями или несколькими словами. Это, по нашему мнению, объясняется желанием молодежи сэкономить время и средства и падением интереса к письменным записям. Ведь почти все контрольные и практические задания студенты обычно выполняют на компьютерах, что является велемением современности. Несмотря на это, мысли студентов фактически совпадали: около 10–15 процентов юношей и девушек отвечали на вопрос утвердительно, объясняя, почему они считают так, а не иначе. Остальные давали, в основном, отрицательные ответы, что настораживало нас, т. к. мы с самого начала были уверены в том, что прежде всего текст классического произведения должен быть образцом для подражания, а не наоборот. Мы, естественно, понимаем, что у современной молодежи другие ценностные ориентиры в отличие от тех, кто получил воспитание и прожил почти всю жизнь в Советском Союзе, чье детство и молодость совпали с периодом перестройки и распада СССР. Именно отрицательные ответы являлись основанием для углубленной работы по подбору убедительных иллюстративных художественных материалов, т. к. текст должен способствовать тому, чтобы человек говорил, во-первых, и уместно, и вежливо, и правильно, т. е. культурно, а во-вторых, убедительно, что очень важно в неориторике. И мы обязаны подготовить цивилизованного, воспитанного специалиста, для речи которого характерны указанные качества. Естественно, данная задача – нелегкая, т. к. у большинства из молодого поколения, к сожалению, нет конкретных целей в жизни, что, может быть, связано с длительной эпохой нестабильности в нашей огромной стране и с отсутствием примерных героев, на которых следовало бы равняться.

В эксперименте приняли и принимают участие студенты Дагестанского государственного университета – бакалавры и будущие специалисты по социальной работе, психологии, философии, истории, экономике, филологии, востоковедению, правоведению, актерскому мастерству и т. д. В настоящее время в нашем экспери-

менте уже приняли участие свыше 2000 студентов. По мере возможности мы будем привлекать и студентов других дагестанских вузов. Это поможет нам регулярно получать интересные и заслуживающие внимания результаты.

В последние два года в нашу работу вовлеклись и магистры, которых в количественном отношении намного меньше. В эксперименте пока принимают участие до 40 магистров по двум направлениям – психологии и философии. Но их ответы более прагматичны – в них не наблюдаем никаких альтернативных ответов. Четко вырисовывается картина отношения взрослых студентов к вопросу о риторическом воспитании с помощью художественных текстов. В основном, получаем такой ответ – художественное произведение может риторически воспитывать студента, если в данной работе не нарушены этические и коммуникативные нормы речевого поведения. При этом на нормативные правила литературного языка, если речь идет о воспитании, магистры обращают внимание в последнюю очередь.

Кстати, если в начале эксперимента студентов опрашивали, можно ли устранить словесную агрессию посредством образного слова, то в последние два года мы в анкету внесли и вопрос: “Способствует ли художественная литература риторическому воспитанию?” Если же на первый вопрос студенты фактически отвечают без подготовки, то на второй вопрос они отвечают подготовившись и осознанно.

При обращении к художественной литературе результативными прежде всего становятся задания по социально-политическому, социально-бытовому, академическому и судебному красноречиям. При этом эффективность усвоения материала зависит от таких разновидностей, как удачно подобранные притча, тост, анекдот, маленький рассказ, легенда, отрывок из поэмы, лирические стихи и пр. Все это нацелено на выработку активной жизненной позиции, в которой немаловажную роль должно сыграть чувство патриотизма, любви к Отечеству. Для этого в дагестанской поликультурной студенческой среде востребованы и тексты местных мастеров слова, в которых отражены своеобразие республиканских этносов и их отношение к малой Родине. Если к практическим или лекционным занятиям тексты-рассуждения в первую очередь можно черпать из региональных СМИ, то, естественно, в качестве текстов-повествований и текстов-описаний можно взять отрывки из произведений дагестанских поэтов и писателей. Мы составили список таких текстов, среди которых “Мой Дагестан”, “Журавли”, “Родной язык”, “Три горских тоста” и “Тост” Р. Гамзатова, стихи С. Стальского и Е. Эмина, проза Ф. Алиевой, повести и рассказы А. Абу-Бакара. поэмы М. Митарова и др. Кстати, в Интернете дан перечень “100 книг” по истории, культуре и литературе народов Российской Федерации, рекомендуемый школьникам к самостоятельному прочтению [10]. Похвально, что в перечень вошла книга Р. Гамзатова “Мой Дагестан”, чтение которой является одним из способов воспитания современного человека, адаптированного к условиям глобализации.

Очень поучительны восточные сказки и фольклор. Следует также выделить рубаи Омара Хайяма, рассказы Шехерезады из “Тысячи и одной ночи”, художественные религиозные и другие восточные притчи, т. к. менталитет народов мусульманских стран очень похож на дагестанский. При этом, по нашему мнению, универсальны детские рассказы, которые воспитывают молодежь и у героев которых необходимо учиться, т. к. они (герои) обычно всегда добрые, наднациональные, не обозленные на негативные высказывания и отрицательные действия окружающих. С точки зрения нравственности, даже дикие звери-герои во многих рассказах разговаривают корректно, уважительно, что важно в преподавании риторики в поликультурном вузе.

Не только художественные произведения способствуют воспитанию студенческой поликультурной аудитории. Черпать тексты для занятий можно и из книг, посвященных ритуалам, традициям, обычаям, адатам, истории народов Дагестана. Мы в свою очередь предлагаем молодежи читать дагестанскую русскоязычную литературу и местную периодику и региональные интернет-издания, в которых подробно описано, как вели себя и высказывались герои произведений в тех или иных речевых ситуациях.

Разумеется, не все художественные произведения способствуют риторическому воспитанию поликультурного студенческого коллектива. Поэтому существен-

ным является вопрос о том, всякий ли художественный текст подходит в качестве иллюстративного материала. Конечно, вопрос не риторический, ибо письменная или устная речь экстремистского толка, которая призывает к насильственному свержению существующего общественного строя, пропагандирует национализм, демонстрирует пошлый, аморальный образ жизни, описывает насилие над личностью и природой и не в состоянии воспитывать молодого человека в духе толерантного отношения к окружающим, не может быть призвана для выполнения риторической задачи. При этом мы не должны забывать о том, что в современном обществе в действительности перестали писать яркие, самобытные произведения, которые могут быть востребованы в социуме. Большинство новых изданных работ не выдерживают никакой критики, т. к. в таких речах нарушены элементарные этические и коммуникативные правила общения. Для обоснования этого высказывания достаточно заглянуть в Интернет, который пестрит многочисленными низкосортными текстами. В Интернете же дан список из 100 книг, рекомендованных школьникам для чтения [12]. На наш взгляд, этот список можно было пересмотреть, чтобы избежать возможного выбора, в котором, очевидно, будут превалировать какие-то безнравственные принципы человеческого общежития и фактически начнут воспевать деструктивные действия отрицательных героев, которые своими проступками не способны риторически воспитывать подрастающее поколение будущих студентов.

В конце статьи отметим, что мы рассмотрели собственное видение решения вопроса и охватили только некоторые аспекты риторического образования студентов через художественную литературу. Результатом такого воспитания учащейся молодой поликультурной аудитории через произведения мастеров слова должны стать «стабильное общественное настроение, упрочение духа, богатство мыслей и разнообразие чувств в жизни людей. Грамотное речевое воспитание гарантирует развитие личности, расцвет внутреннего и внешнего в каждом человеке» [2]. А это в совокупности является правилом уважительного отношения к личности. Ведь «человеколюбие – главная сущность литературы» [9, с. 327].

Литература

1. Алликметс К. П. Поговорим... Поспорим... / К. П. Алликметс, А. А. Метса. – Л. : Просвещение, 1991.
2. Аннушкин В. И. Русские классические учения о речи: история и современность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pereplet.ru/text/annushkin_7.html. – Название с экрана.
3. Ваджибов М. Д. Использование текста как одного из способов устранения инвективы из русской речи дагестанской молодежи (К постановке проблемы) / М. Д. Ваджибов // Опыт и проблемы современной практической психологии. Дагестан – Россия : материалы Всероссийской научно-практической конференции. Махачкала, 18–19 мая 2007 г. / под ред. Л. Б. Шнейдер. – Махачкала : ИПЦ ДГУ, 2007.
4. Ваджибов М. Д. Некоторые особенности национальной психологии дагестанцев при общении на русском языке / М. Д. Ваджибов // Этнопсихологические парадигмы в социокультурном пространстве Северного Кавказа: проблемы, опыт, перспективы : материалы Международной научно-практической конференции, 21–23 апреля 2005 года. – Махачкала : ИПЦ ДГУ, 2005.
5. Ваджибов М. Д. Об использовании дагестанскими студентами эпитетов из книги Расула Гамзатова «Мой Дагестан» / М. Д. Ваджибов // Сучасні проблеми епітетології : збірник наукових праць / ред. кол.: О. Лещак (голова, наук. ред.), О. Волковинський (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 1.
6. Ваджибов М. Д. Риторика : учебное пособие для студентов-бакалавров гуманитарных специальностей / М. Д. Ваджибов. – Махачкала : Издательство ДГУ, 2012.
7. Ваджибов М. Д. Риторический анализ заметки А. П. Чехова «Хорошая новость» (К 150-летию со дня рождения писателя) / М. Д. Ваджибов // Вестник Дагестанского государственного университета. Филологические науки. – Махачкала : ИПЦ ДГУ, 2010. – Вып. 3.
8. Виноградов В. В. О языке художественной прозы / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды. – М. : Наука, 1980.

9. Гамзатов Р. Г. Суд идет. Стихотворения. Сказания. Поэмы / Р. Г. Гамзатов ; пер. с авар. – Махачкала : Юпитер, 2003.

10. Перечень 100 книг по истории, культуре и литературе народов Российской Федерации, рекомендуемый школьникам к самостоятельному прочтению [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://vk.com/doc12086328_150378555?hash=d872013c67290c13ff&dl=c3c0f65070078746c9. – Название с экрана.

11. Рождественский Ю. В. Теория риторики : учеб. пособие / под ред. В. И. Аннушкина. – 3-е изд. – М. : Флинта; Наука, 2004.

12. “Список 100 книг” В. В. Путина, рекомендованных для школьников [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.pedagogsobr.ru/newsshow/503>. – Название с экрана.

13. Стернин И. А. Практическая риторика : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / И. А. Стернин. – М. : Академия, 2003.

УДК 811.161'373.612.2

ХУДОЖНЯ МЕТАФОРА ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ СИНОНІМІЧНИХ ЗАСОБІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Гуцуляк Т. Є.

У статті на матеріалі образно вжитих іменників, засвідчених “Словником української мови”, проаналізовано формування груп синонімічних метафоричних одиниць. Встановлено закріплення образних синонімічних засобів для позначення реалій таких понятійних сфер, як “Природа” та “Людина”. Образно-метафоричне сприйняття елементів дійсності відображає схожі процеси зближення понять на основі тих самих метафоричних моделей, а подекуди передає національну специфіку світосприйняття.

Ключові слова: синонімія, художня метафора, образна метафора, метафорична парадигма.

В статье на материале образно употребленных существительных, засвидетельствованных “Словарем украинского языка”, проанализировано формирование групп синонимических метафорических единиц. Установлено закрепление образных синонимических средств, обозначающих реалии таких понятийных сфер, как “Природа” и “Человек”. Образно-метафорическое восприятие элементов действительности отображает похожие процессы сближения понятий на основе тех же метафорических моделей, а в некоторых случаях представляет национальную специфику мировосприятия.

Ключевые слова: синонимия, художественная метафора, образная метафора, метафорическая парадигма.

In article the formation of groups of synonymous metaphorical units is analyzed on the example of figuratively used nouns, certified by the “Dictionary of Ukrainian language”. Connection of figurative synonymous means for realities designation for such conceptual spheres as “Nature” and “Human” is set. Figurative and metaphorical perception of the reality reflects similar processes of convergence concepts on the basis of the metaphorical models and transfers the national specificity of the world.

Key words: synonymy, artistic metaphor, figurative metaphor, metaphorical paradigm.

Одним із засобів пізнання та сприйняття реалій навколишнього світу є процес метафоризації, пов'язаний із мисленнєвим і як наслідок мовним відтворенням об'єктів однієї понятійної сфери через зв'язок з іншою понятійною сферою. Сучасна лінгвістика, завдяки розвитку в її межах психологічних, когнітивних напрямків дослідження мовних одиниць, закріпила за метафорою статус головного засобу концептуальної системи людини, а саме – вербалізованого способу засвоєння знань про світ і як результат цього – найпродуктивнішого джерела поповнення мовного інвентарю.

Завдяки своїй когнітивно-мовній природі метафора є одним із невід'ємних виражальних засобів художнього тексту. Вона репрезентує асоціативно-образне сприйняття предмета чи явища позамовної дійсності, яке вже або закріпилося в мовній системі як переносне значення слова, або належить до індивідуальної мовно-пізнавальної діяльності автора художнього тексту і представлене оказіональними мовними одиницями. Окрім того, метафора забезпечує важливу **текстотвірну функцію**, а саме: метафоричні мовні утворення мають здатність вступати в синонімічні відношення з іншими мовними одиницями, – і в такий спосіб забезпечують єдність теми твору й цілісність художнього тексту. Про метафору як джерело формування синонімічних засобів мови зазначає й Н. Арутюнова. Дослідниця виділяє чотири типи метафор: 1) номінативні; 2) образні; 3) когнітивні; 4) генералізуючі (кінцевий результат когнітивних метафор) – і закріплює за образними метафорами функцію розвитку фігуральних значень та синонімічних засобів мови. Н. Арутюнова вважає, що в усіх випадках метафора рано чи пізно зникає. Найдовше зберігається образна і дещо слабшу стійкість виявляє когнітивна метафора [2,

с. 168–169]. Образну, або образно-художньою метафору, як один із типів метафор виділяє й В. Телія, визначаючи її засобом для представлення об'єкта як сутності художньо вибудованого світу [9, с. 190].

Образні (або індивідуально-авторські) метафори пропонуємо позначати терміном **художні метафори**. Послугуючись слідом за Г. Складяревською поняттям “художня метафора”, вважаємо, що цей термін є найбільш придатним для одиниць такого типу, оскільки його зміст охоплює усі притаманні їм властивості – індивідуальний і творчий характер, віднесеність до стилю якогось автора, а також приналежність до певного виду тропів [10, с. 24]. На нашу думку, художня метафора, будучи витвором конкретного індивіда (автора художнього твору), усе-таки залишається здобутком національної мови, оскільки письменник, попри індивідуальне сприйняття, ситуації так чи інакше залежний від тих мовних засобів, які він обирає. Отже, **художню метафору** будемо розуміти як таке мовне явище, що є результатом пізнавально-мовленнєвої діяльності людини і якому притаманна властивість відображати і зберігати національно-культурну інформацію. Такий термін використовує й Л. Кравець і розглядає художню метафору як окремий варіант концептуалізації позамовної дійсності, який виформувався внаслідок взаємодії індивідуального й загальнонародного, емоційного і раціонального чинників у свідомості письменника [6, с. 49]. Особливою й визначальною ознакою цієї метафори є те, що її результатом виступає не нове значення, а новий образ уже відомого поняття, який виконує насамперед естетичну й експресивну функції, а також комунікативну та інформативну.

Властивість художньої метафори формувати іншу (нову) назву вже відомого поняття, яке закріпило в мові свою традиційну номінацію, забезпечує її здатність вступати в семантичні парадигматичні відношення з іншими назвами того-таки поняття, зокрема й з метафоричними. Є. Некрасова вважає, що розвивати семантичну двоплановість може кожне лексично значуще слово поза будь-якими категорійними обмеженнями, тому немає принципової відмінності в механізмах утворення загальномовної та художньої метафор [7, с. 89, 109]. До того ж, як підтверджують дослідження А. Шумілової, кожна лексична одиниця містить енергетичну здатність до синонімізації і реалізує ці властивості в певній мовленнєвій ситуації [14].

Грузинська дослідниця Ж. Вардзелашвілі виділяє **синонімічні метафоричні ряди**, що утворюються внаслідок частого метафоризування тих самих реалій [3]. Назване мовне явище певною мірою співвідноситься із запропонованим нами поняттям *метафоричної парадигми* [5] та поняттям *парадигми образу*, що детально описала на матеріалі російського поетичного мовлення Н. Павлович. **Метафоричну парадигму** розуміємо як сукупність похідних метафор, які з'являються і функціонують на різних етапах розвитку мови (або на якомусь синхронному зрізі) і в більшості випадків супроводжуються певними змінами форми та змісту, за яких так чи інакше виявляється позасвідоме намагання мовців відновити забуту внутрішню форму базової метафори (тобто асоціативно-образної схеми чи метафоричної моделі). Н. Павлович застосовує поняття **образної парадигми** для позначення “ряду синонімічних образів, які виникають на основі певного семантичного інваріанта”, беручи за матеріал російську поезію XVIII–XX ст. [8, с. XXVIII–XXIX]. Процес формування образних парадигм, або семантичних моделей, представлено як виведення семантичного інваріанта на основі аналізу всіх можливих варіантів мовного вираження того самого поетичного образу.

Таким чином художня метафора як результат мовленнєвої творчої діяльності мовця слугує джерелом розвитку й поповнення метафоричних парадигм, у межах яких формуються й групи синонімічних одиниць. Зарахування певних метафоричних утворень до синонімічних груп відбувається на основі кількох критеріїв: 1) відображення однакових предметно-понятійних зв'язків з реалією дійсності; 2) спільні синтагматичні зв'язки у контексті, тобто однакова сполучуваність; 3) взаємозамінність на семантичній основі. Названі критерії певною мірою притаманні всім синонімам, проте в різних типах лексичних одиниць (з прямим лексичним значенням, переносним чи фразеологічно зв'язаним) виявляються своєрідно. Так, Ю. Апресян доводить, що розвиток переносних і фразеологічно пов'язаних значень слів – це один із процесів, який породжує семантично точні синоніми. Дослідник виділяє синонімію переносних значень (напр.: *влететь* – *достатся* – *нагореть* – *попасть*

(от отца)), формування якої пов'язане передусім з процесами метафоричного перенесення, оскільки одним із найпоширеніших механізмів метафоризації значення є втрата ним диференційних компонентів [1, с. 226]. Це у свою чергу підтверджує думку Д. Шмельова, що синонімами є не загалом слова, а слова з конкретними значеннями, що виявляються в типових контекстах їх вживання [13, с. 128]. Щодо однакової семантичної та морфолого-синтаксичної сполучуваності, то ця ознака характерна для синонімів з вільними прямими значеннями [1, с. 231]. Проте кожен синонім, за словами Ю. Шевельова, має свої “улюблені” сполучення з іншими лексичними одиницями, тобто характеризується своїми контекстовими ланцюгами. На думку мовознавця, своєрідність кожної мови чи не найбільше виявляється в тому, які синоніми мова має для кожного поняття і які надає кожному з них контекстові ланцюги слів [12, с. 92–93]. Для об'єднання метафоричних образів (художніх метафор) у синонімічні групи критерій однакової чи схожої сполучуваності у метафоричних контекстах є обов'язковим. За тотожної сполучуваності, за спостереженнями Ж. Вардзелашвілі, простежуємо нейтралізацію смислових розбіжностей метафоричних синонімів і вони починають позначати те саме [3].

Сучасні вітчизняні й зарубіжні дослідження синонімів як психолінгвістичного, когнітивного, комунікативно-прагматичного, культурологічного феномена (праці А. Залевської, В. Гречко, А. Іванової, Т. Неверової, А. Шумілової, В. Діц та ін.) засвідчують зможу розглядати таке мовне явище набагато ширше, зокрема з урахуванням антропоцентричних параметрів його виникнення та особливостей функціонування в мові й мовленні. Важливою з цього погляду є праця А. Шумілової про синонімію як ментально-мовну категорію. Дослідниця вважає, що слова, які перебувають у синонімічних зв'язках у мовленні, не об'єднані лінійно, а наділені спільними, перехресними семами з членами інших синонімічних рядів. Такі синоніми утворюють замість ряду сітку, розгорнуту в систему мови за принципом поступового додавання нових сем, ця сітка може безмежно розширюватися в ході появи нових цінностей [14].

Джерельною базою запропонованого дослідження послужили матеріали одинадцятитомного “Словника української мови” (далі – СУМ), а саме образне вживання іменників, що в словниковій статті позначено астериском *Образно. Такі мовні одиниці відображають типові випадки образного вживання слів, передаючи чуттєві уявлення, асоціативне-образне сприйняття елементів дійсності, а ці процеси ґрунтуються, в основному, на метафоричних чи метонімічних механізмах зближення понять. Аналіз образного вживання іменників у художньому мовленні різних авторів дає змогу зафіксувати й виокремити в українській мові певні групи метафоричних синонімів, або метафоричні парадигми, що містять синонімічні одиниці.

Відповідно найчастіше фіксуємо закріплення синонімічних засобів для позначення реалій таких понятійних сфер, як “Природа” та “Людина”.

Метафоризація світу природи засвідчує формування образних одиниць для називання небесного простору і небесних світл, атмосферних явищ (хмари, туман, мряка, сніг, блискавка, дощ та ін.), рослинного світу тощо.

Так, наприклад, для позначення атмосферного явища **хмари** в художніх текстах зафіксовано образно-метафоричні номінації: **бескиди, кучугури, лахміття, начоси, намет, рушники**. Наприклад:

Бескиди хмар – *Образно. *Бескиди хмар громадились на обрії* (Рибак, Помилка, 1956, 175), (СУМ, т. I, с. 163).

Кучугури хмар – *Образно. *В кучугурах хмар заплескалась сіра світанкова смуга* (Рибак, Переяслав. рада, 1948, 114), (СУМ, т. IV, с. 425).

Ляхміття хмар – *Образно. *По небу пливло ляхміття хмар* (Збанацький, Єдина, 1959, 155), (СУМ, т. IV, с. 456).

Начоси хмар – *Образно. *Далеко над степом бродили кошлаті начоси хмар* (Тютюнник, Вир, 1964, 201), (СУМ, т. V, с. 237).

Хмари нап'яли **намет** – *Над покрівлями будинків осінні ... хмари нап'яли сизий намет* (Копиленко, Дуже добре, 1937, 12), (СУМ, т. V, с. 126).

Хмарні **рушники** – *Образно. *На хмарних рушниках зоря квітки виводить* (Сосюра, I, 1957, 56), (СУМ, т. VIII, с. 919).

Асоціативно-образне сприйняття цього атмосферного явища відбувається через зв'язок з різними предметами, що своєю формою, виглядом чи розташуванням нагадують хмари: **бескиди, кучугури** – хмари, що схожі на гори, **кучугури**, тобто

великі, пишні; *лахміття* – з нерівними краями, нерівномірно розташовані, нагромаджені; *начоси* – про густі, пишні хмари; *намет* – про низько розташовані, що ніби нависають над чимось; *рушники* – подовгасті, витягнуті хмари. Усі ці мовні одиниці можна об'єднати в синонімічну групу на основі спільних предметно-понятійних зв'язків та однакової сполучуваності в метафоричних контекстах із лексемою **хмари** чи похідними одиницями (**хмарний**). Названі синоніми відображають водночас й індивідуально-авторське предметно-образне сприйняття атмосферного явища – і це пов'язано з вибором мовної одиниці, що метафоризується, а також засвідчують різні його прояви в реальному світі. До відома, науковці виділяють різні види хмар, зокрема баштовидні, пластівчасті, плоскі, волохаті, шаруватоподібні, хребтовидні, хвилясті, радіальні та інші. Тому розглянуті синонімічні одиниці відрізняються не тільки образним компонентом змісту, а й семантично – позначаючи різну форму й вигляд атмосферного явища. До того ж наведені приклади підтверджують висновок російської дослідниці Г. Іванової, зроблений на матеріалі публіцистичних текстів, про те, що вибір контекстуального синоніма частково пов'язаний зі здатністю синоніма позначати актуальну для певної ситуації і для певного носія мови особливість чи властивість денотата [4].

До названої групи синонімів можна додати й перифрастичний вислів **небесні засіки**: *Зрідка пролітає сніжок, тихий, пухнастий, – останні запаси вимітає із небесних своїх засіків зима* (Гончар, II, 1959, 181), (СУМ, III, с. 309). Лексема **засіки** відображає функціональну подібність між зіставляваними поняттями – здатність зберігати щось у певній (великій) кількості, порівняймо: **засік** – відгороджене місце в коморі, зерносховищі і т. ін. для зсипання зерна або великий і високий, звичайно нерухомий ящик з лядою для зсипання зерна, борошна (СУМ, III, с. 309).

Група синонімів на позначення **неба** – **небесна галявина, полонина, полотнище, дзвін небес**; перифрази: **дах світу, опона голуба**. Наприклад:

Галявина небесна – *Образно. *На небесних галявинах ліниво блищали зорі. Небо тут, там заволоклося хмарами* (Чендей, Вітер, 1958, 161), (СУМ, т. II, с. 22).

Небесна полонина – *Образно. *Над ними [горами] розстелилось небо, ся полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овецьки* (Коцюбинський, II, 1955, 303), (СУМ, т. VII, с. 92).

Полотнище неба – *Образно. *На синьому полотнищі неба дівочими косами струмує віття соромливої берези* (Стельмах, т. I, 1962, с. 264), (СУМ, т. VII, с. 96).

Дзвін небес – *Образно. – *А хіба це ваш дім? – простодушно спитав Михайлик, рукою широко обвівши й степ, і неозорі далі, і синій дзвін небес* (Ільченко, Козацькому роду..., 1958, с. 47), (СУМ, т. II, с. 264).

Дах світу – *Образно. *Цікаво побувать над дахом світу... Чарує велич снігових вершин* (Шеремет, Дорога, 1957, 31), (СУМ, т. II, с. 214).

Опона голуба – *Образно. *От він, степ – хвилясте сизе коло, А над ним опона голуба* (Вирган, В ролі літа, 1959, 159), (СУМ, т. V, с. 722).

Синонімічні метафоричні образи відображають сприйняття небесного простору як предмета з рівною поверхнею – *полотнище, опона*; чи як елемента ландшафту з відносно рівною поверхнею – *галявина, полонина*.

Окрім образного сприйняття небесного простору, метафоричні вислови містять і культурний компонент змісту, фіксуючи давні уявлення українців про небо. У матеріалах праці П. Чубинського “Мудрість віків” засвідчено такі відомості: “Небо – це масивний покрив, але з чого він зроблений нікому не відомо...; між небом і землею передбачено щось схоже на навіс, “полотно”, хмару...; небо – синій дах, воно створено як склепіння із невідомої речовини...” [11, с. 11]. Уявлення про небо як поле, а про місяць і зорі як пастуха та овець належать до найдавніших традиційних вірувань українського народу, що широко представлені, наприклад, у загадках: “*Поле не міряне, вівці нещитані, пастух рогатий*”, “*Толока не міряна, череда не лічена, пастух не найманий*”.

Щодо понятійної сфери “Людина”, то синонімічні групи метафорично-образних назв фіксуємо для позначення зовнішності, частин тіла, емоційного стану людини; угруповань людей; дітей та інші.

Наприклад, **зморшки** на обличчі людини – **джгутики, жолобки, затоки, карби, перекладинки**:

Джгутики – *Образно. *Обличчя в нього було плетене, як решето, все з тонких шкіряних джгутиків* (Горький, Дитинство, 1947, 110), (СУМ, т. II, с. 261).

Жолобки – *Образно. *Сльози стікали жолобками зморщок* (Стельмах, т. I, 1962, 4), (СУМ, т. II, с. 543).

Затоки – *Образно. *Вона придивлялася до кожної зморшки під очима Миколи і до сплутаного чуба між двома глибокими затоками лоба* (Копиленко, Тв., 1955, 25), (СУМ, т. III, с. 354).

Карби – *Образно. *Миттю стерлись на обличчі глибокі карби* (Гурейв, Новели, 1951, 15), (СУМ, т. IV, с. 102).

Перекладинки – *Образно. *Пан опирає груди на білі, наче з кості виточені руки, на високому лобі одна над одною вибиваються кілька рівних перекладинок зморщок* (Стельмах, и. I, 1962, с. 92), (СУМ, т. VI, с. 195).

Входження лексем *жолобок*, *карб* у синонімічну групу відображає спільні уявлення мовців про зморшки як предмет, що утворює (має) заглибину, виїмку. Порівняймо: *жолобок* – 2. Вузька заглибина для стикання чого-небудь (СУМ, т. II, с. 543); *карб* – 1. Виїмка, рівчик, вирізьблені або витиснуті спеціальним знаряддям на поверхні чого-небудь; зарубка, рубець (СУМ, т. IV, с. 102). Лексеми *джгутик*, *затоки*, *перекладинка* відображають дещо інше асоціативно-образне сприйняття: зморшки – як предмети, що мають певне розташування (поздовжнє чи поперечне) й відповідну форму.

Для позначення *веселого, піднесеного настрою* людини фіксуємо такі метафоричні образи – *блакить*, *провесна*. Їхнє поєднання в одну синонімічну групу здійснюємо й на основі схожих синтагматичних зв'язків, а саме з лексемами *душа*, *серце*. Наприклад:

Блакить – *Образно. *В небі світлім – ні хмаринки. На душі моїй – блакить* (Шеремет, Дорога..., 1957, 11), (СУМ, т. I, с. 196).

Провесна – *Образно. *У мене на столику проліски стоять, у хаті рожеве світло, а в серці провесна...* (Леся Українка, т. V, 1956, с. 112), (СУМ, т. VIII, с. 129).

Особливістю образного вживання іменників є їх використання в обох понятійних сферах (“Природа” і “Людина”) для позначення ознак за кольором. Формування синонімічних метафоричних назв простежуємо для називання кольору осіннього листя й трави, неба, заходу сонця, волосся та ін.

Наприклад, синонімічні зв'язки відображають лексеми *бакан*, *вохра*, (золоті) *дукати*, *жар* для позначення жовто-червоного, жовтогарячого кольору *осіннього листя й трави*:

Бакан, **вохра** – *Образно. *Осінь змережила землю мазками вохри, бакану й кадмію* (Тулуб, Людолови, т. II, 1957, 155), (СУМ, т. I, с. 91).

Золоті дукати – *Образно. *Тихо падають з дерев на землю золоті дукати* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 812), (СУМ, т. II, с. 433).

Жар – *Взорнула ліс волога мла, Згасила кленів жар...* (Первомайський, I, 1958, 54), (СУМ, т. II, с. 508).

Асоціативно-образні зв'язки, що лежать в основі таких метафор, ґрунтуються на подібності за кольором між зіставляваними поняттями. Лексеми *бакан* і *вохра* первинно у своїй семантичній структурі відображають зв'язок з фарбою: *бакан* – 1. Лакова фарба різних кольорів. 2. Яскраво-червона фарба (СУМ, т. I, с. 91); *вохра* – природна мінеральна фарба червоно-брунатного або жовтого кольору (СУМ, т. I, с. 746). Лексеми *дукати* й *жар* первинно позначають предмети, що мають жовтогарячий або червоногарячий колір.

Спільні предметно-поясильні зв'язки відображають лексеми *мороз* і *паморозь* у метафоричних контекстах на позначення *сивого волосся*:

Мороз – *Образно. *Зросли і Меандрові діти, і сам він пристарівсь: кучері чорні припали морозом, думки поорали колось прехороше обличчя* (Дніпрова Чайка, Тв., 1960, 165), (СУМ, т. IV, с. 804).

Паморозь – *Образно. *У батька Андрія Сергійовича зима людського віку лиш злегка припорошила скроні білою памороззю* (Волошин, Самоцвіти, 1952, 234), (СУМ, т. VI, с. 33).

Отже, метафоричне формування груп синонімічних лексичних одиниць слугує джерелом розвитку й збагачення системи образно-виражальних засобів української мови. Розглянуті приклади в більшості випадків засвідчують синонімію конкретно-

предметної лексики, що загалом не властиво для цієї частини мови. Одним із важливих критеріїв, що дає змогу поєднати образно вжиті лексеми в синонімічні групи, є синтагматичні зв'язки в контексті. Здебільшого це генітивні конструкції типу "образно вжитий іменник + Р.в. іменника (назви поняття, що метафоризується)". Окрім цього, можливі й інші контекстуальні умови, зокрема наявність у різних контекстах спільної лексеми (чи кількох лексем), що вступає в метафоричні зв'язки з образно вжитим іменником і змінює його приналежність до певної понятійної сфери. Часто образно-метафоричне сприйняття реалії дійсності, зафіксоване текстами різних авторів, відображає схожі процеси зближення понять на основі тієї самої метафоричної моделі (наприклад, *хмари* – предмет з особливо вираженою формою; *небо* – предмет чи елемент ландшафту з відносно рівною поверхнею; *колір волосся* – природне явище та ін.). Подекуди такі синоніми відображають і національне світосприйняття.

Групи метафоричних синонімів завжди залишаються відкритими для поповнення. Окремий аспект цього явища відображено в праці Л. Кравець, у якій дослідниця представила динаміку метафори українського поетичного мовлення [6]. Дослідження в такому напрямку вважаємо перспективними, оскільки вони розкривають національну специфіку мови, засвідчують особливості світосприйняття українців.

Література

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Ю. Д. Апресян. – М.: Языки русской культуры, 1995.
Т. I : Лексическая семантика (синонимические средства языка). – 1995. – 345 с.
2. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 338 с.
3. Вардзелашвили Ж. А. Языковая метафора как источник синонимии [Электронный ресурс] / Жанетта Вардзелашвили // Труды Тбилисского государственного педагогического университета им. С.-С. Орбелиани. – Тбилиси, 2000. – Т. VII. – С. 133–139. – Режим доступа:
<http://vjanetta.narod.ru/metaf.html>. – Назва з екрана.
4. Иванова А. И. Контекстуальная синонимия как проявление номинативного варьирования в тексте (на материале журнальных статей) : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.19 "Теория языка" / Иванова А. И. – Тверь, 2006. – 19 с.
5. Кіс Т. Формування метафоричної парадигми у процесі еволюції базової метафори / Тетяна Кіс // Мовознавство. – 2000. – № 4–5. – С. 52–60.
6. Кравець Л. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. : монографія / Лариса Кравець. – К. : ВЦ "Академія", 2012. – 416 с.
7. Некрасова Е. А. Метафора и ее окружение в контексте художественной речи / Е. Некрасова // Слово в русской советской поэзии : сб. ст. – М.: Наука, 1975. – С. 76–110.
8. Павлович Н. В. Словарь поэтических образов : На материале русской художественной литературы XVIII–XX веков : в 2 т. / Н. Павлович. – 2-е изд., стереотипное. – М.: Эдиториал УРСС, 2007.
Т. 1. – 2007. – 848 с.
9. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 214 с.
10. Складаревская Г. Н. Языковая метафора как категория лексикологии (К вопросу о семантических границах языковой метафоры) / Г. Н. Складаревская // Языковые категории в лексикологии и синтаксисе : межвуз. сб. науч. тр. – Новосибирск : Изд-во Новосибир. ун-та, 1991. – С. 23–35.
11. Чубинський П. П. Мудрість віків (Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського) : у 2 кн. / П. Чубинський. – К. : Мистецтво, 1995.
Кн. 1. – 1995. – 224 с.
12. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шевельов. – К. : Темпора, 2012. – 664 с.
13. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Шмелёв. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
14. Шумилова А. А. Синонимия как ментально-языковая категория (на материале лексической и словообразовательной синонимии русского языка) : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / Анастасия Анатольевна Шумилова. – Кемерово, 2009. – 25 с.

УДК 811.161.2'367:82-31

**СИНТАКСИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗДУМІВ НАУКОВЦЯ В МОВІ РОМАНУ
ЮРІЯ ЩЕРБАКА “ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ”****Калашник Ю. І.**

У статті досліджено семантико-синтаксичні засоби організації роздумів науковця в мові документального роману Юрія Щербака “Причини і наслідки”, встановлено їхні функціональні особливості як стилетвірних чинників. Простежується також специфіка прозової ритмічної організації, її підпорядкування змісту роздумів та психологічному стану персонажа.

Ключові слова: предикат, складне синтаксичне ціле, питальне речення, причинові відношення.

В статье исследуются семантико-синтаксические средства организации размышлений ученого в языке документального романа Юрия Щербака “Причины и следствия”, определяются их функциональные особенности как стилиобразующих факторов. Прослеживается также специфика прозаической ритмической организации, её подчинение содержанию размышлений и психологическому состоянию персонажа.

Ключевые слова: предикат, сложное синтаксическое целое, вопросительное предложение, отношения причины.

Semantic syntactical means of the organization of the scientist's reflection in the language of the novel by Yuriy Shcherbak “Causes and Consequences” are investigated in the article, the functional peculiarities of these means as the style constructing factors are defined, the specificity of the prose rhythmic organization, its subordination to the content of thinking and to the psychological state of a character are retraced.

Key words: predicate, complex syntactic unite, interrogative sentence, causal relations.

Синтаксична організація художнього прозового тексту, безумовно, пов'язана з поняттями “думка”, “спосіб мислення” і становить форму їх вираження, відбиває плин думок, їхній зв'язок, ритмічну амплітуду перебігу, що залежить від багатьох чинників, які є визначальними для автора та змальовуваних ним персонажів.

Вивчення мови художньої прози має тривалу історію і бере свій початок із 20–30-х рр. ХХ ст. Численні праці вітчизняних науковців (І. Білодід, Н. Грипас, О. Дем'яненко, А. Коваль, Р. Козак, Л. Козловська, С. Єрмоленко, С. Марич, А. Пивоваров, А. Сизько, Н. Сологуб, О. Ткач, В. Шиприкевич та ін.) присвячено розгляду різних аспектів синтаксичної організації прозових творів письменників різних періодів і стильових течій та напрямів.

Зокрема, С. Бибик досліджує основні жанрово-стильові параметри оповідності та розмовності в мові української художньої прози, а також риси індивідуально-авторської специфіки розмовної модальності художньої оповіді Григора Тютюнника [2].

Синтаксичні структури відіграють основну роль у розрізненні типових форм художнього мовлення. Як зазначає С. Бибик, “у лінгвостилістиці склалася система класифікаційних засад вивчення опису. Натомість інші комунікативні мовні типи (роздум, розповідь) поки що залишаються практично поза увагою дослідників” [2, с. 34].

У художній прозі роздум є одним із різновидів внутрішнього мовлення. В. Семенюк системно розглядає внутрішнє мовлення як одну з форм мисленнєвої діяльності, зокрема, аналізує в семантико-синтаксичному плані особливості внутрішнього монологу, внутрішнього діалогу, внутрішньомовленнєвих вкраплень і потоку свідомості як специфічних способів передання внутрішньої роботи думки в неореалістському (Б. Антоненко-Давидович), модерністському (І. Костецький) та постмодерністському (Ю. Іздрик) текстах [5]. Автор зазначає те, що внутрішнє мовлення має своєрідний скорочений, згущений, предикативний синтаксис, що є відображенням внутрішньої напруженості й динаміки думки.

Дослідження синтаксичних засобів у мові творів художньої прози, що забезпечують зв'язність тексту, зокрема, реалізують такий специфічний мисленнєвий механізм, як роздуми, є актуальними.

Мета пропонованої студії – визначити семантико-синтаксичні засоби організації роздумів науковця в мові документального роману Юрія Щербака “Причини і наслідки” (1987) та встановити їх функціональні особливості як стилетвірних чинників.

Цілком закономірним видається вибір саме цього прозового твору як об'єкта дослідження. Літературознавець Н. Козачук розглядає цей роман як твір інтелектуальної прози [4]. Герої роману – лікарі, наукові співробітники лабораторії особливо небезпечних інфекцій, які присвятили своє життя боротьбі зі сказом – смертельною і на сьогодні, якщо їй не запобігти, хворобою.

Сам автор Юрій Щербак є доктором медичних наук, провідним спеціалістом у галузі епідеміології. Його роман “Причини і наслідки”, попри жанрові риси документальності, відзначається яскравою художньою формою, філософською глибиною в розкритті порушуваних соціальних та морально-етичних проблем, що не втратили своєї актуальності і дотепер.

У своєму аналізі зосереджуємо увагу на роздумах, що мають різноманітну форму вираження. За словником психологічних термінів, роздум – це стан міркування, заглибленості у свої думки [3].

Головний герой роману – науковець, лікар-епідеміолог (рабіолог) Євген Петрович Жадан – людина чесна й порядна, віддана своїй справі – порятунку людей від смеральної хвороби. Саме йому і належать майже всі створені в романі роздуми, які пов'язані, якщо висловлюватися загально, із життям, тобто різними його проявами – родинними, дружніми, інтимними, діловими стосунками людей, фаховими проблемами тощо.

До речі, лексеми, поєднані в назві роману, *причини і наслідки*, є загальнонауковими термінами. Грецьке слово αιτία ‘причина’, як підкреслює Н. Арутюнова, означало також провину, відповідальність за шкоду або зло. У мові філософії на перший план висунулося значення причини. У медицині, між іншим, воно означало “хвороба”. А розділ медицини про причини хвороб називається етіологією, саме в цьому слові “перетнулися філософське і медичне семантичні поля” [1, с. 76]. “*Вина-причина*” побутувала і в російській мові приблизно до сер. XIX ст. [1, с. 77].

Перший розділ роману починається, як з'ясується лише в кінці твору, сном, що зі студентських років неодноразово снівсь Жаданові в різних варіаціях. Як на наш погляд, цей сон, що у творі відіграє надзвичайно важливу композиційну роль, також є “завуальованим” роздумом, оскільки, як відомо, сни теж є підсвідомим відбиттям життя. Уві сні головний герой приходить на горище маленького будиночка на Батиевій горі до Астрофізика, який займається постійними пошуками *наднової зірки* [6, с. 10–11]. Цей словообраз стає авторським, глибоко філософським символом – відкриття чогось нового і важливого в реальному житті людини.

Вибір саме такого змісту сну теж є закономірним. Як зазначає Н. Арутюнова, “по суті, основні механізми життя зводяться до боротьби хаосу і космосу, закону і беззаконня, що відповідають деструктивному та конструктивному началам, причому творчість пов'язана як з одним, так і з другим” [1, с. 75–76]. Людина сприймає світ вибірково і насамперед помічає аномальні явища. Непорядок є інформативним уже через те, що він не зливається з тлом. Аномалія часто загадкова й небезпечна, тому вона “примушує думати (творити думку) і діяти (творити життя)” [1, с. 76]. Підкреслюючи те, що поняття причини та причинових відношень фундаментальне для розвитку системи знань, Н. Арутюнова зауважує: “До пошуку причин спонукають порушення в мікро- і макрокосмосі” [1, с. 76].

У фрагменті тексту, де викладено роздуми уві сні, читач іще не відчуває чіткого розмежування автора і персонажа, оскільки предикативні маркери роздумів – назви процесів мислення – чергуються з найменуваннями відчуттів, тобто все відбувається на рівні реального / ймовірного (*йому здалося, що він збагнув щось таке; це знання не принесло йому щастя істини; дало відчуття прориву; надійшла зірка мить осяяння; йому здавалося, що...; йому стало моторошно*) [6, с. 10–11]. Спостерігаємо превалювання безособових конструкцій, а також тих, де персонаж не виконує активних “мисленнєвих” дій, бо це все ж таки сон.

Перші власне роздуми Жадана пов'язані з особою старого лікаря Шульги, який свого часу стояв біля витоків пошуку препаратів проти сказу і був відомий усьому Києву, але на час описуваної зустрічі вже був забутий усіма: *Він працював з Левковичем, подумав Жадан. Його треба наздогнати, поки він не пішов назавжди, не зник у лабіринтах часу, у натовпі й безвісті. Він не просто стара, немічна людина, що несе додому молоко. Він тихо й покірливо йде з життя, забираючи з собою назавжди таємницю професора Левковича* [6, с. 13]. Його випадкова поява перед Жаданом передана автором за асоціацією зі спалахом наднової зірки. Слід відзначити, що для аналізованого роману характерним є використання як маркера власне роздумів предикативного центру *подумав Жадан*, що нерідко займає у структурі речення постпозицію. У цьому фрагменті складного синтаксичного цілого (далі – ССЦ) обставинні однорідні поширювачі поєднані часопросторовою семантикою, що зумовлено словесною образністю попереднього контексту сну. Увага концентрується на рухові старого лікаря, тому в свідомості Жадана теж виникає “потік” дієслів із семантикою руху; нанизування однорідних обставин, навпаки, дещо уповільнює рух фрази в цілому, створюючи реальне відчуття темпу “відходу”.

На початку роману Юрій Щербак здебільшого використовує форму роздумів-вкраплень, що мають обсяг приблизно від одного до чотирьох речень. Наприклад: *Природу теж треба охороняти, подумав Жадан* [6, с. 14]; *Знову випадок у Кротової, подумав Жадан. Що робиться в цій області? Куди ця балакуча й передова Кротова дивиться? Щороку в неї випадки* [6, с. 16]. Повтор-обрамлення лексеми *випадок* в останньому прикладі створює відповідно повторюваний рух так званих нав'язливих думок.

Укрупнення роздумів подекуди з'являються після діалогічних реплік. У цьому разі вони мають синтаксичну форму непрямої мови. Наприклад: *Жадан вирішив не казати, що п'ятдесят карбованців він уже дав Михайлову зі своєї кишені. Про таке не можна казати, бо засміють. Подумаєш, знайшовся мільйонер, який фінансує власні експерименти* [6, с. 28]. Приховування поведінки, яка породжуватиме непорозуміння, спонукає до розмірковувань. Письменник використовує конструкції з лексичним наповненням, що відповідає розмовному стилю (*бо засміють; подумаєш, знайшовся мільйонер*).

Для роздумів Жадана-науковця характерним є нанизування частковопитальних конструкцій, що починаються питальними прислівниками (найчастіше *чому*) і потребують конкретних відповідей:

Нелітна погода, подумав він. Чорнодуба ховають сьогодні. У закритій труні. Він не повинен був померти. Чому в його паперах все таке невизначене та імлісте, наче красвид за вікном? Чому вони не написали, коли і скільки ввели Чорнодубові гамма-глобуліну? Якою вакциною його лікували – Фермі чи Мідатова? І в яких дозах? Чому нас не повідомили про цей випадок одразу, як тільки Чорнодуб звернувся до лікарів?

Треба їхати до Старої Митниці. Негайно, поки вони не замели слідів. Серце йому кольнула згадка: післязавтра день народження Олі. День, коли листя шурхотить під ногами і пахне сумно, як прощання з життям [6, с. 22].

Виділене порівняння свідчить про використання прийому психологічного паралелізму. Рій питань перебиває згадка, що подається безсполучниковою конструкцією, але “своє” з'являється тільки під кінець фахових роздумів. Згадка про день народження передається підрядними частинами, що винесені для смислового виділення в парцельовану конструкцію, причому порівняння *пахне сумно, як прощання з життям* є контекстуально синонімічним до попередньої в цьому ССЦ думки про смерть і обрамлює його.

У деяких роздумах питома вага питальних речень відчутно зростає. Наприклад: *Страшний світ, подумав Жадан. Світ, в якому дід усміхається, говорить ввічливі слова незнайомій людині, яку забуде через дві хвилини, а в той час якісь покидьки можуть убити його улюбленого онука, можуть замордувати ще десятки чи тисячі не винних ні в чому людей – і все заради чого? Грошей? Влади? Слави? Ось проти якого сказу треба було б винайти вакцину* [6, с. 228]. Нагнітання однослівних питально-риторичних речень у відповідях створює експресію та є, на нашу думку, важливим засобом не тільки смислової підготовки висловленого

в останньому реченні висновку, а й ритмічної, бо висновок є у фрагменті заключним акордом, смисловою розв'язкою, тому, порівняно з попередніми думками, він має прозвучати повніше й найсильніше.

Роздум-каяття Жадана щодо інтимної близькості з Ларисою вводиться реченням із розгорнутою метафорою: *Світло нового дня принесло з собою біль слогадів і муки сумління* [6, с. 118]. Внутрішній монолог починається питальними реченнями: *Що я наробив? – подумав Жадан. Навіщо?* Наступне заперечне речення *Адже я її не кохаю* супроводжується номінативним зі значенням самооцінки *Яка ганьба*. Низка риторичних запитань містить своєрідний аналіз усіх можливих ситуацій, у яких головний персонаж почуватиметься незручно: *Як телер я дивитимусь її в обличчя? Як піду в лабораторію? Що подумают її друзі? А вона? Що вона скаже чоловікові?* [6, с. 118].

Психологічну напругу передає звичайний повтор непоширеного речення із призв'язковим членом присудка, що теж містить самооцінку: *Як просто все те, що відбулося між нами. Душа порожня. Душа порожня. Спрацювала примітивна біологічна програма. Оскар правий. Припустимо, я самотній, я прагнув жінки*. Уведення вставного слова *припустимо* є характерним для наукового стилю [6, с. 118].

Пошуки можливих відповідей теж подаються у формі запитань, що є ознакою внутрішнього мовлення: *Але що її примусило так вчинити? Звичайна цікавість? Спортивний інтерес колекціонерки? Бажання розваги? Що?* [6, с. 118]. Роздум завершується повтором-обрамленням питального займенника *що*. Така концентрація питальних конструкцій, переважно неповних за структурою, передає стан морально-етичних терзань головного персонажа.

В аналізованому романі роздуми дещо рідше оформляються як внутрішній автодіалог. Наприклад: *Лариса все ще стискала йому руку. Що з нею сьогодні? – подумав він. І що зі мною? Невже вона не розуміє, що я теж людина і що мене це може хвилювати? Ні, не розуміє. Вона – як вередливе дитя, просто грається зі мною. Все для неї – легка, безтурботна гра* [6, с. 36]. Як зазначають дослідники, роздумові притаманні такі компоненти, як питальні, питально-риторичні, стверджувальні, заперечні речення тощо [2, с. 222].

Фахові роздуми виникають у найнесподіваніші моменти та іноді контрастують із висловленим уголос, що цілком природно, оскільки людська трагедія не відпускає Жадана як лікаря та науковця майже постійно, як-от:

– *Хочу запросити тебе до нас. Ми з Кочергіним купили дачу.*

– *Вітаю, – сказав він і чомусь подумав: зараз, саме у цю хвилину, духовий оркестр заграє жалобний марш – звуки важко пливуть у повітрі чорною зграєю, яка одразу ж розпадається, бо оркестранти грають невміло, хто в ліс, хто по дрова. Оркестр старомитницького цукрового заводу, на якому працював Чорнодуб.*

– *А де дача? – спитав, щоб не мовчати* [6, с. 38].

Безсполучникова конструкція має оригінальну форму: маркер неочікуваних роздумів *чомусь подумав* розкривається другою частиною зі з'ясувальними відношеннями, а подальша частина з явно випущеним предикатом *уявив* переносить безпосередньо вже у сферу уяви. Це дає змогу через крапку знову продовжувати роздуми складнопідрядною конструкцією, в якій головна частина – констатувальна – є еквівалентом номінативного речення.

Як правило, поштовхом до роздумів є відповідний емоційний стан персонажа, що позначається в одному з контекстів головними членами безособових конструкцій (*стало соромно, хоч якимось заспокоїтись*). Роздуми, зокрема, починаються дієсловом *здалося* в головній частині складнопідрядного речення ускладненого типу: *Йому здалося, що протилежний берег живе в якомусь іншому часі, у неквапному, величному вимірі природи, яка не знає ні смертей, ні жалюгідних, дрібних пристрастей, ні брехні чи зла, наче ці коричнево-сірі узвишся були заповідником спокою, тиші й вічності. Можливо, саме про це думає Чорнодуб, коли малює свої дивні картини і річку з човном, повним людських очей* [6, с. 79]. Підрядні частини першого наведеного речення ускладнюються в певній амплітуді: перша частина містить три однорідних члени, друга – п'ять однорідних об'єктних поширювачів, а в третій – знову три. Отже, ритм ніби розгортається і згортається. Слід зазначити

накладання у словоформах *в часі* – у *вимірі* різних синтаксичних відношень: і часу, і місця, і способу дії, – що дає змогу авторові сконцентрувати часопросторовий план зображення та досягти експресії.

Надзвичайна емоційна напруга виявляється в “наполегливому”, неодноразовому повторі окремих речень, що співзвучні з душевним станом персонажа, як-от:

*Довго стояв перед своїм домом, розглядає, наче вперше побачивши, стенд Державтоінспекції з фотографіями автомобілів, з якими **сталися** катастрофи.*

Цього могло не статися.

Цього могло не статися. Цього могло не статися, тупо перечитував він. Але сталося. Жарти мої збуваються. Це і справді меморіальна дошка на мою честь, подумав він. Замкнулося коло наших з вами мандрівок, Лідіє Василівно [6, с. 308].

Жадан читає рубрику на стенді, потім її перечитує (другий повтор), співвідносячи зі своїм життям. Третій же повтор засвідчує те, що персонаж повністю усвідомлює цю фразу.

Дієслова мисленнєвої діяльності *подумає, зрозумів* є предикатами головних частин у складнопідрядних реченнях з'ясувальних, які досить активно використовуються в аналізованих роздумах, що подаються у формі непрямой мови. Наприклад:

*Зрадів, **подумавши** розчулено, що замість того, щоб поспішати до внучки, Гаркуша сидить у лабораторії сама, працює, в той час як усі вже давно розбіглися по домах. І ще **подумає**, що хоч однієї маленької удачі дочекався за цей довгий, важкий день, хоча ясно **розумів, що немає з чого радіти**, бо вірус уже міг повільно, день за днем посуваючись по таємних нервових шляхах, переповзаючи, наче через природні перешкоди, через синапси – стику нейронів, – міг за цей місяць наблизитись до спинного мозку дівчини, де вже його ніщо не зупинить – ніякий метафен, ні гамма-глобулін, ні вакцина, ніщо; через цих байдужих бовдурів Нініне життя зависло на волосинці, й тому **не доводиться думати** сьогодні про якийсь успіх, просто **треба сподіватись** на щасливий випадок...* [6, с. 86].

Цей роздум створюється ланцюговим зв'язком першого і другого речень, що є інформативно різними, з повтором видозмінених форм дієслова (*подумавши* – *подумає*). Друге речення приєднується за допомогою спеціального інтегративного засобу (*і ще*) та характеризується надзвичайною розгорнутістю (містить десять предикативних частин). Основними смисловими скріпами є головні члени безособових конструкцій *немає з чого радіти* – *треба сподіватися*, розміщені на початку і в кінці фрагмента, що позначають розгортання та висновок із роздумів про долю Ніні – дівчинки, яка могла бути заражена сказом.

У змістовому плані простежуємо подвійне чергування причини і наслідку: вірус вражає організм – ніщо не допоможе; загроза життю дівчинки – Жадан не може думати про успіх, треба тільки сподіватися. Прозовий ритм викладу підпорядковано змісту: повільність поширення вірусу в організмі передається синтаксичними одиницями, що уповільнюють темп, – кількома рядами однорідних обставин способу дії та підметів, повторами-обрамленнями модального дієслова *міг* та підмета *ніщо*.

Зазначаємо своєрідність ритмомелодійного оформлення невласне прямої мови надзвичайно важливого для самохарактеристики персонажа роздуму про смисл його небезпечної фахової діяльності:

*Мені теж треба зализувати свої рани, подумав він. Куди я поспішаю? Навіщо так ризикую? Що робив би, коли б увіткнув у палець шприц з високопатогенним вірусом? **Заради чого все це? Невже заради престижного титулу “доктор медичних наук”?** Чи варто? Ні. Просто в цій лабораторії, в цих вірусах і лисицях, в цьому всьому єдиний смисл мого існування. Тільки треба **про це** мовчати, бо засміють. Зараз **подвижники** не в моді. Та який я **подвижник? Такий**, як усі. Через дві години я почну рятувати цю лисицю. Введу метафен і гамма-глобулін. **Я** займаюся цим, бо **мені цікаво**. Розумієте? **Ці-ка-во!** Йому здалося, що він крикнув це комусь, хто стоїть обіч і сміється, ні, не сміється, а гидко хихикає: мовляв, дивіться, який розумний! Герой. Кидається на амбразуру грудьми. Хи-хи-хи... Блаженний [6, с. 134].*

Юрій Щербак задає певний ритм роздуму, застосовуючи звичайний і перехресний повтор лексем-скріп: *заради – все це – заради – в цьому всьому –*

подвижники – який – подвижник – такий – я – мені – цікаво – цікаво. Завдяки такому розташуванню лексем – ніби по колу – підтримується енергетична напруга роздумів, їх експресивність, відповідно, думка рухається не стрімко, а ніби ущільнюється та уповільнюється. Питальне речення *Розумієте?* функціонує для активізації уваги уявного співрозмовника.

Слід зауважити, що письменник узагалі рідко звертається до використання окличних речень у роздумах персонажа-науковця, що теж характеризує аналізований тип художнього мовлення: певна раціональність, зваженість, стриманість, безпафосність.

За нашими спостереженнями, починаючи десь із середини роману Юрій Щербак активніше вводить роздуми і робить їх більш розлогими.

Стилю аналізованого роману властиві роздуми, що за структурою є складними багатокомпонентними конструкціями і мають значний обсяг. На нашу думку, автор передає таким чином невідворотність думок, що оволодівають персонажем. Наприклад:

І одразу ж зрозумів, що він абсолютний йолоп, останній кретин, що не треба було так легко відпускати цю жінку, що вона приїхала до нього, що справа не в сказі й не в таємницях вакцинації – заради цього вона б ніколи не приїхала, а в тому, що тоді, в лікарні, в Старій Митниці, в ньому і в ній виникла якась непереборна сила, яка наказала їй подзвонити до Жадана й приїхати в Київ; ще при їхній першій зустрічі спалахнуло якесь світло, яке присвічувало їм обом, а він не зрозумів, і ось зараз ця жінка, від якої, можливо, залежить його доля, йде з гори в чуже для неї, метушливе, байдуже місто, йде назавжди, щоб повезти свій сум і свої надії додому, а він у цей час сидить тут, хоча для неї він доля, вона його потребує, як він цього не зрозумів? [...] Оля права. Він ніколи не буде мужчиною [6, с. 203].

У наведеному ССЦ послідовно витримується контекстуальне зіставлення займенників та відповідних іменників *він – вона (ця жінка)*, що, безумовно, відбиває протиставлення поведінки. Привертає увагу пунктуаційне рішення першого речення: письменник ставить тільки одну крапку з комою, що передає емоційний стан обурення персонажа власною поведінкою. Для відчутного посилення думки та, відповідно, синтаксичної виразності Ю. Щербак двічі використовує стверджувально-заперечний повтор-обрамлення (*зрозумів – він не зрозумів*) у сильних у смисловому плані частинах речення – у середині та в кінці.

Остання репліка по суті є цитатою, але подається персонажем у підсумку власних роздумів, як уже свій умовивід. Це є свідченням того, що в підсвідомості Жадана діалог з Олею все ще триває.

Своєрідним роздумом, як на наш погляд, є цитата “з докторської дисертації Є. П. Жадана, захищеної 1986 року”, якою завершується роман [6, с. 317]. Наведена письменником у лапках і курсивом цитата містить роздуми, викладені вже безпосередньо в науковому стилі. Це якраз і дає можливість наочно побачити стильові відмінності порівняно з попередніми роздумами, що відповідають художньому стилю.

Підсумовуючи аналіз, зазначаємо, що роздуми в документальному романі “Причини і наслідки” відіграють надзвичайно важливу композиційну роль: вони реалізують план морально-етичних пошуків персонажа, формування його життєвих поглядів. Активність уведення роздумів до композиційної структури твору та їх обсяг закономірно зростають із розгортанням сюжету. Безумовно, Юрієві Щербаку вдалося адекватно передати структурно-семантичне наповнення роздумів свого персонажа-науковця. Роздуми мають різноманітні форми втілення, які є виявом синтаксичного й текстового синкретизму.

Синтаксична організація роздумів зумовлюється відповідною ситуацією, психічним станом персонажа та контекстом. Відчуття того, що Жадан є науковцем, породжують використовувані непоширені або з одиничними поширювачами речення. Це створює чіткість викладу, яка є відбиттям системного мислення, здатності висувати аргументи й розглядати явище всебічно, шукати причини і передбачати наслідки як власної поведінки, так і оточення.

Структурне ускладнення, а також уживання певних комунікативних типів речень пов'язані насамперед із функціональним навантаженням у смисловому плані

та водночас виконують функцію ритмічної організації тексту для передання різноманітних значеннєвих відтінків: акцентування повільності руху чи перебігу явищ, емоційного стану, посилення висновку тощо.

Для роздумів відповідно до ідейно-тематичного плану роману характерним є досить активне використання причинно-наслідкових змістових відношень не тільки між частинами складних речень, а й між реченнями, що утворюють складні синтаксичні цілі.

Синтаксис художнього тексту є тією сферою, де розкриваються широкі можливості виявлення суб'єктивно-оцінної семантики індивідуального стилю [2, с. 237]. Подальші дослідження в цьому напрямі дадуть змогу визначити індивідуально-авторські особливості творення різних видів зв'язного тексту певних жанрів і встановити спільні для художньої прози мовні механізми.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки рус. культуры, 1998. – 896 с.
2. Биби́к С. Оповідність в українській художній прозі : монографія / Світлана Биби́к ; за наук. ред. С. Я. Єрмоленко. – К. ; Луганськ : Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – 288 с.
3. Варій М. Й. Словник психологічних понять [Електронний ресурс] / М. Й. Варій. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/5614/47/>. – Назва з екрана.
4. Козачук Н. В. Поетика української інтелектуальної прози 1960–90 рр. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Укр. література” / Козачук Н. В. – Івано-Франківськ, 2008. – 25 с.
5. Семенюк В. Я. Внутрішнє мовлення: лінгвостилістичні аспекти інтерпретації української художньої прози ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Семенюк В. Я. – К., 2006. – 20 с.
6. Щербак Ю. Причини і наслідки : роман / Юрій Щербак. – К. : Рад. письменник, 1987. – 317 с.

УДК 811.161.2'42

**“ПОЕТИ ТРИМАЮТЬСЯ РАЗОМ, НІБИ МАТРОСИ КРЕЙСЕРА”
(ПРО ОБРАЗНІ ПОРІВНЯННЯ У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ СЕРГІЯ ЖАДАНА)**

Козловська Л. С.

Проаналізовано оригінально-авторське використання порівнянь у поетичних текстах С. Жадана. Розглянуто особливості лексичної семантики та формально-граматичної організації порівняльних зворотів, їх ефективність як стилістичного засобу в ідіостилі сучасного українського поета.

Ключові слова: порівняння, ідіостиль, образність, емоційність.

Проанализировано оригинально-авторское использование сравнений в поэтических текстах С. Жадана. Рассмотрены особенности лексической семантики и формально-грамматической организации сравнительных оборотов, их эффективность как стилистического средства в идиостиле современного украинского поэта.

Ключевые слова: сравнение, идиостиль, образность, эмоциональность.

The author's expression of idea of comparisons and their frequency of repetition in poetic texts by S. Zhadan has been analyzed. Peculiarities of lexical semantics and formal and grammatical organization of comparative expressions have been considered; their effectiveness as of a stylistic instrument in the writer's theme of up-to-date Ukrainian poet has been studied.

Key words: comparison, the writer's theme, poetic imagery, emotionality.

Мова сучасної української літератури є не лише об'єктом естетичного сприймання, самостійним джерелом естетичності, але й активно засвідчує в одиницях усіх рівнів власної системи традиційне та змінне в матеріальній та духовній сферах суспільного життя українців. Аналізуючи різні мовні явища зі сторінок художніх творів на основі культурно-філософського підходу, дослідник має змогу простежити за лексичною рухливістю, функціональним навантаженням, індивідуально-стильовим уживанням одиниць поетичної мови. На думку С. Єрмоленко, “в основі поетичної мови лежить особливий характер конкретно-чуттєвого бачення світу, орієнтація на емоційно-естетичне сприйняття його.., поетична мова – це свобода лексико-семантичної сполучуваності й виникнення ефекту змістової несподіванки” [4, с. 323]. Тож кожен автор має можливість, з одного боку, звернутися до національного мовного досвіду читача, викликаючи запрограмоване враження, а з іншого – постійно шукає в усталених засобах образності нюанси індивідуального сприймання. Аналіз текстотеки сучасних творців слова дає змогу зрозуміти, що їхня мовна практика по-різному, проте постійно видозмінює традиційні і створює нові, більш широкі за своєю мовною природою виразові словесні засоби. Зокрема, виправданою є увага дослідників (Н. Грицик, Т. Должикова, Т. Павлюк, Л. Підкамінна, В. Філіпчук) до витлумачення порівнянь у прозових і поетичних мікротекстах та визначення їх статусу як стилістично маркованих одиниць поетичного дискурсу.

Був простір вічною сутінню скутий.

Стояла зима. Починався лютий.

І місяць за ними гнався, як птах.

Тривожно світилися терикони,

На Україну ішли циклони,

Й душі тонули в глибоких снігах [5, с. 7].

За внутрішньо напруженими, проникливими рядками поезії поціновувачі сучасної української літератури зможуть упізнати модерного Сергія Жадана. Його твори – міні-картинки буття українського суспільства перших десятиліть ХХІ ст., де поєднані жорсткі реалії з ліричними роздумами, де апагачічні вихори переплетені зі звуками “Депеш Мод”, де “кур’єри, що приносять добрі новини” іноді плутаються на маршрутах чи то Єфіопії, чи то Америки, чи то України. Зрозуміло, з одного уривка

не скласти враження про ідіостиль поета, про ту систему стійких образів та художніх засобів виразності, які вирізняють творче обличчя Сергія Жадана з-поміж молодого покоління українських митців. Та й сам поет не обмежує себе звуками й кольорами, метафорами й епітетами, ремінісценціями та порівняннями. Користуючись традиційними одиницями поетичної мови, автор при цьому завжди залишає читачеві можливість доповнити їх власними асоціаціями (зоровими, слуховими, тактильними) і простежити, яких змін зазнають такі одиниці в його поетичних мікротекстах.

Семантика порівняння як художнього засобу досить прозора, адже воно вказує на ознаку, навіть випадкову, але ознаку схожості: “фігура мови, що полягає у зображенні особи, предмета, явища чи дії через найхарактерніші ознаки. У порівнянні розрізняють суб’єкт порівняння (те, що порівнюють), об’єкт порівняння (те, з чим порівнюють) і ознаку, за якою один предмет порівнюють з іншим” [8, с.469]. Якщо таке порівняння відбувається на основі однієї властивості, його називають елементарним, а відношення об’єктів – компаративними. Розмежовуючи предмети чи явища дійсності з урахуванням показників кількості чи образності, мовець при цьому фіксує фрагменти картини світу, а отже, ословеснює цілком конкретну національну (історичну, культурну) інформацію. Наприклад, в українському фольклорі є низка добре відомих постійних порівнянь, які часто стають основою прислів’їв, приказок та інших усталених фразеологічних одиниць національної мови: *крутить, як циган сонцем; почав обід – мовчу, як кіт; росте, як на дріжджах*.

Дві головні функції порівняння – зображальна й виражальна, і поет досить послідовний у традиційному використанні обраної мовної одиниці. Авторська оригінальність виявляється тоді, коли спробувати розглянути не лише окремішнє значення кожного порівняння, а саме внутрішньозмістове значення відрізка тексту з погляду сполучуваності порівняння з іншими словесними одиницями. Отже, саме в ній виявляє себе синкретизм порівняння як такого – об’єднання всіх ознак, їх злистість. Крім того, в образних, стилістичних порівняннях, коли зіставляють одиниці однакових та різних класів, завжди залишається єдина ознака з багатьох, на основі якої й можна порівнювати.

У поетичних мікротекстах С. Жадана пов’язані різнопланові поняття, несхожі, що створює яскравий і часто несподіваний ефект. За допомогою порівняння автор по-своєму пізнає світ, і, водночас, порівняння перетворюється на результат такого пізнання, оформлений граматичними одиницями тексту, елемент авторської мовної реальності. Крім цього, потрібно зважати на контекстуальну сполучуваність, яка так само нерідко породжує оригінальне значення порівнянь. Недаремно, коли йдеться про порівняння в поетичних текстах, то найчастіше наголошують на емоційності та експресивності [1, с. 36]. Вони є додатковим засобом психологічного паралелізму, засобом створення бажаного колориту. Зокрема, значна частина аналізованих одиниць передає асоціації, викликані зоровими, слуховими, смаковими, тактильними враженнями: *радість росла, мов лісові гриби; чоловіки, наче кальмари, забиваються в темні кути; пилю чай – густий і солодкий, наче туман із моря; можливо, колись твердий, ніби гравій, час, що між ними зараз триває*. У поезії “Я пам’ятаю голоси” митець малює короткими влучними штрихами навіть не картину життя, а саму безнадію, створюючи її цілісний художній образ в одночасному поєднанні чуттєво-наочних асоціацій:

*і що поштові багажі
лежатимуть в станційних залах,
криваві й гострі,
як ножі,
як перець,
як смола на шпалах* [5, с. 14].

Для мовної манери С. Жадана характерним залишається традиційний народнопісенний паралелізм, на основі якого автор творить порівняння. Так само традиційно порівнюються в мікротекстах поезій природні явища з елементами людського буття: *і кожне слово дзвінком піском тримається горла твого; і в снах, як в озерах, світло пливло; і дим виходить із високого комина, мов душа із померлого тіла*. Варто зазначити, що загальний песимістичний лейтмотив поезії аналізованої збірки також є результатом досить послідовного вживання автором образних порівняльних елементів із оціночною семантикою приземленості, страху,

морюку. Лексеми, які актуалізують таку змістову настанову поета, – смерть, померлий, мерці. У поетичному мікротексті в *їхніх жорстоких дитячих серцях стільки злості й стільки любові, ніби спокою у мерцях* образ побудований на алогічному порівнянні символу добра й любові, яким традиційно є дитяче серце, та жорстокості.

Серед проаналізованих порівнянь важко виокремити ті, що актуалізують якесь конкретне поняття. Цей спектр у поетичних текстах митця дуже різноманітний, адже в ньому представлені, в основному, звичайні предмети щоденного побуту: *і навколо будинки високі, ніби дерева; а під сукно, мов під віття смерек, зарито афганський крек; і кожна розмокла рама віконна, наче схованка спорожніла*. Таке слововживання створює відповідний колорит, оформлюючи цілком буденний зміст навіть у тих контекстах, де використані лексеми з високою тональністю:

*І життя моє котиться, ніби колесо,
не маючи жодного інтересу,
солодкими яблуками по укусу* [5, с. 18]

або

*і ваше життя не мало кінця,
плутане, як роман...* [5, с. 39].

У кількох поезіях митець використовує традиційне для української поетичної мови порівняння як *тінь*, причому тут автор обмежує власне слововживання саме звичними (наприклад, як у фольклорі) для читача інтерпретаціями, де згадана образна одиниця найчастіше є семантичним відповідником таємничості та негативу. Тінь на сторінках доволі депресивної за настроєвим колоритом збірки стає персоніфікацією людини (*з'являється тінь повстанця і кружляє за вікнами, як бойова химера*) або чогось не просто таємничого, а темного (*тіні густішали, мов чорнило*); поетичний контекст створюють лексеми з так само традиційною семою рухливості (*з'являється, густішали*). Проте у вірші “Третій день крізь сутінь масну” С. Жадан пропонує читачеві додаткову власне письменницьку асоціацію, глибшу, таку, що впізнаваними трагічними деталями сьогодення перетворює порівняння на ментальний компонент тексту:

*Я тридцять днів ховався в імлі,
із траву, спав на землі,
збираючи, мов данину важку,
крихту коштовного порошку,
який, ніби тіні пропащих душ,
лежить на хребті Гіндукуш* [5, с. 8].

Так само очевидно, що для автора недостатньо загальномовної семантики, коли мова йде про вживання колоративів на позначення традиційних значень білого, зеленого, чорного. Ці лексеми отримують в авторській асоціативній інтерпретації оригінальні нюанси: *білі, ніби вагонна постіль, небеса*. Або чорно-біла конфронтація, яку так надійно “приховує” мікротекст поезії “І найменша дівчинка в Чайна-тауні”, де ліричний герой-емігрант болісно розмірковує про країну, яку любить:

*Це ось чорні дерева в холодних снігах,
ніби африканки на білих простирадлах,
і на кожному дереві сидять птахи,
крикливі птахи еміграції,
співучі птахи вигнання* [5, с. 42].

Аналіз використаних у текстах митця порівняльних конструкцій продемонстрував, що морфологічним виразником стрижневого слова в них може бути будь-яка самостійна частина мови, наприклад:

- іменник у формі називного відмінка: *і важко, мов короп у глибині, куля сидить у мені; коли, наче нафта, горіли зірки..., і вітер, ніби арабські хустки, розмотував прапори* (найбільш частотна група);

- іменник у формі непрямих відмінків: *а під сукно, мов під віття смерек, зарито афганський крек; збираючи, мов данину тяжку, крихти коштовного порошку; і злість, із якою весь час виростали, будуть, мов зброю, в руках нести;*

- займенник: *моя душа, ніби щось чуже, тіло моє стереже*.

Порівняльні конструкції за своєю структурою та синтаксичною роллю в реченні досить різноманітні, марно їх зараховують до порівняльних зворотів або до під-

рядного порівняльного речення, при цьому враховуючи лексичне значення порівняльної конструкції, морфологічне вираження стрижневого слова, її структуру, граматичний зв'язок з членами речення, до якого вона належить. Зважаючи на ці критерії та аналізуючи контекстуальне вживання порівняльних конструкцій, зокрема тих, що складаються з іменника в називному відмінку із залежними словами та без них, у мікротекстах поезії С. Жадана можна виокремити кілька їх груп за синтаксичною роллю в реченні. Як порівняльні звороти, вони виступають:

- у ролі прикладки до підмета: *ваші рвані мундири розвіаються вітром, ніби солодка пшениця; лежали розпечені квартали, ніби розсипані монети; менеджери, ніби морожені кури, висиджують в сутінках яйця фінансового прибутку;*

- у ролі обставини при дієслові-присудку: *море дихає чорним теплом, розгортається, мов полотно;*

- у ролі означення до інших частин речення: *поверталися до кімнат із, мов мертві серця, телевізорами; а під сукно, мов під віття смерек, зарито афганський крек;*

- у ролі означення (іменник чи прикметник) до іменної частини складеного присудка, частини складеного присудка: *вночі повітря було темне й прозоре, як миті пляшки зеленого скла;*

- у ролі означення, яке уточнює інші означення (тексти С.Жадана засвідчують активне вживання одиниць саме цієї групи): *і що поштові багажі лежатимуть в станційних залах, криваві й гострі, як ножі, як перець, як смола на шпалах; можливо, колись твердий, наче гравій, час, що між ними зараз триває.*

У наведених прикладах порівняння є членом речення, іменник у називному відмінку як стрижневе слово виражає ознаку чи властивість, при цьому є назвою не конкретного предмета, а предмета взагалі як типового носія якоїсь ознаки. В інших випадках зі стрижневим словом порівняльної конструкції, що є назвою цілком конкретної особи чи предмета, порівнюють інший предмет за певними властивостями, ознаками, дією, і тоді порівняльна конструкція відіграє синтаксичну роль неповного підрядного речення, де опущено присудок, однаковий з присудком головного речення. Проте проаналізовані поетичні контексти не виявили таких одиниць.

В авторській образній системі представлений також інший тип порівняння – зворот з орудним відмінком, який, насамперед, є прикладом порівняння з імпліцитною основою [7, с. 13], хоча очевидною є перевага порівняльних зворотів та порівняльних підрядних речень: *кожне слово дзвінком піском тримається горла твого* (орудний перетворення) і *вечір диким вростав часником у золото молодої пшениці* (орудний порівняння).

Семантико-функціональний аналіз порівняння як стилістичного засобу поетичних текстів Сергія Жадана дає змогу виявити авторські варіанти його вживання. Як компонент змістової та настроєвої тональності творів порівняльні мікроодиниці викликають у читацькому сприйнятті цілий комплекс психологічних асоціацій. Водночас порівняльні формули, відіграючи роль важливої деталі художнього тексту, додають нових емоційних відтінків до авторського замислу з погляду всього поетичного тексту чи певного образу. Мовна картина світу українців першого десятиліття ХХІ ст. суттєво оновлюється, її збагачення відбувається за рахунок різноманіття того лексичного масиву, що описує реальність загалом. Індивідуально-поетична мова С. Жадана вербалізує художнє мислення, вибудовуючи власний образ сучасного світу, створюючи живу картину сьогодення, зокрема й з допомогою порівнянь-стилістичних маркерів:

Поезія – цей останній плацдарм для нескорених,

Гідна відсіч суспільній зневірі.

Поети тримаються разом, ніби матроси крейсера [5, с. 74].

Література

1. Голоюх Л. Порівняння в романі Ліни Костенко “Маруся Чурай” / Л. Голоюх // *Культура слова*. – 2010. – Вип. 73. – С. 36–39.
2. Грицик Н. Народнопісенні елементи у творчості М. Шашкевича / Н. Грицик // *Культура слова*. – 2003. – № 63. – С. 26–30.

3. Должикова Т. Роль П. Куліша в розширенні функціонально-стильових обривів української мови / Т. Должикова // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Слов'янська філологія. – Чернівці, 2001. – С. 123–129.

4. Єрмоленко С. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови) / С. Єрмоленко. – К., 1999. – С. 323.

5. Жадан С. Ефіопія / С. Жадан. – Х., 2009. – 117 с.

6. Мацько Л. Стилістика української мови : підручник / Л. Мацько та ін. ; за ред. Л. Мацько. – К., 2003. – 462 с.

7. Павлюк Т. Порівняльні звороти в сучасному українському поетичному тексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук / Павлюк Т. – Запоріжжя, 2011. – 19 с.

8. Українська мова : енциклопедія. – К., 2003. – С. 469–470.

УДК 81'28

РИСИ СХІДНОПОЛІСЬКОГО КОНСОНАНТИЗМУ В МОВІ ПЕРШОДРУКІВ ТВОРІВ П. О. КУЛІША**Кумеда О. П.**

У статті на матеріалі прижиттєвих першодруків і в опорі на локальне діалектне оточення П. О. Куліша розглянуто риси консонантизму в його мові; з'ясовано їх генезу в контексті східнополіського діалекту; висунуто гіпотезу щодо меж узувального і власне авторського серед зареєстрованих у текстах одиниць та щодо причин вибору письменником мовних засобів з-поміж низки альтернативних варіантів, окреслено лінгвальні пріоритети П. О. Куліша.

Ключові слова: східнополіський говір, діалектне джерело, мовне довкілля, першодрук, вокалізм, фонема, рефлекс, альтернативна словоформа.

В статье на материале первоисточников произведений и с опорой на локальное диалектное окружение П. А. Кулиша рассмотрены черты консонантизма в его языке; выяснен их генезис в контексте восточнополесского диалекта; выдвинута гипотеза относительно границ узувального и собственно авторского среди зарегистрированных в текстах единиц и относительно причин выбора писателем языковых средств из ряда альтернативных вариантов, очерчены лингвальные приоритеты П. А. Кулиша.

Ключевые слова: восточнополесский говор, диалектный источник, языковое окружение, первоисточник, вокализм, фонема, рефлекс, альтернативная словоформа.

In article on a material lifetime primary sources and in a support on P. Kulish's local dialect environment features of system of consonants in his language are considered; their genesis in a context of eastern Polissia dialect is found out; the hypothesis concerning borders of usage and actually author's features among units registered in texts and concerning the reasons of a choice by the writer of language means among of some alternative variants is put forward, P. Kulish's language priorities are certain.

Key words: eastern Polissia dialect, dialect source, language environment, the primary source, vocalism, phoneme, the reflex, alternative word form.

Стан вивчення ідіолекту П. О. Куліша засвідчує відсутність цілісного дослідження, у якому було б вичерпно схарактеризовано мову творів письменника “як самодостатнього об'єкта вивчення, так і в контексті становлення і розвитку літературної мови” [6, с. 16]. Хоча не всі сучасники сприймали мовні настанови П. О. Куліша, однак про вплив його мови на формування літературних норм свідчить використання текстів письменника у словнику за ред. Б. Д. Грінченка. Наявність тісного зв'язку П. О. Куліша з питомим говірковим оточенням, з одного боку, та відсутність праць, у яких було б здійснено докладне послідовне прочитання текстів письменника з увагою до змодельованої структури східнополіського діалекту, з іншого боку, актуалізують необхідність з'ясування реального багатопланового відношення мовної практики П. О. Куліша до його первісного мовленнєвого довкілля.

Практика вивчення ідіолекту на тлі рідного для письменника довкілля в українській лінгвістичній традиції відома здавна. Так, П. Д. Тимошенко, М. А. Жовтобрюх та В. М. Русанівський вивчали мову Т. Г. Шевченка за рукописами, урахувавши свідчення середньонаддніпрянських говірок. Наша методика є суголосною тій, яку застосували ці дослідники, однак є підстави зазначити й розвиток ідей П. Д. Тимошенка, М. А. Жовтобрюха та В. М. Русанівського, оскільки на сьогодні маємо значно ширшу вихідну емпіричну базу, зокрема, карти АУМ (І) [1], записи діалектного мовлення Т. В. Назарової [4], власні цілеспрямовані спостереження над говірковим оточенням П. О. Куліша. Інновація методичного прийому полягає в тому, що не принагідно, а цілеспрямовано здійснено спостереження над локальним довкіллям письменника, з якого він виростав, а також над тією говіркою, в ареалі якої майже безвизно провів останні 14 років життя.

У цій статті маємо на меті висвітлити відношення звукового складу, зокрема рис консонантизму, мови П. О. Куліша до його питомого мовного докільля – східно-поліських говірок¹. Об'єктом прочитання стали, зокрема, такі прижиттєві першодруки творів П. О. Куліша: роман “Чорна рада” (1857), історичний нарис “Хмельницина” (1861) та автобіографічний нарис “Жизнь Куліша” (1868), оповідання “Орися” (1882); неприжиттєве видання поеми “Маруся Богуславка” (1909). Набір важливіших рис консонантизму східнополіського говору змодельовано на підставі етнографічних текстів та сучасних діалектологічних описів відповідного ареалу, зокрема свідчень карт АУМ² та записів діалектного мовлення³. Припускаємо, що стан говірок сер. ХІХ ст. недалеко відійшов від стану говірок сер. ХХ ст. На таке припущення нашо вхують спостереження над відбитими в різноманітних джерелах словоформами й сучасними фіксаціями тих самих словоформ у говірках.

Відповідно до сучасних діалектологічних описів східнополіського говору [2; 7], найважливішими його фонетичними рисами, зокрема, у системі консонантизму, є: стверділий [г] унаслідок депалаталізації, що охопила північну діалектну групу української мови; особливий вияв /л/ – [л'], що найбільш помітно виступає перед [е], [и]; пом'якшені [ж'], [ш'], [ч'] перед а < *е; рефлекс [ж] відповідно до *d/ в дієслівних формах; заступлення фонем /ф/ через [х], [хв] та ін.; непротезовані форми супроти протезованих в інших діалектах; афереза та епентеза.

У творах П. О. Куліша виявлено низку рис консонантизму, пов'язаних зі східно-поліським діалектом. Зокрема, ідіолект письменника виразно маркує така риса, як відтворення опозиції приголосних за твердістю ~ м'якістю: *гультайську – гультайства; звірь – звіръ; грядницю – границю; трома – трёма; по лязняхъ – у лазні; ненці – неньці; пісню – пісьнях*. Варіантність реалізації опозицій [д] – [д'], [з] – [з'], [л'] – [л], [н] – [н'], [с] – [с'], [т] – [т'] у мові прижиттєвих першодруків П. О. Куліша, імовірно, закорінені в питоме говіркове докільля. Перевага словоформ із кінцевим [р'] (*броварь, вівчарь, кобзарь, лицарь, царь, чуприндирь*) може сигналізувати про орієнтацію П. О. Куліша на південно-східні говори, зокрема мовну практику Т. Г. Шевченка, який, за спостереженнями М. А. Жовтобрюха, використовував словоформи з м'яким кінцевим [р'] [8, с. 62]. У першодруках П. О. Куліша на тлі словоформ із диспалаталізованими приголосними виявлено 52 випадки збереження м'якості шиплячих [ж], [ш], [ч], причому переважно [ч]: *бачать, кінчати, кричать, мовчаєъ – бачять, скінчять, кричять, мовчять, мовчязний; держять, лежять,*

¹ П. О. Куліш народився на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського повіту на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Зв'язок із Чернігівщиною впродовж усього життя письменника не уривається. В отчому краї він розпочав літературну діяльність, у різні роки зібрав багато фольклорного матеріалу, часто задував рідні місця в низці своїх творів, активно контактував із земляками.

² До уваги взято інформацію карт АУМ [1] з території говірок найближчого мовного оточення П. О. Куліша, зокрема, таких сучасних населених пунктів Шосткинського р-ну, як с. Макове (хутір П. О. Куліша розташовувався приблизно за 6 км від Воронежа – на півдорозі до с. Макове), с. Клишки (відстань від Воронежа – 12 км), с. Собич; с. Смяч Новгород-Сіверського р-ну, найближчого населеного пункту до Новгорода-Сіверського (тут П. О. Куліш у підлітковому віці до 1834 р. навчався в повітовому училищі та гімназії); с. Хомви, с. Смоляж, с. Шаповалівка, с. Мала Загорівка Борзнянського р-ну, найближчих до хут. Мотронівка (див. виноску 3).

³ У джерельній базі інформації про східнополіський говір чільне місце поруч з АУМ [1] посідають тексти діалектного мовлення, записані у 1970 р. Т. В. Назаровою (говірки с. Вовна Шосткинського р-ну, с. Береза Глухівського р-ну та с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну) [4]; ці джерела доповнено новою інформацією – нашими спостереженнями 2009 р., (записи діалектного мовлення – зберігаються в автора та в Українському діалектному фонофонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ) – з території говірок, найближчих до місця народження П. О. Куліша (с. Макове, с. Клишки, с. Чаплівка Шосткинського р-ну, с. Слоут Глухівського р-ну), а також говірки, в ареалі якої письменник подовгу проживав у батьків дружини (Ганни Барвінок), а згодом майже безвиїзно провів останні чотирнадцять років свого життя – хут. Мотронівка Борзнянського р-ну). На уважне прочитання заслуговують описи окремих східнополіських говірок, здійснені у 20-х рр. ХХ ст. П. Д. Гладким (с. Блиставиця, Гостомельський р-н) [3] та О. Б. Курило (с. Хоробичі, Городнянський р-н) [10]. Інформативними є також етнографічні записи з території Чернігівської губ. П. О. Куліша (ЗОЮР) (1856–1857 рр.) [9] та Б. Д. Грінченка (90-ті рр. ХІХ ст.) [5].

положать – *лежала, лежали, держати, державъ, вдержати, державши*. Припускаємо, що в рідній говірці П. О. Куліша [ш'], [ж'], [ч'] виступали спорадично, тобто спостерігалось хитання [ш'] ~ [ш], [ж'] ~ [ж], [ч'] ~ [ч], що засвідчують і сучасні діалектологічні джерела.

У текстах творів П. О. Куліша відповідно до сучасного літературного **дж** із спільнослов'янського **dj* зафіксовано 61 дієслівну форму із [ж] та 51 – із [ц], причому 32 з них похідні від *їздити*. Виявлено 5 пар альтернативних словоформ: *догожати* – *догоджає*; *сажали* – *саджали*; *споряжавъ* – *споряджено*; *суженою* – *суджену*; *похожати* – *походжати, походжено*; *проїжжачимъ* – *виїжджати, проїжджаючи*. П. О. Куліш, за єдиним винятком, послідовно відбиває [V] (< *g): *дзеркало, дзвінить, дзвоницю, дзижчать, дзидáрами*. Свідчення карт АУМ та записів діалектного мовлення дають підстави припускати, що вагання П. О. Куліша між [ж] – [U] та стабільність у відбитті [V] зумовлено народнорозмовним джерелом.

У прижиттєвих першодруках П. О. Куліша широко, хоча й непослідовно відбито засвідчені діалектними джерелами асимілятивні зміни приголосних у префіксах та прийменниках *з, из* (*съ куреня, ись хати, сцапали, нечисленну і нечисленного*); *роз-* (*роскішь, роспитовали, росхапувати*); стабільно в дієслівних формах у групах [т'с'], [шс'] (*вернетця, вештаєцца, набіраюцця, прокидательця*), а також у *запорозці* та одиничних *дорізці, сіромязці, стезці, жбожжя*. П. О. Куліш найменше дотримується фонетизації в конструкціях *из + глухий* приголосний: зафіксовано 313 конструкцій *съ + глухий* проти 217-ти *зь + глухий*; 20 *ись + глухий* на тлі 157-ми *изъ + глухий*. У виданні 1909 р. ці зміни знівельовано відповідно до правопису, чинного на час публікування текстів. У текстах різних років виявлено асимілятивно-дисимілятивні зміни в іменниках, утворених від прикметників із суфіксом *-цьк* (*козащини, Турецину, Хмельнищина*); 7 випадків дисимілятивної зміни у звукосполучі [чн] (*довговішний, клюшникъ, сердешнѣі*) та ін. Відсутність орфографічної традиції змушувала П. О. Куліша самостійно обирати звукові образи слів та графічні засоби передачі вимови; ймовірно, відбивають народнорозмовну фонетику і словоформи *брацтво, старосвіцькі, Поточченка, пам'яньникъ, ляцького, косяцѣли, директоръ, жертокъ, Петербурхъ і Петербурха*.

У текстах П. О. Куліша непослідовно відбито найстарішу в українській мові протезу перед секундарним [і] з *o: у *тїі очі – у вічи; окном – вікно; вівці, вівчарь, на Вільшанці, вівса, вірмене, отчизна, отчизного*, хоча загалом переважають протезовані форми: зафіксовано 55 словоформ з протетичним [в] проти 12-ти без нього. Жоден досліджуваний першодрук не відбиває протетичного [в] перед [о] (*огонь, огнище, огняного, огнекрилатий*). Приставний [г] перед [о] зафіксовано в одиничних *Гординщину, гостра, гостре, гостримъ* (але паралельно *острим*), а також двічі в запозиченнях перед [а] – *гаркебузи, гаследъ*. Протетичний [в] перед [у] виявлено в 17-ти словоформах, 16 з яких припадають на неприжиттєве видання 1909 р. (*вудку, вужі, безвусим, на вусах, коло вуха*); у решті 81-й словоформі приставний [в] не відбито, напр.: *осауль, уголь, ужівъ, узенький, усь, усима, довгоусиі, крутьусь, улиці, у ульні, ухо, довгоухі, уста, утко*. Непротезовані форми в мові П. О. Куліша, з одного боку, відбивають одну з фонетичних рис рідної говірки, з іншого, тогочасну східноукраїнську правописну традицію. У ранньому тексті 1857 р. зафіксовано вживання протетичного [і] перед [у] в слові *јулиця* ("Приїде й на нашу юлицю празникъ"), що засвідчено лише в північноукраїнській діалектній зоні¹, а також використання варіантів словоформ з різними протезами: *юрба, юрма – гурбою*.

Поширена в східнополіських говірках афераза відбита в 7-ми конструкціях як допоміжний засіб ритмічної організації віршованого тексту (видання 1909 р.): *темрява 'бгорнула, і з'охотився, серце сукроватою 'бкпїло, одна до 'днієі, річ мою 'бертаю, одно 'дного, серце д серцю*.

Виявлені в текстах П. О. Куліша словоформи з епентичними (*пійшовъ, двійчи, трийчи, повеселійшаємо*) та випадними приголосними (*виняти, заняти, приняла, станя, по станяхъ*) так само мають надійні відповідники в питомому для автора діалектному оточенні; ці риси особливо виразно проступають у ранньому тексті 1857 р.

¹ Фонетичний варіант [й]улиця відбиває, зокрема, карта АУМ № 139 [1] у говірках с. Ховми та с. Смоляж Борзнянського р-ну (пункти АУМ 146, 149); цей варіант також двічі фіксують етнографічні матеріали Б. Д. Грінченка – юлицю [5, с. 238–239].

Неусталеність у використанні цих мовних одиниць, їх варіантність, імовірно, відповідали тогочасному варіюванню у східнополіських говірках.

Паралелізм слівформ нових без [г] (*де, тоді, іноді, завсіди*) і старих із [г] (*завсегда, нігде*), імовірно, засвідчує зорієнтованість автора на широке тло східноукраїнських говорів. Припускаємо, що прислівникові форми з [г] закорінені у східнополіську вимову, а також відбивають тогочасну наддніпрянську літературно-писемну практику. Проривний [г] зафіксовано тільки в запозиченнях: *ґалера, ґаночками, ґвалтовний, ґирлиґою, ґонтовимъ, оґер, крати, хурдигу, шпарґаль*, хоча й *гвалтъ, гонтова, озира*. Гіпотетично, хитання у відбитті [г] – [г'] у запозиченнях зумовлені особливостями східнополіської вимови, а також неусталеністю орфографічної норми.

Спостережено пріоритетність у мові П. О. Куліша графеми **ф** відповідно до гр. *φ, χ*, лат. *f* (*біографію, по парафіяхъ, фортуна*), також у запозиченнях, усталених у сучасній літературній мові із [хв] (*фшля, фшлювались*); графема **θ** відповідно гр. *θ, θ'*, імовірно, свідчить про вимову [т], а не [ф]: *Методія, θедоръ, θеклуша*. Вплив діалектного оточення обмежено позначився на мові автобіографічного нарису 1868 р., у якому зафіксовано 5 слівформ із [хв] (*по хвакультетові, хварби, на хвиляхъ, Тимохей*, але *Тимофіївчъ*) та одиничну з [х] (*арихметики*), причому тільки в описові дитячих та юнацьких років письменника. Питому звукосполюку [хв] П. О. Куліш послідовно відбиває через **хв**, за винятком кількох слівформ – *хороба, хоробахъ* (1861).

Таким чином, у відображенні кожної з названих рис виявлено варіантність, засвідчену записами діалектного мовлення. Імовірно, паралелізм форм відповідає особливостям вимови автора.

П. О. Куліш творив у той час, коли нова українська літературна мова зазнавала активної нормалізації, тому в його мовній практиці не можна остаточно розділити загальнолітературні та діалектні елементи. Так, наприклад, низка фонетичних та граматичних рис мови письменника, які стверджують ідею нерозривного зв'язку ідіолекту автора зі східнополіським довкіллям, відома в багатьох інших говорах, що засвідчує мовно-літературна практика сучасників і наступників П. О. Куліша. Серед таких рис у консонантизмі – втрата [й] у сполучі [йн'] (Панас Мирний); розподібнення [чн] у [шн] (Г. Квітка-Основ'яненко, Панас Мирний); відбиття [А] (Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, Панас Мирний); кінцевого [р'] (Т. Шевченко, Панас Мирний); позначення м'якості шиплячих (Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, А. Кримський); уживання непротезованих форм (*оріхи, уxo*), а також [ж] на місці *dj (представники східноукраїнської мовно-літературної традиції, зокрема й Т. Шевченко) та ін.

Отже, в українському мовознавстві давно назріла потреба створення спеціальних праць про мову окремих письменників на тлі локального говіркового оточення авторів, водночас – і в оперті на докладний аналіз першодруків, а в перспективі – і на рукописи. Такі дослідження дозволять створити мовні кадастри вихідних текстів з різних ареалів, на підставі яких можна буде з'ясувати міждіалектні, а фактично – міждіалектні зв'язки, стане можливим докладне дослідження механізмів формування основ літературного стандарту.

Література

1. Атлас української мови : у 3 т. – К. : Наук. думка, 1984–2001.
Т. I : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі, 1984. – 498 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : навч. посіб. для студ. філол. факультетів / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 248 с.
3. Гладкий П. Д. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині / П. Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – К., 1928.
Кн. 1. – 1928. – С. 93–141.
4. Говори української мови : збірник текстів / уклад. : С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.
5. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губернияхъ / Б. Д. Гринченко. – Черниговъ, 1895. – Вып. 1. – С. 80–296.
6. Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст / П. Ю. Гриценко // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 2007. – С. 16–43.

7. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – 2-ге вид., перероб. – К. : Рад. школа, 1966. – 308 с.
8. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1962. – Т. 17. – С. 53–67.
9. Кулиш П. Записки о Южной Руси : у 2 т. / П. А. Кулиш. – К., 1994. – (Репринт з видання 1856–1857 рр.).
Т. 1. – 1994. – С. 43–63.
10. Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів / О. Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (Праці етнографічної комісії). – К., 1924. – № 21. – 111 с.

УДК 81.367.4

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ ЛЕКСИКИ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ПОНЯТТЯМ “РІД” У ЛЕМКІВСЬКІЙ ПІСНІ

Лісняк Н. І.

У статті розглянуто лексику на позначення родинних зв'язків. Проаналізовано лексеми рід, родина, мати, батько та похідні від них. Матеріалом слугували лемківські пісні.

Ключові поняття: лексема, родинна лексика, родинні зв'язки.

В статье рассматривается лексика которая обозначает родственные отношения. Проанализированы лексеми род, мать, отец и их производные. Материалом послужили лемковские песни.

Ключевые слова: лексема, родственная лексика, родственные связи.

In the article the words denoting relationships. Analyzed tokens clan, family, mother, father and derivatives. The material formed the Lemko songs.

Key words: token, family vocabulary, kinship.

Попри значну кількість студій про мову фольклору вивчення й опрацювання мови українських народних пісень у цій галузі лінгвістики залишаються актуальними й привертають увагу дослідників. Ґрунтовними є праці таких українських мовознавців, як О. Потебня, Л. Булаховський, П. Житецький, І. Франко, І. Білодід, Н. Данилюк, В. Жайворонок, А. Коваль, С. Єрмоленко, А. Поповський, Л. Мацько, А. Мойсієнко та ін.

Мова фольклору своєю лексикою, фразеологією, граматикою, фонетикою засвідчує існування глибинного коріння національної мови. Фольклорні джерела літературної мови забезпечують своєрідність національно-мовної картини світу, втіленої у просторових, часових морально-етичних поняттях [13, с. 324].

Як зазначає В. Жайворонок, співучість народу споконвіку творила його веселу й ліричну вдачу, була поряд з ним у праці, в думках про життя-буття [8, с. 456]. Українська народна пісня супроводжує людину від народження, поступово вводячи її у навколишній світ. Саме пісня глибоко проникає в душу й нерідко стає тим берегом порятунку, тим спомином дитинства, тим прихистком й трампліном. Вона заспокоїть й зігріє, надихне й підкаже, розрадить у важку хвилину. “Пісня є душею народу, є символом щирості й правди, розповідає про зміни в житті людини й народу, про природу й сутність людини, про можливі кардинальні зміни в житті, про скороминучість усього суцього” [8, с. 456].

Рід і родина – це невід’ємні соціальні поняття, які фігурують у житті кожної людини. Вони ввійшли в лексикон кожної мови ще з давніх часів, позначаючи низку поколінь, що походять від одного предка, та групу людей, кровно споріднених.

Предметом цієї розвідки є лексеми, пов’язані з поняттям “рід”, у який включаємо *рід, родина, мати, батько* та похідні.

Актуальність дослідження родинної лексики лемківських пісень зумовлена необхідністю виокремити й проаналізувати її культурологічну значущість. Матеріалом послужили тексти пісень “Антології лемківської пісні” (упор. М. Байко. – Львів : Видавнича фірма “Афіша”, 2005).

Лемківська говірка поступово стає пасивним фондом української мови, але саме пісня ще зберігає діалектні особливості слововживання.

Наша розвідка є актуальною з погляду опрацювання словникового складу української мови й пізнання історії та культури українців, що проживали на території колишньої Лемківщині.

Лемківська пісня була об’єктом вивчення багатьох учених. Найґрунтовнішим дослідженням народної пісенної творчості лемків, неперевершеним зразком копіткої музично-фольклористичної праці є збірка “Народні пісні з Галицької Лемківщини” видатного вченого фольклориста й музиколога Ф. Колесси.

Дослідження народнопоетичного слова дає яскраве уявлення про вдосконалення розуму людини засобами мови. Народнопісенна лексика акумулює і конкретизує емоції, почуття, мислення української людності. Завдяки цьому у піснях збережені узвичаєні етнокультурні та естетичні мовні канони.

Мову, символічне наповнення лексики окремих лексико-семантичних груп на матеріалі лемківських колядок описала І. Гойсак [3]. Культурологічну значущість соматичної лексики у народнопоетичній словесності лемків простежили мовознавці С. Панцьо, Л. Вакарюк [2]. Зважаючи на те, що лемківська пісенна спадщина не викликає зацікавлення широкого кола науковців, ми спробуємо проаналізувати вагомість родинної лексики у пісенному фольклорі однієї з етнографічних груп українського народу – лемків.

Родинна лексика була предметом неодноразових студій, у яких об'єктом спостереження стали фольклорні тексти. Так, дослідження В. Яковлевої підтвердило тенденцію до зближення між одиницями *сім'я* та *рід* (*родина*), де перша є не лише фактом культури, відбиває духовну спадщину народу, а й служить агентом її збереження й передачі наступним поколінням [14]. Поняття роду, як показують дослідження істориків, етнографів, лінгвістів, є важливим для українця. В. Жайворонок зазначає, що рід – ряд поколінь, які походять від одного предка, а також усі родичі, рідні [8, с. 457].

У давнину, а в деяких частинах України (світу) й сьогодні без родини не обходилася жодна сімейна подія. Родина ділилася смутком й веселістю, співчувала й раділа, “давала добро” на якесь рішення, приходила на допомогу й заступалася у скрутну хвилину. Отже, родина була захисником, поводитирем і провідником у світі. Родина, стверджує В. Жайворонок, – це традиційний символ душевного порятунку, затишку, ключова ланка родоводу [8, с. 504].

Дослідники поетичного слова в українській народній пісні зауважують, що народнопісенне мовлення дає нам багаті знання про рід, родину, рідню, які відіграють важливу роль як для становлення людини, так і для засвоєння нею духовних цінностей свого народу [5, с. 357]. У народних піснях ці слова помітно не різняться значенням. *Рід*, *родина*, *родичі* вказують на рідних людей, а у весільних піснях, у піснях про кохання, бажання отримати наречену з гарної родини – це обов'язкова умова одруження:

*Виберайся, сину, в щасливу годину,
В щасливу годину по добру **родину**.
Недалеко піду, ой, лем без загороду
По тото дівчатко, ой, што шварного **роду**.*

Тут лексеми *рід*, *родина* сполучені з прикметниками, які мають позитивну характеристику (добру, шварну (гарну)), що й вказує на турботу лемків про збереження свого шанованого людсьми роду.

Весільний обряд у своїй основі був договором двох родів, а, отже, відгомоном родового життя з його мораллю та звичаями. Через молоду пару заприятнювалися два роди, скріплювали свої стосунки [8, с. 505]. Відомо, що лемки оберігали чистоту родини, свого етносу, рідко вступали в сімейні стосунки з поляками чи словаками. Мішані шлюби засуджувалися роудиною, односельцями. Немаловажною була згода батьків на шлюб. Батько й мати у лемків – це родичі. Пор. у пісні:

*Ой будеш, будеш, ой будеш, будеш, дівчино моя,
Люде мі рают і **родичи** дают, і сам судит Бог.*

Лексема *родина* часто функціонує у поєднанні із займенником *мій*, *моя*. Те, що парубок шанує *родину* своєї дівчини, ілюструє уривок пісні, де часто повторюється присвійний займенник *мій*, який підсилює значущість родини в житті лемків:

*Ту **мій** дім, ту **мій** дім, ту **моя родина**,
Ту **мої** конички, ту **моя** дівчина!*

Інші рядки вказують на незгоду родини, батьків на шлюб ліричного героя з дівчиною:

*Вшитки люде на ня, як на поганина,
І **отец**, і **мати**, / І **вшитка родина**.*

Відомо, що через скруту лемки їздили на заробітки до Америки. Про сум за отчим домом, за роудиною свідчать рядки, у яких лексема *родина* вжита двічі: як вихідна форма і демінутивна. Наприклад:

*Проводилисте мя аж єдну годину,
Там я ся жегнава
Зо своєм **родином**.
Там я ся жегнава з батьками, сестрами,
Родинопько моя,
Зостаньте мі здрави.*

У лемківських піснях часто вживається лексема **мати** та її похідні. Очевидно, це тому, що на сторожі роду стояли жінки, охоронці домашнього вогнища та його мирного життя. Дослідниця Ж. Марфіна зазначає, що архетип **мати** найбільш об'єктивно відтворює світогляд українців, у ньому втілюється ідеал жінки-матері як уособлення найвищих моральних цінностей: доброти, самовідданості, любові, працьовитості, милосердя, турботливості тощо [10, с. 101].

Лексема **мати** представлена словотвірними синонімами: **мама, мамичка, мамка, мамочка, мамуня, мамусенька, мамуся, мамця, мати, матір, матонька, мац**. У лемківських піснях, як і назагал в українських народних піснях, мама зображена як порадиця, найближча й найрідніша людина, з якою можна поділитися радістю, горем, найсокровеннішими переживаннями, власне, й тому у текстах здебільшого функціонують пестливі лексеми:

*А тоді, а тоді веселенька била,
Як мя моя **мамця** на ручках носила.
Ой **мамцю, мамичко**, серце ся мі замкло,
Ідте до милого, мам ключик до нього.*

Особливе емоційне напруження у піснях створюють повтори звертань дочки до матері, яка, звичайно, буде сумувати за нею. Використання таких лексем, засвідчує не лише сум розлуки дівчини, яка йде у невістки, а й те, що дочка плаче, дорікає матері, що віддала її далеко. Тут мама порівнюється з бідною сиротою:

*Будеш ти, **мамичко**, горенько плакати,
Як ти буде єдна лижка зоставати.
Зостане ти лижка і в полю робота,
Будеш ти плакати, як бідна сирота.
Далас мене, **мамо**, за третю границю,
Жеби м не ходила до тя по жентицю.
Ани по жентицю, ани по молоко,
Далас мене, **мамо**, од себе, далеко.
Вибивай, **мамичко**, зо стіни клиночок,
Де Ганця вішала зелений віночок.*

Із болям і слізьми донька звертається до Бога, сумуючи за мамусею. З контексту бачимо, що вона ще дуже юна, їй хочеться, щоб її пожаліли, бо вона сама й так далеко від дому. Зазвичай у лемківських піснях переважає форма **мамичка**, однак коли йдеться про особливості ситуації, вживається загальноукраїнська лексема **мамуся**:

*А Боже мій, Боже, Боже мій найвищий.
Ци моя **мамуся**
Зраз о мі помислит?
Не плачте, **мамусю**, бо я в Гамерици,
Бо я тяжко роблю
В смердячій фабрици.
Я машини пуцу – нитки ся торгают,
А мене, **мамусю**, Слезі заливають.*

Із вдячністю дочка прощається з матір'ю, виходячи заміж. Про близькі й довірливі стосунки говорять пестливі слова, що підсилені присвійними займенниками:

*Бувай же здорова, ти, **моя мамуню**, (Двічі)
Що добре ховала, що мя виховала
Та **свою** дівуню.*

Дочка тішиться своєму бажаному одруженню, знаючи, що мама схвалювала її обранця:

*Ой до шлюбу єдно, а зо шлюбу двоє,
Призрийтєся, **мамцю**, ци ваши обоє.*

*Веселам сої, **мамцю**, веселам сої дівка,
Бо я веселого парібка фраїрка.*

*Тот мій, тот мій,
Што возит гній
Сивими конями.
Сподобався **мамї**
І мі самій.*

У текстах пісень трапляються повтори звертань до матері, які створюють високе емоційне напруження:

***Мамусь** моя, **мамусь**, лем єдну мя мате,
Подумайте собі, за кого мя дате?
Не дате мя за двоох, тільки за єдного,
Мамусенько, мамко, коби за шувного!
Видам я ся, видам, моя **мамко**, видам,
А як ся не видам, то ся вдома придам.*

Часті звертання такого типу – заклики осягти прохання, розпач своїх дітей. Іноді це благання поєднане з наріканням на невдалу долю.

У деяких піснях фіксується й виразно негативне ставлення до рішення матері. Дорікаючи за нещасливу долю, шлюб не по любові, дочка звертається *мамусь*, очевидно, щоб розчулити маму і передати їй свій розпачливий настрій:

*В долині калина красно процвітає,
Не далас мі, мамусь (Двічі)
Кого я кохала.*

У піснях, у яких мова ведеться не від дочки чи сина, частіше вживаються стилістично нейтральні лексеми *мати, матір*. Наприклад:

*Не плач, Ганцю, не плач, най ти плаче **мати**,
Же юж ї не будеш хижу замітати.
Де ся, Марись, збереш од своєї **матери**?*

Нейтральна лексема *мати* вживається для констатації фактів, а пестливою формою дочка звертається до матері, коли про щось просить:

*Коло мої хати зацвили блавати,
Хочут мене **мати** восени оддати.*

*А **мати** хотіла, а я не хотіла,
Пришли старостоньки – я їх відмовила!
Не косіть травичку, бо ще зелененька,
Не отдавай, **мамусь**, бо ще м молоденька.*

У народнопісенній творчості лемків лексема *мама, мамичка* вживаються на позначення тещі, свекрухи:

*Повідала твоя **мама**, же я худобна,
А мій милий таку глядат, што буде вірна.*

Вокативи *мамо, ненько* сповнені ніжності. А звертання до матері свідчить про особливу роль матері у сім'ї, родині лемків, як і назагал в українців:

*Ой **мамо**, ой **ненько**,
Дайте мені доню,
Бо я ся з ньов жениц буду.*

Сум за домівкою, за родинними традиціями відчувається у словах дівчини до матері, яка живе далеко від дому. Ця тема проходить через багато лемківських пісень.

*Далас ня, **мамичко**, за ліс, за брезину, (Двічі)
Жебим не ходила до тя на гостину.*

*Ей, далас ня, **мамко**, за тоту гору,
Ей, далас ня, **мамко**, за ту долину,
Жебим не ходила, жебим не ходила,
Жебим не ходила до тя на гостину
Ей, а я тоту гору вколо обийду,
А до вас, **мамичко**,
На гостину прийду.*

*Мишліла с мамічко, же ся мя не збудеш,
Я ти повідала, же плакати будеш...
Як я ся ти, мамцю, з тої хижи виберу,
Вшитку ту веселіст за собом заберу.*

Мати-плакальниця часто виступає у піснях, де звучить мотив прощання, зокрема у жовнірських:

*Лежит, лежит у шпиталю,
Буде умирати.
Просит свого коморада:
– Дайте мамі знати.
Мама пришла, заплакала
І поцілувала.
– Синочку мій, голубчику.
Я тя не спізнала.*

Мотив чекання сина з війська, з війни супроводжується дієсловом *не журися* із займенником *моя*:

*Не журися, мати моя, козаченько оженився,
Взяв сой собі січи дочку,
Гей, а у степу могилочку.*

Мати виступає символом не лише берегині, а й терпіння, здатності до самопожертви. У таких випадках лексема *мати* чи її синоніміїні деривати подаються у поєднанні з прикметниками *стара*, *рідна*. Як зауважують дослідники, у пісенних текстах словосполучення *стара мати* вказує не на вік, а на життєвий досвід [10, с. 105].

*Витай, витай, ци там моя жиє,
Ци там жиє моя стара мати.
Не плачте, моя рідна мамічко,
Я одскочу як на небі звіздочка,
Як прилетит кулечка.*

Безмежна любов до матері простежується у жовнірських, емігрантських піснях. Прощання сина, що йде на війну, посилюються повторами та кількома пестливими звертаннями до мами:

*Прощай, мамуся, прощай мі раз.
Прощай, мамуся, прощай мі раз.
Добре я знаю – останній раз.*

Символ матері-українки, на долю якої випало чимало незгод (еміграція дітей, наймитування, жовнірство, війна), зображено у текстах народнопоетичної творчості лемків:

*Чуєш, мамо-українко,
Хоч ти тут в Канаді.
Учи дітей своїх пісень
Вони будуть раді.*

Прикладкове звертання *мамо-українко* посилює роль матері-патріотки у вихованні дітей.

Лемко-господар працьовитий, хвацький, рішучий, чесною та статечно-розважливою вдачею. Лемко-батько – чуйна, добра людина, яка здатна боронити своїх дітей від усіляких бід. Образ батька репрезентується лексемами *вітець*, *нянюсьо*, *няньо*, *отец*, *панотец*, *татичок*, *тато*. У мові лемків усі синоніми використовуються по-різному. У мовленні сторонніх, віддалених осіб вживаються давні назви *отец* або *батько*:

*Чи она ся журит, же ей милий не хце, же ей милий не хце?
Чи она ся журит, же ей отец не б'є, же ей отец не б'є?
В тоту неділеньку милий ту мі прийде, милий ту мі прийде
В тоту неділеньку отец зятя прийме, отец зятя прийме.*

А в інших ситуаціях – мовлення дітей, коли відчувається прихильність, любов до батька, вживаються лексеми *няньо*, *неньо*, *нянько*:

*Ізрівняй, Боже, гори, долини рівненько,
Аби мені ся до мого нянька видненько.*

*Ой хоть видненько, хоть не видненько, не дбаю,
Я свого **неня** по голоскови спознаю.*

Використання лексеми *отец* у пісенних текстах – це насамперед офіційна форма, яка засвідчує повагу, боязнь. Непослух батька у лемків вважався мало не гріхом. Слово батька було вагомим:

*Високо мі **отец** ой плоти погородив
Жеби я звечора ой до мивой не ходив.*

Втратити тата – це означало втратити господаря:

*А діти плачуть, – **тата** нема,
Хто ж нам пооре – **тата** нема.*

Образ господаря, голови сім'ї, родини виступає домінантою у лемківських піснях. Водночас батько, будучи більш прихильним до сина як продовжувача роду, нерідко замальовується людиною, гордою за вихованого мужнього юнака:

*Ци ви, **татичку**, не рад мате,
Же ви мя на войну поселите!*

Здрібніло-пестлива лексика переповнена любов'ю сина до батька. У народнопісенній словесності лемків трапляються поєднання лексем *отец* – *мати* у значенні *батько*:

*Я на коня сідаю буду,
Отец-мати плакаю будуть.*

Здійснений лінгвістичний аналіз пісень доводить, що лемківські пісні є невід'ємним компонентом українського фольклору. У них відображається душа народу. Саме через пісню ми дізналися про історію краю, його традиції, звичаї.

Опрацьовані лексеми на позначення роду є яскравими виразниками світобачення українця. У них приховані найщиріші, найглибші почуття родини. Зокрема, для найменування *роду* українцями використовуються лексеми *рід*, *родина*, *родинонька*. Через канву тексту ми дізнаємося про багатозначність цього поняття.

Розмаїття мовних одиниць, що йменують *матір*, свідчать про великий словниковий запас українця-горянина, про глибину почуттів та переживань. Саме через лемківську пісню ми довідуємося про найсокровенніші моменти життя родини, про непросту долю українця, устрій родини та особливу роль у ній жінки-матері.

Лексеми на позначення *батька* доносять до нас глибинний зміст батька-захисника, повагу до нього дітей, дружини.

Література

1. Антологія лемківської пісні / упор. М. Бойко. – Львів, 2005. – 496 с.
2. Вакарюк Людмила. Образно-символічний потенціал лемківської пісні про кохання. Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті. *Studia methodological / Людмила Вакарюк, Стефанія Панцьо..* – Тернопіль, 2009. – Вип. 27 – С. 43–48.
3. Гойсак В. Мовна картина світу, відображена в народних колядках з Лемківщини / В. Гойсак. – Горлиці, 2010. – 286 с.
4. Данилюк Н. О. “Я обізвався серцем в світ...” / Н. О. Данилюк // *Культура слова.* – К. : Наук. думка, 1987. – Вип. 33. – С. 17–20.
5. Данилюк Ніна. Поетичне слово в українській народній пісні : монографія / Ніна Данилюк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 512 с.
6. Дяченко Л. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення / Л. Дяченко // *Мовознавство.* – 1997. – № 2–3. – С. 5–28.
7. Ермоленко С. Я. Душа моя в цвітінні / С. Я. Ермоленко, Н. О. Данилюк // *УМЛШ.* – 1986. – № 5. – С. 28–35.
8. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
9. Конобродська В. Поняття семантики в культурному тексті / В. Конобродська // *Етнолінгвістичні студії.* – Житомир : Полісся, 2007. – С. 24–37.
10. Марфіна Ж. “Мати моя, мати, порадице в хаті...” (архетип матери в усній народній творчості) / Жанна Марфіна // *Культура слова.* – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – Вип. 75. – С. 101–106.
11. Пустовіт Л. О. Отак воно у пісні зацвіло / Л. О. Пустовіт // *Культура слова.* – К. : Наукова думка, 1987. – Вип. 33. – С. 14–17.

12. Слухай Н. В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології / Н. В. Слухай. – К. : Київський університет, 2005. – 167 с.

13. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

14. Яковлева В. Б. Сполучуваність слова МАТИ як назви спорідненості української мови / В. Б. Яковлева // Слово. Думка. Людина : збірник наукових праць із актуальних проблем лінгвістики. (До 80-річчя від дня народження доктора філол. наук, проф. Л. А. Лисиченко). – Харків, 2008. – С. 269–275.

УДК 811.161.2'39

КОНЦЕПТИ РІД, РОДИНА, СІМ'Я В МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ**Макарець Ю. С., Сліпчук О. М.**

Стаття присвячена дослідженню особливостей вербалізації базових концептів “рід”, “родина”, “сім'я” в українській мові та з'ясуванню їх семантико-культурологічного співвідношення.

Ключові слова: концепт, базовий концепт, мовна картина світу, фразеологічний фонд.

Статья посвящена исследованию особенностей вербализации базовых концептов “род”, “семья” в украинском языке и выяснению их семантико-культурологического соотношения.

Ключевые слова: концепт, базовый концепт, языковая картина мира, фразеологический фонд.

The article deals with the features of basic concepts “genus”, “family”, verbalization in Ukrainian language and specifying their semantic-cultural relations.

Keywords: concept, basic concept, language picture of the world, phraseology-paremiological fund.

Актуальний напрям сучасної лінгвістики – дослідження базових концептів мовних картин світу різних народів, зокрема з'ясування їхнього семантико-культурологічного змісту. Зміст концепту визначений не лише понятійним значенням його вербалізаторів, а й контекстами їх уживання й залежить від світоглядних доміант людини, рівня її ерудованості, обізнаності з культурою та традиціями, тому що саме культурно зумовлені уявлення про предмет та його призначення формують глибинну семантику концепту. Цим зумовлена можливість “безкінечно уточнювати” концепт, “віднаходити все нові й нові грані, оскільки він виступає об'єктом дослідження не тільки лінгвістики, а й логіки, психології, культурології й філософії” [11, с. 289].

Проблемі концептів та концептуального аналізу присвятили наукові розвідки С. Аскольдов, О. Кубрякова, З. Попова, О. Селіванова, Ю. Степанов, І. Стернін, А. Сусов, І. Сусов, Р. Фрумкіна, І. Штерн та ін. Концепт потрактовують як одиницю ментальності, інформаційну структуру свідомості, яка формується як результат пізнавальної діяльності людини, осмислення отримуваної про предмет інформації [7, с. 403–404]. Значний вплив на формування уявлення про певний фрагмент дійсності має культура, у якій розвивається індивід, адже вона “опосередковує процеси концептуалізації, формуючи символну мережу матеріального й духовного рівнів і визначаючи оцінки, норми, цінності, життєдіяльність людини в певному культурному й соціальному середовищі” [7, с. 405]. Особливостями культури та ментальності народу зумовлені розбіжності у змісті концептів, які вважають універсальними.

У зв'язку з цим актуальне дослідження змісту концептів *рід, родина, сім'я* в українській мовній картині світу та з'ясування співвідношення їхнього змісту, що й є метою пропонованої статті.

Концепти *рід, родина, сім'я* можна потрактувати як одні з ключових для української культури, оскільки вони виражають узагальнене знання й культурний досвід, пов'язаний із фрагментом дійсності, який наскрізь проймає все буття українського народу й людства загалом. Комплексний аналіз семантики, етимології, контекстів уживання їх основних вербалізаторів дає змогу виявити змістове поле відповідних концептів у мовній картині світу українців, окреслити знання, уявлення, асоціації та емоційно-ціннісні настанови соціуму, сукупність яких формує відповідну інформаційну структуру.

Слово *рід* належить до питомо українського шару лексики й у “Словнику української мови” визначене як 1) форма спільності людей за первіснообщинного ладу, господарське і соціальне об'єднання кровних родичів; 2) ряд поколінь, що

походять від одного предка; 3) вид, тип чого-небудь; 4) група тварин або рослин, що об'єднує близькоспоріднені види; 5) поняття, що включає в себе ряд менш загальних, видових понять; 6) граматична категорія, властива іменникові багатьох мов [8, т. 8, с. 555]. Однак наведені лексико-семантично варіанти не вичерпують змістового обсягу, закріпленого за відповідною лексемою концепту, тому що він представлений як у змісті лексичних одиниць, так і в корпусі фразеології, пареміологічному фонді, системі стійких порівнянь мови тощо, які у свою чергу зумовлені уявленнями, знаннями, асоціаціями, переживаннями, пов'язаними із концептом і відтворюваними кожного разу при сприйнятті його вербалізатора.

Перше значення лексеми репрезентує *рід* як доісторичну й ранньоісторичну форму суспільної організації, яка виникла на основі кровних зв'язків [3, с. 1205]. Саме із цим аспектом пов'язаний глибинний зміст аналізованого концепту.

Кровна спорідненість – важлива ознака роду як суспільної інституції, тому й утворене слово на основі того самого давнього кореня, що й *родити* – “давати життя дитині (дітям) під час пологів (про жінку)” [8, т. 8, с. 595], спільнокореневе з *рідня*, *родина*, *породілля*, *родитель*, *роженця*, *народження* та ін. Важливою функцією роду було життєзабезпечення його членів (спільне господарство, охорона від чужинців, передача набутого досвіду наступним поколінням), тому його чисельність і здоров'я – запорука виживання й достатку, що відображено і в українській пареміології: *Є рід, буде й обід*; *Без роду, хоч із мосту та у воду*. Тому рід шанували: *До свого роду хоч через воду*; *Чи обідала, чи не обідала, аби рід відвідала*; *Хто роду виречеться, того й рід виречеться*. З розпадом первісного суспільства й відокремленим господарюванням членів одного роду виникає їхня майнова нерівність, яка з часом починає відігравати важливіше значення, ніж кровний зв'язок: *Рід рідний, як сам не бідний*; *Рід великий, а родича нема*; *Такий рід хоч на лід*; *Великий рід, та нігде голови прихилити*.

Здавна було помічено, що представники одного роду схожі одне на одного, що зумовлено кровним зв'язком (генетичний чинник) і вихованням (соціальний). Цей складник концепту вербалізований у приказках *Одного роду, одного плоду*; *Іншого роду, іншого заводу (племені)*; *Який рід, такий і плід*. Спостереження щодо спадковості рис характеру підтверджує фразеологічна одиниця *Не полохливого роду*. Однак приказки *Птиця одного роду, а не однакове пір'я*; *Нема роду без вироду* та спільнокореневе *виродок* засвідчує, що траплялися випадки, коли представники роду були зовсім не схожі на решту його членів, зокрема йдеться про відмінність моральних настанов.

Рід об'єднував представників різних поколінь, і тому первинно лексема *рід* мала ширше значення, ніж *покоління*, однак окремі мовні факти засвідчують, що іноді відбувалося їхнє ототожнення, наприклад, *від роду до роду* ‘у всіх поколіннях’ [12, с. 742]. Словник синонімів української мови [6] подає лексеми *рід* і *покоління* як синонімічні.

Слово *рід* традиційно поєднується з означеннями *великий*, *багатий*, *не полохливий*, а також *козацький*, *людський* і зрідка – *рідний*.

Рід – визначальний чинник існування людини – обожествляли, тому природно, що концепт *рід* мав первинно й сакральний складник, який, однак, із прийняттям християнства ставав усе менш виразним і тепер може бути з'ясований лише завдяки глибшому культурологічному аналізу. Род – це ім'я слов'янського божества: “Першобога, Бога Всесвіту, зачинателя усього живого, творця Вирію, батька Білобога й Чорнобога, який відає долями богів і людей” [2, с. 382]. Уявлення про те, що рід визначає долю людей, вербалізує фразеологізм *на роду написано*.

Спільнокореневі з *рід* імена язичницьких богинь долі новонароджених дітей *Рожаниць*, які оберігали матерів та їхніх новонароджених дітей від нечистої сили [2, с. 382]. Такий зв'язок підтверджує, що важливий складник концепту – фрейм ‘оберігати’ та ‘керувати долею’, який серед зафіксованих у словнику лексико-семантичних варіантів відповідного слова не репрезентований.

Поступово поняття роду розширюється, кровний зв'язок перестає бути його визначальною ознакою, натомість головну роль відіграє національна ознака або спільність інтересів тощо: у прислів'ї *Козацькому роду нема переводу* йдеться про всю тогочасну Україну; зворот *рід людський* номінує людство загалом тощо.

Отже, у семантиці лексеми *рід* визначальною, базовою стає сема 'спільність' (когось або чогось), на основі якої можливі її переносні вживання та формуються переносні значення. Зокрема, відбувається її входження в термінологічні системи на позначення однорідних сукупностей.

Лексема *родина* визначена у словнику як 1) група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я; 2) *кого або з означ., перен.* група людей, народів, націй, згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами; 3) родич або родичка кого-небудь; 4) група, що складається з декількох родів тварин або рослин, схожих будовою і близьких між собою за походженням; 5) рідна сторона; батьківщина; 6) рід, покоління кого-небудь [8, т. 8, с. 594].

У морфемній будові слова *родина* закріплене розуміння її як одиниці роду: воно мотивоване словом *рід*, від якого утворено афіксальним способом за допомогою суфікса *-ин-*, який виступає в сингулятивних іменниках. Отже, родина – складник роду. Показово, що у фразеологічних одиницях не засвідчене вживання слова *родина* у значенні *рід* або *покоління*, оскільки ці поняття чітко розмежовувалися. Історично виокремлення родини пов'язане зі зростанням чисельності роду та поступовою зміною способу ведення господарства, однак родини одного роду не втрачали зв'язку між собою.

Важливу роль у житті родини відігравав вогонь, який підтримувала жінка й навколо якого збиралися усі члени родини. Цей компонент змісту аналізованого концепту закріплений у фразеологічній одиниці *родинне вогнище*.

В українській культурі родина – це "традиційний символ душевного порятунку, затишку, ключова ланка родоводу" [4, с. 504], тому *За гроші не купиш ні батька, ні матір, ні родини й Нема в світі, як родина*. Однак фразеологізми часто фіксують і такі фрейми концепту, що свідчать про частий негативний досвід родинного життя: *Родини – як вербини, а нікого свого, Нещаслива година, як лиха родина*.

Берегинею родинного вогнища була мати, тому іноді лексема *родина* у фразеологічних одиницях позначає тільки одного її члена – матір: *Що воно за родина, як мене не родила*.

Важливий складник аналізованого концепту – спорідненість членів роду, тому в множині (*родини*) воно виступає ще й на позначення обряду святкування народження дитини [4, с. 504].

Як і лексема *рід*, слово *родина* поступово проникає в наукову термінологію (біологічну).

Серед усіх східнослов'янських мов слово *родина* на позначення групи людей, пов'язаних кровним зв'язком (або "згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами"), вживане тільки в українській мові (наявне воно також у мовах західнослов'янських: польській, чеській, словацькій). Натомість у російській та білоруській мовах вживаються слова *семья* (рос.), *сям'я* (білор.), яким відповідає українське *сім'я*.

Сім'я – 1) група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; родина; 2) *кого або з означ., перен.* група людей, народів, націй, згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами; родина; 3) група тварин, птахів, що складається з самця, однієї або кількох самоць та малят; 4) *лінгв.* група споріднених мов, об'єднаних спільністю походження [8, т. 9, с. 224]. Пареміологія української мови засвідчує часту взаємозамінність понять *родина* й *сім'я*: *Вся сім'я (родина) вмісті – так і душа на місці, На що й клад, коли в сім'ї (родині) лад*.

Знання змістового обсягу мовного знака залежать від освіченості реципієнта, оскільки мовна семантика пов'язана з мовною картиною світу, а вона різна в представників різних професій та різних соціальних верств [11]. Аналіз особливостей функціонування лексем *родина* й *сім'я* в науковій літературі засвідчує, що тут вони не взаємозамінні. У біології *родина* – таксономічний ранг, обов'язковий для класифікації кожного організму (класифікація містить категорії домену, царства, типу, класу, ряду, родини, роду, виду). Варто зазначити, що на відміну від традиційного уявлення, що родина – одиниця роду, поняття роду в біології вужче, ніж родина (родина містить кілька родів). Сім'я ж не є складником біологічної класифікації, а становить біологічну одиницю, яку утворюють самець, одна або кілька самоць та

малята. Крім того, *сім'я* – це ще й термін лінгвістичний, натомість лексема *родина* до термінологічної системи лінгвістики не увійшла.

Отже, концепти *рід*, *родина*, *сім'я* тісно взаємопов'язані між собою, однак їхній семантико-культурологічний обсяг не тотожний. Ядром названих слів-концептів є значення сукупності осіб, пов'язаних кровним зв'язком, навколо якого сформоване широке коло глибинних значень. Із родом у свідомості українців тісно пов'язане уявлення про можливість повноцінного існування лише в його середовищі, оскільки він забезпечує захист і надає допомогу. Цим зумовлений сакральний зміст концепту *рід* (божество, яке визначає долю людини й керує нею). Якщо *рід багатий і великий*, то це покращує становище кожного його члена. Рід складається з низки родин, які також користувалися глибокою шаною, про що свідчать фразеологічні контексти уживання лексеми *родина*. Цим компонентом значення ('одиниця роду') концепт *родина* пов'язаний із концептом *сім'я*, однак словотвірний зв'язок першого зі словами *рід*, *родити* зумовлює обмежене його функціонування в наукових терміносистемах, зокрема входження лише до числа біологічних термінів, тоді як *сім'я* зафіксоване й серед лінгвістичних (*сім'я моє*).

Подальше дослідження може бути спрямоване на особливості вербалізації концептів *рід*, *родина*, *сім'я* у фольклорі, зокрема в родинно-побутових піснях.

Література

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая ; пер. с англ. А. Д. Шмелева ; под ред. Т. В. Булыгиной. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1999. – 317 с.
2. Войтович В. Міфи та легенди давньої України / В. Войтович. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 392 с.
3. Енциклопедія українознавства / гол. ред. проф. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Наукове товариство імені Т. Шевченка, вид-во "Молоде життя", 1962. Т. 7. – 1962. – 1600 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Н. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
6. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови : близько 15000 синонімічних рядів / С. Караванський. – К. : Кобза, 1995. – 472 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
8. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
9. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Академ. Проект, 2004. – 992 с.
10. Сусов А. А. Размышления о концептах / А. А. Сусов, И. П. Сусов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 726. Серія "Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов". – Харків, 2006. – Вип. 49. – С. 14–20.
11. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
12. Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. ; НАН України ; Інститут української мови. – К. : Наук. думка, 1993. Кн. 1. – 1993. – 530 с. Кн. 2. – 1993. – 458 с.

УДК 811.14'06'271-057.87

УКРАЇНА І ГРЕЦІЯ: СПЕЦИФІКА ВЗАЄМОДІЇ У СФЕРІ МОВИ І КУЛЬТУРИ В ОСТАННІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ

Макарова Л. П.

У статті висвітлюються головні моменти взаємопроникнення мови і культури у діалозі Україна – Греція за останні двадцять років у сфері освіти, робиться аналіз позитивних результатів цього симбіозу і визначаються пріоритети подальшого розвитку.

Ключові слова: україно-грецькі зв'язки, пріоритети розвитку, мовна компетенція, концепція іншомовної освіти, комунікативна компетенція, комунікативні вміння і навички, культурологічна змістова лінія

В статье освещаются основные моменты взаимопроникновения языка и культуры в диалоге Украина – Греция за последние двадцать лет в сфере образования, делается анализ положительных результатов этого симбиоза для обеих стран и определяются приоритеты дальнейшего развития.

Ключевые слова: украинско-греческие связи, приоритеты развития, языковая компетенция, концепция иноязычного образования, коммуникативная компетенция, коммуникативные умения и навыки, культурологическая содержательная линия.

The article highlights the main points of the interpenetration of language and culture in the dialogue Greece-Ukraine over the past twenty years in education, gives analysis of the positive results of this symbiosis for both countries and identifies priorities for further development.

Key words: Ukraine-Greek relations, development priorities, language competence, the concept of foreign language education, communicative competence, communicative skill, cultural content line.

Кінець ХХ і початок ХХІ ст. яскравим періодом розквіту україно-грецьких зв'язків. Глобалізаційні процеси світової культури та освіти не могли не торкнутися України та Греції. Тому стрімкий розвиток спілкування двох країн привів до зародження цілого напрямку, що має назву *україно-грецькі зв'язки пострадянського простору*. З'являється нова культура спілкування, взаємовпливів, стосунків, бізнесу, обміну людським фактором. Уся ця аксіосфера у процесі розвитку потребує досконалого знання мови для спілкування. Мова сприяє взаємному пізнанню національних особливостей, засвоєнню культурної спадщини. Лише завдяки спілкуванню людина досягає вищого культурного розвитку. Пізнання культури іншої нації вимагає емоційно-інтелектуальної активності, систематичності накопичення знань про її мову і зміст іонаціональних культурних цінностей. Мова має здатність впливати на формування та розвиток народної культури, культура народу вивчається через мову. Сучасна концепція іншомовної освіти будується на інтегрованому навчанні мови та культури країн, мова яких вивчається, на діалозі рідної та іноземної культур. Головна мета такої освіти – навчання мови через культуру за допомогою ключових слів конкретної мови, а культури – через мову. Саме таке навчання іноземної мови дає можливість для культурного іншомовного спілкування.

Україна та Греція мають давню історію зв'язків у політичній, релігійній, духовній, культурній, економічній сферах життя двох народів. Кожен період цієї історії був унікальним у своєму часі і просторі і давав плідні результати на шляху історичного розвитку обох країн. На нашу думку, в цьому діахронічному поступі можна виділити останнє десятиріччя минулого і перше десятиліття нового ХХІ ст., які мають свою специфіку відносин у сфері мови і культури. У запропонованій статті зробимо спробу висвітлити основні моменти взаємодії мови і культури в Україні та Греції за останні двадцять років у сфері освіти; проаналізувати позитивні результати цього симбіозу; визначити пріоритети подальшого розвитку.

Слід зазначити, що на зламі тисячоліть розширився ареал вивчення новогрецької мови. Нині вона вивчається в середніх і вищих навчальних закладах, а також викладається на курсах у Києві, Маріуполі, Ніжині, Одесі, Харкові, Житомирі, Донецьку, Автономній Республіці Крим (Старий Крим, Феодосія, Керч, Сімферополь, Севастополь та ін.), тобто там, де історично існували грецькі поселення. Це основні центри відродження культурних грецьких традицій та мови. Останнім часом інтерес до грецької мови, історії Греції та її культури зростає і серед інших національностей. Про це свідчить той факт, що з 1994 р. у Київській середній школі № 94 за ініціативи грецького товариства на основі одного першого класу до навчальної програми було введено вивчення новогрецької мови. У 2007 р. їй присвоїли статус спеціалізованої школи "Еллада" з вивченням новогрецької мови як першої іноземної мови, при цьому кількість учнів, які бажають вивчати мову і культуру Греції, не зменшується, а навпаки, кожного року проводиться конкурс для вступу до школи. Що стосується вищої школи, то грецьку мову вивчають у Києві в Національному університеті імені Тараса Шевченка, Національному університеті "Києво-Могилянська академія", Національному лінгвістичному університеті, Київському славістичному університеті, Інституті лінгвістики і права, у Національному торгово-економічному університеті. Кількість студентів і учнів саме грецького походження тут невелика, і такий інтерес можна пояснити особливим ореолом античності, історичною винятковістю цієї древньої мови, пов'язаної з джерелом культури всього людства, а також намаганням грецького уряду сприяти поширенню еллінізму у світі, зокрема в Україні.

В Україні активне вивчення новогрецької мови та культури почалося з відродження самосвідомості всіх національних меншин, що населяють нашу країну, з прийняття Закону про мови. Велику допомогу у справі поширення еллінізму в Україні уряд Греції почав надавати з кінця 80-х рр. минулого сторіччя. Зокрема, Міністерство культури та Міністерство освіти і релігій усіляко сприяли безкоштовному забезпеченню середніх та вищих навчальних закладів України, де почали викладати новогрецьку мову, необхідними підручниками, посібниками, аудіоматеріалами та відеокасетами, створеними у таких відомих лінгвістичних центрах, як Інститут новогрецької мови ім. Маноліса Триандафілідіса при Салонікському Аристотелівському університеті, Науково-освітньому центрі університету в м. Ретімно (острів Крит), лінгвістичному центрі Афінівського університету ім. І. Каподистрія, Центрі міжнародних культурних зв'язків Патрського університету.

При грецькому посольстві у Києві з 1996 р. почав працювати відділ освіти, який першим очолив тоді координатор з питань навчання грецької мови та культури в Україні пан П. Коціоніс, і його активна діяльність, а також економічна допомога грецького уряду сприяли поширенню і плідній роботі курсів новогрецької мови, танцювальних дитячих та юнацьких ансамблів, ансамблів народної та сучасної грецької пісні у регіонах етнічного проживання греків в Україні. Також через грецьке посольство була надана можливість подавати заяви бажаним навчатися на мовних курсах при грецьких університетах. Кандидати мали право на пристойну стипендію, безкоштовне харчування, а у деяких університетах – і на безкоштовне проживання. Згідно з навчальними програмами навчання тривало від місяця – півтора до року і складалося з практичних занять з грецької мови, які вели викладачі університетів; із різноманітних екскурсій та подорожей історико-археологічними місцями та музеями, якими так багата Греція; з проведення різних зустрічей, обговорень, диспутів з популярних філософських та соціальних тем чи то в мерії міста, чи на виставках книг, чи на мистецьких фестивалях. Слухачі курсів, якщо дозволяв їх рівень знання мови, мали право відвідувати лекції професорсько-викладацького складу університету з культури, історії, мистецтва, літератури. Таким чином, як бачимо, існує двосторонній інтерес у вивченні новогрецької мови та культури як із боку громадян України, так і з боку грецького уряду. В обох країнах відкриваються школи, навчальні заклади, культурні центри з вивчення української / новогрецької мови та культури. Організуються різноманітні навчальні та культурологічні програми. Отже, реальні перспективи подальшого розвитку вивчення мови та поширення еллінізму в Україні є актуальними в наш час.

Україна може пишатися здобутками в галузі грецької філології, традиціями викладання грецької мови та культури. Саме в Київському державному університеті працювали у середині минулого сторіччя і до кінця 80-х рр. всесвітньо відомі вчені-

елліністи професори Андрій Білецький, укладач російсько-новогрецького та новогрецько-російського словників, автор багатьох наукових статей із грецької філології, викладач давньогрецької та новогрецької мов, Тетяна Чернишова, мовознавець, перекладач, викладач новогрецької мови. Їх ентузіазм і філеллінізм не дали згаснути елліністиці в Україні, і їх учні Н. Ф. Клименко, О. Д. Пономарів, Є. К. Чернухін у 2005 р. випускають новогрецько-український, а в 2007 – українсько-новогрецький словники. Таким чином в Україні вперше з'явилася можливість вивчати грецьку мову, перекладаючи іноземну лексику безпосередньо, без третьої мови.

Мова, будучи універсальним засобом передачі інформації про всі сфери життя людини і людського суспільства, є відображенням культури народу, який нею розмовляє. Культура народу (від лат. *cultura* – догляд, освіта, розвиток) означає сукупність матеріальних і духовних цінностей, які він створив упродовж своєї історії. Мова утримує в одному духовному полі національної культури усіх представників певного народу і на його території, і за її межами. Вона відображає всі явища культури, є їх концентрованим виявом. Людина – творець культури, а мова є засобом її вираження. Чим вищий рівень культури людини, тим вищий рівень її мовної підготовки [3, с. 98].

І тому важливим завданням є створення такого навчального матеріалу, а саме: підручників, посібників, методичних розробок, які б дали можливість найбільш повно та ґрунтовно не лише засвоїти мову свого або іншого народу, але й усвідомити, увібрати в себе все багатство і розмаїття духовного і культурного потенціалу носія мови. Культура і мова – складні семіотичні системи. А. Білецький розрізняє такі сторони у культурі людського суспільства: логічну – накопичення знань науки; ідеологічну – релігія та філософія; політичну – організація суспільства, державний устрій, міжнародні відносини, союзи, договори, угоди; етичну – побут, звичаї; економічну – промисловість, виробництво продуктів та засобів існування людей, обмін та торгівля; технічну – створення засобів виробництва, знарядь праці, інструментів та механізмів, генераторів енергії; артистичну – мистецтво, словесність, художня література, поезія, музика, театр, живопис, скульптура, архітектура [1, с. 166–169]. І саме таким орієнтирам мовної компетенції школяра, студента чи слухача курсів повинні відповідати мовні підручники, оскільки їх зміст складається не лише з граматичних правил і практичних вправ, але також із текстів, мета яких – засобами мови ознайомити з різними сторонами культури того суспільства, мова якого вивчається.

На початку 90-х рр. минулого століття, коли мови національних меншин лише розпочинали викладати у школах України, вчителям доводилося самим шукати навчальний матеріал, підбирати тексти, завдання, вперше розробляти методику викладання даної мови, а також писати програми, підручники, навчальні посібники, які слугували поставленій меті вчити мови

Учень А. Білецького і перший учитель новогрецької мови у київській школі № 94 Олег Угрінович робить перші спроби і випускає на початку 90-х рр. шкільні посібники з вивчення новогрецької мови для 1–4-х класів та збірник народних грецьких пісень і колядок. Ці посібники базувалися, в основному, на невеличких текстах з грецької міфології та історії, їх можна було використовувати для навчання читання та ознайомлення дітей з багатою грецькою культурою, щоб викликати зацікавленість до вивчення мови. А от збірник пісень і колядок приніс неоціненну користь для залучення учнів до аматорської діяльності під час проведення різноманітних свят, концертів, зустрічей, присвячених державним національним і релігійним святам Греції і України. Олена Вовк, теж учениця А. Білецького і Т. Чернишової, в 1991 р. видає невеликим, на жаль, тиражем посібник із новогрецької мови для вищої школи лінгвокраїнознавчого та культурологічного характеру, яким користувалися студенти для підготовки до екзаменів з лінгвокраїнознавства та мови. У 2005 р. побачив світ і навчальний посібник з новогрецької мови для середньої школи Л. Макарової “Грецька зоря”, який базувався на адаптованих текстах з історії, грецької міфології, країнознавства, літератури, і за допомогою вправ і завдань до кожного тексту була спроба спрямувати учнів на порівняльний аналіз грецьких і українських традицій, культурних надбань, а також мовних явищ в обох мовах. Відомо, що над підручниками з грецької мови працювали вчителі Сімферополя (А. Лазаріді), Севастополя (В. Ляхова), Донецька (Н. Калосерова), Маріуполя (Л. Сагірова) та ін. Це були досвідчені вчителі-практики, яким конче потрібні були

підручники для роботи з учнями. Методична недосконалість, економічні труднощі, а головне, мабуть, те, що грецька сторона приклала великі зусилля для забезпечення підручниками із Греції всіх, хто бажав вчити новогрецьку мову, зупинила розробку і випуск українських підручників новогрецької мови.

Щодо грецьких підручників, то треба надати належне, що вони відповідають усім сучасним методико-навчальним вимогам: мають цікаві кольорові ілюстрації, враховують вікові особливості і розвиток дитини, подають послідовне накопичення лексичного, граматичного матеріалу, їх навчальні тексти відображають сучасне життя країни, розповідають про її минуле, ознайомлюють із традиціями і культурою народу. В українських школах з дозволу Міністерства освіти і науки України тепер користуються декількома комплектами підручників з мови з греко-російськими словниками для початкової, середньої та старшої школи. Необхідно надати належне укладачеві підручників з новогрецької мови для учнів молодших та середніх класів, вчителю-методисту А. Хатзіпанайотіді, яка неодноразово приїжджала в Україну для проведення семінарів, курсів підвищення кваліфікації, які організувало грецьке Міністерство освіти та релігій за свій кошт з допомогою грецького посольства на базі шкіл із вивченням новогрецької мови у Маріуполі, Сімферополі, Одесі, Києві з метою ознайомлення із загальноєвропейськими стандартами і навчання сучасній методиці викладання іноземних мов українських вчителів новогрецької мови.

У вищій школі останні два десятиріччя користувались підручниками таких відомих мовознавців, як Г. Бамбінотіса, С. Арванітакі, виданими в Афінах, Є. Панагопулу і А. Хатзіпанайотіді (видання Салонікійського університету), а також дуже популярним у 90-х рр. «Ελληνικά τώρα (Грецька сьогодні)» авторів Д. Димитра та М. Папахімона. На жаль, до цього часу так і не надруковані українські підручники з новогрецької мови, хоча вони існують в електронних варіантах, що говорить про творчий потенціал українських мовознавців, любов до своєї справи, бажання удосконалюватись.

Аналізуючи підручники та посібники з новогрецької мови, можна провести таку унікальну паралель, що всі вони насичені культурологічними термінами і тематикою, починаючи від початкової школи, де кожна дитина засвоює знайомі їй з рідної мови, а тепер озвучені і по-грецькі, слова: трапеза, літургія, міфи, історія, міфологія, олімпіада, театр, ваза, сфера та ін. – і до старших класів або у вищій школі, коли вживаються наукові терміни грецького походження, запозичення або лексичні кальки з грецької у слов'янські мови: іконографія, хореографія, ікона, канони, епоха, хронологія, муза, музики, філософія педіатрія, кардіологія, іподром, телефон, поліфонія, астронавт, евфонія і т. п. Грецька мова живить рідну мову, наповнюючи її як картинами античної історії, яка є і джерелом слов'янської культури, так і образами сучасного життя у вимірі культури, мистецтва, соціальних відносин, філософських інтерпретацій.

У підручниках присутні культурологічні теми, які не тільки ознайомлюють з історією, життям народу, звичаями, традиціями, зі специфічними характеристиками новогрецької мови, а й допомагають формувати комунікативні вміння і навички, вчать пізнавати світ, дають зразки духовності, моралі, інтелігентності.

Велике значення для розвитку зв'язків між Україною та Грецією, особливо в галузі розвитку мови і культури відіграють міжнародні науково-практичні конференції, які регулярно проводяться в Маріупольському державному університеті і на базі університетів, де вивчається грецька мова. Доповіді з питань культури мови, взаємодії мови і культури, культурологічного підходу до вивчення мови відповідають меті і пріоритетам мовної освіти, змісту навчання грецької мови [2; ;4]. Культурологічна змістова лінія, яка є головною ланкою змісту навчання, формує загальну культуру молодого покоління, сприяє становленню сучасного уявлення про світобудову, суспільство, природу, людину, сенс життя в аспекті їх розвитку, а також розвитку духовної сфери особистості [5].

Розвиток духовності, культури особистості неможливий без мови, яка потребує глибокого вивчення і ознайомлює з духовними і культурними скарбами, які створював народ за час свого існування і розвитку. Культурологічний підхід у навчанні грецької мови є необхідним, бо він не лише забезпечує суму певних знань з мови, але й спонукає до соціально-культурного і духовного розвитку мовної особистості, комунікативної компетентності.

Український і грецький народи є духовно близькими. Хоч і в різні періоди свого розвитку, але вони прийняли одну віру, і саме грецькі духовні просвітителі, починаючи від святих апостолів Кирила і Мефодія, вчили наш народ нової віри, вносили у слов'янські мови нові поняття, терміни, пов'язані з християнським ученням, церковними догмами, релігійним життям. Церква в Греції не відділена від держави, а це означає, що в школах і вищих навчальних закладах вивчається теологія, і знання текстів Священного Письма, молитов, історії християнства, псалмоспіву для кожного грека звична справа, що не лише підносить його духовно, але й збагачує особистий словниковий запас. За останні двадцять років, вивчаючи новогрецьку мову, наші учні і студенти мали змогу доторкнутися до невмирущих духовних джерел наших народів і саме через мову осягнути і відчутти той неоціненний скарб, який передали нам греки разом із православною вірою. На різноманітних зустрічах, прийомах на честь національних свят, які проводило посольство Греції в Україні, на концертах, вечорах, організованих грецькими національними та культурними товариствами, учнівських і студентських зібраннях, присвячених грецькій тематиці, – скрізь за грецькою традицією присутні духовні особи і або виконуються духовні пісні до свят, або проводяться молебні для благословення на добрі справи. Одним із яскравих прикладів, на нашу думку, може бути проведення в Київському славистичному університеті щорічної наукової студентської конференції "Від духовних джерел Візантії до сучасної України", присвяченої трьом ієрархам-просвітителю, отцям церкви, вченим, чиє слово ще з IV ст. н. е. стало взірцем вишуканості, лаконічності, конкретності, досконалості у вираженні думки, – В. Великому, І Златоусту та Г. Богослову. За тринадцять років вона стала всеукраїнською, починається з молебна і концерту хору духовного співу. Виступи учасників, студентів, аспірантів, учнів старших класів українською, російською чи грецькою мовою висвітлюють мовознавчі, літературознавчі, історичні, теологічні, культурологічні теми і завжди зацікавлюють неординарністю мислення, новизною наукових розробок.

Розвитку стосунків між нашими народами і подальших взаємовпливів у галузі мови і культури сприяє і діяльність греко-сербсько-українського товариства дружби і співпраці Трьох Святителів та Апостолів Кирила і Мефодія на чолі з протоієреєм Сотирисом Коскорис. Товариство видає науково-інформаційний збірник, у якому друкуються матеріали з історії, культури, мови, духовного життя. Один з останніх випусків включав матеріали науково-практичної конференції, присвяченої питанням співпраці трьох країн у різних сферах духовного і культурного життя, яку товариство провело у жовтні 2012 р. у м. Ніш (Сербія) [7]. Учасники конференції при обговоренні підсумків підкреслили, що дві слов'янські мови – сербська і українська – та грецька мова, які звучали на конференції, мають свої національні структурно-лексичні, граматичні особливості, свою неповторну мовну систему, але кожна з них мовою культури передає однакову почуття, людські реальності і духовні цінності. Іншу культуру можна зрозуміти і засвоїти лише у процесі будь-якої діяльності (практичної, навчальної тощо), що неможливо без процесів мислення, пов'язаних із мовою. Пізнати культуру іншої нації можна лише завдяки спілкуванню, тобто мова і культура завжди взаємодіють і передбачають емоційно-інтелектуальну активність суб'єкта сприйняття, систематичність накоплення знань про зміст іонаціональних культурних цінностей. Обмін духовними цінностями, ознайомлення із досягненнями культури інших народів збагачує особистість. У процесі діяльності суб'єкт культури змінюється сам, розвиваючи при цьому зміст і склад національної мови і культури.

Отже, у процесі розвитку зв'язків України і Греції у сфері мови і культури відбуваються позитивні зміни, які ведуть до подальшого культурного і духовного розвитку особистості, покращення політичного клімату, зміцнення дружніх стосунків у всіх сферах життя наших народів. Цей процес передбачає пошуки нових шляхів для створення суспільства, яке б відповідало кращим моральним, духовним, культурним зразкам, які створює людство.

Література

1. Білецький А. О. Про мову і мовознавство : навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. навч. закладів / А. О. Білецький. – К. : АртЕк, 1996. – 224 с. – (Трансформація гуманіт. освіти в Україні).

2. Діалог культур у контексті історії українсько-грецьких зв'язків: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К. : НАКККІМ, 2011. – 275 с.
3. Мамчур Л. Взаємодія мови і культури – необхідна умова формування комунікативної компетентності учнів: Психолого-педагогічні проблеми сільської школи / Лідія Мамчур // Науковий збірник. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – Умань, 2006. – Вип. 17. – С. 85–87.
4. Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (23–25 травня 2011 р.). – Маріуполь : МДУ, 2011. – 565 с.
5. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Рідна мова (5–12 класи). – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 201 с.
6. Розвиток еллінізму в Україні у XVIII–XXI ст. : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (21–23 травня 2007 р.). – Маріуполь : МДУ, 2007. – 554 с.
7. Επικοινωνιακό ενημερωτικό έντυπο ενωριακής κοινότητας Παμμεγίστων Ταξιάρχων Ιερός Ναός Αγίων Τριών Ιεράρχων. – Πορρωβίτσης Αιγιαλείας. αρ. 28, 2012. – 120 σ.

УДК 811.161.2'38

МІФОПОЕТИКА НОМІНАЦІЇ “МАТИ” В ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ**Марфіна Ж. В.**

У статті розглянуто міфопоетичний зміст номінації “мати” у поетичній картині світу. На матеріалі мови поезії ХХ ст. досліджено особливості сполучуваності номінації “мати” з поетизмами у функції слів-символів, що створює ґрунт для формування міфологемного змісту назви спорідненості.

Ключові слова: міфопоетика, міфологема, асоціативний зв'язок, стереотип, образ, сема.

В статье рассмотрено мифопоэтическое содержание номинации “мать” в поэтической картине мира. На материале языка поэзии XX века исследовано особенности сочетаемости номинации “мать” с поетизмами в роли слов-символов, что создает основу для формирования мифологемного содержания названий родства.

Ключевые слова: мифопоэтика, мифологема, ассоциативная связь, стереотип, образ, сема.

The article deals with the analysis of the mythopoetic use of the nomination of “mother” in the linguistic poetic picture of the world. The peculiarities of the combination of the nomination of “mother” with the poetic lexis in the role of the words-symbols which create a foundation for the formation of the mythologemic content of the names of kinship, have been analyzed on the basis of the poetic language of the 20th century.

Key words: mythopoetics, mythologem, associative connection, stereotype, image, seme.

Поетична картина світу – це структурована модель навколишньої дійсності, створена людиною на основі її асоціативно-образного пізнання світу й відображена в художніх та фольклорних текстах, в образних універсалиях. Результатом пізнавальної діяльності є виникнення у свідомості митця певних образів, які матеріально реалізуються у тропеїчних фігурах, синтагматичних моделях, символах. На це у своїх працях звертали увагу І. Кучеренко, А. Коваль, І. Білодід, С. Єрмоленко, Л. М'яснянкіна та ін., які, зокрема, зазначили, що ступінь смислового злиття компонентів асоціативно-образних моделей, яке призводить до прирощення змісту, залежить від світогляду, світосприймання мовця, а також від національно-мовних традицій.

На тлі випрацьованої теорії поетичного образотворення недостатньо висвітленим залишається питання формування міфопоетичного змісту окремих номінацій, зокрема тих, що утрадиційнені як поетизми. Міфопоетика тих чи тих номінацій пов'язана з глибинними фольклорними традиціями їх образного вживання, узагальнення стереотипів повсякдення у ритуалах, обрядах, побутово-етнографічних ситуаціях, комунікативно-етнографічних клішованих виразах тощо. Однією з мікрогруп словника фольклору, а далі – поетичного словника, що зберігає у внутрішній формі його складників міфопоетичне наповнення, є назви спорідненості. Їхній соціокультурний зміст, функції, призначення в повсякденні знайшли узагальнене відображення спочатку у фольклорі, а потім і в поетичній творчості, набувши символічності, міфологізації. Такі особливості семантики назв спорідненості як поетизмів слід визначати на ґрунті мікроконтекстних асоціативно-образних зв'язків, особливостей сполучуваності, мікроконтекстного оточення слова. Саме це й зумовлює актуальність нашого дослідження, що ґрунтується на кореляції слово-символів українського фольклору (назви рослин, тварин, стихій, астроніми) та назв спорідненості.

У мови поезії ХХ ст. номінація *мати* зазнала розширення контекстної семантики та поетичної синтагматики [3]. Асоціативно-образний потенціал цього поетизму, а також назв спорідненості (НС), до яких він належить, передумовлений чинністю його функцій, соціальною вагою.

Так, у мові поезії шістдесятників простежується активність творення словесного образу матері, який насамперед пов'язаний із процесом асоціативної символізації, що спирається на функцію етнонаціональних **символів – назв рослин**. Наприклад, словом-стимулом *вишня* пов'язані два типи асоціативно-образного зв'язку. Як відомо, вишня – це символ життя, України, рідної землі, матері, дівчини-нареченої [2, с. 117–118; 4, с. 39]. В одному контексті поет “обирає” для мнемонічної асоціації символічний зміст “*вишня – матір*”. Мінорний реєстр мікроконтексту створюють дієслова *згадатись, опустіти*, епітети *сумні, неспокійні*: “*У вишневім саду опустіли шпаківні, Очі мами згадались – сумні, неспокійні*” (В. Кочевський). Генітивна метафора *мати вишень і картоплі* є національним асоціатом життя: “*Мати вишень і картоплі* мати каченяти і теляти плаче над дійницею вечора” (В. Голобородько).

Мнемонічний асоціативний зв'язок *матір – яблука* актуалізує символічне значення *цілісності*, земних бажань людини, що відчуває себе часткою Всесвіту, з яким вона пов'язана через матір: “*Душа належить людству і епохам. Чому ж її так раптом потрясли осінні яблука, що сумно пахнуть льохом, і руки матері, що яблука внесли?!*” (Л. Костенко).

Широким контекстом визначається індивідуально-авторське зіставлення родючої *яблуні* з матір'ю. В об'єкті розкривається новий компонент символічного змісту: мати – втілення *щедрості й родючості*, на що вказує генітивно-атрибутивна сполука *шаленство материнської снаги*, компаративна асоціація (*неначе злата гори*), вторинна номінація *робітниця стражденна*: “*Щаслива яблуня! Надовкруги Ті яблука, неначе злата гори – Живло добра, яке ніхто не зборе, Шаленство материнської снаги. Як мати і робітниця стражденна, Вона кладе поламані рамена На землю і без слова помира*” (Д. Павличко).

Асоціативний зв'язок *мати – мальви* передає символіку незрадливого берега, любові до рідної землі, а в поетизм *мати* актуалізує сему ‘берегиня’, пор.: “*Вечір був. І цвіли під вікнами мальви. Попід руки держала отих матерів рідня*” (Л. Костенко).

Символічне наповнення асоціатів – назв рослин увиразнюється в компаративних конструкціях. Так, із об'єктом порівняння *мати – верба (іва)* пов'язані зовнішні динамічні асоціації істоти, сприйняття яких забезпечується дієсловами: “*Старіють важко: матері – як верби, Батьки, як морені дуби, стоять залізно*” (Б. Олійник); “*Як іва, що гілля клонить, Мовчки схилилась жалісна мати...*” (П. Карманський). В аналізованих поетичних контекстах актуалізується один з основних компонентів символічного значення слова-поняття *верба*, а саме: сум, печаль, журба [2, с. 116; 4, с. 38], на що вказують функції епітетів *жалісна, важко*.

Порівняння матері із *тополею* імплікує і зовнішній, і внутрішній стани істоти. В україністиці *тополя* інтерпретується як символ дівочої краси, цнотливості, жіноцтва [2, с. 117; 4, с. 219]. Проте в поетичній картині світу семантика цього слова-символу модифікується: сполучаючись із назвою *мати*, поетизм *тополя* передає настрій зажури, смутку: “*Де цвіт зорі Збирають ранки у приполи І наші сиві матері Заждались нас, немов тополі*” (М. Стельмах).

Утрадиційнене асоціативно-образне зближення НС *мати* з **назвами птахів, тварин**. Так, із мови фольклору, з дум успадковано образ *чайки* як символу жіночих страждань [2, с. 147]; у народнопісенному словнику усталилися образи *птиці, голубки, зигзиці*, які в поетичному контексті реалізують різні компоненти символічного значення. На нашу думку, такі образні моделі є стереотипними поетичними асоціаціями.

Порівнюючи *матір* з тією чи іншою птахою, поети конкретизують через зовнішні ознаки психічний (“*Діти плачуть голодні, жінка хмура, як сич*” (В. Лучук) або фізичний стан (“*Може, й мати моя, як та чайка-небога, У неволі ридає за сином своїм*” (М. Стельмах), або манеру поведінки матері (“*От і турчала мати над донькою Наче голубка біля воріт*” (А. Малишко). Різноманітні реєстри цих поетичних контекстів – від журливого до ліричного – підтримуються експресивними дієсловами у формі дійсного способу *плакати, ридати, турчати* та атрибутами *хмура, голодні* тощо.

Зафіксовано також і контексти з індивідуально-авторським тлумаченням складників. Так, традиційно *птаха* уособлювала натхнення, творчість, політ,

плинність, жалобу [2, с. 135]. Контекстуальне оточення розкриває новий компонент міфопоетики цього слова-символу: “І сива, сива *мати*, *Мов птаха*, *єрїє крилами* малят” (Н. Забіла). Символічний образ крил, які зігрівають, тобто захищають дітей, веде до переосмислення та узагальнення образу птаха, через який і мати сприймається як захисниця роду: *птиця*, *голубка* (пестл. *голубко*), *зигзиця* (нар.-поет. *зигзице*), *чайка*, які разом з означуваним входять, як правило, у структуру звертання: “*Мамо-голубко!* Ішла я горою, – снігу неначе й нема; Сонце так гріє; квіти розцвітають...” (А. Кримський). Останні увиразнюються сполученням з оцінними епітетами, що створюють різне емоційно-експресивне тло. Так, наприклад, епітет *пресвятая* підкреслює піднесеність, урочистість словообразу: “І в кожній шибі – ніби дві жарини – журливі очі вставлено. Це ти, *О пресвятая моя зигзице-мати!*” (В. Стус), епітет *стара* інтимізує мікроконтекст: “*Мати моя, мати, Стара голубко* в сьайві сивини...” (А. Малишко).

Поезія ХХ ст. успадкувала міфопоетичний зміст номінацій *птиця*, *чайка*, які традиційно позначають жінку, дівчину, що переживає душевні страждання. Народнопісенність мікроконтекстів з аналізованою прикладковою структурою підтримується характерною сполучуваністю з дієсловами *заквилити*, *заридати*, *затужити*, атрибутом *посивілі*, *сива*: “*Заквилела, заридала* бідна *птиця-мати*: Не дістати кволех діток з темної безодні” (Н. Забіла); “*І затужила чайка-мати...*” (О. Ющенко); “*Знають сестри-чайки посивілі*, І засвідчать, певне, буруни” (А. Малишко).

На індивідуально-авторських асоціаціях побудована компаративна модель *мати*, як *бджола*. Традиційно *бджола* є символом працелюбства, невтомності, добросовісності. Проте в поетичному контексті ця семантика може нівелюватися: “Пролітала осінь – золота бджола. Запитав я: – Осене, де це ти була? – На Україні, сину, я оце була, де тобою журиться *мати*, як *бджола*” (Л. Горлач). Асоціативна цілісність компонентів цього порівняння забезпечується прийомом обрамлення та контамінації: порівняння накладається на прикладкову модель у попередньому контексті (осінь – золота бджола), і, як результат, постає образ, побудований на конкретно-чуттєвих асоціаціях. Анімалістичний образ бджоли стає проміжною ланкою, що асоціативно зближує образи матері й осені. З осінню пов’язані колірні асоціації, стан завмирання природи після наполегливої праці. Семантичні компоненти цих асоціацій (‘сум’, ‘журба’, ‘змарнілість’, ‘втома’ і под.) накладаються на сприймання образу бджоли, яка стає символом журби, туги, що, зокрема, конкретизує дієслово *журиться*.

Оказіональність порівнянь, об’єктом яких є назви тварин, визначаємо за ознакою частотності їх уживання. Для поезії ХХ ст. характерним є функціонування ситуативних порівнянь, зміст яких зрозумілий лише із контексту. До таких моделей належать компаративні конструкції *ненька*, як *ящірка*, як *пір’ячко*: “*Прудка, мов ящірка, Як пір’ячко, легенька*, Крихтинки спогадів – Окрушини жалів – Від скибки пам’яті відщипувала *ненька* – Вручала нам Луну далеких днів” (Л. Горбенко). Зміст порівнянь, які оцінюють поведінку істоти, увиразнюється епітетами *прудка*, *легенька*.

Нетиповою є виразно негативна оцінка матері, яку викликає порівняння істоти з сукою: “З Німеччини вовки забігли на подвір’я. ...Ще будуть вити в ніч їх [ворогів] *матері*, як *суки*, Родили вовченят, дали їм зброю в руки Вітчизну нашу вбить! – Але вона жива!” (А. Малишко). Образ матері як джерела зла формувався через образ вовків (вовченят), які символізують безжалісність, ворожість, кровожерливість. Чітко виражена інгерентна експресивність злостивості, прокляття підсилюється низкою експресивних дієслів *будуть вити*, *вбити*, *дати зброю в руки*, а також алітерацією звуків [т], [р], [с], [з], [ж], [ч].

Сонце сприймається як джерело життя, світла, чогось прекрасного [2, с. 83]. Воно як об’єкт порівняння створює передумови для виключно позитивного сприйняття образу матері, її зовнішності: “*Стала мати*, як *сонце*, на ґанку” (А. Бортняк), тобто ясна, світла, велична.

На увесь контекст впливає максимальна позитивна конотація слова-символу *зоря*. Так, у рядках “Лише *мати* – вміє жити, аби світитися, немов *зоря*” (В. Стус) через образ *зорі* як символу щастя передається зовнішня ознака істоти, її емоційного стану. Асоціативний зв’язок забезпечує експресивне дієслово *світитися* (пор. з фразеологізмом *світитися від щастя*), який створює життєстверджувальну, мажорну тональність усієї поезії.

Із *зорею* пов'язані також почуття суму, журби [2, с. 87]. Лірично-інтимним настроєм пройняті рядки, у яких образ *матері* моделюється за допомогою паралельного бікомпаративного зіставлення із *зорею* та *сльозою*: “Мамо, вечір догоря, Вигляда тебе роса, Тільки *ти*, немов зоря, Даленієш в небесах, Даленієш, як за віями сльоза” (Б. Олійник). Таке асоціативне зближення слів різних семантичних комплексів не випадкове. Об'єкт порівняння *сльоза* вказує на компонент символічного значення об'єкта зоря ('сум'), який відповідно є показником внутрішнього стану істоти.

У мові поезії ХХ ст. зафіксовано також міфологемну компаративну асоціацію *мати*, немов зоря. Так, у контексті “Кожна *мати* – це немов зоря, По якій рівняй і крок, і думу” (М. Подолян) символічне значення поетизму *зоря* ‘ідеальне’, ‘бездоганне’ накладається на універсальну асоціацію *мати* – *батьківщина*.

Отже, у поетичній картині світу на основі стереотипізації асоціативно-образних зв'язків поетизмів – назв спорідненості, зокрема номінації *мати*, сформувався сегмент з усталеною оцінністю, у більшості вживань – позитивною. Саме поетична синтагматика (метафорика, епітетика, компаративні структури), традиційнення поетичної сполучуваності з лексемами різних семантичних полів, зокрема, назвами *рослин*, *тварин*, *явищ природи*, *пір року*, *стихій*, *астронімами*, *просторовими*, *суспільно-політичними* тощо, є потужним засобом формування наскрізних константних асоціативно-образних поетичних моделей емоційно-експресивного внутрішньопсихологічного сприйняття образу матері, його міфологізації.

Література

1. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль / В. І. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 459 с.
2. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 270 с.
3. Марфіна Ж. В. Асоціативно-образне поле назв спорідненості у мові поезії ХХ століття : дис. ... канд. фолл. наук : спец. 10.02.01 / Марфіна Ж. В. – Луганська, 2003. – 370 с.
4. Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.

УДК 811.161.1'42

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА ЭТИКЕТА В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ**Михальчук Т. Г.**

У статті на матеріалі мови п'єс М. Булгакова, О. Островського, К. Тренюва аналізуються системи етикету.

Ключові слова: мовний етикет, системи етикету, мовне змішування.

В статье на материале языка пьес М. Булгакова, А. Островского, К. Гринёва анализируются системы этикета.

Ключевые слова: речевой этикет, системы этикета, языковое смешение.

In article on a material of language of plays of M. Bulgakov, A. Ostrovsky, K. Grinev etiquette systems are analyzed.

Key words: speech etiquette, etiquette systems, language mixture.

Речевой материал художественных произведений позволяет выделить несколько более или менее самостоятельных систем этикета: бывший “господский” этикет, простонародный, интеллигентский, городской, мещанский, купеческий, этикет военных, церковнослужителей.

“Господский” этикет характеризует наличие французских этикетных выражений: – Чаю? Молока? Яблоков? Говорите, чего хотите. – *Merci, Анна Афанасьевна. – Merci ou on merci non? (Благодарю – да или благодарю – нет?)* (В. Куприн. Молох).

В пьесах М. Булгакова наблюдается резкая поляризация персонажей: простой народ, выходцы из дворян, городские мещане. Отсюда и размежевание этикетных формул.

Приведем пример формул вежливости, употребляемых в речи высших сословий: *честь имею кланяться* (при прощании); *мое почтение* (приветствие); *честь имею вас поздравить* (поздравление); *покорнейше вас благодарю*; *мерси* (благодарность): [Николка:] *Покорнейше вас благодарю* (Белая гвардия). [Мышлаевский:] *А! Здравствуйте, господин полковник.* [Гальберг:] *Мое почтение, капитан* (Белая гвардия).

В речи представителей высших сословий довольно часто встречаются комплиментарные формулы: [Шервинский:] *Я просидел бы весь вечер в шинели у ваших ног.* [Елена:] *Ой, Шервинский, армейский комплимент!* [Шервинский:] *Помилуйте, это гвардейский комплимент* (Белая гвардия). [Мышлаевский:] *Ты, Леночка, замечательно выглядишь сегодня. Я тебе откровенно говорю. И капот этот идет к тебе, клянусь честью* (Белая гвардия).

Намеренно усиленная этикетность возмущения в ответ на грубость собеседника (этикетное несогласие) – распространённый стилистический прием в пьесах других драматургов 20-х годов: [Гатьяна:] *До чего ты глупа! Какая ревность!* [Ксения:] *Мерси за любезность, но, по-моему, Лео ревнует тебя к Годуну* (Б. Лавренев. Разлом).

В рабоче-крестьянской среде существовали свои нормы речевого этикета.

“Революционные события 1917 года значительно повлияли на старые нормы взаимоотношений с людьми. Так, в рядах Красной Армии “пролетарские” правила речевого этикета позволяли в официальной обстановке дружеский тон и употребление формы глагола ед. числа со стороны нижестоящего к вышестоящему по положению: – *Слушай, Левинсон... – начал Морозка. – У меня просьба к тебе... Сполнишь – вечным другом будешь, правда...* (обращение к командиру) (А. Фадеев. Разгром)” [5, с. 17].

Еще в XIX веке в рабоче-крестьянской среде использование глагольных форм единственного числа было принято по отношению как к знакомым, так и незнакомым людям в официальной и неофициальной обстановке. Даже к вышестоящему по сословной лестнице адресату обращались, употребляя форму глагола един-

ственного числа: – *Яви божескую милость, отпусти ты Ваську домой!.. Ваше благородие, отпусти!* (А. Чехов. Темнота).

В простонародном этикете используется “отстраненное извинение”: – *А есть ли, – спрашивают, – деньги? – Нет, – говорю, – извините худого мужика, денег не припас* (М. Зощенко. Великосветская история).

В речи интеллигентов особо изысканным является извинение в том, чего собеседник не ожидает и за что не требует, например: – *Извините за скромное угощение. – Извините за плохую погоду.*

В речи Режиссера в одноактной пьесе Ю. Юрьина “Агитпьеса” автор умело использует эмоционально-художественный прием: сочетание разнородной прагматичности. Этот прием свойствен интеллигентской речи: создание эффекта тепло-грубоватой фамильярности в результате совмещения разностилевых форм этикета: [Помреж:] *У автора написано: “Выстрел, за спиной цыганский хор”.* – [Режиссер:] *Голубчик мой, вы меня извините, но вы совершеннейший идиот!*

Автор почти всегда так описывает героя (с точки зрения дифференциальных социальных признаков, его внешности, манер и т. п.), что оказывается ясным, почему персонаж предпочел то или иное выражение этикета. Например, у “простого народа” используются формулы благодарности: *благодарствуйте; спасибо на добром слове; спасибочка; много благодарен*; у интеллигентов: *уж и не знаю, как благодарить вас*; “господские”: *мерси за любезность*, мещанские: *“Желаю познакомиться”*.

Приведем пример сцены знакомства, представления в мещанской среде: *Дуняшка так засмотрелась, что носом вжикала. Сидевший рядом с ней офицер (и весьма уже солидный), пользуясь темнотой, обшупал для начала толстые Дуняшкины ляжки. А потом на улице уже нагнал ее. – Желаю познакомиться, – заявил. – Очень вы обворожили меня. Не извольте беспокоиться насчет сопровождения до дому: мы свое благородство понимаем... Дуняшка вынула из варежки руку, пахнущую керосином. – Дуня буду, – сказала (сказала и присела). – Очень нам приятно от этого, – отвечал офицер, польщенный таким знакомством. – А нас зовут Тим Харченко. – Ой! – пискнула Дуняшка, – отцега я про вас ранее не слыхивала? – Ну как же! Спросите любого. Тима Харченку все знают* (В. Пикуль. Из тупика) [6].

В пьесах А. Н. Островского ярко отражен купеческий этикет. “Особенность языка А. Н. Островского заключается в отражении специфики этикетных норм русского языка I–II-й половины XIX века. Индивидуальность этикетных форм в произведениях А. Н. Островского проявляется в отборе тех или иных языковых средств: в выборе имен, отчеств, фамилий; в специфических формах обращений: “алмазный”, “бриллиантовый”, “атласный”, “младой вьюнош”, “сокол – вороньи крылья”, “мамочка” (при обращении к мужчине и женщине); в использовании особых устойчивых этикетных выражений: “чувствительнейшую вам приношу благодарность”, “сделайте для меня милость”, “позвольте просить вас осчастливить нас”, “окажите этакое благодеяние-с”, “не угодно ли вам будет сегодня отобедать у меня?”, “честь имею представиться”, “пожалуйте-с ручку” и др. В использовании частицы вежливости “-с”, в обилии перформативных и неперформативных высказываний с особым этикетным значением и, наконец, в приеме плеоназма всех этих средств в одной реплике” [9, с. 10].

Общую группу составляют и наименования лиц по их родственным отношениям. В произведениях А. Н. Островского нашли отражения слова: *матушка, маменька, мама, мамочка; батюшка, тятенька, папенька, папаша, отец; брат, братец; сестра, сестрица; дядя, дяденька; тетя, тетенька; дитятко, жена*, а также иноязычные слова французского происхождения: *taman, matante* (“тетушка”).

В купеческой и мещанской среде употребляются обращения *маменька, матушка, папенька, тятенька, батюшка*. Эти слова, являясь в современном языке устаревшими, свойственны патриархальному укладу жизни героев А. Н. Островского. [Любовь Гордеевна:] (отцу) *Я, тятенька, вашей воле не перечила! Коли хотите вы моего счастья, отдайте меня за Митю* (Бедность не порок).

Во второй половине XIX века изменения в семейных отношениях (эти отношения становятся более демократичными) способствуют появлению новых форм обращений (ставших современными): *мама, мамочка, папа, папочка*. А. Н. Остров-

ский в своих произведениях отражает эту языковую тенденцию. [Лариса:] (Огудаловой) *Ах, мама, мало ли я страдала? Нет, довольно унижаться* (Бесприданница).

В пьесах А. Н. Островского получили распространение и другие формы обращения к родственникам: *сестра, брат, кузина, бабушка, tatant* (тетя) и т. д. [Купавина]: (Анфусе) *Тетя, не пора ли нам?* (Волки и овцы).

Художественному тексту в передаче разговорной речи свойственен намеренно подготовленный языковой отбор, продиктованный задачами образного изложения и учетом экспрессивных возможностей языковых средств, т. е. писатель не выдумывает речевые формы, но может изменять их концентрацию. При этом сохраняется достоверность языка, что важно для лингвиста, рассматривающего художественное произведение как языковой документ эпохи. Т. Г. Винокур отмечает: “Если автор художественного произведения демонстрирует ненамеренное использование каких-либо черт своего личного языкового опыта, в частности, характерологическую экспрессию, он тем самым вводит в словесную поэтическую ткань (которая должна быть “неповторимой” и только тогда будет истинно художественной) шаблон. Эстетическая ценность его стилистики при этом сводится к нулю. Если же в демонстрации личных языковых навыков заложена намеренная, образно-экспрессивная цель, – образуется поэтический идиолект именно как результат языкового творчества, созидания. Тогда писатель вправе окрашивать им художественную речь в любом объеме” [2, с. 95].

Пьеса К. Тренева “Любовь Яровая” (1926) относится к числу художественных произведений первого послеоктябрьского десятилетия, наиболее ярко отразивших атмосферу Октябрьской революции и давших многоплановую панораму социально-типичных образов.

Каждое действующее лицо пьесы – будь то Швандя или Кошкин, Дунька или Горностаев, Любовь Яровая или крестьянин Пикалов – наделено драматургом объемной речевой характеристикой.

Как особое достоинство языка Тренева критикой отмечалось, в частности, мастерское построение диалогов, “то драматически напряженных, то сатирически заостренных, в которых действенность всегда сочетается с большой смысловой емкостью” [3, с. 159].

Средствами языка последовательно поддерживается основная оппозиция образов: враги революции – защитники революции. Эта оппозиция в плане речевой характеристики опирается на противопоставление речи “образованных” и “необразованных” (иначе речь “господская”, литературная, и народная). Народная речь формируется на базе нелитературных, но общенародных пластов: просторечия, обиходно-разговорных средств.

Языковое смешение – характерная черта устного языка эпохи. Революционная перестройка общественной жизни усиливает речевой обмен между социальными группами, что академик Л. В. Щерба считал основной причиной сдвигов в языке [8, с. 29]. Языковое развитие в послеоктябрьский период идет в сторону все усиливающегося перехода от народно-нелитературной речи к литературному языку. “В первый период особенно заметным было влияние живой народной речи на литературный язык. В результате этого образовалась некая промежуточная форма устной речи (между литературной и нелитературной), показывающая, что большая часть населения нашей страны еще не овладела литературным языком, но уже теряет свои диалектные особенности, реже использует жаргонные и просторечные элементы. Этот процесс отразился в статьях газет и текстах художественной литературы двадцатых годов” [7, с. 14].

В пьесе К. Тренева наблюдается ряд явлений стилистического заимствования народными персонажами (Кошкин, Грозной, Швандя) литературных единиц (форм). Особенно это характерно для речи Шванди. Интересно отметить, что, стремясь в целом пополнить свою речь элементами литературного языка, Швандя использует формы “господского этикета” как чужеродный элемент в речи в юмористическом, насмешливом ключе, например: *“Просю обратно”*. [Швандя:] (в трубку). *Так точно. Есть арестованная. Так что с нею делать? В тюрьму лично доставить? Есть, това... господин поручик. Я ее сейчас возьму. Не сомневайтесь. У меня не убежит. А часовой пушай при пакете стоит? Есть. Ну, пакеда. Банжур.*

Переходит в новый военно-революционный этикет, как видим, не все. Ответилось временем то, что имело оттенок социальной приниженности (“рад стараться”) и господской изысканности (“к Вашим услугам”).

Явление “коммуникативного переключения” в общем не характерно для людей из народа, “язык которых еще коснеет, словарь которых не приспособлен к выражению необъятно больших, чем обычно, идей и чувств, пробужденных в них революцией, и которые, однако, стремятся на этом недостаточном языке со всею искренностью и точностью изобразить сложное или новое, терзающее или радующее душу” [4, с. 357]. Однако и такое “цитирование” языковых единиц, ощущаемых как чужеродные, характерно как реализация тенденции к усилению единства национального языка на базе его высшей формы – литературного языка.

В речи представителей простого народа введены разговорные и просторечные формы согласия – несогласия (слова-предложения): *Никогда; Ясно; Еще бы; Нельзя; Угадал; Очень просто; Где уж! Упольне; Не упольне; Боле некуда; Подходяще*. Типично использование военно-уставных форм (даже и в невоенном обиходе, как у Шванди): *Есть; Так точно; Слушаюсь*.

В речи “господ” наблюдаются литературно-книжные (устно-литературные) формы использования нечленимых предложений: *Да с какой стати; Довольно; Не может быть; Едва ли; Отлично*. Характерны также формулы социально-высокого этикета: *Благодарю; Мерси; Извольте; Будьте покойны; Извините*. Распространено этикетное дублирование согласия: *Да-да; Как же, как же; Вот-вот; Конечно-конечно; Правда, правда*. Например: [Яровой:] *Я усиливаю патруль и караул*. – [Малинин:] *Да-да, пожалуйста*. Правда, этикетность речи “господ” избирательна. Она выдерживается с людьми своего круга, а в отношении с нижестоящими сменяется откровенной грубостью. Положительно характеризуется своей выдержанной этикетностью лишь профессор Горностаев, имеющий и положительно оцениваемую социально-политическую ориентацию.

Анализ распределения этикетных форм по социально-стилистическому признаку убеждает в том, что противопоставление “господа” (образованные) – “народ” действительно является в пьесе наиболее последовательным и глубоким. Кроме этих двух основных социальных групп, можно выделить несколько дополнительных подгрупп: “революционная интеллигенция”, “городские мещане”, “церковники”.

“В русском языке после революции – в противоположность предыдущим этапам истории – не происходит распада, не усложняется ее социально-диалектная дифференциация, не умножаются говоры. Наоборот, отчетливо выступают объединительные тенденции, происходит общенациональная концентрация русского языка” [1, с. 64].

При всех речевых социально-стилистических различиях ведущим признаком языка остается его национальная общность. В речи образованных “господ” и персонажей из народа определенная часть форм совпадает. Общими являются такие формы, как *да, нет, хорошо, пожалуйста, ладно, (ну), что ж*, т. е. нейтральные, общеязыковые средства.

Итак, в пьесе К. А. Тренева с помощью этикетных форм контрастно характеризуются персонажи разных социальных групп, создаются образно-художественные характеристики.

Ведущим является социально-идеологический принцип оппозиции персонажей, по отношению к которому собственно языковые стилистические различия оказываются подчиненными, обслуживающими. Это проявляется в напряженности стилистических различий, в явлении стилистических контрастов, переключений и смешений в речевом “спектре” персонажей.

Литература

1. Виноградов В. В. Основные этапы истории русского языка / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды. История русского литературного языка. – М. : Наука, 1978.
2. Винокур Т. Г. О содержании некоторых стилистических понятий // Стилистические исследования / Т. Г. Винокур. – М. : Наука, 1972.
3. Диев В. Творчество К. А. Тренева / В. Диев. – М. : Учпедгиз, 1960.

4. Луначарский А. В. Собр. соч. : в 8 т. / А. В. Луначарский. – М., 1963. Т. 1. – 1963.
5. Луцева О. А. Речевой этикет (категория вежливости) и его изменение на стыке двух эпох (конец XIX – первая половина XX века) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 “Русский язык” / Луцева О. А. – Таганрог, 1999.
6. Михальчук Т. Г. Стилистическое использование этикетных форм в рассказах М. Зощенко / Т. Г. Михальчук // Opera Slavica. – Brno, 1995. – R.V, и.4
7. Панов М. В. Русский язык и советское общество / М. В. Панов. – Алма-Ата, 1962.
8. Щерба Л. В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Л. В. Щерба // Языковая и речевая деятельность. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1974.
9. Яицкая Т. В. Русский речевой этикет (категория вежливости) и способы его выражения в драматургии А. Н. Островского : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / Яицкая Т. В. – Таганрог, 1999.

УДК 811.161.2'373.7

МОТИВУВАЛЬНІ ЧИННИКИ ПОСТАННЯ ОБРАЗНИХ ВИСЛОВІВ СФЕРИ РИБАЛЬСТВА

Міняйло Р. В.

У статті досліджено особливості узгоджування знаків різних концептосфер у межах образних висловів рибальської сфери. Залежно від структури основи перенесення виділено три типи їхнього мотивування: за об'єктивною ознакою (фактом), що є простим узгодженням знаків різних концептосфер; за приписуваною ознакою (уявленням); за асоціативним комплексом (уявою), де узгоджено актуалізовані латентні семи.

Ключові слова: рибальство, образні вислови, концептосфера, образ, мотивування.

В статье исследуются особенности согласования знаков разных концептосфер в пределах образных выражений рыболовецкой сферы. В зависимости от структуры основы переноса выделено три типа их мотивации: по объективному признаку (факту), что есть простым согласованием знаков разных концептосфер; по приписываемому признаку (представлению); по ассоциативному комплексу (воображению), где согласовываются актуализированные латентные семы.

Ключевые слова: рыболовецтво, образные выражения, концептосфера, образ, мотивация.

The articles deals with the peculiarities of coordination of various conceptosphere signs within figurative word-combinations in fishing sphere. Depending on the structure of transfer basis, one can differentiate three types of their motivation: according to the objective sign (fact), which is a common coordination of various conceptospheres signs; according to the ascribed sign (fancy); according to the associated complex (imagination), where the actualized latent semes have been coordinated.

Key words: fishing, figurative word-combinations, conceptosphere, image, motivation.

Становлення фразеологічної підсистеми мови певного промислу пов'язано зі складними мотивуваннями, різновекторними за своєю природою: образи професійної концептосфери, абстрагувавшись до складників інших концептосфер, потребують семантичного оновлення, а загальновідомі знаки етнокультури в професійному мовленні своєю чергою зазнають складних семантичних перетворень. Актуальність розвідки зумовлена тим, що на сучасному етапі головними аспектами вивчення української фразеології мовознавці вважають когнітивний та лінгвокультурологічний, які зокрема передбачають "характеристику постійно відтворюваних зв'язків фразеологічних одиниць зі структурою етносвідомості, смислотворчими механізмами якої є не лише мислення, а й відчуття, почуття, образи, інтуїція" [7, с. 132].

Мета статті – установити мотивувальні чинники, унаслідок яких семантично узгоджують складники різних концептосфер у межах образних висловів рибальської сфери. Об'єктом дослідження стали пов'язані з цим промислом ідіоми і стійкі порівняння в українській та інших слов'янських мовах.

Завдання статті – визначити типи мотивування образних висловів сфери рибальства, з'ясувати причини амбівалентності концептуального змісту окремих етнокультурних знаків.

Називаючи метафоризацію одним з найактивніших образно-семантичних чинників фразеотворення, В. Ужченко наголошував, що цей процес ґрунтується на використанні знаків однієї концептосфери на позначення іншої. Знаний фразеолог також привертав увагу дослідників до важливої ролі екстралінгвальних причин під час актуалізації семи прототипу як бази фразеологічної одиниці, що потенційно зберігає багатовимірність основи перенесення [8, с. 171–172]. Розвиваючи думку вченого, додамо, що основа перенесення може бути як затемненою, так і надзвичайно прозорою, де відштовхування від реалемного плану є мисленнево простим кроком.

Такою основою можуть бути об'єктивні (геометричні) параметри позначуваного: наприклад, цн.слобож. *горбата сула* 'горбань' (МФСХ, с. 160), кашуб. *m'ec křevi pěsk jak flundra* (букв. *мати криве обличчя, як у камбали*) 'мати асиметричне обличчя' (КРФС, с. 33), ср.поліс. *сухий як вобла* 'людина з нездоровою худорлявістю' (ПГСП, с. 99), сх.слобож. *як щука* 'дуже худий', *як риба засушена* 'тс.' (ФСГД, с. 343, с. 265), кашуб. *rěbē jak o` vs* (букв. *риби як овес*) 'дрібні рибки', *bulvė z tarxv'o*, (букв. *картопля з морквою*) 'маленькі риби різних сортів', *těsti jak lin* (букв. *товстий як лін*) (КРФС, с. 85, с. 19, с. 61). Прозорість внутрішньої форми цих образних порівнянь засвідчують і номенклатурні назви, в основу яких покладено ті самі ознаки: пор. *горбуша* 'цінна морська промислова риба родини лососевих з невеликим горбом на спині' (СУМ-11, т. II, с. 126), *вівсянка* 'дрібна ставкова риба' (СУМ-11, т. I, с. 550). Лексеми *горб* і *овес* зараховує до знаків української етнокультури в своєму словнику В. Жайворонок (ЗУЕ, с. 144, 410), у передмові називаючи основною підвалиною становлення таких знаків етносимволіку слова, тісно переплетену з етносимволікою позначуваної ним реалії.

Про природу найпростіших чуттєвих вражень видатний психолінгвіст О. Потебня писав, що у структурі загального відчуття помітні дві грані: 1) враження від якостей, що ми приписуємо зовнішнім предметам і власному тілу й 2) оцінення значення цих вражень для нашого індивідуального буття, відчуження щодо них вдовolenня й невдоволення [5, с. 69]. У концептосфері рибальства зрозумілим є мотивування образних висловів, основа перенесення яких – об'єктивно виражений стан організму внаслідок дії на нього певних стихій (холоду, вогню тощо): сх.слобож. *окунь заморожений* 'нерухомиий, неповороткий' (ФСГД, с. 231), пол. *zimna guba* (букв. *зимова риба*) 'хтось повільний, позбавлений енергії' (SUP, с. 378), *як в'юн [посóлений]* (зі сл. *вертітися, крутітися*) 'дуже швидко, прудко' (СФУМ, с. 144), ср.поліс. *пропав як риба на сонці* 'невдача' (ПГСП, с. 116) і т. ін. Прозорими є також основи перенесення з узагальненою семантикою дії, яку здатна виконати людина. Проілюструємо це на прикладі синонімних фразеологізмів зі значенням 'зникнути, сховатися': ср.поліс. *заритися як карась у мул* (ПГСП, с. 151), сх.слобож. *сховатися як лящ у жабуричні, залягти як риба на дощ* (ФСГД, с. 196, с. 265).

Поділяючи за способом представлення та кількістю поданої інформації порівняння на *атрибутні* й *сценарні*, О. Левченко наголошує на переважній прозорості образності порівнянь атрибутивного типу: "Значення більшості атрибутивних порівнянь можна описати формулою "дуже + слово", що (примітивно!) семантизує атрибут. Порівняння *ознака + як + об'єкт* можуть базуватися на реальному чи приписуваному атрибуті, виокремленому лінгвоспільнотою з певних причин саме в цьому прототипі" [3, с. 13]. У концептосфері рибальства фразеологізмами з приписуваними атрибутами є зокрема ср.поліс. *дурний як карась* (ПГСП, с. 12), сх.слобож. *(слизький) як налим* 'дуже непевний, хитрий' (ФСГД, с. 217), вх.луж. *hiadki kañ guba (karp)* (букв. *бридкий як риба / короп*) 'нещирий, лицемірний' [4, с. 7], ср.поліс. *зла як щука* 'сварлива, зла', *здоровий як риба* 'сильний, здоровий', *щасливий як риба у воді* 'той, кому таланти' (ПГСП, с. 35, с. 107, с. 111).

Часто та сама переосмислена реалія, ставши знаком іншої концептосфери, розвиває його амбівалентність, оскільки зовнішні прояви позначуваного об'єкта можуть бути як фізіологічною особливістю, так і наслідком емоційних переживань. Очі без повік (від чого вони здаються опуклими й беземоційними) є лише анатомічною властивістю риби, у людини ж округлені й не прикриті повіками очі – частіше результат певних емоцій. На основі знань про неможливість спостерігати зовнішні прояви емоцій риби, як і в принципі нереальність риб'ячих емоцій з погляду науки, у кашубській мові постав стійкий вислів *vzěrac jak rěba* (букв. *дивитися, як риба*) 'дивитися беземоційно' (КРФС, с. 100). У цьому образному вислові визначальним є об'єкт порівняння, що міцно втримує ядерну частину вислову (*як риба*) в концептосфері 'Тваринний світ'. Мотивувальною особливістю іншої фразеологічної одиниці (ФО) кашубської мови *rěb'ě očě* (букв. *риб'ячі очі*) 'заплакані очі' (КРФС, с. 81) буде те, що перенесення (метафора + метонімія) відбувається вже в межах концептосфери 'Емоції людини': очі з пеленою (ніби від сліз) → наявність таких очей у людини, яка переживає певні емоції. Отже, розвиток амбівалентності концептуального змісту пов'язаний з етапами метафоризування: що міцніша семантична злютованість складників ФО (як правило, це фразеологічні єдності, організовані за

моделлю *іменник + прикметник*), то найімовірнішим є розвиток протилежного значення, бо внутрішньою формою такої ФО є вже вторинний образ, що належить до іншої концептосфери. Порівняймо також протиріччя концептуального змісту фразеологізмів *окунь заморожений* (насправді окунь відзначається білоруським характером), *хитрий карась* (хоча ця риба серед тих, які найчастіше потрапляють на гачок).

В українському діалектному континуумі стійке порівняння *чистий як риб'яче око* 'чиста людина' (ПГСП, с. 75), можна припустити, мотивоване образом як фізіологічного очищення (сльоза вимиває найдрібнішу порошок), так і духовного (емоції, супроводжувані слізьми, "очищують" людину). Отже, спочатку первинний (фізіологія) і вторинний (емоції) образи людських сліз перенесено на тваринний світ, після чого вже еталонний образ блискуче чистого риб'ячого ока стає основою для усталеного порівняння. Еволюціонувавши до ФО *як риб'яче око* з узагальненим значенням 'чистий, вимитий і т. ін.' (СФУМ, с. 466), цей образ перестає належати лише до концептосфери людських якостей. На противагу йому квазіреальний образ риб'ячого хутра чи риб'ячого пуху вкорінюється лише у визначену концептосферу: пор. ФО *на риб'ячому хутрі* 'який погано гріє (про верхній одяг)', *риб'ячим пухом підбитий* 'тс.' (СФУМ, с. 754, с. 506). Останній приклад можна вписати у структурно-семантичну модель 'дієприкметник на позначення результату пришивання' + 'назва речовини, майже не відчутної на дотик' = одяг, що не тримає тепла: пор. *підбитий (підшитий) вітром* (СФУМ, с. 506). Проте, утрачаючи формально виражений дієприкметником складник концептосфери 'Одяг', фразеологізми цієї моделі переходять до іншої концептосфери: пор. *як у карася вівни* 'зовсім немає' (СФУМ, с. 119). Такий образ (назвемо його *уживлювальним*) спостерігаємо – на противагу ідіомам – у прислів'ях, приказках, стійких порівняннях, де знаки різних концептосфер однаково яскраво "підживлюють" одне одного. Порівняймо омонімічні ФО *як жаба в болоті* зі словом *жити* 'дуже добре, привільно' і *як жаба в болоті* зі словом *співати* 'негарно, безголосо' (ФСГД, с. 127).

О. Селіванова, аналізуючи, чим зумовлений вибір зв'язків складників концепту як відповідника значення і структури знань про позначуване в етносвідомості, доходить висновку: "Або усвідомленням об'єктивних ознак позначуваного, або їхнім асоціативно-образним, оцінним, парадоксальним сприйняттям номінаторами" [6, с. 17–18]. На нашу думку, ці два типи сприйняття можуть бути пов'язані одне з одним. Наприклад, фразеологізм *дзеркального (зеркального) коропа вловити* 'стати лисим' (ФСГД, с. 176) мотивований як об'єктивною ознакою (блискучим і з невеликою кількістю луски тілом у риби цієї породи), так і асоціативним зв'язком (блискучий риб'ячий бік і блискуча лисина, мало луски і небагато волосся). Значущим складником, що утворює значення цієї ФО, є прикметник *дзеркальний*, інакше можна було б сказати, наприклад, *лина (бубиря і т. ін.) піймав*. Дещо складнішим є метафоризування, унаслідок якого утворено ФО *блищить як карась на сонці* 'веселий' (ПГСП, с. 72). Фразеологізми що належать до концептосфери 'Емоції людини', відзначаються тривалішою образно-семантичною еволюцією, ніж фраземи концептосфери 'Зовнішні ознаки людини'. Наступний виток метафоричного перенесення відбувається вже в концептосфері 'Зовнішні ознаки людини': обличчя немовби сяє, очі ніби блищать. Це вже оцінне сприйняття, бо люди розрізняють хворобливий, хтивий, переможний і т. ін. блиск очей. І все одно ми враховуємо супровідні об'єктивні ознаки позначуваного (поставу, рухи тощо), які в умовах багатовимірності основи перенесення скеровують образ у необхідному напрямку.

Фразеологізм *велика риба* 'поважна особа, впливова людина' (СФУМ, с. 597), маючи, як і більшість ФО, оцінне підґрунтя, є складним різновекторним поєднанням концептосфер 'Тваринний світ' і 'Соціальні відносини'. Приказка *велика риба маленьку клює* [1, с. 43] є результатом метафоричного перенесення реалій тваринного світу (боротьба за виживання) на соціальні стосунки людей. Хоча в концептосфері 'Соціальні відносини' образ 'великий – малий' є архетипним і не обов'язково пов'язаним із рибами (згадаймо: "Всякий, хто вищий, той нижчого б'є ..."). Образ концептосфери 'Рибальство' (риба, яка шукає глибоководдя, де їй найкраще й безпечніше) уживлюється в концептосферу, пов'язану з людським буттям: *риба шукає, де глибше, а чоловік (людина) – де ліпше (краще)* (УРФТ, с. 144). Розвиток образу великої риби на глибині бачимо у приказці *великій рибі в глибокій воді плавати* (= більшому хистові більший простір) (РУСВ, с. 414). В. Жайворонок, розглядаючи

схожі вислови паремійного типу, вибудовує символізований ряд: поняття про реалію – лінгвопоняття про пряме значення вислову – антропометричний образ – символ як культурна універсалія. Мовознавець доходить висновку: “Це випадок семантичного перетворення, коли образна мовна одиниця, не втрачаючи своєї значеннєвої мотиваційної основи, зазнає вторинного перейменування (спостерігаємо так звані вторинний семіозис) унаслідок комунікативно-прагматичних настанов” [2, с. 20].

Більшість стійких висловів рибальської сфери постають так: спершу відбувається анімалізація (за певними зовнішніми ознаками й поведінкою людина ототожнює себе з твариною), потім образ знову персоніфікують, що у прислів'ях виявляється навіть формально. Надалі образ можуть перенести до інших концептосфер, пов'язаних із людським існуванням, у які він повністю закорениться – стане *закорієним образом*. А концептосфера ‘Тваринний світ’ стане для нього вже неважливою: пор. *велика риба і велика пані, велика птиця, велика цяця* (СФУМ, с. 802).

Отже, залежно від структури основи перенесення можна виділити три типи мотивування образних висловів сфери рибальства: 1) мотивування за об'єктивною ознакою (фактом), що є простим узгодженням знаків різних концептосфер, де на першому плані – інформативний складник значення ФО; 2) мотивування за приписуваною ознакою (уявленню), що є більш складним узгодженням, де, за О. Потебнею, символ “попереджує позначуване”; 3) мотивування за асоціативним комплексом (уявою), де узгоджено несподівано актуалізовані латентні семи.

Умовні скорочення

вх. луж. – верхньолужицька мова,
кашуб. – кашубська мова,
пол. – польська мова,
ср. поліс. – середньополіські говірки,
сх. слобож. – східнослобожанські говірки,
цн. слобож. – центральнослобожанські говірки

Література

1. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення / Мар'ян Тимофійович Демський. – Львів ; Краків ; Париж : Просвіта, 1994. – 62 с. – (Попул. енциклопедія “Просвіти”).
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Віталій Вікторович Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
3. Левченко О. Мовні картини світу в порівняннях (передмова) / Олена Левченко // Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь. – Л. : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 11–48.
4. Моторний О. А. Лінгвокультурологічний компонент у фразеології верхньолужицької мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук. : спец. 10.02.03 “Слов'янські мови” / Моторний О. А. – К., 2010. – 16 с.
5. Потебня А. Мысль и языкъ / А. Потебня. – 2-е изд. – Харьковъ : Типографія Адольфа Дарре, 1892. – 228 с.
6. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / Олена Селіванова. – К. ; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика : підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. – К. : Знання, 2010. – 270 с.
8. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

Лексикографічні джерела

- ПГСП – Добролюбова Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г. Добролюбова. – Житомир : Волинь, 2003. – 160 с.
- КРФС – Ермола В. И. Кашубско-русский фразеологический словарь / В. И. Ермола. – СПб., 2011. – 147 с.

ЗУЕ – Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

МФСХ – Івченко А. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини / А. Івченко // Зб. Харк. іст.-філол. тов-ва: Нова серія. – Харків : Око, 1993. – Т. 1. – С. 153–162.

РУСВ – Російсько-український словник сталих виразів / уклад. : І. О. Вирган, М. М. Пилинська ; за ред. М. Ф. Наконечного. – Х. : Прапор, 2000. – 864 с.

СУМ-11 – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 799 с. ; К. : Наук. думка, 1971. – Т. 2 – 550 с.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с. – (Словники України).

УРФТ – Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К. : Рад. школа, 1991. – 400 с.

ФСГД – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – 5-те вид., перероб. і доп. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.

SUP – Iwczenko Anatol Słownik ukraińsko-polski. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 510 s.

УДК 81`42+81`23+84.4

АСОЦІАТИВНА КОНОТАЦІЯ СЛОВА В СИСТЕМІ ХУДОЖНЬОГО ІДЮСТИЛЮ ГАЛИНИ ПАГУТЯК (НА МАТЕРІАЛІ НОВЕЛИ “ДУША МЕТЕЛИКА”)

Місінькевич О. М.

У статті розглянуто різновекторні асоціації слів-стимулів (птаха, сонце, шлях, метелик) у художньому дискурсі Галини Пагутяк. Визначено, що асоціативно-змістове поле цих слів утворює своєрідне лексичне макрополе мовної ментальності етносу.

Ключові слова: слово-стимул, асоціативно-змістове поле, різновекторні асоціації.

В статье рассматриваются разновекторные ассоциации слов-стимулов (птица, солнце, путь, бабочка) в художественном дискурсе Галины Пагутяк. Определено, что ассоциативно-смысловое поле этих слов образует своеобразное лексическое макрополе языковой ментальности этноса.

Ключевые слова: слово-стимул, ассоциативно-смысловое поле, разновекторные ассоциации.

The associations of stimulating words with different vectors (bird, sun, way, butterfly) in artistic discourse of Halyna Pahutyak are considered in this article. The associative content field of these words forms the original lexical macrofield of language mentality of ethnos is determined.

Key words: associative-content field, associations with different vectors.

Постановка проблеми. Досягнення лінгвістичної прагматики, зокрема теорії мовної комунікації, зробили можливими принципово нові підходи до сприйняття й аналізу художніх текстів. У цій теорії художній текст розглядається як акт комунікації, багаторівнева, цілісна структура, комунікативно-психологічне явище, що існує в усній й писемній мові, має свою структуру й семантику. Зазначена проблема була обґрунтована багатьма сучасними ученими (Ф. Бацевич, Б. Городецький, Г. Почепцов, Ю. Степанов, Ю. Апресян, Н. Арутюнова, М. Бахтін, У. Еко, Е. Берн та ін.).

З погляду лінгвістики, тексту асоціації розглядають як актуалізовані у свідомості читача зв'язки між елементами лексичної структури тексту та співвідносними з ними явищами дійсності або свідомості. Аналіз асоціативних зв'язків певного слова дозволяє виявити специфічну внутрішню структуру значення, є інструментом аналізу мовної свідомості та відображає фрейми типових національно-культурних ситуацій.

Метою наукової розвідки є вияв специфіки репрезентації і функціонування різновекторних асоціативних моделей зі словами-стимулами *птаха, сонце, шлях, метелик* у художньому дискурсі Галини Пагутяк.

Асоціативність є однією з ознак творчого мислення людини. Лінгвостилістичне осягнення сутності даного поняття ґрунтується на теорії про властивості, природу та зв'язки асоціацій у філософії, психології, психолінгвістиці, семасіології. Кожна з цих галузей обирає свій аспект опису цього поняття й формує свій предмет вивчення. Художнє осмислення світу – найважливіша сфера цілісної реалізації людини як особистості. Створюючи той чи той продукт духовної культури (у нашому випадку – художній витвір), людина конструює модель спільності, репрезентуючи тим самим стосунки між індивідом і суспільством, взаємини, які належать до фундаментальних ознак культури.

З погляду лінгвістичного осмислення, асоціації розглядають як актуалізовані у свідомості читача зв'язки між елементами лексичної структури тексту та співвідносними з ними явищами дійсності або свідомості. Процес формування мовних асоціацій досить складний. Одні вчені (Г. Щур, Б. Плотников) вважають, що в основі виникнення асоціацій лежать об'єктивний та соціальний досвід індивідуума, інші вказують на їх психічний характер (Ф. Галтон, В. Вундт) або на залежність від культурно-історичних традицій народу (А. Сахарний, А. Залевська).

Саме мова в її внутрішній, когнітивно-евристичній функції забезпечує не лише – на чому й сьогодні наголошується – “суб’єктивне осягнення світу речей”, а й політ фантазії, творчість, мовленнєве моделювання ірреального (в т. ч. й здійсненого, такого, що у процесі діяльності може реалізуватися) світу [4, с. 31–32]. Ця властивість мови проймає всі її рівні – від морфеми до тексту – і найповніше виявляється на рівні слова, який обрано для розгляду проблеми в цілому.

Художній ідіостиль витлумачуємо як багатокomпонентне поняття, яке включає чимало складників: від авторської концепції світу і людини, рівня близькості художнього твору до життєвого контексту автора, літературну традицію, способи і форми мистецького вираження мовної стилістики, що відповідає розкриттю теми чи проблеми. Змістове наповнення і характер складників індивідуального стилю корелюються типом світосприйняття, світорозумінням письменника, його естетичною свідомістю та суб’єктивно-оцінною позицією.

З позиції постмодернізму, представником якого і є Галина Пагутяк, художня творчість потрактована як досить складне явище, і, оцінюючи її, треба враховувати не тільки соціально-культурні впливи на неї чи усвідомлені авторські рецепції дійсності, виражені через текстове поле, але й неусвідомлені митцем моменти, які пов’язані з моделювальними можливостями самої мови.

Постмодерне прочитання твору включає в себе інтерпретаційний чинник, що слугує важливим форматом для виявлення різного типу асоціацій.

Лінгвістичні дослідження Л. Щерби, О. Пешковського засвідчили: кожне слово у художньому творі є образним, оскільки воно подається з художньою настановою в сенсі загальної образності. Ця концепція дала уявлення про мову художнього твору як єдине ціле, як систему взаємопов’язаних елементів, де кожна мовна одиниця єдино можлива для цього конкретного твору і мотивована його ідейно-образним спрямуванням.

Асоціативне поле є специфічною когнітивною структурою мовленнєвої свідомості, яка бере участь у формуванні лінгвістичної картини світу та дає змогу судити про психологічну структуру значення вихідного слова. Це виражається в реалізації оціночного моменту або пов’язане з емоційно забарвленими характеристиками чи почуттями.

Художній твір створює художню модель певного явища. Завдяки художній мові автор (митець) моделює світ, який є формою існування певних явищ і речей, у найбільш загальних категоріях. Таким чином, вивчення художньої мови творів мистецтва не лише дає нам певну норму естетичного спілкування, а й відтворює модель світу у всій його асоціативній образності.

Багато важить та обставина, що художній текст як поліфонічний витвір мистецтва містить фактуальну, концептуальну та підтекстову інформації, на них ґрунтується інтелектуальний контакт між автором і читачем.

У “Нарисах з етно- та соціолінгвістики” зазначено, що кожне слово в нейронних мережах людського мозку утворює багатовекторне асоціативно-змістове поле, перебуваючи ніби в центрі багатовимірною гіперпростору й пов’язуючи різні сфери духовної діяльності людини, що й забезпечує ймовірнісний характер, індивідуальну неповторність, самобутність і надлогічність духовної творчості кожної людини [4, с. 32].

Стислий опис основних типів імовірнісних різновекторних асоціацій, що утворюють асоціативно-змістове поле слова у тексті новели “*Душа метелика*”, дозволить виявити основні властивості слова, які складають його впливову, детермінуючу щодо людини й етносу силу.

Новела “*Душа метелика*” складається з 4-х частин, кожна з яких має свою назву. Описуючи різні типи асоціативних реакцій, у кожній з них фіксуємо слово-стимул, який постає відправною точкою для аналізу і породжує різні типи реакцій.

Частина 1. Небо птахів. Слово-стимул – *птах*.

Емоційно-експресивні реакції, породжувані планом вираження слова:

- *птах* – вимріяний світ: *І ще – якби охопити поглядом усе небо і вмістити у ньому складеного, створеного птаха – Боже, яка то була б втіха* [3, с. 81];
- *птах* – мінливість світу: *Кожного дня – інший птах – сизо-білий, рожево-білий, просто білий на тлі невимовної блакитної барви* [3, с. 81];

• *птах* – недосяжність: *Пір'я і птахи, яким воно належить, і небо якому належать вони, - недосяжні* [3, с. 81];

• *птах* – життя: *Треба уподібнитись небесному птахові: подивитись на усе згори і відчутти життя* [3, с. 81];

• *птах* – друг: *Самотність можна розділити з небом птахів* [3, с. 82].

Окреслені реакції на слово-стимул *птах* у новелі “*Душа метелика*” Г. Пагутяк постійно коливаються між логічним сприйняттям та емоцією. І хоча ці два елементи можуть поєднуватися у різноманітних пропорціях, усе ж у конкретному випадку переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття. В онтогенезі людини такі реакції формуються найпершими і в процесі соціалізації в рідномовному середовищі набувають яскраво вираженого національного характеру.

Частина 2. Тінь, світло... Слово-стимул – *сонце*.

Конкретнообразні асоціації:

• *сонце* – рум'янок (образ сонця, яким воно уявляється в даний момент): *Бо лопух – тінь, а рум'янок – сонце* [3, с. 82];

• *сонце* – досконалість (людина не має бути досконалою): *Ще буде досить тепла і дощу, будуть падати дощі, аби нас не спалило сонце* [3, с. 82].

Такий тип асоціацій найбільш індивідуальний, суб'єктивний, але все ж зумовлений особливостями середовища, в якому живе етнос, і в міру цього – національно специфічний. Роль слова-асоціата тут не зводиться лише до збудження в пам'яті людини уявлення про позначуваний ним денотат. Воно водночас і збудник людської фантазії, відправний момент до витворення нею ірреальних образів і картин.

Частина 3. Маленький шлях – не для людей... Слово-стимул – *шлях*.

Різні типи виявлення асоціативних реакцій на слово *шлях* у художньому дискурсі базується насамперед на відображенні ментальних засад просторових відношень у мові. Слово-асоціат постає певним фрагментом когнітивної системи, через який реалізується доступ до структур свідомості. Побудова структурних моделей зі словом *шлях* дозволяє говорити про психологічні, ментальні та культурні утворення, що породжують *етнокультурні асоціації*:

• *шлях* – суєта буття, слабкі життєві орієнтири, мізерність усього сущого: *Треба низько-низько нахилитись або лягти на живіт, щоб побачити шляхи маленьких істот* [3, с. 83];

• *шлях* – примітивне задоволення потреб: *Маленький народ має свої звичаї і подорожує не дуже далеко. Його шляхи ведуть по стовбурі дерева у солодкого соку, чи просто, щоб відпочити...* [3, с. 83];

• *шлях* – власна життєва дорога: *Вони не зможуть пройти нашими шляхами й оцінити нашу духовну велич, якщо вона в нас є* [3, с. 84];

• *шлях* – невизначений рух (позатекстова асоціація): *Ми нікуди не йдемо, ми просто тікаємо* [3, с. 84].

Крізь призму *етнокультурних асоціацій* фіксуємо асоціації за суміжністю, національні особливості яких виявляються як наслідок різного історичного досвіду та ментальності етносу:

• *шлях* – важкий, сповнений клопоту: *Інколи ці шляхи позначені сріблистим слизом, помережані павутинням* [3, с. 83].

Ці асоціації специфічно національні і є стрижневими у формуванні національної свідомості, виступають культурними репрезентантами певної етнічної групи, є результатом сприйняття індивідуумом об'єктивної дійсності крізь призму власного життєвого досвіду.

Частина 4. Душа метелика. Слово-стимул – *метелик*.

У авторському баченні слово-стимул *метелик* реалізується через позатекстові асоціативні зв'язки етнокультурного змісту, що продукує індивідуально окреслену модель:

• *метелик* – душа: *Не пізнавши світ, відходимо в інший, звільнені від тіла, щойнонароджені, летимо до світла, що сяє в сутінках* [3, с. 85];

• *метелик* – швидкоплинність буття: *Вони ще тільки сьогодні народились і можуть сплутати сонце з жарівкою. Ще один метелик, ще один...* [3, с. 84].

Трансформації образу *душі* у художньому дискурсі Г. Пагутяк виражають насамперед суть і стан душі автора, його екзистенційне бачення якоїсь проблеми

(людська екзистенція розглядається як абсолютна активність, яка постійно перебуває у процесі творення) [5, с. 162].

Митець бачить усю складність, “двоїстість” життєвого простору людини і прагне не знищення цієї субстанції, а, навпаки, створення гармонійного співіснування зі світом “живих душ” (за М. Гоголем). У центрі її новели – Людина у сутності свого існування (“жива людська душа”).

Отже, для утворення загальномовних асоціацій важливим є вияв взаємодії мовного матеріалу на рівні смислу та семантичної подібності, а також “накладання” на логіко-поняттєвий зміст вербального знака певної експресії як вторинного змісту. При цьому створювані в мові уявлення є концентрацією об’єктивного соціального, культурно-історичного та етнонаціонального досвіду мовців.

Взаємодія асоціативності й образності в семантичній структурі слова зумовлена його функціонально-стилістичним навантаженням у контексті, а також процесами формування внутрішньої форми слова та варіювання його конотативних характеристик. Численні класифікації асоціацій засвідчують дієвість кількох напрямків вивчення асоціативно-семантичної структури мови: психолого-фізіологічного, семасіологічного та лінгвостилістичного.

Література

1. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси : монографія / Флорій Бацевич. – К. : ВЦ “Академія”, 2009. – 192 с. – (Сер. “Монограф”).
2. Климкова Л. А. Ассоциативное значение слов в художественном тексте / Л. А. Климкова // Филологические науки. – 1991. – № 1. – С. 45–54.
3. Пагутяк Г. Потонулі в снігах: Новели, оповідання та есеї / Галина Пагутяк. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2010. – 184 с.
4. Пінчук О. Ф. Нариси з етно- та соціолінгвістики / О. Ф. Пінчук, П. І. Червяк. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2005. – 152 с.
5. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

УДК 811.161.2:801.66

РИМОВЕ КЛІШЕ ОЧИ – НОЧІ: БАНАЛЬНА РИМА В ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ**Мовчун Л. В.**

Стаття присвячена проблемі часто вживаних у поетичних текстах римових пар, за якими закріпилася назва “римові кліше”.

Ключові слова: рима, римове кліше, смисловий зв'язок, римові асоціації, національне світосприймання.

Статья посвящена проблеме рифменных пар, которые часто употребляются в поэтических текстах и за которыми закрепилось название “рифменные клише”.

Ключевые слова: рифма, рифменное клише, смысловая связь, рифменные ассоциации, национальное мировосприятие.

The article is devoted to the problem of rhyme pairs frequently used in poetical texts and called ‘rhyme tags’.

Key words: rhyme, rhyme tag, sense connection, rhyme associations, national conception of the world.

Риму в різних аспектах досліджують у літературознавстві (в історії літератури, теорії літератури / поетиці, літературній критиці, текстології; у свою чергу, з-поміж теоретичних розділів рима як об'єкт дослідження опиняється в центрі уваги віршознавства – вчення про риму, метрики, строфіки, фоніки), перекладознавстві та мовознавстві (у лінгвопоетиці, лінгвостилістиці, зокрема фоностилістиці, фонетиці, лексикографії). Літературознавці слушно зауважують, що є нагальна необхідність у “вивченні закономірностей римування з точки зору семасіології” [21, с. 12]. Смислові зв'язки між словами помітив ще автор фундаментальної праці з теорії та історії рими В. М. Жирмунський: “Об'єднуючи однаковою співзвуччям два різні слова, що закінчують вірш, рима висуває ці слова стосовно інших, робить їх центром уваги і зіставляє їх у смислового відношенні одне з одним” [6, с. 79]. “Через поєднання звуків, повтори голосних і приголосних, повтори складів, через засоби вираження зовнішньої звукової оболонки слова глибше розкриваються і його семантичні зв'язки” [4, с. 69], – зазначила дослідниця поетичної мови С. Я. Єрмоленко. Сучасні віршознавчі праці вказують на семантичну функцію рими як одну з головних [24, с. 95]. Безумовність семантичних зв'язків між словами, що утворюють римову пару, підтверджують численні дослідження, наприклад, поезії Т. Г. Шевченка [7, с. 102–109; 9; 10]. А. К. Мойсієнко виявив низку смислових зв'язків у структурі поетичного рядка, які аперцептуються звукоповтором і які можуть мати: а) просторово (предметно)-предметну означуваність; б) просторово (предметно)-ітеративну означуваність; в) предметно-динамічну означуваність; г) динамічно-часову означуваність; г) динамічно-ітеративну означуваність і т. ін. [18, с. 55].

У традиційному літературознавстві і в літературній критиці загальнопоширеною є точка зору, згідно з якою один з видів рим утратив естетичне значення; такі рими начебто унеможливають “одухотворену версифікацію”, “примітивізують вірш” через свою шаблонність [14, с. 179–180; 15, с. 593; 7, с. 114], їх називають *банальними, затертими, стертими, зуживаними, зужитими, оклепаними*. На поч. ХХ ст. український письменник Осип Маковей іронічно висловлювався про механічне використання банальних рим: “Найзвичайніші рими у нас такі: *сонце – віконце* (сі дві рими нерозлучні), *дівчина – калина, рожа – гожа* і ін. Сі рими кладуться на кінці кожного рядка. Між римами і попередніми і дальшими словами не конче мусить бути логічна зв'язь, вони є лише тим клеєм, котрим склеюється вірш до купи” [16, с. 396]. За умови вмілого і доречного використання банальні рими створюють у вірші “певний семантичний підтекст, який сприяє спадкоємності в історичному розвитку поезії” [2, с. 135]. Пояснення стійкості зв'язку слів, що “ніби спаровані” [8, с. 101],

знаходять у літературній традиції (ще О. С. Пушкін скаржився: “Рим у російській мові дуже мало... *Пламень* неминуче тягне за собою *камень*” [Цитуємо за: 23, с. 112], натякаючи на обмежені канонами можливості добору слів для римування; з того часу і загальномовний римарій поповнився, і фонетичні межі римування розширилися, але в літературній практиці залишилися традиційні римопари). У 70-х рр. ХХ ст. чеський дослідник Іржи Левий висловив думку, що між певними словами (які, власне, й утворюють банальну риму), виникають стійкі асоціативно-сміслові зв'язки, а самі такі пари є національно-специфічними [12, с. 56]. На поч. ХХІ ст. у російському літературознавстві з'явилася низка праць [13; 25; 26], які, по-перше, за вищезгаданими римопарами закріпили назву *римові кліше / rhyme tags*, по-друге, уточнили критерії, за якими римопари можна відносити до римових кліше, а по-третє, спрямували напрямок дослідження самих римових кліше в національно-культурно-історичному аспекті. Сучасна наукова парадигма сприяє також і розвитку лінгвістичної теорії рими – у пропонованому нами лінгвокультурологічному контексті.

У лінгвістиці ХХ ст. утвердилася і стала беззаперечною думка, що мова – “умова, основа і продукт культури” [17, с. 8]; “мову культури” досліджували Н. Д. Арутюнова, А. Вежбицька, І. О. Голубовська, В. В. Красних, В. А. Маслова, Ю. С. Степанов, В. М. Телія, В. М. Топоров, О. В. Урисон, О. Д. Шмельов та ін. У руслі лінгвокультурології актуальним є дослідження культурних концептів, “ключових слів”, що “належать до тієї унікальної для кожної культури лексики, через яку етнос самоідентифікується як колектив носіїв національної мови, що певним чином відчуває, мислить, сприймає та оцінює навколишню дійсність... Вони виступають своєрідним конденсатором колективного несвідомого” [3, с. 91–92], лінгвокультурем, мовно-естетичних знаків культури, у зв'язку з чим С. Я. Єрмоленко підкреслила необхідність “встановлення архетипів мислення, вербалізованих у мові” [5, с. 15]. Отже, лінгвокультурологічний підхід до римових кліше дасть можливість відшукати причину їхньої стійкості (окрім уже досліджених міцних семантичних зв'язків) у мовно-ментальній площині, у специфіці національного світосприймання – це і є **метою** нашого дослідження. Для цього ми виконаємо такі **завдання**: доведемо, що римопара *очі – ночі* є римовим кліше, дослідимо її в діахронному аспекті, розглянемо додаткові етнокультурні смисли кліше *очі – ночі*.

Слова з кінцевою співзвучністю вже існують у мові, як і будь-які інші слова, а в процесі написання поетичного твору автор лише добирає їх для створення смислової цілісності тексту, проте деякі пари слів мають закріплені за ними додаткові культурні смисли; ці римопари існують у мовній свідомості й поза текстом. Досліджуючи кліше *рос. кровь – любовь* у поезії Б. Окуджави, В. С. Свиридов указав на те, що в ньому актуалізований зв'язок концептів, номінованих лексемами *кров* і *любов* [19]. Інші російські дослідники – Р. Лейбов, Т. Степанищева, І. Фрайман – однозначно стверджують, що римові кліше є фактом мовної свідомості. Дослідники вказали на характерні ознаки таких кліше: їх регулярно використовують і вони є джерелом рефлексії поетів [13]. Ми виходимо з того, що “свідомість (мовна свідомість) завжди національна” [11, с. 17], і вважаємо, що фактом мовної свідомості стають римопари, які обросли додатковими етнокультурними смислами у процесі тривалого існування в національному поетичному гіпертексті.

Існуючи в мовній свідомості, такі пари потрапляють у новий текст із уже готовим смислом, який дає ґрунт для метафоризації і побудови нових контекстів [19]. Р. Лейбов, Т. Степанищева та І. Фрайман зазначають, що римопари-кліше утворюють прототекст – зародковий текст з ознаками оформленості і відмежованості, вони є матрицею, яка містить потенційні смисли [13].

Такі римопари, як *тополі – у полі*, *Україна – руїна*, *кров – любов*, *очі – ночі*, не просто кліше, мовні стереотипи, вони є мовними знаками, які містять додаткову культурну інформацію. Кліше *очі – ночі* належить до тих одиниць, що “акумулюють певні “кванти” знання культури” [5, с. 7], “відіграють роль своєрідних кванторів, центральних точок, що організують великі культурні шари” [3, с. 92]. Між словами, що формують римове кліше, встановлюється різновид звукосмислового зв'язку – міцні римові асоціації. Римопара *очі – ночі* сприймається і відтворюється цілісно, вона створює сконденсований образ (про схожу пару – *воля – доля* – писала С. Я. Єрмоленко [5, с. 95–96]).

Слова *очі* і *ночі* об'єднані за ознакою “темний колір”: у значення слова *ніч* ця сема включена як головна, а слова *очі* – як культурний компонент. Наївне пояснення зв'язку між кольором очей і ночі знаходимо в народних піснях: “*Чом в тебе, госпосю, очки чорненькі?*” / “*То від ноченьки, мій ти миленький*” (УНП 2, с. 324); “*А я маю чорні очі, / То я втраплю й серед ночі*” (УНП 1, с. 92).

За даними асоціативних словників, у носіїв російської мови спостерігається низка колористичних асоціацій до слова *глаз*: *голубий* – 12, *синій* – 8, *карий* – 3, *зелений* – 1, *коричневий* – 1, *сірий* – 1 [22, с. 82], асоціації носіїв української мови відрізняються: *око голубе* – 74, *каре* – 50, *чорне* – 43, *синє* – 31, *зелене* – 28, *сіре* – 19, *коричнєве* – 5 [1, с. 196]; кількісні показники переконують нас, що темний колір очей у сприйнятті українців, по-перше, інтенсивніший і багатший (*карий, коричневий, чорний* в українців проти *карого, коричневого* в росіян), а по-друге, за переважання “світлих” колористичних асоціацій і в українців, і в росіян, в українців “темні” не набагато відстають від “світлих”.

Народнопоетична картина світу естетизує чорний колір, який є інтенсивним і контрастним на тлі *білого личка*: *Ой в городі шовковиця – / Чорні брови в поповича; / А я свої в сажу вмажу – / Поповича переважу* (УНП 1, с. 33); *Ой піду я, молодая, / Понад гірненьками / Та розпушу чорні кудрі / Понад брівоньками* (УНП 1, с. 34); – *Мої чароньки – чорні брівоньки, / Моя принада – сама молода* (УНП 1, с. 37); *Та й коника [веду], та й кобилку, / Та й дівчину-чорнобривку, / Гей, біла лілея, / Чорнява, кучерява дівчина / Із чорними очима* (УНП 1, с. 38); – *Чого, мила, задумалась, / Карі очі зарюмала?* (УНП 1, с. 46); *По дорозі ворон, по дорозі чорний: / “Подивися, галочко, який я моторний!”* (УНП 1, с. 43); *Ой у полі верба, / Холодна вода, / Там дівчина чорнявая / Водицю брала* (УНП 1, с. 51); *Коло тої берези дівка стояла, / Хороша, чорнява, на личко білява* (УНП 1, с. 101).

У чорному кольорі ночі та очей – характерна для міфомислення єдність протилежностей: краса і небезпека (“*А в мене чари, чари готові: / Білеє личенько і чорні брови*” (УНП 1, с. 133); “*Зсушила мене / Молода дівчина, / Що з карими очима, / З карими очима, / З чорними бровами*” (УНП 1, с. 150); щастя і нещастя (*Любилися чорні очі, / Уже перестали* (УНП 1, с. 251); *Ой ізрада, карі очі, ізрада!* (УНП 1, с. 506); – *Нічку стою з дівчиною, на другу важу* (УНП 1, с. 510).

У римовому кліше *чорні очі – темні ночі* характерна для народнопоетичної мови семантична тавтологія: “*Очарую руки, ноги і чорнії очі, / щоб не ходив до дівчини темненької ночі*” (УНП 1, с. 154); “*Пасла коника до темненької ночі, / Припала роса на мої чорні очі*” (УНП 1, с. 303).

Українська *ніч* пов'язується з українськими реаліями – *совиними очима*, що добре бачать уночі, *соколовими очима*, що здатні пронизати поглядом темряву, *очима солов'я*, який співає вночі: “*Коли б мені крильця та совині очі, / Полетіла б до матінки на чотири ночі*” (УНП 2, с. 38); *Шов Гриць з вечорниць / Темненької ночі – / Сидить сова на пеньку, / Витріщила очі* (УНП 2, с. 375); *В зозуленьки візьму крила, / В соколонька – очі / Та й полину до милого / Темненької ночі* (УНП 1, с. 389); *Ой коли б мені, мила, / Та орлові крила, Та орлові крила, / Солов'їні очі... / Ох орлові крила / Та солов'їні очі – / Я знявся, полетів би / До милої вночі* (УНП 1, с. 469).

Головне в кліше *очі – ночі* не тільки звукова близькість між словами, а й семантична, що доводить наявність нетипової для фольклору неточної рими: *Ой плачу ж я плачу / Темненької ночі, / Немає покою / Моїм карим очам* (УНП 1, с. 354), – та варіантів: *Та й почали ж вони дитину ділити: / Котрому ручка, котрому ніжка, / А матері очки, що не спала ночки* (УНП 2, с. 126).

У римовому кліше *очі – ночі* втілений зв'язок між самими денотатами: *очі* і *ніч* пов'язані сном (*Ой смутен же я, смутен / Та темної ночі, / Ой сам же я не знаю, / Да чому не сплять очі, / Не сплять мої очі / І вдень, і вночі* (УНП 1, с. 380); неможливістю бачити (*Ой не сватай мене вночі, / Повилазять тобі очі* (УНП 1, с. 128); “*Перепеличенько, не літай так поночі, / Бо повиколюєш на стерничку очі*” (УНП 2, с. 187), психологічним станом – сумом (*Плачуть мої очі темненької ночі* (УНП 1, с. 404); *А тепер я плачу, ой як вдень, так вночі, / Вже я не виплачу свої чорні очі* (УНП 1, с. 399). Та, очевидно, зв'язок у римовому кліше *очі – ночі* ще глибший. Лексеми *очі* і *ночі* об'єднані архетипом Хаосу/Космосу, утіленим у міфологемі зорі – *очі неба*: *Зорі-очі, очі-зорі / Тут і там. / Тут зорять – до дна прозорі, / Там зорять – як іскри в морі... / Зорі-очі, очі-зорі, / Я співаю вам! / Хай не*

криють хмари темні, / Зорі, вас, / Бо мені і так таємні / Ви – земні і ви – надземні... (Вороний, с. 117); *Зорі – очі весняної ночі! / Зорі – темряви погляди ясні! / То лагідні, як очі дівочі, / То палкі, мов світла прекрасні* (Українка, с. 122); *До очей заховались дві зірки тремтливі* (Мовчан); *До всіх зіниць, / до всіх зірниць / я підймаю спрагли руки* (Сингаївський); *Задивляюсь у твої зіниці, / Голубі й тривожні, ніби рань. / Крешуть з них червоні блискавиці / Революцій, бунтів і повстань* (Симоненко, с. 153). За спостереженням С. Я. Єрмоленко, “у поетичному мовомисленні відбувається ніби зустрічний рух: очі порівнюються із зорями, а зорі – називаються очима неба. Звідси й характерний епітет *яснооки зорі*” [5, с. 82].

Римове кліше *очі – ночі* створює глибокий звуко-смісловий образ, який стає позатекстовим елементом і, не пов’язуючись із конкретним текстом, продовжує існувати в мовній свідомості носіїв української мови. Ця етнокультурно забарвлена римопара змогла проникнути в книжну мову XVII–XVIII ст. навіть попри обмеження милозвучності, які накидали віршописцям тогочасні поетики: трактати з поетичного мистецтва не рекомендували закінчувати віршовий рядок на *-чи* [20, с. 86]: *Красоту неволею ставить в очі, / І в постелі будуть без покоя ночі* (УЛ, с. 39); *Сивейкі очі, / Яко зізди вночі, / Коли єсть погода* (УЛ, с. 123); *Но тот уломил ногу, другой скосил очі, / Что сиділ з бумажками ноябрьської ночі!* (УЛ, с. 196).

Поезії Т. Г. Шевченка було відоме римове кліше *очі – ночі*, що пояснюється, безумовно, народнопоетичним впливом: *Закрякали чорні круки, / Виймаючи очі. / Заспівали козаченьки / Пісню тії ночі* (Шевченко, с. 87–88); *Не дві ночі карі очі / Любо цілувала* (Шевченко, с. 93); *“За що закрав їх добрі оі, / І вільний розум окував / Кайданами лихої ночі!..”* (Шевченко, с. 290); *Минають дні, минають ночі, / Минає літо, шелестить / Пожовкле листя, гаснуть очі* (Шевченко, с. 367). Поет не зловживав кліше *очі – ночі*, він також широко використовував римопару *очі – дівочі*, а також *очі – хоче*. Чому кліше *очі – дівочі*, іноді навіть з нульовим римовим інтервалом, настільки актуальне в Шевченковій поезії? Чому в пізній період творчості римові домінянти у Т. Г. Шевченка змінилися? Це предмет окремого вдумливого дослідження саме Шевченкової мови.

Поезія XX – поч. XXI ст. дала нові можливості для використання римового кліше *очі – ночі*; сучасний поетичний текст актуалізує вертикальний контекст і вертикальний смисл цієї римопари, уможлиблюючи індивідуально-авторське застосування її звукового, смислового та етнокультуровиражального потенціалу для створення свіжих художніх образів: *Будякові очі / Важкими бджолами, вмираючи, гудуть, / Татарський кінь стриже вухами ночі* (Вінграновський, с. 31); *То кажаний ряд / Заплутався у сонному волоссі ночі... / Ходімте в сад. Я покажу вам сад. / Його сумління покажу вам очі* (Вінграновський, с. 42); *У дні оці і ночі / Вчорашніми очима я дивлюсь / В твої сьогоднішні передвечірні очі* (Вінграновський, с. 68); *Спалив без свідків, язиків, очей – / Лиш ви і я. Удвох. Обоє. тихо. / Хто дасть мені хоч ніч із тих ночей? / Із тих одвертостей хоч крихітливу криху?* (Вінграновський, с. 47).

Отже, на прикладі римопари *очі – ночі* ми з’ясували, що причина стійкості римових кліше, які в літературознавстві кваліфікуються як банальні рими, полягає не лише у звуковій і семантичній близькості слів, що римуються, а й у тому, що за сполученнями цих слів закріплюються етнокультурні смисли. Звукова, смислова та етнокультурна злітованість компонентів кліше допомагає поетам створювати індивідуально забарвлені художні образи. Римове кліше *очі – ночі* не унікальне в українській поетичній картині світу; воно також притаманне російській (*очи – ночи*) та білоруській (*вочы – ночы*), але в національних картинах світу це кліше має свої етнокультурні смисли, зумовлені унікальністю менталітетів та літературними традиціями. Порівняння кліше в цьому плані може стати перспективою подальшого дослідження.

Література

1. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н. П. Бутенко. – Львів : Вища школа, 1989. – 328 с.
2. Версифікація: Теорія і практика віршування : підручник / Г. Ф. Семенюк, А. Б. Гуляк, О. Є. Бондарева. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2008. – 303 с.

3. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія / І. О. Голубовська. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
4. Єрмоленко С. Я. Слово в народній пісні / С. Я. Єрмоленко // Культ. слова. – К., 1976. – Вип. 10. – С. 56–69.
5. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
6. Жирмунский В. М. Рифма, ее история и теория / В. М. Жирмунский. – Петербург, 1923. – 340 с.
7. Кацнельсон А. І. Правдива іскра Прометея / А. І. Кацнельсон. – К. : Дніпро, 1968. – 177 с.
8. Качуровський І. В. Фоніка : підручник / І. В. Качуровський. – К. : Либідь, 1994. – 168 с.
9. Коптілов В. В. Майстерність римування в поезіях Т. Г. Шевченка останнього періоду творчості / В. В. Коптілов // Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка. – К. : Видавництво АН УРСР, 1964. – С. 155–162.
10. Костенко Н. В. О рифме Т. Г. Шевченко [Електронний ресурс] / Н. В. Костенко. – Режим доступу:
http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Apsf_lil/2009_20/Kostenko.pdf. – Назва з екрана.
11. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультуро́логия : курс лекцій / В. В. Красных. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2002. – 284 с.
12. Левый И. Искусство перевода / И. Левый ; пер. с чеш. и предисл. В. Россельса. – М. : Прогресс, 1974. – 397 с.
13. Лейбов Р Рифменное клише как аргумент в идеологических спорах : к истории одной русской рифмопары [Електронний ресурс] / Р. Лейбов, С. Степанищева, И. Фрайман. – Режим доступу:
<http://r-l.livejournal.com/820057.html>. – Назва з екрана.
14. Лесин В. М. Літературознавчі терміни : довідник / В. М. Лесин. – К. : Рад. школа, 1985. – 251 с.
15. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
16. Маковей О. С. Твори : у 2 т. / Осип Маковей ; упор., прим. О. В. Мишанича. – К. : Дніпро, 1990.
Т. 2 : Художня проза. – 1990. – 540 с.
17. Маслова В. А. Лингвокультуро́логия : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Изд. центр “Академия”, 2001. – 208 с.
18. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : декодування Шевченкового вірша : монографія / А. К. Мойсієнко. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 200 с.
19. Свиридов С. В. “Любовь – морковь” Булата Окуджавы (судьба и смысл одного рифморядя) [Електронний ресурс] / С. В. Свиридов. – Режим доступу:
http://ksp.dp.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=261&catid=36:2010-05-13-14-49-39&Itemid=54. – Назва з екрана.
20. Сивокінь Г. М. Давні українські поетики / Г. М. Сивокінь. – 2-ге вид., з дод. – Х. : Акта, 2001. – 166 с.
21. Сидоренко Г. К. Від класичних нормативів до верлібру / Г. К. Сидоренко. – К. : Вища школа, 1980. – 183 с.
22. Словарь ассоциативных норм русского языка / под ред. А. А. Леонтьева. – М. : Издательство Московского университета, 1977. – 192 с.
23. Тынянов Ю. Н. Проблема стихотворного языка / Ю. Н. Тынянов. – Л. : Academia, 1924. – 140 с.
24. Ференц Н. С. Основи літературознавства : підручник / Н. С. Ференц. – К. : Знання, 2011. – 431 с.
25. Фрайман И. О возможности соотнесения рифмы и поэтической тематики : на материале лирики XVIII – первой половины XIX века / И. Фрайман // Внутренние и внешние границы филологического знания. Материалы летней школы молодого филолога / под общей ред. Т. В. Цвигун и А. Н. Чернякова. – Калининград : Изд-во КГУ, 2001. – С. 49 – 56.
26. Boele O. The North in Russian Romantic Literature / Otto Boele. – Amsterdam – Atlanta : Editions Rodopy B. V., 1996. – 309 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

Вінграновський – Вінграновський М. Сто поезій / Микола Вінграновський. – К. : Молодь, 1967. – 126 с.

Вороний – Вороний М. Твори / Микола Вороний. – К. : Дніпро, 1989. – 688 с.

Мовчан – Мовчан П. Сон [Електронний ресурс] / Павло Мовчан. – Режим доступу: http://www.poetryclub.com.ua/metsr_poem.php?poem=17372. – Назва з екрана.

Симоненко – Симоненко В. Берег чекань / Василь Симоненко [вибір і коментарі І. Кошелівця]. – К. : Наук. думка, 2001. – 246 с.

Сингаївський – Сингаївський М. Земля дітей [Електронний ресурс] / Микола Сингаївський. – Режим доступу: <http://virchi.narod.ru/poeziya/sing-grono.htm>. – Назва з екрана.

Українка – Українка Леся. Твори : в 10 т. / Леся Українка. – К. : Держ. вид. худ. літ., 1963. – Т. 1. – 466 с.

УЛ – Українська література XVIII ст. : поетичні твори; драматичні твори; прозові твори / вступ. стаття, упор. і прим. О. В. Мишанича ; ред. тому В. І. Кречотень. – К. : Наук. думка, 1989. – 696 с.

УНП 1 – Українські народні пісні : родинно-побутова лірика. – К. : Дніпро, 1964. – Ч. 1. – 588 с.

УНП 2 – Українські народні пісні : родинно-побутова лірика. – К. : Дніпро, 1965. – Ч. 2. – 528 с.

Шевченко – Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко [редкол: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія 1837 – 1847. – 784 с.

УДК [81'16:821.161.2]:7.038.6

ЛІНГВІСТИЧНА РЕТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЯ НАРОДНИЦТВА**Монахова Т. В.**

У статті йдеться про лінгвістичне переосмислення поняття “народництво”. Здійснено спробу вироблення суто мовознавчих критеріїв цієї стратегії текстотворення.

Ключові слова: мовні табу, суржик, іншомовна лексика.

В статье речь идёт о лингвистическом переосмыслении понятия “народничество”. Совершается попытка отработать собственно языковедческие критерии этой стратегии текстообразования.

Ключевые слова: языковые табу, суржик, лексические заимствования.

The article deals with rethinking of the concept of the linguistic “populism”. There is an attempt to make the linguistic criteria of this text-building strategy.

Key words: linguistic taboos, the surzhyk, foreign language vocabulary.

Ретермінологізація – це особливий різновид термінотворення, перенесення готового терміна з однієї дисципліни в іншу з повним або частковим переосмисленням. Філологія, яка об'єднує літературознавство й мовознавство, часто стає тлом для функціонування суміжних для цих двох наук термінів. Такими спільними поняттями для лінгвістики й літературознавства є, зокрема, терміни “текст”, “дискурс”, “діалог”, “автор” тощо.

Трапляється, що філологія послуговується загальними культурологічними чи філософськими поняттями, наповнюючи їх власним змістом. Так, терміни “народництво”, “модернізм” і “постмодернізм” шляхом трансмісії з культурології через літературознавство стають об'єктом лінгвістичного вивчення.

Перекласти ключові постулати й принципи народництва на мовну картину світу, відстежити їхню реалізацію на різних мовних рівнях, вивести чіткі мовно-мовленнєві критерії – ці завдання є актуальними для сучасного мовознавства. Спробу дати певні відповіді на них здійснюємо в цій статті.

Народництво як стратегія текстотворення відкриває ланцюг “народництво – модернізм – постмодернізм” і є хронологічно першим етапом розвитку української мови. Стратегію текстотворення розуміємо як явище водночас і власне мовне, так і позамовне, тобто це спосіб організації повідомлень, який залежить від настанов мовця та його інтенцій під час говоріння, має чіткий вербальний план вираження, репрезентований певними прийомами й тактиками творення тексту, але водночас зумовлений законами розвитку мови. Стратегія текстотворення відбиває свідоме ставлення мовця до стану, статусу й еволюції української мови, традиційної української концептосфери, мовних і культурних табу; це спосіб позиціонування себе, зовнішня самопрезентація через мову; це відображення залучення мовця у соціально-культурний та політичний контексти або його відчуження від них. Стратегія текстотворення – це діагностування світоглядних позицій комунікантів і водночас результат відбиття світогляду мовців у їхньому мовленні.

Літературознавче визначення, на яке спираємося в роботі, сформулювала Соломія Павличко: “Народництво – центральний термін української інтелектуальної історії, політики й культури – включає в себе широке коло понять. По-перше, народництво є політичною ідеологією... як правило, літературне народництво було генетично пов'язане з політичним і в свій спосіб його продовжувало. По-друге, народництво є способом художнього існування літератури, стилем або системою стилів. По-третє, народництво є способом теоретичного осмислення культури, формою її критики, культурним дискурсом” [2, с. 27–28].

Народництвом у лінгвістиці тексту називаємо таку стратегію текстотворення, що характеризується україноцентричністю, моралізаторським пафосом, повчальністю, постколоніальним комплексом, мовним пуризмом, традиційною риторикою,

табуванням певних тем. На лексико-граматичному рівні – закритістю до лексичних запозичень чи засудженням їх надмірної кількості в українській мові, переважанням займенника “ми”, народницькою концептосферою, яку утворюють концепти “Україна”, “народ”, “українська мова”, “Бог” тощо.

Гадаємо, варто говорити про реалізацію стратегії текстотворення на двох рівнях: 1) на прагматичному, чи інтенційному, коли наміри мовця визначають спосіб добору мовленнєвих одиниць і вживання текстотворчих тактик, і 2) на лексико-граматичному рівні – аналіз лексем, семантичних полів, фразових і текстових структур.

Перша мовна тактика народницької стратегії текстотворення – реанімація питомої української лексики, вилученої з обігу за радянських часів. Мовознавці-народники, займаючись українською лексикологією та соціолінгвістикою, прагнуть ввести до активного шару лексики ті лексеми, що в радянських словниках були позначені примітками “застаріле”, “діалектне” або й геть були вилучені з фонду української мови. Відповідно до цієї народницької тактики, деякі центральні телеканали України – СТБ, “ICTV”, “Новий канал” – упроваджують таку лексику в телемовлення для широкого загалу. У правописній дискусії носії народницької стратегії текстотворення обстоюють позицію повернення до мовних норм 1929 р. Мовознавці-народники так визначають завдання української філології: “Оскільки специфіка лінгвоциду, застосованого до української мови в період 1930–1980-х рр., полягала в офіційній практиці обмеження функцій української мови з одночасним авторитарним втручанням в її внутрішні ресурси з метою знищення її як самобутнього мовного утворення, нинішній час поставив перед українським суспільством два завдання – розширити сфери вживання української мови і переглянути принципи її правописного, термінологічного, лексикографічного нормування й кодифікації” [3, с. 35].

Традиційна риторика народницького дискурсу позначається сакралізацією патріотично-духовних тем, з одного боку, а з іншого – накладанням табу на тему тілесності та вживання нетабуваної лексики.

Можна стверджувати, що народницька стратегія текстотворення успадкувала класичне знання риторики про топіки [1, с. 40] – стандартні типи мовленнєвих ситуацій. Причому з часом цей набір стандартних тем не розширив свій асортимент коштом концептосфери тілесності й сексу. Так само й добору мовленнєвих лексичних одиниць у народницькій стратегії текстотворення приділено уваги не менше, ніж це робили за античних часів.

Перше, що зробили мовці-модерністи, вибудовуючи модерністську стратегію текстотворення на противагу народницькій, – відкинули всі заборони. Почали озвучувати сексуальний бік життя людей, часто вживаючи нетабувану лексику: “... і хоч би скільки ліфчиків не попалено було американськими феміністками, з мастурбації – чи то гумовим пенісом, чи живою людиною, бо живою людиною це теж не що як мастурбація, коли без любови – не прибуде ні дітей, ні віршів” [3, с. 43].

Уся згрубіла лексика, інвективи, назви фізіологічних процесів у народницькій стратегії текстотворення виключені. Вираження можливої агресії в народницькій стратегії текстотворення буває двох різновидів: майже дитяча за колоритом, фольклорна й весела, та саркастична, якщо в ній реалізується постколоніальний синдром, про який мова піде нижче. Показовим прикладом першого типу народницької агресії може слугувати уривок із тексту Всеволода Нестайка “Тореодори з Васюківки”:

“– От знайдібіда, авантюрист шмаркатий! Ванько-о-о! Вилазь зараз же! Бо такого втру маку – тиждень чухатимешся! Вилазь, чуєш!

Ми лежимо в густих бур’янах за клунею, уткнувшись у землю носами, й не дихаємо.

– Вилазь, убоїще, бо гірше буде! Ти ж мене знаєш!

– Знаю, знаю, – ледь чутно зітхає мій друг і нарешті наважується подати голос.

– Діду! – жалібно озивається він.

– Давай-давай!

– Діду, – ще жалібніше повторює мій друг, – Ви одійдіть за хату, ми виліземо. Бо ж Ви битиметесь.

– Вони ще мені умови ставлять, вишкварки! Ану, вилазьте!
 ... Біля свинарника нас зустрічає гундосим рохканням п'ятипудова льоха Манюня, противнюча й плямиста, як географічна карта.

– У-у, скотиняка! Щоб ти...

Це через неї ми вскочили в халепу.

... Гірко зітхаючи, ми засипаємо метро. Раз у раз злодійкувато озираємось – чи не заскочить нас зненацька дід, щоб нам'яти вуха. Хоч і обіцяв він, що не чіпатиме, поки не закінчимо, але хто його зна... ви б почули, як він лаявся, коли витягав льоху! Ох і лаявся! І де він отих слів набрався?" [Н, с. 16].

Як бачимо з прикладу, колорит згрубілості створено вповні літературною лексикою, яка не має власне агресивної конотації. Цей уривок з художнього тексту, призначеного для дітей, унаочнює загальну народницьку тенденцію – згрубілі за змістом висловлювання виражати емоційно забарвленою лексикою без натяку на непристойність.

Визначаючи відкритість до лексико-семантичних запозичень ознакою модернізму, а затермінологізованість дискурсу – прикметою мовного постмодернізму, не можемо не сказати, що й у народницькій стратегії текстотворення трапляються як терміни, так й іншомовна лексика. Відмінність народницького вживання цих лексичних шарів полягає в тім, що лексеми-терміни вжито поодинокі, вони не переобтяжують речення синонімією, а контекстуально доречно вплетені у структуру метафори чи означення. Наприклад: "Вона теж несла в собі ті ж такі вени, тому й любила цю спокійну й таку величну стару, любила цей дім і всі речі в ньому, світло його кімнат і запахи" [ШД]; "... досить було їй оступитися, коли блукала по хаті, як дізнавала солодкого спазматичного болю" [ШД].

Інший мовний маркер, за яким визначаємо народницьку стратегію текстотворення, – негативне ставлення до суржика. Вболівальники за розвиток і чистоту української мови засуджують вживання суржика, а письменники, які вдаються до народницької стратегії текстотворення, використовують суржикове мовлення для виразної портретної характеристики героїв. Зокрема, у романі Валерія Шевчука "Привид мертвого дому" свідомо відмова від суржика стає показником духовної еволюції дійової особи твору:

– Привіт, – сказав він мені. – Капітально баби ревуть, не?

– По-моєму, нам до цього не зникати, – сказав я.

– Так кажеш, бо тут уже не живеш, – сказав Ковальчук, – а по-моєму, це початок якогось всесвітнього сказу.

Я вразився ще раз: Георгій Ковальчук сказав стільки слів, але без жодного русизму. Тоді я жажливо любив помудрувати, тому відразу ж увійшов у ту розмову:

– Чому початок? Початок сказу, чи точніше, божевілля, почався тоді, коли з'явився *homo sapiens*, тобто людина розумна, назвемо її Адамом. А вже справжнє божевілля прийшло, коли Каїн убив Авеля, відтоді й покотилось. А ми вже докочуємось. До чого?

– До отакого співу, – сказав Ковальчук. – А ти не помітив, як я тепер говорю? Це в мене останнє відкриття, останнє переконання.

І справді чудо! Ковальчук говорить так багато і знову без жодного русизму.

– Я прийшов до переконання, – мовив він і гордо на мене глянув, – що Микола Гоголь був звихнутий, тобто людиною з розполовиненою душею. Його одурмалили кацапи і, зрештою, вбили його дух. Він же відірвався від свого ґрунту: своїх хуторів, Миргородів і Тарасів Бульб і пішов у світ мертвих душ. Утяв: кацапських мертвих душ!

Я став, мов громом битий. Ні, це було щось дивовижне. Чи не вплинув хто на Георгія Ковальчука, адже він виповідав теорію найзав'язтіших українських патріотів – це я вже знав і в той час.

– У Вас завелися нові знайомі? – спитав я обережно.

– А ти звідки знаєш? – аж підскочив Ковальчук, але відразу ж обм'як. – Да, тут познайомився з одним. Пенсіонер, колишній учитель. Носить мені книжки: Грінченко, Винниченко – все заперещені...

– Заборонені, – поправив я.

– Да, заборонені, – згодився Ковальчук. – Ти мене тепер поправляй. Хочу добре знати рідну мову. Бо досі я був сліпий... Я все поймаю, – радісно сказав

Ковальчук, – пойняв, у чому була моя ошибка... помилка. Я писав свої повісті чортзна по-якому. І був звихнутий, як той-таки Ніколай... Микола Гоголь. Тепер я перепису по-українському, і вони зазвучать... Тепер я пойняв!.. [ШП].

Однозначною прикметою народницької стратегії текстотворення є постколоніальний комплекс. Мовці-народники щоразу болісно переживають посттоталітарне минуле України, її історію ХХ ст., вербалізуючи власні переживання в однозначних, емоційно забарвлених, негативних висловлюваннях: *“В Третє тисячоліття українці в’їхали з тим самим возом проблем, – каже він, – з набором дрімучих стереотипів, з комплексом меншовартості. Світ приймає нові виклики, вирішує нагальні проблеми, а вони все борсаються в тих самих, старих, нецікавих і неактуальних для світу.*

Я мовчу. Мені наші проблеми актуальні.

– Українські проблеми – це як чудовисько Амброза Бірса, – каже він. – Ти читав Амброза Бірса?” [КЗ, с. 116].

Навіть іронія, класична категорія естетики, присутня в народницькому дискурсі, найчастіше має своїм об’єктом питання російсько-українських політичних відносин, проблеми нерівнозначного білінгвізму в Україні тощо, тобто обслуговує постколоніальний народницький комплекс.

Наприклад: *“Яких бід у світі не буває. Там землетруси. Там – повені. Десь – коров’ячий сказ... А в Україні – “русскаяязычники” душать. З-за кожного рогу вискакує гайдамака із шаблюкою:*

– Кажі паляниця!

– Па... па...

– Ах, ти ще й батька папою називаєш?.. Відсічу язика разом з головою!..

Бідні “русскаяязычники”, як загнані зайці. Росіяни своєю рідною, перевертні “общепонятною” можуть спілкуватися лише вдома. І то пошепки. І то під ковдрою. Щоб якийсь клятий націоналіст (український, звичайно) не підслухав” [Д, с. 12].

Засудження й відмова від постколоніального комплексу – прикмета модерністської стратегії текстотворення. Мовці-модерністи визнають існування цього явища в українській мові, але засуджують його як гальмівне для еволюції мови й суспільства. Так, Оксана Забужко пише: *“...взагалі все, що українці здатні про себе повідати, – то як, і скільки, і на який спосіб їх били: інформація, що й казати, малоцікава для сторонніх, однак, коли більше нічого ні в родинній, ні в національній історії не нашкребти, то мало-помалу звикаєш пишатися саме цим – адить, як нас били, а ми ще не вмерли, – кембриджські приятелі лягали зі сміху, коли ти переклала їм початок національного гімну, Ukraine has not died yet, – ‘What kind of anthem is that?’ – а й справді, ні фіга собі заспів – якраз із таким “турка воювати”, коб не часом!”* [З, с. 123–124].

Успадковуючи найголовніші ідеї класичного українського народництва, розквіт якого припадає на 1840–1880 рр. [2, с. 28], новітнє народництво так само схиляється на бік лінгвістичної та культурної інтравертності: *“Пізно ми заходилися будувати свою державу. Європа об’єднується, ми знов не такі. Сепаратисти, націоналісти, самостійники. Випадаємо з концепції “історично обґрунтованої інтеграції Європи”. Ми взагалі якісь історично не обґрунтовані для Європи. А даремно. Наші бренди відповідають європейським трендам”* [КЗ, с. 120]. У поданій цитаті з твору Ліни Костенко “Записки українського самашедшого” висловлено чітку позицію народників, підсилена іронією останнього в цитаті речення.

Аналізуючи народницьку стратегію текстотворення у зіставленні з модерністською, зазначаємо, що прибічники народницької стратегії текстотворення хоч і продовжують традицію класичної української риторики, їхній дискурс вже не визначається рустикальністю, фольклорністю, як це було наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. Носії модерністської стратегії текстотворення натомість, прагнучи зламати як культурні, так і мовні традиції, вписати Україну в європейський культурний контекст, виступаючи за лексико-семантичну відкритість української мови й упродовження всіх новітніх світових тенденцій у мистецтві й мові, своїми інтенціями значно зблизилися з народниками.

Сьогодні виходить так, що головна мета в обох стратегіях текстотворення (народницькій та модерністській) – активний розвиток української мови та її

популяризація всередині України й за її межами. Ті мовні явища, які були новаціями в пер. пол. XX ст., себто були модерними, сьогодні стали узусом сучасної української мови. З іншого боку, народницькі намагання реанімувати репресовану за радянських часів лексику можуть виглядати цілком модерними, адже забуті й переведені до пасиву мови лексичні одиниці, які більшість пересічних українських мовців сприймає з помітками “застаріле”, “архаїчне”, “діалектне”, видаються неологізмами. Забута лексика наново народжується в мові у статусі неологізмів.

Очевидно, що на сьогодні з діахронічного ланцюга “народництво – модернізм – постмодернізм” найактивнішими стратегіями текстотворення виявляються народництво та постмодернізм. Дослідження лінгвальних і лінгвістичних виявів кожної з трьох стратегій текстотворення сучасної української мови становлять перспективи дослідження з теми.

Умовні скорочення

1. [Д] – Дудар Є. “Пужалуста, говорите на жлобском...” / Євген Дудар // Урок української : науково-публіцистичний журнал-дайджест. – 2001. – № 8 (30). – С. 12.
2. [З] – Забужко О. Польові дослідження з українського сексу : роман / Оксана Забужко. – 9-те вид. – К. : Факт, 2007. – 176 с.
3. [Н] – Нестайко В. Тореодори з Васюківки. Трилогія про пригоди двох друзів / Всеволод Нестайко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2004. – 543 с.
4. [ШД] – Шевчук В. Дім на горі : роман-балада / Валерій Шевчук. – К. : Рад. письм., 1983. – 487 с.
5. [ШП] – Шевчук В. Привид мертвого дому : роман-квінтет / Валерій Шевчук. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005.
6. [КЗ] – Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с. – (Перлини сучасної літератури).

Література

1. Ключев Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учеб. пособие для вузов / Е. В. Ключев. – М. : ПРИОР, 1999. – 272 с.
2. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія / С. Павличко. – 2-ге вид., переробл. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 447 с.
3. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду : док. і матеріали / упоряд. : Л. Масенко та ін. – К. : Вид. дім “Кієво-Могилянська акад.”, 2005. – 399 с.

УДК 811.161.2'38

СИНОНІМИ-ІМЕННИКИ У ХУДОЖНІХ ТВОРАХ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Мялковська Л. М.

У статті проаналізовано зафіксовані у текстах І. Нечуя-Левицького іменники із семою 'звук'; виявлено, що такі слова у досліджуваних творах формують розгорнений синонімічний ряд.

Ключові слова: лексика, загальномовний словник, мовотворчість І. Нечуя-Левицького, лексико-семантична група, іменники із семантикою звучання, синоніми, сема.

В статье проанализированы зафиксированные в художественных текстах И. Нечуя-Левицкого имена существительные с семой 'звук'; отмечено, что такие слова в исследуемой прозе образуют расширенный синонимический ряд.

Ключевые слова: лексика, общелитературный словарь, языковое творчество И. Нечуя-Левицкого, лексико-семантическая группа, имена существительные, синонимы, сема.

The article analyzes documented in texts I. Nechuj-Levitsky entry of semantics sound, found that the words in the studied works form deployed synonymous rows.

Key words: common literary vocabulary, linguistic creation of I. Nechui-Levytskyi, lexical and semantic group, entry with sound semantics, synonyms, seme.

В історії української літературної мови Івана Семеновича Нечуя-Левицького називають письменником, який "відіграв значну роль у розвитку мови української художньої літератури, зокрема прозових її стилів" [3, с. 435]. Мова його художніх творів надзвичайно багата. Але глибина, переконливість і виразність художнього зображення навколишнього світу, в якому живе і який сприймає людина, забезпечуються не тільки кількісним багатством авторського словника, вони ґрунтуються на вдумливому підході письменника до слова, а точніше, на майстерному використанні синонімічних засобів і можливостей української мови.

Тому **мета** пропонованої **статті** полягає в тому, щоб простежити синоніміку мови письменника, а саме – проаналізувати уживані у його художніх текстах іменникові синоніми.

Насамперед зазначимо, що в мові І. Нечуя-Левицького досить широко представлені синоніми-іменники із семою 'звук'. Високу частотність уживання таких слів у текстах автора засвідчує Словопокажчик мови його художніх творів, у якому, зокрема, зафіксовано 107 слововживань лексеми **шум**, 75 слововживань лексеми **галас** та 72 слововживання лексеми **гук**.

Простежмо синонімічні відношення, які виявляються між іменниками із семантикою звучання, що їх використовує І. Нечуй-Левицький.

Для мовотворчості І. Нечуя-Левицького показова група іменників-синонімів, що мають значення 'безладне звучання багатьох голосів'. Ця група представлена стилістично нейтральними лексемами *галас*, *гам*, *гамір*, *крик*, *гук* та розмовними – *гвалт*, *крикнява*, *гармидер*. Серед наведених лексичних одиниць звертаємо увагу на слово *галас*, яке у значенні 'безладне звучання багатьох голосів' у лексиконі автора фіксується 62 рази. Напр.: *Галас і тріщання липось, соталось, переплутувалось, мов поплутані нитки* [Н.-Лев., т. VIII, с. 354]; *А що вже дім, то неначе збожеволів: в йому зрання й до гупої ночі тільки й чути було галас та змагання* [Н.-Лев., т. VIII, с. 368]. Слова *гам* та *гармидер* в текстах І. Нечуя-Левицького зустрічаються теж досить часто, відповідно кожне з них у значенні 'безладне звучання багатьох голосів' має таку кількість слововживань – 51 і 32. Пор.: *Після гаму та голосного лепетання, брязчання [бряжчання] посуду тиша ніби була ще тихіша, ще мертвіша* [Н.-Лев., т. VIII, с. 356]; *Тодозя сиділа на призьбі під своєю хатиною й прислухалась до гармидеру й гаму, який піднявся в замку після приїзду князя* [Н.-Лев., т. VII, с. 191]; *В садку почався бенкет, гам та гармидер* [Н.-Лев., т. VII, с. 193]. Іменники *крик*, *гвалт* також належать до частотних слів мови І. Нечуя-

Левицького. Так, лексема *крик* зі значенням 'гамір, галас' у досліджуваних творах уживається 25 разів, *гвалт* у значенні 'сильний крик, галас' – 16. А от слово *гук* як 'безладне звучання людських голосів' письменник використовує лише 4 рази. Розгляньмо деякі контексти, в яких уживаються названі іменникові синоніми: *Покої аж гули од якогось негармонічного крику* [Н.-Лев., т. VIII, с. 31]; *Софія Леонівна й господиня слухали-слухали та й слухати перестали, їм остогидли ті крики, те верещання дужих голосів, що ніби не зміщувалось в тісеньких покоях* [Н.-Лев., т. VIII, с. 31]; *На Лавріновому дворі піднявся гвалт* [Н.-Лев., т. III, с. 432]; *Оркестр гримів; в покоях піднявся гвалт, ніби на битві* [Н.-Лев., т. IV, с. 199]; *Скільки можна було скинути оком, стовпище людей чорніло, неначе пооране поле. Було чути гук, крик, плач смерті та одчаю* [Н.-Лев., т. VI, с. 134]. Що ж до іменників *гамір* та *крикнява*, то їх у художніх текстах письменника небагато, у значенні 'галас' кожне з них уживається лише один раз. Пор.: *Опівночі знялося з місця товариство, яке ще стояло на ногах, позабирало в руки товсті кії і потягло по улицах, лякаючи спокійних жильців своїм гамором та свистом* [Н.-Лев., т. I, с. 201]; *На подвір'ї піднявся галас, шум, крикнява* [Н.-Лев., т. VII, с. 262].

Як засвідчує аналізований матеріал, іменникові синоніми із значенням 'безладне звучання багатьох голосів' у досліджуваних творах часто вживаються парами або є компонентами градаційного ряду. Пор. вищенаведені приклади, а також: *Серед гуку й гаму Селаброс несподівано схопився з місця як опечений і задзенькав ножем по чарці* [Н.-Лев., т. V, с. 188]; *По всій торговиці скрізь гам та крик неуявленний!* [Н.-Лев., т. VII, с. 357]; – *Не хочу я посилати свого хлопця до школи, – говорив Роман до матері, – там гармидер, галас; хлопці б'ються, та лаються, та дуріють* [Н.-Лев., т. VI, с. 374]; *До нього [Єремії] долітає далекий отгук гаму, галасу та різких криків, неначе десь далеко за містом стояв здоровий ярмарок* [Н.-Лев., т. VII, с. 182].

Окремий ряд синонімів із значенням 'сильний різкий звук голосу' у художніх текстах І. Нечуя-Левицького репрезентовано стилістично нейтральними лексемами *крик*, *лемент* та розмовними лексемами *гук*, *верещання*. Найчастотніше у цьому ряду слово *крик*, яке в мові письменника у відповідному значенні вживається 80 разів. Напр.: *Його [виграївця] страшний дикий крик було чуть в усьому домі* [Н.-Лев., т. V, с. 398]; *Пронизуватий дикий крик або дитячий плач неначе шпигонує йому [Левкові] в уха, і він раптом прокинувся [...]* [Н.-Лев., т. VIII, с. 84]. До речі, і в тлумачному словнику як ілюстрацію до назви *крик* у значенні 'сильний різкий звук голосу' наведено приклад І. Нечуя-Левицького: *Йому важко було слухати дитячий крик, важко було дивитись на гармидер в хаті* [СУМ, т. IV, с. 344]. Розмовне слово *гук*, що означає 'звук людського голосу; сильний поклик', І. Нечуй-Левицький використовує значно рідше: у його художніх текстах зафіксовано 9 вживань названої лексичної одиниці, пор.: *Кривоніс ще раз крикнув, але не криком побіди. Почувся в голосі жаль, почувись сльоза досади в тому дикому запорозькому гукові...* [Н.-Лев., т. VII, с. 180]; *Несамохіль голос піднявся вгору, крикнув радісно: "Слава козацька не вмере, не поляже!" І той веселий дужий голос сам неначе вирвався з неволі, крикнув на радощах. Дужий вольний гук неначе розбуркав мертву діброву* [Н.-Лев., т. VII, с. 141]. Іменників *лемент* та *верещання* у художній мові письменника теж небагато: 2 іменники *лемент*, 4 – *верещання*, напр.: *Я ніби почув давній плач та лемент, побачив ті давні сльози, що колись лилися по тих темних закутках* [Н.-Лев., т. VII, с. 272]; *В парку загомоніли люде: дехто вирвався з гаму та верещання в залі й вийшов в парк на спочинок* [Н.-Лев., т. IX, с. 53].

Функціонування лексеми *крик*, що є домінантою наведеного синонімічного ряду, у творах І. Нечуя-Левицького засвідчує традиційне використання цього слова як складника стійкого фразеологічного звороту *наробити крику*. Словник української мови в 11-ти томах названий вислів ілюструє тільки мовною практикою письменника та подає до нього таке тлумачення: **Наробити крику** (галасу, репету і т. ін.) – почати лементувати, зчинити гамір, гвалт. *Кайдашиха наробила крику на всю хату, на все подвір'я* [СУМ, т. V, с. 174]. Варто зауважити, що І. Нечуй-Левицький до цього фразеологізму звертається у 23 випадках: *Марта й Степанида наробили крику й кинулись бігти до хати* [Н.-Лев., т. II, с. 25]; *Як почувла це Мотря, то трохи не скрутилась і наробила крику під волостю* [Н.-Лев., т. III, с. 408]; *Пшепшинський наробив галасу на цілий дім, лаяв їх, кричав, совався до їх з кулаками, винуючи їх у*

недавній крадіжці сусідських коней [Н.-Лев., т. I, с. 237]; *Онися **наробила гвалту** на весь садок, побігла до зятя, вилаяла зятя й Надезю, а потім вже лягома, щоб ніхто не бачив, пішла на цвинтар на могилу й виплакала свої сльози й свою злість* [Н.-Лев., т. IV, с. 266].

Синонімічний ряд із значенням **‘сукупність багатьох низьких протяжних звуків’** мовна практика І. Нечуя-Левицького засвідчує стилістично нейтральними лексичними одиницями *гудіння, гул, гук, стугоніння*. Найуживаніше серед перелічених назв слово *гук*, яке у творах письменника фіксується 46 разів у значенні **‘сукупність багатьох звуків різної частоти й сили’** [СУМ, т. II, с. 190]. Пор.: *Ярмарок недалечко од церкви гув, як рій бджіл, і той **гук** лився у церкву через одчинені двері* [Н.-Лев., т. III, с. 265]; *І **гук**, і розмова, і регіт принесли живоття в цей тихий закуточок, неначе розбуркали куняючий ліс* [Н.-Лев., т. VI, с. 182]; *Але до його [Леоніда Семеновича] долетів якийсь **гук** з двору; десь кудкудакали кури, десь ревла корова; чийсь голосний голос кликав когось у дворі, і м'який одбиток того голосу луною долітав до його [Леоніда Семеновича] вуха* [Н.-Лев., т. VI, с. 282]. Тексти І. Нечуя-Левицького репрезентують ще одне значення слова *гук* – **‘сильний звук, шум, створюваний яким-небудь предметом’**. Із цією семантикою зазначена лексична одиниця у досліджуваних творах активізується у 13 випадках. До речі, і загальнономовний словник до відповідного значення слова *гук* наводить приклад І. Нечуя-Левицького. Пор. словникову ілюстрацію з творів автора, а також слововживання у художніх текстах: *В селі бевкнув дзвін на гвалт і жалібно розлився його **гук** по полі, попід лісом* (Н.-Лев., т. II, 1956, с. 195) [СУМ, т. II, с.190]; *Голосно й жалібно гув новий дзвін над містом, довго розливався його **гук**, коли вже затихли другі дзвони* [Н.-Лев., т. I, с. 277]; *На дзвіниці вдарили в дзвін, і тонкий дзвінкий **гук** задривав і розлився по селі на всі долини* [Н.-Лев., т. III, с. 305]; *Гук дзвона рознісся під вербами, пронизав густе гілля і лився в чистому повітрі* [Н.-Лев., т. VI, с. 308]. У наведених прикладах І. Нечуя-Левицького простежуємо виразну тенденцію художньої мови до створення словесними засобами конкретно-чуттєвих картин, побудованих на зорових і звукових відчуттях.

Менш поширена в мові І. Нечуя-Левицького лексема *гудіння*, до якої автор звертається тільки у 14 випадках. Як правило, вона виступає при описі зорово-зображальних картин, неодмінним складником яких є постать автора-оповідача. Ось, наприклад, уривок з оповідання “Роковий український ярмарок”: *Мене притягають співи лірників і якась **гудіння** серед густого натовпу на широкому пішоході...[...]. По кутках на обох майданах скрізь сидять лірники й сліпці. Скрізь чую **гудіння** лір та благання старців, неначе звідусіль чую голосний плач. [...] От іде дві сліпчихи – молодиці з дівчиною поводитаркою, і обидві співають гарними м'якими голосами в дует “Ісусе мій прелюбезний” – Дмитрія Ростовського... Їм акомпанує безперестану густе **гудіння** ярмаркове... Задзвонили недалечко в соборі в усі дзвони на молебень (в соборі “храм”). [...] Ще дужчий став гомін. Ярмарок ніби загув, як роздратований рій. А серед того **гудіння** чую, як десь вискакує різкий голос прохача [...] [Н.-Лев., т. VII, с. 355–356]. У наведеному уривку поряд із дієсловами (*співати, задзвонити, акомпанувати*), іменниками (*дзвін, гомін, голос*) та словосполученнями (*співи лірників, гудіння серед натовпу, гудіння лір, благання старців, голосний плач, гудіння ярмаркове, ярмарок загув*), у яких реалізується семантика звучання, конкретно-чуттєва (зорова, звукова) семантика зосереджується і в порівнянні фольклорного характеру *як роздратований рій*. На активне використання І. Нечуєм-Левицьким порівнянь звертає увагу С. Я. Єрмоленко. За її спостереженнями, в мові письменника “об’єктами часто вживаних порівнянь виступають реалії сільського життя, побуту, рослинного і тваринного світу” [2, с. 127]. При цьому дослідниця наводить ще й такий приклад: *Під вербами чорніла велика купа людей, неначе великий рій вийшов з вулика та й сів під вербою* (І.С.Нечуй-Левицький. Твори : в 4 т. – К., 1956. – Т. 1. – С. 78).*

Не частотні в мові письменника і слова *гул* та *стугоніння*, кожне з них трапляється у досліджуваних текстах лише один раз, пор.: *Пішов **гул** по лісі і розлився по долині срібною луною* [Н.-Лев., т. III, с. 352]; *Застугонів поїзд, неначе от-от мала трястись земля. **Стугоніння** все більшало й наближалось* [Н.-Лев., т. VIII, с. 170].

Група іменників-синонімів із значенням **‘сукупність різноманітних, переважно незлагоджених звуків’** у мовотворчості письменника представлена стилістично нейтральними лексемами *шум, гомін*. Серед названих лексичних одиниць найчастотніше слово *шум*, яке в текстах І. Нечуя-Левицького вживається 39 разів у значенні **‘сукупність різноманітних звуків, які швидко змінюються за частотою і силою; глухі звуки, що зливаються в одноманітне незлагоджене звучання’** [СУМ, т. XI, с. 561]. Напр.: *Тільки десь далеко за стінами було чути глухий шум, неначе там палало полум'я в печі або клетотів окріп в казані* [Н.-Лев., т. IV, с. 75]; *Вона [Олеся] ждала Казанцева, – коли це їй здається, що ліс шумить, а через шум десь далеко загуркотів віз та все наближається до корчми* [Н.-Лев., т. IV, с. 214]; *В покоях було тихо, анічирк! було ще тихіше й мертвіше після дощового шуму, клетоту та плескоту* [Н.-Лев., т. VIII, с. 108]. Але *шум* – це й **‘безладне звучання багатьох голосів’**. У цьому значенні названий іменник у художніх текстах письменника використовується значно частіше: зафіксовано 63 відповідні слововживання. Пор.: *Вона [юрба молоднечі] одразу сповнила старі просторні, але мертві покої шумом та гамом* [Н.-Лев., т. II, с. 321]; *Піднявся шум та гам, яким звичайно кінчаються усі громадські збори* [Н.-Лев., т. IV, с. 41]; *В мертву хату влетів шум, гам, розмова живих людей, ворушіння живого життя* [Н.-Лев., т. II, с. 79]. Далі слід назвати і таке значення лексеми *шум*, як **‘різноманітні звуки якогось населеного пункту’** (зафіксовано 5 випадків уживання). Зазначену семантику слово *шум* виявляє в контекстах, що розкривають або позитивне ставлення автора-оповідача до зображуваного міста: *Місто налинуло в тихий степовий куточок, нанесло свого шуму, гаму, привезло й міську біганину, міське вештання, сміх, жарти, залицання і збудило пишний польовий закуток* [Н.-Лев., т. V, с. 190]; *Внизу за парпетом бульвару, з садка, що розрісся по терасі, заблищали газові ріжки. [...] Скрізь світ, блиск, шум, гам, гомін, веселість!* [Н.-Лев., т. V, с. 142]; або негативне сприймання міста персонажами: *Не був він [Уласевич] одлюдком по своїй вдачі, але й не любив шуму та гаму великих міст* [Н.-Лев., т. VIII, с. 318]; – *Ой, я дуже рада, що втекла з Петербурга. Мені дуже остогид той завсідній шум, гам, той натовп на вулицях, в театрах, ті завсідні гості, що занадилась до нас* [Н.-Лев., т. IX, с. 32]. Характеристичну функцію у зображенні життя у великому місті виконують також структури з синонімами-іменниками *гук, гармидер*, які активізуються в наступному міні-тексті: *Вперше, серед веселого натовпу городян, він [Яким] побачив, що Зося непридатна до самотнього, тихого життя, що її удача лине туди, де багато людей, багато міського гуку, гармидеру, де музики вигравають, а паничі роєм в'ються коло панянок* [Н.-Лев., т. I, с. 252].

Що ж до конкретного вживання лексеми *гомін*, то це слово із значенням **‘безладний шум’** у текстах письменника трапляється лише тричі. Пор.: *Усі рушили з млина, діти неначе посипались з гори од ківшів по сходах. В млині піднявся гомін. Вода й справді вже затопила половину греблі [...]* [Н.-Лев., т. VI, с. 205]; *Спить вона [Марина] вічним сном; не бачить, як світить сонце на небі, не чує міського гомону, шуму* [Н.-Лев., т. I, с. 101]; *По всій торговлиці скрізь гам та крик неуялений! Гомін стоїть густий, неначе десь поблизу шумить та реве водоспад* [Н.-Лев., т. VII, с. 358]. Останній наведений приклад демонструє одну з характерних ознак індивідуального стилю письменника – розгортання синтаксичної конструкції підрядним порівняльним реченням, за допомогою якого створюється художньо-словесний зображальний комплекс. Саме такий комплекс дає змогу відтворити конкретно-чуттєву картину, побудовану на зорових і звукових відчуттях. У художніх творах І. Нечуя-Левицького реалізується ще одне значення лексеми *гомін* – **‘звучання розмови’**. Із цією семантикою зазначене слово в мові автора вживається 51 раз та активізується у контекстах, де функціонують інші лексеми із подібною, близькою семою. Напр.: *Гості стали сміливіші, розворушились, почали під той шум та гомін розмову* [Н.-Лев., т. VI, с. 168]; *За столом чувся гомін, шум, весела розмова, яку може провадити тільки молодіж...* [Н.-Лев., т. VI, с. 88]; *Шляхтичі пили й гомоніли. Вони й забулись, що за столом сидять князь та княгиня. Вітер шелестів листом, гоїдав гіллям, але шум та гомін перемагав і заглушував той шелест листу* [Н.-Лев., т. VII, с. 104].

Лексико-семантичний варіант іменника *шум* у досліджуваних текстах засвідчують ще й такі іменники-синоніми: *шелест, шелестіння*. Повну перевагу серед зазначених слів письменник надає лексемі *шелест*, яка в його творах із значенням

‘легке шарудіння, шерех; глухий шум’ фіксується 38 разів. У своєму прямому, номіна- тивному значенні назване слово виступає в контекстах, що унаочнюють внутрішній стан персонажів, їхнє буденне життя, пор.: *Найменший шелест розлягався по усіх мертвих покоях, неначе в склепах під землею, і тривожив Тодозю* [Н.-Лев., т. VII, с. 203]; *Вона [Галя] була схожа на маленьку пташку, що вся насторожилась злетіть з гілки, почувши небезпечний шелест між листям* [Н.-Лев., т. II, с. 169]; *Гризельда почувала, ніби вона стоїть сама, а проти неї стоїть тільки один він [Єремія], а кругом його порожній простір без людей, без світа, без повітря, без шелесту двірської ворухні* [Н.-Лев., т. VII, с. 36]; *Таїса голосно промовляла слова молитви, неначе читала їх на криласі в церкві, як десь далеко почувся шум та ніби шелест* [Н.-Лев., т. VIII, с. 265]. Це ж слово автор уживає і тоді, коли потрібно зма- лювати пейзаж, відтворити звуки природи, напр.: *Зелений неглибокий Дунаєць бистро плине все ніби з гори, переливаючи свої хвилі по камінні, і своїм тихим шумом, ніби шелестом, звеселяє мертву тишу в долині* [Н.-Лев., т. IV, с. 355]; *Хвилі тихо шелестіли, котячись на берег по дрібних камінцях. [...] В тиші полилася пісня голосна; пішла луна поміж скелями, полилась по морі, заглушила шелест хвиль* [Н.-Лев., т. V, с. 289].

Слово *шелест* в індивідуальному словнику І. Нечуя-Левицького використову- ється не тільки в прямому, а й у порівняльно-образному значенні, напр.: – *А виклич мені батька, та тільки так, щоб твоя мачуха не почувала,– говорив Шмуль солодким, тихим, як шелест, голосом* [Н.-Лев., т. IV, с. 17]; – *Князь гуляє! князь гуляє! – тихо пронісся між рядами гомін, як шелест листу* [Н.-Лев., I, с. 316]; *І знов тиха пісня, як шелест листу, пішла по монастирі* [Н.-Лев., т. II, с. 18]; *А дума за думою ворухилась в її душі, як тихий шелест абрикосового листу од вечірнього морського подиху на сухий берег* [Н.-Лев., т. V, с. 210]. Як бачимо, наведені одно- і багатокомпонентні порівняння, до складу яких входить іменник *шелест*, дають змогу глибше передати враження, викликані звуковими подраз- никами, у зорових асоціативних образах.

Коли письменникові потрібно передати звуки, утворювані дією за значенням *шелестіти*, тоді він звертається до іменника *шелестіння*. Хоч назване слово в мові І. Нечуя-Левицького не частотне: зафіксовано лише 2 випадки уживання цієї лексики, проте в 11-томному *Словнику української мови* вона ілюструється таким авторським контекстом, пор.: *Ні шелестіння довгих суконь, ні слова привітання не розбуркали, не ожавили Лемішковського* (Н.-Лев., т. I, 1956, с. 169), [СУМ, т. XI, с. 437].

Отже, мова художніх творів І. Нечуя-Левицького демонструє розгалужену систему синонімічних відношень як між окремими лексичними одиницями, так і між образними словосполученнями, що містять сему ‘звук’. Метафоричне зображення звукових образів – характерна ознака ідіостилю І. Нечуя-Левицького.

Література

1. Єрмоленко С. Я. І. Нечуй-Левицький: портрет, пейзаж / С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька // Українська мова і література в школі. – 1988. – № 10. – С. 61–65.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
3. Їжакевич Г. П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г. П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1 : Дожовтневий період. – 1958. – С. 435–455.
4. Муромцева О. Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови / О. Г. Муромцева // 3 історії української літературної мови. Вибрані праці. – Х., 2008. – С. 149–161.
5. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : у 10 т. / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наукова думка, 1965. – Т. 1–9.
6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
7. Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 173–197.
8. Словник синонімів української мови : в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наукова думка, 2001.
9. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

УДК 811.161.2'42–31.09 І.Франко

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ІВАНА ФРАНКА (ОНТОЛОГІЧНІ, ГНОСЕОЛОГІЧНІ, АКСІОЛОГІЧНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ТЕРМІНИ)

Новоставська О. І.

Статтю присвячено дослідженню лексико-семантичної характеристики онтологічних, гносеологічних, аксіологічних та праксеологічних термінів у працях Івана Франка.

Ключові слова: філософський термін, терміносистема, онтологія, гносеологія, аксіологія, праксеологія.

В статье исследуется лексико-семантическая характеристика онтологических, гносеологических, аксиологических и праксеологических терминов в работах Ивана Франко.

Ключевые слова: философский термин, терминсистема, аксиология, гносеология, аксиология, праксеология.

The article traces lexico-semantic characteristics of axiological, gnoseological, ontological and praxeological terms in Ivan Franko's works.

Key words: philosophical term, system of terms, axiology, gnoseology, ontology, praxeology.

Ф. П. Філін стверджує, що об'єднання слів, які базуються не на лексико-семантичних зв'язках, а на класифікації самих предметів і явищ, можна назвати тематичними словниковими групами [4, с. 526]. На думку мовознавця, у межах тематичних об'єднань існують лексико-семантичні групи слів. Спільне між тематичними і лексико-семантичними групами слів полягає у тому, що і ті, й інші виражають об'єктивну дійсність. Тематична співвіднесеність – один (але не єдиний) критерій виділення лексико-семантичної групи слів. Різниця між цими типами лексем виявляється у тому, що лексико-семантичні групи слів – це продукт законів і закономірностей розвитку лексичної семантики мови, тоді як тематичні групи слів – це сама їх наявність або відсутність у якій-небудь мові. Зміст і наповнення тематичних груп залежать тільки від рівня знань того чи іншого народу, від уміння класифікувати явища дійсності, які отримали свої словесні позначення [4, с. 528].

Терміносистема, як і система загальноновживаної лексики, поділяється на тематичні групи залежно від класифікації філософських дисциплін та вчень.

Хоча класифікація термінів у науці непостійна, вона змінюється залежно від розвитку і вдосконалення наукових знань. Ми спробуємо здійснити власний поділ філософської термінології І. Я. Франка за окремими тематичними групами.

Як стверджує Г. Ф. Ракшанова, "значення терміна, як і значення будь-якої лексичної одиниці, – продукт розумової діяльності людини, воно пов'язане з редукцією інформації людською свідомістю, з такими видами розумових процесів, як порівняння, класифікація, узагальнення, тому воно має узагальнювальний характер. Але семантика терміна має свою (хоч і подібну) специфіку порівняно з лексичним значенням загальноновживаних слів" [2, с. 198].

Філософська терміносистема І. Я. Франка настільки семантично різноманітна, що функціонує в різних стилях, слугуючи засобом висловлення філософського змісту високого рівня теоретичності. Зрозуміло, насамперед у науковому і публіцистичному стилях. Відтак існують особливі вимоги до термінів – елементів цієї системи, які детермінують специфічність їх семантики.

У творах І. Я. Франка зафіксовано понад 1000 філософських термінів, що пов'язані практично з усіма розділами цієї науки й відбивають стан та різноманітні проблеми розвитку філософської наукової термінології в українській літературній мові др. пол. XIX – поч. XX ст. Більшість із них функціонує й у сучасній науковій мові.

Відповідно до структури предмета й основної проблематики філософії, у філософській терміносистемі І. Я. Франка виокремлено основні тематичні групи (далі ТГ) філософських термінів.

Онтологічні терміни

Онтологія – вчення про першооснови буття, найзагальнішої властивості всього суцього (і матеріальні речі та ідеї, і цінності мають буття й об'єднуються людиною в єдиний світ), буття як об'єктивного існування на противагу фантому, ілюзії.

Походження філософських термінів, що позначають онтологічні категорії, із загальнонародних мов спричинилося навіть до того, що окремі представники філософії неопозитивізму, які часто порушують питання про становлення тієї чи іншої наукової дисципліни до вироблення її метамови, відмовляють філософії у праві вважатися науковою дисципліною, оскільки філософія оперує лексемами звичайної, а не термінологічної мови [6, с. 23].

Серед онтологічних термінів, які використовує в науковому мовленні І. Я. Франко, виділено термінолексеми на позначення таких метакатегорій, як *буття, світ, простір, час, причина* тощо, наприклад: *“В досить широкім обсягу знання, прецінь завжди спотикає границю, поза котрою стає одностороннім, тісним і абстрактним і губиться в безконечних суперечностях, позаяк за поєдинчими предметами не довиджує їх зв'язку, за їх супочивком забуває про рух, за їх **буттям** – про повстання і щезання, – сказати попросту, – позаяк за деревами лісу не видить”* [3, т. 45, с. 471]; *“Правда, до повного здійснення тої велетенської революційної думки, яка міститься в рухомій літері, було ще далеко, і навіть нині декому, хто вузько бачить **простір**, вона здається ще незмірно далекою”* [3, т. 45, с. 30]; *“Так само, як і всі їх попередники, не могли й великі мислителі 18 віку переступити ті границі, які покпали їм **час** і обставини, серед котрих вони жили”* [3, т. 45, с. 468].

Онтологічна категорія *буття* тісно пов'язана із поняттям *світ*. Світ як реальність охоплює всю дійсність: природу, суспільство, людину. Категорія *буття* синтезує в собі основні філософські ідеї про існування світу.

Отже, й онтологічні терміни структуровано відповідно до того, що саме означає категорія *буття*:

1) терміни на позначення буття природи – живої й неживої (*буття речей, фізичних процесів*);

2) терміни на позначення ідеального (духовного) буття;

3) терміни на позначення буття людини, яке поєднує в собі індивідуальне буття і буття суспільства (місце людини в системі суспільних відносин).

Серед онтологічних термінів, які трапляються у філософській метамові наукових праць І. Я. Франка, можна виокремити усі ці тематичні групи.

До групи лексем на позначення буття природи належать терміни *початок, кінець, момент, життя, матерія, субстанція, безконечність, безмежність, вічність, смерть, дійсність, існування (естування), субстанція* тощо, наприклад: *“Той великий щасливий поворот історичної науки дав **початок** новій її галузі – так званій історії культури чи історії розвитку народів”* [3, т. 45, с. 25]; *“Завершення і **кінець** тої новішої німецької філософії становить систем Гегеля”* [3, т. 45, с. 473]; *“Пробуйте ви доказувати йому, що з нічого не може бути нічого, що **матерія** не може повстати з нематерії, а організм не може безпосередньо повстати з неорганічного тіла, – він буде на вас дивитися як на еретика і скаже вам з найбільшою певністю і не підозріваючи ані разу трудностей питання, що бог сотворив світ із нічого, а чоловіка з глини”* [3, т. 45, с. 277].

До групи слів на позначення ідеального (духовного) буття можна зарахувати терміни *свідомість, рефлексивна свідомість, суб'єктивна свідомість, дух, ідея* тощо, наприклад: *“Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осушення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої **свідомості** того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки”* [3, т. 45, с. 285]; *“Отже, вперед, браття, на стрічу тій **ідеї** вселюдського братерства і всемірної любові!”* [3, т. 45, с. 412].

До групи лексем на позначення буття людини належать терміни *страждання, ілюзія, фантазія* тощо. Наприклад: *“Це хитке й бліде уявлення не задовольняло*

неосвіченої і твердої натури людей: за **страждання в житті, за нестатки й боротьбу на цьому світі обіцяли людям забуття всіх земних справ після смерті**” [3, т. 45, с. 15]; “*Ми тепер знижуємо плечима, слухаючи про нечувані труднощі і напругу, що їх нерідко мусили переборювати ці люди, доходячи своєї мети, яка в кінці виявлялася нулем, ілюзією*” [3, т. 45, с. 31].

Отже, онтологічні терміни у філософському мовленні І. Я. Франка представлені досить широко. Більшість із них без семантичних та граматичних змін увійшли до сучасної української терміносистеми.

Гносеологічні терміни

Проблема пізнання завжди була актуальною. І. Я. Франка як багатогранного вченого та мислителя не могли не цікавити гносеологічні питання. Адже одним з основних завдань науковця є пізнання суті певних предметів і процесів.

Багатогранність наукового доробку І. Я. Франка вимагає створення відповідної поліструктурної системи гносеологічних термінів. Серед розмаїття філософської термінології письменника можна виокремити такі групи гносеологічних термінів:

1) терміни на позначення результатів пізнання: *результат, образ, знак, дефініція, знання, теорія, досвід, пам'ять, правда* (у значенні “істина”) тощо. Наприклад: “*Але сесь погляд, хоть і зовсім правдиво схоплює загальну ціху всіх явищ, не вистачає, однако ж, до вияснення подрібностей, з котрих зложений той загал явищ; а доки сього нема, доти й цілий загальний образ для нас не ясний*” [3, т. 45, с. 470]; “*Розложення природи на поєдинчі частки, поділ різних природних явищ та творів на певні пласи, прослідження нутра органічних тіл і їх різnorodної будови – се все були підвалини огромого поступу, який зробило знання природи в послідніх чотиреста її літах*” [3, т. 45, с. 471];

2) терміни на позначення форм пізнання: *уява, поняття, думка (мисль), розум (ум), самопізнання, мислення, думання, перцепція, сугестія, рефлексія* тощо, наприклад: “*Для метафізика всі предмети і їх образи в нашій думці, т. є. поняття, – се окремішні, сталі, нерухомі, раз і навсігди дані предмети висліду, і висліджувати можна їх одно почерез друге і одно без другого*” [3, т. 45, с. 471]; “*З цього випливає, що природа і її закони не можуть бути предметом дослідження і пізнання людини, що її розум повинен звертатися сам до себе, роздумувати про вищі предмети, про цноту, кохання і т. д., – і якнайменше втручатися до бруду цього світу, ілюзій і неправди*” [3, т. 45, с. 31].

Гносеологічні терміни в метамові філософських праць І. Я. Франка є одними з основних структурних елементів наукового тексту. Терміни цієї ТГ допомагають зрозуміти об'єкт пізнання наукових творів автора, з'ясувати методи та засоби пізнання, використовувати письменником, та разом із ним отримати певний результат пізнавальної діяльності.

Аксіологічні терміни

Аксіологія – це загальна філософська теорія вартостей (як матеріальних, так і духовних), що включають у себе й етичні та естетичні цінності. Тому в структурі філософського знання аксіології (як загальній теорії вартостей) логічно підпорядковані етика та естетика (як філософські теорії конкретних вартостей – відповідно морально-етичних та художньо-естетичних). Хоча іноді ці дисципліни сьогодні тлумачать як окремі науки, вони завжди були частиною філософії і досі зберігають філософський характер. Так, саме як філософські дисципліни етику та естетику – відповідно як філософську науку про мораль (добро і зло) та філософську науку про сутність краси (вияви прекрасного у людині, природі та мистецтві) – визначають у сучасних спеціальних словниках та довідниках (пор.: [1, с. 63, 64; 5, с. 78–79, 82–83]).

Тож розглянемо етичні та естетичні терміни в контексті філософської терміносистеми І. Я. Франка.

У філософському мовленні І. Я. Франка, зокрема, виокремлено такі семантичні групи етичних термінів:

1) терміни на позначення категорій моральної свідомості: *добро, зло, щастя, мораль, догматична мораль, доктрина, Бог, свобода, справедливість* тощо. Наприклад: “*... таке явище неминуче в житті всіх народів аж до того часу, коли високий розвиток культури навчить людей бути чесними не під впливом кари й нагороди, а заради самого добра*” [3, т. 45, с. 14–15]; “*Єднаймося, щоб зло викоренити, а добро залишити*” [3, т. 45, с. 57]; “*А втім, взагалі знищення релігії і культу*

богів не стільки є лихом само по собі, скільки тому, – і то більшим, – що приносить занепад **моралі** і жажливий крах державного ладу” [3, т. 45, с. 14];

2) терміни на позначення моральної самосвідомості: *вина, гріх, грішність, моральність, воля, добра воля, егоїзм, світогляд, совість, сумління, релігійність* тощо. Наприклад: *... ваше змагання до церковної автономії єсть нашим найбільшим **гріхом**; в церкві католицькій не повинно бути ніяких сепаратизмів, ніяких відрубних становищ, ніяких автономій*” [3, т. 45, с. 227]; *“А друге питання: що ж робити священикові, коли якийсь розказ власті, якийсь закон він признає несправедливим, незгідним зі своїм **сумлінням**?”* [3, т. 45, с. 385]; *“**Совість, моральність, релігія** тонули і щезали ще зовсім в мраці церемоній, і аж звільна почали з неї виділюватись, різницюватись”* [3, т. 45, с. 109];

3) терміни на позначення категорій етичної діяльності: *виховання, віра, вірування, кара, толеранція* тощо. Наприклад: *“Вони витвір **виховання, школи,** окружаючих обставин і силою приноровлення до тих обставин мусили втиснутися в ту мертвлячу форму, котру найшли вже готовою”* [3, т. 45, с. 150]; *“Переконавання, що наш час ліпший від віків попередніх, що люди освіченіші і лагідніші, що всюди стрічаємо більше **толеранції** і гуманності, що принципи дружності, взаємного пошанування і любові ненастанно змагаються і вкоріняються чимраз більше, се переконання кожний поділяє і кожний висказує”* [3, т. 45, с. 167]; *“Про суд і **кару** в тих Христових етичних науках не чуємо нічого, а навпаки, виразно чуємо “не судіть”* [3, т. 45, с. 394];

4) терміни на позначення категорій моральних відносин: *ласка Божа, любов, симпатія* тощо. Наприклад: *“Сю увагу огниста муза Шевченкова перемінила в завзяту проповідь гуманізму, свободи та **любові** до тих мас, у гіркі докори на їх гноблення та кривдження з боку “братів”* [3, т. 45, с. 424]; *“Не кажемо вже про старинних, у котрих політичні й суспільні **симпатії** та антипатії видні на кождім кроці, – але возьмім новіших, возьмім тих самих німців”* [3, т. 45, с. 76].

У терміносистемі І. Я. Франка структура філософсько-естетичних термінів виглядає так:

1) терміни на позначення естетичних метакатегорій: *гармонія, дисгармонія, краса (красота), артистична вартість, естетична міра* тощо. Наприклад: *“Вони пронизані ще не зів’ялим, свіжим і отим вічно юним еллінським генієм, тією самою моральною силою й **гармонією**, яка надихнула творіння Гомера, Есхіла, Софокла і багатьох інших геніальних письменників античності”* [3, т. 45, с. 9]; *“Дехто додає ще, що нерівність межі людьми все мусить бути, бо ж сама природа не творить людей рівними; одним дає більше здоровля, сили, **красоти, здібності, а другим менше”*** [3, т. 45, с. 324];

2) терміни на позначення категорій естетичної діяльності: *штука (красна), звичай, культурне життя* тощо. Наприклад: *“Із сього погляду, Толстой виступає також против високої науки і против так званого панського письменства та **штуки** (малярства, різьби, музики та пишних будинків), бо все те для московського мужика зовсім непотрібне і на все те мужика здирають і примушують до надсильної праці”* [3, т. 45, с. 324]; *“Як політик він до кінця життя лишився тим, чим був при виїзді з Росії – gente Ukrainus, natione Russus; Росія як політична цілість була дорога йому головно задля тих задатків духової **культури**, які бачив у ній”* [3, т. 45, с. 430];

3) терміни на позначення категорій естетичної свідомості: *естетичний ідеал, естетична оцінка, естетичні почуття, чуття естетичного уподобання, естетичний смак* тощо. Наприклад: *“З другого боку, не вдаючися ні в яку полеміку, я бажав показати Драгоманова продуктом певного часу, певної соціологічної школи і зазначити, що в його духовій спадщині цінне і тривке для нас, а де ми, поперті силою розвоєвих обставин, мусимо вносити поправки в конструкцію його політичних і суспільних **ідеалів**”* [3, т. 45, с. 432]; *“Підійшла пора для всесторонньої, об’єктивної **оцінки** його бачення і його ідей”* [3, т. 45, с. 424];

4) терміни на позначення категорій гносеології мистецтва: *образ, герой* тощо. Наприклад: *“Викладемо в кількох словах найважливіші риси часів, що передують винайденню друку, бо лише ясний **образ** тих часів дасть нам належне уявлення про величезну важливість того винаходу”* [3, т. 45, с. 28]; *“Між іншим, греки взялися також за критику старих богів і **героїв**”* [3, т. 45, с. 11];

5) терміни на позначення категорій семіотичного та структурного аналізу мистецтва: *знак, композиція, міф* тощо. Наприклад: “Аж коли чоловік почав жити громадами, показала у нього потреба постійного порозуміння у всяких речах і виробився систем таких голосових **знаків**, котрих значіння не раз було чисто умовлене, т. є. голос сам собою не виражав нічого, а тільки люди мовчки згодилися, що він має значити *те й те*” [3, т. 45, с. 104]; “Його твори, можливо, на перший погляд роблять враження певного недбальства щодо форми і **композиції**, але коли їх прочитати вдруге і втретє, вони здаються значно кращими й досконалішими, ніж при першому читанні, що, власне, і є ознакою досконалого твору” [3, т. 45, с. 9];

6) терміни на позначення категорій психології мистецтва: *геній, талант, фантазія, уява, вітхнення* тощо. Наприклад: “Але є такі роди праці, що вимагають окремого приготування, довголітньої науки (приміром, учительство), а іноді й науки і вправи і пильності для них замало, коли нема вродженого **таланту**” [3, т. 45, с. 338]; “... щоб воно могло вийти в Ваші серця як могутній імпульс до нового життя, як **вітхнення** до нової праці, до перебудови Вашого власного “я” відповідно до нового світогляду” [3, т. 45, с. 401];

7) терміни на позначення категорій онтології та морфології мистецтва: *твір* тощо. Наприклад: “Цей **твір**, безперечно, належить до найкращих творів Лукіана...” [3, т. 45, с. 22];

8) терміни на позначення категорій теорії естетичного виховання: *естетичні правила, кодекс естетичний, естетична догматика* тощо. Наприклад: “Чи ж на вступі XIX в. не блисли як два величезні метеори два наскрізь новочасні геніальні поети – Шеллі і Байрон, оба – величні індивідуальності, свободні від пут традиції, високі революційні уми, революційні, власне, для свого часу тим, що ламали лід заскорузлої традиції і **естетичної** та й усякої іншої **догматики**?” [3, т. 45, с. 292].

Естетичні погляди І. Я. Франка еволюціонували від спрощеного розуміння соціальної заангажованості мистецтва та позитивістської редукції художнього процесу (“науковий реалізм” як художній метод) до обґрунтування ідейності художнього твору як естетичного виразу творчої індивідуальності автора.

Терміни ТГ “Терміни естетики” надзвичайно широко представлені у філософському мовленні Каменяра. Це пояснюється насамперед тим, що І. Я. Франко як багатогранний науковець у своїх філософських трактатах використав власні напрацювання з мистецтвознавства, культурології, літературознавства, фольклористики та інших галузей, що тісно пов'язані з естетикою.

Праксеологічні терміни

Праксеологія – це програма комплексних наукових досліджень умов, засобів і принципів ефективної та якісної людської діяльності. Праксеологічні терміни використовують для позначення видів та методів діяльності, систем організації трудових колективів, принципів функціонування і правил управління трудовими колективами, критеріїв продуктивності праці тощо.

Досліджуючи людську діяльність, зокрема літературну, літературно-критичну творчість, економічні, філософські та інші напрацювання суспільства, І. Я. Франко вживав чимало праксеологічних термінів. Серед них можна виокремити:

- терміни на позначення видів людської діяльності: *ділання, діяльність, духовна діяльність, праця, спільна праця, творчість* тощо. Наприклад: “Та й поки що постійні війська, з одного боку, пожираючи огромні гроші, доводять робучий люд до чимраз більшої бідності, доруйнують дрібну власність, а з другого боку, не згірше фабрик привчають той люд до дружності, до спільного **ділання** і товаришування, до спільної і неустрашимої боротьби” [3, т. 45, с. 133]; “Правда, ми віримо твердо в житненість нашої народності і віримо також, що щира патріотична **праця** нашої убогої і нечисленної, але бодрим духом перейнятої інтелігенції около піднесення і просвічення народу мусить принести свої плоди і скріпити наше народне становище” [3, т. 45, с. 231];

- терміни на позначення методів ефективної діяльності: *організація, поділ праці, роздроблення праці, спеціалізація, спосіб продукування* тощо, наприклад: “Головна різниця між диким і цивілізованим чоловіком, різниця, з якої виплили всі інші, се **поділ праці**” [3, т. 45, с. 316]; “Велика **спеціалізація** роботи влегшувала кожному й невміючому швидко вивчитись їй, фабриканти навіть радше приймали

людей не ремісних, бо їм менш могли платити, їм ішло не про те, щоб удержати свої виробы в високих цінах; противно, чим дешевше вони могли продавати їх, тим більшого могли надіятись відбуту, т. є. і більшого зиску” [3, т. 45, с. 128].

Праксеологічні терміни у філософському мовленні І. Я. Франка хоча і займають порівняно незначне (у кількісному плані) місце, та все ж підтверджують, що для мислителя кін. XIX – поч. XX ст. теорія продуктивної людської діяльності була актуальною. Недарма І. Я. Франка називають “філософом праці” (Л. М. Луців).

Література

1. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрушенко. – Львів : Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2009. – 264 с.
2. Ракшанова Г. Ф. Семантичні особливості науково-технічного терміна / Г. Ф. Ракшанова // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць / відп. ред. Л. О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 198–201.
3. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наук. думка, 1976–1986.
4. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Филин // Езиковедски изследованя в чест на акад. Стефан Младенов. – София : Издание на Българската академия науките, 1957. – С. 523–538.
5. Хамітов Н. Філософський словник. Людина і світ / Хамітов Н., Крилова С. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.
6. Харитоновна Т. А. Джерела філософської термінології : монографія / Т. А. Харитоновна. – К. : Наук. думка, 1992. – 112 с.

УДК 811.161.2'06'373

ТРАДИЦІЇ ПИТОМОГО ТЕРМІНОТВОРЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**Пугач В. М.**

У статті проаналізовано шляхи розбудови терміносистеми сучасної української літературної мови, творення термінів на національному ґрунті, досліджується термінологія філологічних праць І. Качуровського.

Ключові слова: термін, терміносистема, термінофонд, філологічна термінологія І. Качуровського.

В статье рассматриваются пути формирования терминосистемы современной украинской литературы, творения терминов на национальном основании, исследуется терминология филологических работ И. Качуровского.

Ключевые слова: термин, терминосистема, терминофонд, филологическая терминология И. Качуровского.

The article analyses ways of building up system of terms in Modern Literature Ukrainian, coining terms by employing authentic stems, the terminology concerning I. Kachurovski's philological articles.

Key words: terms, term system, term fund, I. Kachurovski's Philological Terminology.

Тенденції розвитку сучасної української терміносистеми, проблеми співвідношення питомого й чужого в науковій мові не втрачають своєї актуальності. Їм присвячено науковий доробок дослідників Т.Панько, І. Кочан, В. Пілецького; шляхи формування національно-мовної ідентичності українського термінофонду, зокрема філологічного, розглядають В. Деркач, О. Масликова [8, с. 194]. Проблема вибору національної чи чужомовної назви на позначення наукового поняття є актуальною ономазіологічною проблемою термінології. Десять років тому питома вага термінів іншомовного походження становила в середньому близько 40 відсотків [5, с. 4].

Як відомо, значна частина термінів сучасної української літературної мови є чужомовними запозиченнями різних періодів, які, на думку мовознавців, мають свою специфіку в зіставленні з ходом запозичення термінологіїв інших європейських мовах: Формування її відбувалося під впливом російської та польської мов [5, с. 4]. Зокрема, успадкована за зразком російської мови (так звана спільносхідно-слов'янська) традиція активного вживання чужих мовних норм у науковому стилі засвідчена в усіх відповідних розділах підручників і в статтях від 30-х рр. ХХ ст. і донині. Ще 1923 р. О. Курило в "Увагах до сучасної української літературної мови" констатує, що українська наукова мова того часу "мало нагадує народню мову", вона "намагається йти шляхом російської наукової мови" з її здебільшого важким, далеким від народного складом речення [6, с. 6].

Кодифікація запозичень, що декларується правописом, має ґрунтуватися на інтралінгвальних засадах: "Державна мова повинна мати стійкий правописний кодекс, якого мусять дотримуватися всі громадяни держави й друковані органи. Правописні варіанти, а тим паче – різні правописні системи – не дозволено навіть у найдемократичніших країнах світу" [9, с. 243].

Таким чином, знову постають проблеми щодо права на існування запозичень-термінів загалом; за умови існування – їхня пропорційність питомій лексиці; їхня толерантність щодо питомої лексики; витіснення їх питомою лексикою; коректність цих процесів на інтралінгвальному та міжмовному рівнях, а також наслідки на екстралінгвальному; наскільки актуальним є прогноз щодо майбутнього української термінології: замкнутися у своєму вузькому національному колі чи, навпаки, дати простір чужомовним словам? [5, с. 4].

Чужомовних запозичень українська наукова мова традиційно ніколи не уникала, часто засвідчуючи внутрішньомовними змінами наслідки зовнішньополітичних процесів ідеологізації. Якою ж є та межа й та золота пропорція між безмежним

потокот запозичень і здатністю мови до самозбереження, самозахисту своїх питомих дериватологічних законів? Чи мова повністю абсорбує ці слова у свою систему, чи, навпаки, відштовхує їх, намагається знайти для них відповідні аналоги на національному ґрунті [5, с. 6].

Протягом перших десятиріч ХХ ст. українська мова пройшла шлях, який в інших народів тривав сотні років. Найбільш інтенсивне опрацювання її правописної системи розпочалося в короткий період державності України, сягнуло своєї вершини 1928 р. й урвалося 1933 р. Ця лакуна почала заповнюватися лише з 1990–1993 рр., і тому “загалом ми й досі на Україні послуговуємося лише частково зміненим “Українським правописом” 1960 р.” [9, с. 243].

У 20-ті рр. ХХ ст. Інститут української наукової мови уклав понад 30 термінологічних словників за новим українським правописом [1, с. 876]. Правописні зміни охоплювали насамперед запозичену лексику. “Український правопис” 1928 р. загалом виявився найбільш удаюю спробою виробити єдині українські правописні й пунктуаційні традиції: “Він кодифікував фонетичні й морфологічні структури української писемно-літературної мови” [9, с. 266].

Офіційною мотивацією наступних (1933) деструктивних змін у правописі стало нібито громадське незадоволення заскладними мовними правилами, а істинною причиною – боротьба з українським націоналізмом. Українська мова стала знаряддям у руках політиків, почала виконувати невластиву їй функцію політичного маркера, тавра для українських патріотів, що трималися рідного слова: “Заборона правопису 1928 р. – одна з ланок репресій проти української культури, проведена в час розпаду голодомору” [9, с. 275]. У наступні десятиріччя, зокрема в передмові до “Українського правопису” 1960 р., було прямо задекларовано завдання ліквідувати розбіжності між українською та російською правописною системами, що стало вироком для української самототожності, ментальності й тривало до 90-х рр. ХХ ст., коли було повернено окремі питомі українські мовні норми; проте системний перегляд норм українського правопису не відбувся [9, с. 27].

Сучасні українські дослідники зауважують важливу роль особистостей українських науковців у процесі творення засад українського термінотворення: “Страх українського вченого перед українською мовою породжується не тільки боязню не дотримувати норм, а й невмінням або й небажанням засвоювати її засоби, щоб перекодовувати новітні наукові інформаційні потоки, що пливають до нас не в рідномовній одежі. Мислення мовними кліше, відсутність опірності чужомовним словам і брак зусиль у пошуку відповідних українських мовних засобів вираження наукової думки знижує науковий потенціал українського ученого, робить його піддатливим до наукових схем та ідей, нав’язаних іззовні” [10, с. 450]. Зрештою, існує критерій мовної стійкості як універсальна соціолінгвістична характеристика [7, с. 17].

Такою особистістю, твори якої є джерелом реконструкції української питомої лексики й термінології зокрема, є постать І. Качуровського, його науковий доробок як філолога. Його життя, творчість та наукова діяльність далеко за межами України засвідчують думку про те, що “у творчому змаганні двох мов на українській території всі переваги належать тій мові, що має глибинний просторовий і часовий зв’язок із своєю землею, зв’язок настільки сильний, що його не зміг обірвати навіть тривалий терор” [7, с. 74].

І. Качуровський (народився 1918 р.) здобував освіту в часи правописної нестабільності, засвоївши й послуговуючись, однак у своїй подальшій науковій роботі нормами “Українського правопису” 1928 р. У його доробку спостерігаємо послідовне дотримання питомих норм української мови на правописному, дериватологічному, лексико-семантичному, граматичному рівнях. Цьому сприяють його поетична творчість, перекладацька діяльність, у якій він позиціонує себе неокласиком і засвідчує особливу увагу до точного й разом із тим образного слова.

За “Українським правописом” 1928 р., у працях І. Качуровського послідовно адаптовано слова іншомовного походження:

1) з грецькою літерою *θ* – питомим українським відповідником “т”: *ортографічні* склади [3, с. 62]; *мітологічний* [2, с. 17];

2) з уживанням букви *г* на позначення проривного [г'] у власних і загальних назвах: *сага* [4, с. 106]; *готична* [4, с. 106]; *фрагмент* [3, с. 104]; *Вергілій* [4, с. 147];

3) із графічною фіксацією приголосного на позначення м'якого приголосного [л']: *клясичний* [2, с. 17], *сльока* [3, с. 107], *Ірляндія, Льомбардія* [2, с. 20];

4) уникнення явища гіатусу: *адитивний* [4, с. 141]; *Аврелій, Клавдіян* [2, с. 19].

На дериватологічному рівні автор уживає питомі українські суфіксальні морфеми: -анн-: *радіопересилання* [4, с. 7]; -ист-: непаристий (*паристий*) вірш [4, с. 107]; -ов-: *опорова* [4, с. 151]; перехідні форми [3, с. 21]; п'ятистоповий [3, с. 30]; *римовий* ряд [4, с. 93].

Наукова лексика І. Качуровського образною й народною на термінологічному рівні. Наведемо приклади термінів-метафор на позначення поняття "рима": *рима-луна* [4, с. 53]; *рима гостра, м'яка* [4, с. 23]; *ланцюгова, багата, бідна, свіжа* [4, с. 97]; а також інших: *вірші з відламаними кінцями* [4, с. 26]; *прозорість і напрозорість мови* [4, с. 17]; *мови прозорі, середньої прозорості, непрозорі* [4, с. 10]; терміна-метонімії *тракторна* (пролетарська) *поезія* [4, с. 20].

Доробок І. Качуровського повертає нам наукову українську лексику початку ХХ ст., сформовану за питомими дериватологічними моделями. Сфера функціонування багатьох таких лексем катастрофічно звужувалася або й утрачалася протягом 30–80-х рр. того самого століття: *зудар* однакових приголосних [4, с. 23]; автори користуються *пересадним накопиченням ... звуків* [4, с. 21]; *свобідний* вірш [4, с. 97]; *почвірний* поділ [3, с. 17]; *щаблі* наголошеності [3, с. 18]; *підпирати* прикладами [3, с. 22]; *рахуба* проводиться не до останнього наголосу [3, с. 61]; звуки ... мають *зупадати* [4, с. 95]; *відтято* склад; *відтинання* [4, с. 161].

Образність наукової мови І. Качуровського посилюється активним уживанням оказіональної лексики: *звуквартість* вірша [4, с. 72]; строфотворення [4, с. 25]; скоромовки-язиколамки [4, с. 151]; *"непослух"* поета [4, с. 119]; українські *віршознавці* [4, с. 137] тощо.

Грамматичний рівень засвідчений уживанням властивих українській мові модальних слів (*достеменно, слушно, радше, головно*); питомих граматичних форм керованих іменників *:[парнірими] можуть правити за приклад* [4, с. 104]; активно вживані форми 1-ї особи множини наказового способу дієслів (*почнімо, зробімо*).

На рівні розвитку української терміносистеми та її сучасного стану існує конфлікт між складом запозичень і їхньою формою. Його розв'язання має бути гармонійним, не порушувати внутрішні закони розвитку мови, а також забезпечувати її повноцінне функціонування в усіх сферах, зокрема в науковій: "Розвиток новітньої української термінології тісно пов'язаний із характером сучасної науки. Десь із середини двадцятого століття темпи її розвитку такі, що кількість опублікованих у наукових часописах світу статей, наприклад, подвоюється кожні 12–15 років" [10, с. 429].

Поліфункціональність мови – це перспектива повновартісного життя народу: "Нарід у своєму розвитку твердим ступає кроком тільки тоді, коли має за підставу ту без міри глибоку й живу рідну мову, що її тисячоліттями вихала собі народня психологія" [6, с. 8].

Важливу місію на цьому шляху виконує українська еліта, до якої належить І. Качуровський, що збагачує й повертає втрачений мовний потенціал і перетворює його на творче надбання всього народу.

Література

1. Енциклопедія українознавства / гол. ред. В. Кубійович. – Львів : Молоде життя, 1994.
Т. 3. – 1994. – 1200 с.
2. Качуровський І. Генерика і архітектоніка / І. Качуровський. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2005.
Кн. 1. – 2005.
3. Качуровський І. Метрика / І. Качуровський. – К. : Либідь, 1994.
4. Качуровський І. Фоніка / І. Качуровський. – К. : Либідь, 1994.
5. Кочан І. М. Термінологія: національна чи міжнародна? / І. Кочан // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології". – 2009. – № 648. – С. 3–8.

6. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К., 1923.
7. Масенко Л. Мова і політика / Л. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 99 с.
8. Масликова О. С. Склад філологічних термінів Михайла Грушевського з погляду їх походження / О. С. Масликова // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 74. – Т. VI. – С. 191–194.
9. Німчук В. Український правопис: Проект найновішої редакції / В. Німчук. – К., 1999.
10. Пілецький В. Сучасний український термін (проблеми збереження національномовної самобутності) / В. Пілецький // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2004. – Вип. 34. – Ч. I. – Кн. 1. – С. 428–437.

УДК 81'373.45:811.161.2–26

ПРИНЦИПИ ЗАСВОЄННЯ НЕОЗАПОЗИЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ: ОРФОГРАФІЧНА АДАПТАЦІЯ**Рудакова Т. М.**

У статті йдеться про особливості адаптації неозапозичень відповідно до норм українського правопису, а також фонетичної субструктури мови. З'ясовано основні види адаптації, прийняті в українському мовознавстві, визначено поняття “іншомовні” та “запозичені слова”, “запозичення”.

Ключові слова: мова-джерело, мова-посередниця, іншомовне слово, запозичення, запозичене слово, семантичне запозичення, адаптація, гібрид.

В статье речь идет об особенностях адаптации неозаимствований согласно украинским правописным нормам, а также фонетической субструктуры языка. Выяснены основные виды адаптации, принятые в украинском языкознании, сформулированы понятия “иноязычные” и “заимствованные слова”, “заимствования”.

Ключевые слова: язык-источник, язык-посредник, иноязычное слово, заимствованное слово, заимствования, семантическое заимствование, адаптация, гибрид.

The article deals with characteristics of neoborrowing's adaptation according to Ukrainian orthography and phonographic substructure. The main types of adaptation have been determined. The concepts of “alien word”, “borrowed word”, “linguistic borrowing” have been formulated.

Key words: source-language, interlingua, alien word, borrowed word, linguistic borrowing, semantic loans, adaptation, hybrid.

Постановка проблеми. Сьогодні спостерігаємо за активним проникненням чужомовних елементів – словосполучень, слів та морфем – до складу сучасної української літературної мови (далі – СУЛМ). Цей процес є доволі хаотичним і некерованим. Подібні динамічні процеси потребують ретельного дослідження щодо відповідності адаптації неозапозичень відповідно до норм українського правопису, словотвору, граматичної та фонетичної субструктур мови.

Аналіз останніх джерел досліджень і публікацій. Іншомовним запозиченням, причинам та наслідкам їхнього функціонування в українській мові, а також словотвірним можливостям цієї ланки лексичної системи присвячено праці сучасних дослідників: Л. Архипенко, Г. Зимовець, Л. Кислюк, А. Ломовцевої, У. Мрозіцької, Р. Синишина, І. Скорейко-Свірської та ін. Проте ці роботи мають статистичний характер. Автори зосередили свою увагу лише на фіксації та описі запозичень, не ставили за мету здійснити контроль за правильністю їхньої адаптації, відповідності нормам орфографії, особливостям звукового ладу та словотвірної системи мови-реципієнта. Проблеми відтворення запозичених слів мовою-сприймачем представлено замалою кількістю досліджень, наприклад: М. Вакуленка, М. Зеленцевої, Л. Крисіна, О. Суперанської, В. Фурси та ін. Системний аналіз фонетичної і графічної структур чужомовних власних назв, а також їхньої адаптації українською мовою в межах загальної теорії перекладу здійснив А. Гудманян.

Формулювання мети. На основі вибірки неозапозичень із лексикографічних і масмедійних джерел ми поставили собі за мету визначити особливості засвоєння неозапозичень мовою-реципієнтом, а також виявити рівень відповідності орфографічним та фонографічним нормам української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лексичні запозичення або заповнюють певні лакуни у словниковому складі мови-реципієнта, тобто позначають нові явища, поняття, процеси тощо, які з'являються в житті нації (напр., *нікнейм*, *лептоп*, *шопінготерапія*), або з якихось причин приходять на вже “зайняте” місце, вступаючи у складну взаємодію з уже закріпленими в мові лексемами – роблять останні архаїзмами чи синонімізуються з ними (наприклад, *шоу* – вистава, *масмедіа*,

медіа – засоби масової інформації і т. ін.). Певну роль відіграє й данина моді: *окей* (замість *гарзд, добре*), *крейзі* (замість *божевільний*). Зараз часто чуємо *пікапер* (замість *спокусник*), *VIP-персона* (замість *дуже важлива людина, від very important person*), *рингтон* (замість *мелодія для мобільного телефону*), *піар* (замість *зв'язки з громадськістю*), *фармамаркет* (замість *велика аптека*), *флайледи* (замість *домогосподарка*) та ін.

Суспільні зміни та державні потреби стимулюють як залучення власних мовних ресурсів, так і засвоєння чужомовних до розбудови лексики та граматичного ладу мови. Запозичення є активними учасниками інноваційних процесів на різних рівнях мовної системи [6, с. 227]. Як процес і наслідок вони не лише збагачують будь-яку мову новими елементами, але й активізують пошуки питомих мовних засобів, що відповідали б чужомовними відповідникам [10, с. 3].

Проте не всі дослідники вважають процес запозичення позитивним феноменом. Окрім загрози всесвітнього впливу англійської культури на етнічні культури, визначником і складником яких є національні мови, саме на українському ґрунті наявною є загроза витіснення питомої лексики за рахунок того, що вельми активізовано слова грецького і латинського походження, узвичаєних українською мовою давно [2, с. 44]. Темпи входження чужомовних лексем до складу української мови стоять на заваді здійсненню чіткого контролю за їхньою адаптацією на всіх рівнях СУЛМ, а також правильним слововживанням.

Нині засилля слів іншомовного походження частково загрожує і питомим засобам словотворення. Наявність багатьох коренів як латинської, так і грецької мови сприяє тому, що новітні запозичення легко засвоюються, швидко вписуються в словотвірне гніздо, що призводить до руйнування власне української словотвірної парадигми [2, с. 45].

Мовці свідомо чи несвідомо надають перевагу іншомовним словам або морфемам, витісняючи питому українську лексику [2, с. 47]. Українську лексику чужомовного походження за ступенем освоєння поділяють на два різновиди: 1) запозичені слова – іншомовні слова, цілковито засвоєні мовою; 2) власне іншомовні слова – лексеми, що повністю не засвоєні мовою. Одиниці другого типу мовці усвідомлюють як чужорідні, бо такі слова зберігають ознаки свого походження [10, с. 3].

Для позначення лексики, яка перебуває на цих двох етапах, використовують термін “запозичена лексика” (“запозичені слова”). Термін “іншомовні запозичення” застосовують для позначення іншомовної та запозиченої лексики, а відповідно, усіх іншомовних і запозичених слів слов'янського та неслов'янського походження [1].

Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк уживають терміни “лексична інновація”, “неологізм”, “неолексема” як абсолютні синоніми. У складі лексичних інновацій вирізняють новотвори (нові похідні слова), неозапозичення (нові запозичення) та неосемантизми (нові значення слів, нові слова-значення, за відомою класифікацією неологізмів Н. Котелової) [6, с. 12].

За давністю запозичення й ступенем засвоєння розрізняють запозичені слова в цілому та іншомовні зокрема (запозичення, що не втратили своїх чужорідних фонетичних чи морфологічних особливостей). Серед слів іншомовного походження виділяють інтернаціоналізми, варваризми, екзотизми. Крім власне лексичних запозичень, є запозичення-кальки – структурні (словотвірні) та семантичні. Запозичення бувають прямі (безпосередньо з мови-джерела) й опосередковані (через іншу мову: для української мови такими мовами-посередниками були переважно російська й польська).

Мовознавець Ю. Жлуктенко виділив два значення терміна “запозичення”: 1) сам процес використання в системі мови-одержувача певних елементів мови-джерела; 2) результат такого процесу, тобто ті гетерогенні елементи в системі цієї мови, які були внесені до неї ззовні – з системи мови-джерела [5, с. 60].

Поняття “засвоєння” й “укорінення” – це концепти, що відображають комплексний характер абсорбції запозичень, їхню неоднорідну поведінку в новому лінгвопросторі (Я. Битківська, А. Гудманян, Г. Казарян).

Отже, розглянемо кожне з визначень. Уважаємо, що іншомовні слова – лексеми, які прийшли до певної мови з інших мов. На відміну від запозичених слів,

іншомовні слова повністю мовою не засвоєні, що відчують пересічні мовці: *іміджмейкер, коучер, менеджер, саміт* [11, с. 131].

Чужомовність іншомовних слів може виявлятися по-різному. На рівні семантики це передусім затемненість значення, незрозумілість для більшості носіїв мови (пор. іншомовне слово *горизонт* і українські відповідники *небокрай, небосхил, крайнебо*, прозорість значення яких є очевидною). На рівні форми маємо непритаманні українській мові звуко- та буквосполучення (*буєр, кювет, реевакуація*), невідмінюваність (*дело, кафе, таксі, турне*) [11, с. 131].

У формі іншомовних слів їх відрізняє більший чи менший ступінь незасвоєності мовою, в яку вони увійшли; можливість збереження вихідної (лат.) графіки на письмі (італ. (муз.) *grácile* – “ніжно, делікатно”); наявність незвичних звукосполучень (*бюст, кюре, монтежю, Баал*); невідмінюваність частини іншомовного слова (*какао, кенгуру, безе, шасі, прикм. беж*), яка, проте, поступово втрачається: пор. невідмінювані *кіно, метро, табло* і відмінюване *пальто* (<http://litopys.org.ua/ukrmova/um192.htm>).

Проникаючи насамперед до складу спеціальної лексики й термінології, а також до екзотизмів на позначення особливостей природи та побуту інших народів, іншомовні слова з часом, у зв'язку з набуттям ними популярності, засвоюють усі носії. Це поступово перетворює їх на запозичені слова (ЗС). Коло мов-джерел ІС значно ширше, ніж у ЗС.

Запозичені слова – іншомовні слова, цілком засвоєні мовою, що їх запозичила. Запозичені слова не сприймаються мовцями як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення. На відміну від іншомовних слів, які розглядаються в спеціальних словниках, запозичені слова подають у загальних словниках разом із питомою лексикою (<http://litopys.org.ua/ukrmova/um190.htm>).

Проте фіксуємо й інше визначення: запозичення – звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу; також сам процес перенесення [11, с. 108]. Подібні думки висловлює і Л. Крисін, який класифікує запозичення на такі види: запозичення слова, фонем, морфем, синтаксичні або структурно-синтаксичні, семантичні [7, с. 19].

Е. Хауген запропонував ідею структурної диференціації запозичених слів: 1) слова без морфологічної субституції (loan-words), тобто такі, що повністю відповідають їхнім прототипам у мові-джерелі; 2) слова з частковою морфологічною субституцією (loan-blends), чи гібриди, тобто слова, що лише частково складаються з іншомовних елементів; 3) слова з повною морфологічною субституцією, тобто кальки (loan-shifts), або семантичні запозичення (semantic loans).

Запозичення – це процес переміщення різних елементів із однієї мови до іншої [7, с. 18]. Різні елементи розуміємо як одиниці різних рівнів структури мови: фонології, морфології, синтаксису, лексики, семантики. У зв'язку з цим необхідно обмежувати термін “запозичення” в тих випадках, коли мова йде про переміщення елементів одного рівня: напр., “лексичне запозичення” [7, с. 19].

Незапозиченням називаємо нове слово іншомовного походження, адаптоване до системи української мови шляхом транскрибування (відображення звукової форми його прототипу в мові-джерелі) або транслітерування (відбиття графічної форми такого прототипу).

Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк відрізняють незапозичення від так званих іншомовних вкраплень, чи варваризмів, тобто від іншомовних слів, уживаних у звуковій та граматичній формі мови-джерела без адаптування до системи української мови, зокрема від свідомої заміни такими словами питомої української лексеми з тим самим значенням [6, с. 13].

Отже, мову, з якої слово було запозичено, вважаємо мовою-джерелом (за умови безпосереднього запозичення) чи мовою-посередницею (за умови опосередкованого запозичення).

Наразі, як зазначено вище, окреслено варіативну базу щодо визначення поняття “запозичення”, чіткої дефініції якого немає. Кожен з науковців, удаючись до визначення цього поняття, акцентує увагу на якихось окремих ознаках запозичених слів.

Будь-яке чужомовне слово пристосовується до мови-реципієнта згідно з її внутрішніми законами на фонографічному, орфографічному, граматичному слово-

творчому рівнях. Відповідно до цього виокремлюють чотири види адаптації запозичених слів: фонологічна, або фонетична, адаптація, мета якої – пристосувати іншомовні слова до наголосу та системи звуків мови-сприймача; графічна адаптація приводить до регламентації орфографії запозичень відповідно до загальних правил української мови; морфологічна адаптація – до підпорядкування запозичень закономірностям граматичного складу і дозволяє їм правильно функціонувати в граматичній системі мови-реципієнта; семантична адаптація надає можливість запозиченим словам пристосуватися до лексичної системи української мови.

Після того, як ЗС увійшло до мови, воно може змінювати свою звукову оболонку в бік дальшого наближення до структур, типових для української мови: *tennis – теніс, toast – тост, bluff – блеф* та ін. Якщо спочатку від запозиченого слова не було утворено похідних слів, то з часом кількість новоутворень на його основі може швидко зрости: *коуч, коучер, кучерський, коучерувати, лайфкоуч, коучклуб; спонсор, спонсоровий, спонсорський, спонсорство, спонсорка, спонсоризація, спонсорування, спонсорувати, проспонсорувати, заспонсорувати, спонсоруватися, спонсорувальний, спонсувати*. Популярною серед молоді є лексема *тьютор*, як наслідок – постійно зростає кількість утворених від неї дериватів: *тьюторський, тьюторинг, тьюторант, тьютинг, тьюторіали, тьюторат* (близько 6 похідних ЛО) і под.

Запозичене слово може підлягати (з його більш повним засвоєнням) новим перетворенням, які знищують риси чужинності, воно “обростає” похідними словами й набуває певних семантичних змін. Ступінь трансформації (графічної, фонетичної, граматичної, семантичної) залежить від шляхів проникнення лексем в українську мову, від форми засвоєння. Так, зауважимо, що в англійській мові слово може мати інше значення, ніж в українській: *PR (public relations)* у перекладі з англійської означає – “громадська інформація; зв’язки з громадськістю; рекламний, що стосується реклами (інформації)” [1, с. 420], а після повного засвоєння в українській мові це слово набуло значення “спеціалізована діяльність державних і громадських організацій, яка забезпечує взаєморозуміння і доброзичливість у контактах із масами (публікою) шляхом поширення інформації, що розкриває механізми здійснення влади, контактами, які викликають довіру у взаємовідносинах влади і мас” [10, с. 541]. Інакше кажучи, є різні ступені (етапи) асиміляції (адаптації) запозичень – без будь-яких змін, що використовують в українськомовному контексті та кардинально змінені (графічне, фонетичне, граматичне освоєння та калькування). О. Стишов зазначив, що проблему асиміляції іншомовних запозичень звичайно розуміють як ступінь уподібнення цих лексем питомим словам. Щодо ступеня асиміляції запозичених одиниць, то розрізняють входження до словозмінної та словотвірної систем, здатність вступати до синонімічних рядів та в антонімічні зв’язки, входження до складу фразеологічних одиниць, частотність уживання та ін.

Керуючись теоретичними засадами українського правопису, виділяємо кілька особливостей **орфографічного** освоєння слів англійського походження. Розглянемо їх детальніше.

1. **Л** передають твердим чи м’яким **л**: а) **Л** твердий (л, ла, ле, ло, лу), напр., *гудвіл, флайледи, лонгтермін, лумп*; б) **Л** м’який (**ль, ля, лю, лі**): *макдональдс, миля, маклюра, лізинг* тощо.

2. Поширені варіанти відхилення від норми трапляються в таких випадках: літеру **g** у загальних назвах пишемо у спотвореній формі – через **г**, наприклад: *пінг-понг*; передавання **h** задньоязиковим **x** в українській мові поширене під впливом російськомовної практики, оскільки в ній такого звукового відповідника немає, жодним іншим науковим твердженням цей факт не можна аргументувати, адже кожному запозичену лексему з **h** маємо писати з літерою **г**, наприклад: *Гемінгвей* (замість *Хемінгуей*) та *Гельсинки* (замість *Хельсинки*), *гокей* (замість *хокей*), *гобі* (замість *хобі*) і т. ін. У російській мові **x** на місці **h** вважаємо виправданим через відсутність у системі цієї мови щільного глоткового звука [г]. В українській мові робити такі самі винятки, на нашу думку, не слід. Хоча це й призведе до появи нових омонімів, таких як *гол* (як частина приміщення) та *гол* (спортивне поняття).

Правопис 2012 р. регламентує передання **h** літерою **г** [12, с. 119], хоча з поправкою на те, що в окремих словах англійського походження **h** передається літерою **x** [12, с. 120].

Це ж стосується й англійської літери **w**, яку, вважаємо, доречно передавати звуком **в** не лише перед наступним голосним, як у нас прийнято (**Вітні**, **вік-енд**, **Гемінгвей**), оскільки в англійській мові звук **[w]** приголосний, тому недоречно передавати його в подібних випадках українським складотворчим **[y]** (**Оуен** (замість **Овен**), **Уолл-стріт** (замість **Вол-стріт**), **Уолт-Дисней** (замість **Волт-Дисней**), **уайт-спірит** (замість **вайт-спірит**), **уік-енд** (замість **вікенд**)).

3. **F** і **ph** передають літерою **ф**: *ф'ючерсний, фронтинг, ффррайдер, фотосфінші, триптофан*; **th** залежно від того, як слово узвичаєне в українській мові, передають то літерою **ф** (*фатом*), то **т** (*тиристор, тани*).

4. У загальних назвах іншомовного походження приголосні зазвичай не подвоюють: *джипінг, ват, бобі, бебісітер*. Лише в окремих загальних назвах збережено подвоєння: *білль, блиццард*. Невиправданим вважаємо написання лексеми *джобер* зі збереженням подвоєння приголосних (*джоббер*).

5. Відповідно до вимови **j** передають через **дж**: *джекпот (jack-pot), джем-сейшн (jam-session), дженк (junk), джинси (jeans), джип (jeep – G.P. – general purpose), джобер (jobber)*.

6. Залежно від позиції та вимови англійські **i**, **y** в українській мові передають літерами **і**, **и**: а) **I** пишуть на початку слова: *Інтернет (Internet), інсерт (insert), інкотермс (incoterms), інквайринг (inquiring)*; після літери на позначення приголосного перед літерою на позначення голосного та **й**: *лейшманіози, лобелія, маркетингологія, матуризація*; після літери, що позначає приголосний звук, у кінці невідмінюваних слів: *фентезі, міні*; в усіх інших випадках після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** перед наступним приголосним: *артбізнес, бебібум, пікап, пірсинг, свінг, мікст-медіа, фіфти-фіфти, фітнес-клуб, біндер, гіродин, бікіні, бейліф, ніф; автотрейнінг, баєінг, гараж-паркінг, дебрифінг, демпінг, допінг-контроль, дриблінг, запінг*; у ряді слів іншомовного походження, давно засвоєних українською мовою, після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** пишуть відповідно до вимови **и**: *миля, спирт* тощо; б) **I** пишуть: у загальних назвах після **д, т, з, с, ц, ж (дж), ч, ш, р** перед літерою на позначення приголосного: *жига, дистриб'ютор, дисконтер, тинейджер, ексклюзивний, процесинговий, профіцит, інжиніринг, джиринг, блучип, шипінг, принтер; андерайтінг, вендинг, вестинг, вотинг-траст, гайдинг, дансинг, делістинг, демаркетинг, джеримендеринг, джиринг, екаунтінг, інжиніринг, інквайринг*. Хоча до складу сучасних словників було включено "варіанти" написання лексем із порушенням зазначеного вище правила "дев'ятки", пор.: *аптік* (замість *аптик*), *бебісітер* (замість *бебісітер*), *бодібілдер* (замість *бодибілдер*), *бодібілдинг* (замість *бодибілдинг*), *бодігард* (замість *бодигард*), *бодістайлінг* (замість *бодистайлінг*), хоча *бодіарт, діджей* (замість *диджей*), *локт-ін* (замість *локт-ин*), *месідж* (замість *месидж*), *тінейджер* (замість *тинейджер*) тощо.

7. **E** передають: а) літерою **е**: *сервер (server), секонд-хенд (second-hand), секвестр (sequester), мерчандайзинг (merchandising), левериджліз (leverage-lease)*; б) літерою **є**, коли іншомовну **e** на початку слова вимовляють в українській мові як звукосполучення **й + є**: *євроноти (euronotes), євродолари (Eurodollars), єробанк (euro-bank), євгеніка (eugenics)*; також після апострофа, **e, i**: *ердельтер'єр, відеоплеєр, вебклієнт*.

8. Апостроф у словах англійськомовного походження та їхніх дериватах пишуть перед **я, ю, є, і** після **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р**: *об'єктивізм, комп'ютер, ай-к'ю, інтерв'ю, інтерв'юєр, п'яртнерс, м'юзик*.

9. Апостроф не пишуть, коли **ю** позначає пом'якшення попереднього приголосного перед **[y]**: *бюджетний, мюль, айс-ревію*.

9.1. Знак м'якшення (**ь**) пишуть після **д, т, з, с, л, н**: а) перед **я, ю**: *баньян, ньюс-мейкер*; б) відповідно до вимови після **л** перед літерами на позначення приголосного: *фільм, сетльмент, фальсифікація*; в) відповідно до вимови в кінці слів: *бридель, брिцтоль, віндзейль*.

10. Дифтонги **au, ou** мають передавати через **ав, ов**, бо, як відомо, в українській вимові після голосних звук **[v]** набуває характеру нескладового **[y]**, який на письмі (за етимологічним принципом) позначають через **в**, пор.: *австралорп, автентичний, автобод*, хоча *аутригер, ауттрейд*.

“Варіанти” написання фіксуємо і для лексем *бунгало / бенгало (bungalow), демередж / демуредж (demurrage), амперсанд / амперсенд (ampersand), мерчан-дайзер / мерчендайзер (merchandiser), блейзер / блайзер (blazer)* та ін.

Уважаємо за потрібне розмежовувати в запозичених українською мовою лексемах звуки [г] і [ґ] відповідно до їхнього уживання в мові-джерелі. На жаль, стійка тенденція до передавання звука [г] в неозапозиченнях призводить до появи необґрунтованої варіативності передавання за допомогою літери г (згідно з чинним українським правописом) та ґ (згідно з фонологічною системою української літературної мови).

Під час фонетичного освоєння запозичених слів іншомовні фонемні передають близькими до них українськими, наприклад, фонему **h** передають як **x** (*hall – хол*) чи як **г** (*hotel – готель, hospital – госпіталь*) тощо.

У процесі адаптації наголос у запозичених словах здебільшого зберігають на тому складі, на який він падає в англійській мові. О. Суперанська зазначає, що сучасні запозичення зазвичай наслідують наголос мови-джерела, тому що час для виникнення коливань у цих лексемах ще не прийшов. “Цьому має передувати певний період, упродовж якого слова мають “прижитися” в мові, стати відомими більшості представників мовного колективу та “знайти” собі аналогію серед слів, що входять до системи лексики цієї мови” [9, с. 260–261].

Разом із тим іноді у процесі засвоєння слова наголос може змінюватися, наприклад, у словах *стандарт, рингтон, модем, Інтернет* наголошують кінцеві склади, а не перші, як це властиво англійській мові.

Принципи засвоєння власне іншомовної лексики в українській мові впродовж її історичного розвитку не завжди були однакові. Наприклад, правопис 1928 р. підпорядковував цю категорію слів правилам, що певним чином різняться від теперішніх (лексеми середнього роду на **-о** (*авто, бюро, дело, кіно*) відмінювалися (родовий відмінок *авта, бюро, дела, кіна* тощо) – за сучасним правописом вони невідмінювані; латинське буквосполучення **-ia-** передавали через українське **-ія-** (*матеріал, мініатюрний, спеціальний* і т. ін.) – нині його передають через **-іа-**; грецьку літеру **Θ (th)** відтворювали через українську **т** (*аритметика, катедра, ортографія* тощо) – у сучасній практиці для цього використовують **ф**; іншомовне **g** у нових запозиченнях передавали через **ґ** (*елегантний, інтелігент, міграція* та ін.) – теперішній правопис установлює застосування **г** у розгляданій лексичній групі) [10, с. 3].

Подальше дослідження плануємо провести в напрямку аналізу адаптації чужомовних лексем до граматичної системи української мови.

Література

1. Балла М. І. Новий англо-український словник / М. І. Балла. – 2-ге вид., випр. та доп. – К. : Чумацький Шлях, 2004. – 668 с.
2. Вакуленко В. Ф. Запозичення з грецької і латинської мов у мовній картині світу українців [Текст] / В. Ф. Вакуленко ; за ред. Ю. Л. Мосенкіса ; Акад. наук вищ. освіти України, Рада молодих учених. – К. ; Умань : Жовтий, 2010. – 76 с.
3. Вакуленко М. Про “складні” проблеми українського правопису (українська латиниця, запозичені слова та ін.) [Текст] / М. Вакуленко. – К. : б. в., 1997. – 32 с.
4. Вакуленко М. Про переклад та запозичення чужомовних слів / М. Вакуленко // Вісн. НАН України. – 1995. – № 11 – 12. – С. 78 – 81.
5. Жлуктенко Ю. О. Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова в США та Канаді / Ю. О. Жлуктенко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1996. – 168 с.
6. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: монографія / Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
7. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. – М. : Наука, 1968. – 207 с.
8. Новий словник іншомовних слів : 20 000 слів / уклад. і передмова О. М. Сліпушко. – К. : Аконті, 2007. – 848 с.
9. Суперанская А. В. Ударение в заимствованных словах в современном русском языке / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1968. – С. 258–260.
10. Сучасний словник іншомовних слів : близько 20 тис. слів та словосполучень / уклад. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

11. Українська мова : енциклопедія / за ред. І. В. Муромцева. – К. : Майстер-клас, 2011. – 400 с.
12. Український правопис: / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Інститут української мови. – К. : Наук. думка, 2012. – 288 с.
13. Фурса В. М. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен / В. М. Фурса ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2005. – 252 с.
14. Щерба Л. В. О понятии смешения языков / Л. В. Щерба // Избранные труды по языкознанию и фонетике. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. Т. 1. – 1958. – 282 с.

УДК 811.161.2'42

РОЗМОВНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ФУНКЦІОНАЛЬНО-МОТИВАЦІЙНОМУ АСПЕКТІ

Савчук Н. М.

У статті розглянуто стилістичні функції мотиваційно зв'язаних слів розмовної лексики на матеріалі сучасної української художньої літератури. З'ясовано, що розмовна лексика у складі мотиваційних зчеплень виконує інформативно-текстотвірну функцію.

Ключові слова: мотивація, мотиваційно зв'язані слова, мотиваційний блок, мотиваційні зчеплення, розмовна лексика.

В статье рассмотрены стилистические функции мотивационно связанных слов разговорной лексики на материале современной украинской художественной литературы. Результаты исследования показали, что разговорная лексика в составе мотивационных сцеплений исполняет информационно-текстотворную функцию.

Ключевые слова: мотивация, мотивационно связанные слова, мотивационный блок, мотивационные сцепления, разговорная лексика.

The article deals with stylistic functions of motivationally connected words in spoken vocabulary studied on the basis of Ukrainian modern literature. It is stated that as a part of motivational coupling the colloquial lexical units have informative function and are used to form text.

Key words: motivation, motivationally connected words, motivational unit, motivational coupling, spoken vocabulary.

У сучасній лінгвістиці спостерігається підвищений інтерес до вивчення мотиваційних процесів у лексиці. Виокремилася окрема галузь мовознавства – мотивологія, яка досліджує лексико-семантичне явище мотивації слів, сутність якого складають мотиваційні відношення лексичних одиниць, що охоплюють мотивовані і немотивовані слова мови [1, с. 17].

Лінгвістичний аналіз мотиваційних відношень подано у працях А. Д. Аділової, О. І. Блінової, М. М. Гінатуліна, М. Д. Голєва, П. А. Катишева, Т. Р. Кияка, О. О. Селіванової, І. С. Улуханова та ін. Актуальними є такі проблеми: типологія мотиваційних відношень, типологія і функціонування мотиваційних ознак, зв'язок мотивації з категоріями семантики, фоносемантики, словотвору, опис мотиваційних зв'язків лексики різних тематичних груп та функціональних сфер, функції мотиваційно зв'язаних слів у різностильових текстах та ін.

Зокрема, мотиваційно зв'язані слова досліджують у різних функціональних сферах (розмовне діалектне мовлення, публіцистика, художній стиль). Цій проблемі приділено увагу у працях О. Й. Блінової, М. Д. Голєва, Л. В. Дубіної, О. В. Найден, В. Г. Наумова, М. Н. Янценецької та ін. В українському мовознавстві у межах теорії мотивації таких досліджень немає (у деяких розвідках мотиваційно зв'язані слова розглядаються під іншим кутом зору (М. І. Голянич (внутрішня форма слова і художній текст), О. О. Селіванова (ономасіологічна зв'язність) та ін.). Саме тому актуальною є досліджувана у пропонованій статті проблема функцій мотиваційно зв'язаних слів у художньому дискурсі. Українська художня література ХХ–ХХІ ст. (і проза, і поезія) фіксує динамічні процеси у мовленні, що потребує спеціального лінгвістичного аналізу, зокрема в аспекті теорії мотивації.

Мета статті: аналіз стилістичних функцій мотиваційно зв'язаних слів розмовної лексики на матеріалі сучасної української художньої літератури. Категоричне й однозначне розмежування текстотвірного (інформативно-текстотвірного) та стилетвірного (експресивного) аспектів функціонування мовних одиниць неможливе. За кожною лексемою закріплене певне значення, використання її у тексті пов'язане насамперед із передачею інформації у формі зв'язного висловлювання, проте комунікативна ситуація і комунікативна мета зумовлюють виконання лексемою ще й

стилєтвірних (експресивних функцій). У лінгвостилістиці існує поняття шкали експресивності, нулем якої вважається нейтральна загальноповживана лексика, на відміну від книжної (підвищена експресія) та розмовної (знижена експресія) [4, с. 342]. Крім того, поняття “підвищена експресія” та “знижена експресія” зазвичай містять емоційно-оцінний компонент за ознакою *позитивний – негативний*.

Лексичі властива багатозначність, тому одна й та сама лексема може вживатися як у нейтральному, так і в стилістично маркованому значенні, що не дає змоги жорстко ідентифікувати стилістичну належність конкретного слова.

Розмовна лексика широко представлена у художній літературі як засіб увиразнення мови персонажів, наближення його до природних комунікативних ситуацій, експресивізації [8, с. 522]. Розмовна лексика зазвичай визначається зниженою експресивністю на протигагу книжній лексичі. Основна сфера функціонування розмовної лексичі – усна, в художній літературі використовується для передачі мовлення персонажів (просторіччя, жаргон, вульгаризми) та місцевого колориту (діалектизми). Розмовні елементи входять у художній текст тільки в обробленому, певним чином трансформованому вигляді, адже їх специфіка пов’язана з усною формою мовлення, а звідси спонтанністю, безпосередністю спілкування між мовцями [7, с. 36].

Розмовна лексика у деяких своїх різновидах (діалектизми, просторіччя, жаргон) виходить за межі літературної мови, хоч загалом розмовні слова є нормативними, вони тільки надають висловлюванню розмовних рис. Так, М. М. Кожина за “ступенем літературності” лексичу усно-розмовного мовлення поділяє на два підгрупи: лексика власне розмовна (слова, що, залишаючись літературними, надають мовленню розмовного характеру); просторічна лексика (стоїть на межі літературного вжитку або взагалі виходить за межі літературної норми, тобто негрубе просторіччя та грубо-просторічна лексика й власне вульгаризми) [3, с. 119–130]. Безумовно, чіткої межі між цими групами немає.

У пропонованому дослідженні нами проаналізовано функції МЗС, які належать до розмовної лексичі таких груп, як діалектизми, жаргонізми та просторіччя.

Діалектизми. Діалектна лексика належить до стилістично маркованої у художніх текстах на підставі її позалітературної основної форми функціонування. Літературна мова і говори – два основних функціональних різновиди української мови, між ними спостерігається постійна взаємодія і взаємовплив із різним ступенем інтенсивності в різні хронологічні періоди розвитку мови. Особливе місце посідає взаємодія між українською літературною мовою на лексичному рівні. У ХХІ ст. культурні діячі широко залучали діалектну лексичу з метою надання їй статусу літературної. У наш час діалектна лексика продовжує бути одним із важливих джерел збагачення української літературної мови і виконує переважно певну стилістичну функцію [6, с. 127].

У текстах української художньої літератури кін. ХХ – поч. ХХІ ст. нами зафіксовано діалектні лексеми також і в складі мотиваційних зчеплень, щоправда у невеликій кількості.

У прозових текстах діалектні лексеми виконують інформативно-текстотвірну функцію, напр.: “Два *трембітачі* зі Сторонця – Путилова ходили горбами, з верха на верх, *трембітаючи* на ближні й дальні околиці, сповіщаючи про горе” (Матіос, 2009, с. 175); “Боже, колись якийсь прибитий у голову ідіот запровадив на цих горбах обов’язкові гупки з *трембітами*, вигадавши, що *трембітати* можна від радості. Але *трембіта* ніколи не грала веселої: вона призначена винятково для смутку. Вона ніколи не мала радісного голосу, як не мала лету і моя ластів’яна душа, що перебігла нараз у тіло сторонєцької *трембіти*, ридаючи моїми безмовними словами до зеленого світу, що тішився і плакав водночас, не знаючи і не чуючи моєї останньої туги за ним. Я рвалася з *трембіти* на волю, на спалені сонцем верхи, догукуючись чогось загубленого.” (Матіос, 2009, с. 175). Мотиваційно зв’язані лексеми *трембіта* – *трембітач* – *трембітати* – *трембітаючи* використано з метою інтенсифікації змісту висловлювання, зокрема акцентується увага на негативно-емоційному компоненті значення (ефект трагічного), адже звуки *трембіти* супроводжують печальні події. Жителі Західної України, безумовно, це знають, а от для інших регіонів ця інформація є здебільшого новою, тому кореневий (лексичний повтор) у даному разі – вдалий прийом підсилення впливу інформації на читача.

Мотиваційне зчеплення *дримбар* – *дримба* вжите з інформативною метою (зображення місцевих реалій): “Цвичковий інструмент купували то для шкіл, то для сільських клубів, де по неділях збирали так звані ансамблі *дримбарів* і пиляли на *дримбах*, як на цимбалах.” (Матіос, 2007, с. 37).

У поетичному тексті діалектизми у складі МЗС також виконують інформативно-текстотвірні функції з яскраво вираженим емоційно-оцінним відтінком. Напр.: діалектні лексеми *піє*, *півун*, контактні актуалізовані щодо літературної лексеми *півень*, акцентують увагу на негативно-печальних ознаках дійсності (так само ефект трагічного): “Знову тиша упала на темні поля, / Сплять солдати рядочком, неначе убиті... / Тільки знову крізь ніч *півень піє* здаля, / Ніби вперше співає у зоні ... у світі” (Сом, 2007, с. 89); “То ж не *півень* – *півун* / То сльоза, а не сміх. / То душа селянина із рути – отрути / Голос пробує свій” (Сом, 2007, с. 90).

У поезіях Марії Матіос, яка родом з Буковини, спостерігаємо використання МЗС *афини*, *афинник*, *афинникові*, *афинка* неодноразово і у складі різних віршів (хоч і одна поетична збірка). *Афини* у буковинських говірках – це чорниці, *афинник* – місце, де вони ростуть. В одних контекстах – функція безпосередньо інформативна (відтворення реалії, місцевого колориту): “Іще не *афини*-квасниці, / Мов кислі вина по корчмах” (Матіос, 2007а, с. 197); “Прудкі, як ранні кобилиці, / Як оси у *афинниках*” (Матіос, 2007а, с. 197); “Лиш ранок буде знати, де ми / Пили *афинниковий* квас” (Матіос, 2007а, с. 293).

В інших випадках експресивна функція накладається на інформативно-текстотвірну: естетично яскравий епітет *афинникові ночі* (перенесення значення на підставі зовнішньої аналогії: афини (чорниці) чорного кольору) посилює вплив на читача: “Густіють потоки сльози і муки / І *афинникові* ночі” (Матіос, 2007а, с. 239). Лексема *афинникові* у цьому контексті є лексико-семантичним дериватом. Можна стверджувати, що таке розширення значення стало надбанням саме літературної, а не діалектної мови, адже вірш написано українською літературною мовою.

Функцію інтенсифікації виконує лексема з демінутивним суфіксом *-к- афинка*, причому спочатку в одному й тому самому реченні вжито літературний синонім *чорничко*: “Чорничко моя осіння! / *Афинко* на гребінці” (Матіос, 2007а, с. 239). У даному контексті діалектний синонім *афинка* зворушливо-образно відтіняє місцевий колорит, такий близький автору, і покликаний налаштувати читача побачити і відчувати красу Буковини. Ефект досягається завдяки атракції діалектного і літературного. МЗС *афини*, *афинник*, *афинникові*, *афинка* у поезіях Марії Матіос формують мотиваційну сітку, яка тематично охоплює усю збірку, саме тому це образне звертання сприймається як компонент мотиваційного зчеплення.

Діалектизм *острива* (гуцульська сокирка) взято як основу для порівняння, а порівняння використано для створення епітета *гострий* біль “...І *гострий*, мов гуцульська *острива*, / Передінфарктний біль тебе пониже...” (Матіос, 2007а, с. 38). Лексема *острива* для носіїв діалекту виконує асоціативно-підсилювальну функцію, для інших читачів прозора ВФ також створює подібний ефект.

Словотвірні синоніми *білиця* – *білка* як компонент порівняння надають тексту експресивної інтимізації: “І думаю: хто я є? / Скрадлива *білиця-білка*, / Що в лапці горіх несе?” (Матіос, 2007а, с. 222). На думку П. Ю. Гриценка, варіативність діалектної лексики зумовлюється не лише динамікою зовнішньої структури окремої лексеми в говірці як системі, субституванням на основі формальної чи семантичної близькості лексем, а й можливостями мови у ділянці номінації як універсальної ознаки людської мови [2, с.136]. Безумовно, якщо говоримо про можливості мови у ділянці номінації, так само, використовуючи наведений вище приклад *білиця-білка*, можемо говорити про можливості мови у ділянці стилетворення.

Лексеми *намольфарив* (діалектне начарував) та *мольфи* (чари) є відображенням місцевого колориту, у даному разі інформативність домінує над експресивністю: “Добре так – наче хто *намольфарив*. / І потоки течуть – як *мольфи*” (Матіос, 2007а, с. 236), хоч і використано прийом порівняння.

На думку Б. О. Ларіна, майстерно використовувати діалектизми можуть лише ті письменники, для яких діалект близько знайомий з дитинства або через тісні побутові зв'язки, тоді діалектизми виступають не чужорідними вкрапленнями, а заповнюють лакуни літературної мови, надаючи їй органічної пластичності й

колеритності, використання діалектизмів у них більш переконливе та виправдане [5, с. 238].

МЗС з діалектизмами у складі виконують у текстах української художньої літератури кін. XX – поч. XXI ст. як інформативно-текстові (інтенсифікація, відтворення місцевого колориту), так і експресивну функції (епітети, образні порівняння, ефект трагічного, інтимізація).

Жаргонізми. Художні тексти містять ту лексику, яка, за влучним зауваженням Л. О. Ставицької, актуалізується в певну епоху в певному національному культурному континуумі: через стилізацію мови різних соціальних прошарків, усно-розмовної практики соціуму, введення відповідного лексику до авторської мови тощо [9, с. 264].

Однією з причин використання жаргонної лексики у текстах сучасної української художньої літератури є потреба епатажного вербального самовираження, прагнення вразити реципієнта “органічністю” висловлювань. Саме у такий спосіб формується сучасна українська молодіжна субкультура як своєрідний мовний світ, у якому “проглядається певне іронічно-зухвале сприйняття дійсності через “свою” мовну картину світу” [10, с. 63].

Жаргонізми у складі мотиваційних зчеплень в українській художній літературі кін. XX – поч. XXI ст. використовують у поодиноких випадках. Нами зафіксовано такі МЗС у постмодерністській прозі Любка Дереша, причому ці жаргонні лексеми функціонують переважно у мовленні жителів Західної України. Безумовно, це не територіальний діалект у традиційному сприйманні діалекту як говіркового мовлення, а швидше територіальний соціальний діалект: “Даний ареал заселений гібридними видами: *гопнік-рагуль*, *гоп* “Прикарпатський”, *гопнікобик*. Навіть можна натрапити на рідкісного *гоп-лох-штрих-бика* – воістину жалюгідне видовище! Автохтонні *гопніки* віддають перевагу спорткостюмам. *Гопів* виродженої крові можна розпізнати по светрові, недбало заправленому у спортивні штани” (Дереш, 2009, с. 51). Цей приклад ілюструє реалізацію інформативно-текстової функції з легким відтінком іронії, навіть сарказму. Читачеві, який не є носієм цієї субкультури, такі МЗС насамперед передають (за аналогією з місцевим, регіональним) соціальний колорит певного соціального прошарку.

Негативним явищем сьогодення є захоплення наркотиками різного типу. Там теж існує свій жаргон. Тексти містять приклади МЗС з твірним словом *курити*, які виконують функцію динамізації та інтенсифікації повідомлюваної інформації: “– Ходімо до тебе, *покуримо* ше. Він знову кивнув. Божевільнішої думки чути йому ще не доводилось. Поверталися вони вже без сміху. Банзаю було страшно. Причому не просто так, від *накуру*, а всерйоз” (Дереш, 2009, с. 98–99).

У нижченаведеному текстовому фрагменті функція динамізації та інтенсифікації доповнюється ще й ефектом нагнітання враження, яке презентується не тільки використанням МЗС, пов’язаних відношеннями лексичної мотивації *курили*, *обкурювались*, *вкурився*, *планокур*, а й повтором однієї й тієї самої лексеми *курили*: “Вони вживали траву всіма можливими способами: смажили, виварювали у молоці, розтирали з цукром і *курили*, *курили*, *курили*. Вони *обкурювались* до такої міри, що виходили на незвідані рівні сприйняття. Якось Банзай *вкурився* так, що бачив рай. Специфічний рай *планокура*: величезне червоне сонце сідає за горизонт, висвітлюючи силуети конопель” (Дереш, 2009, с. 126).

Цікавим є приклад цієї самої тематики: “Просто коли я роблю *укол*, я випорскую кров зі шприца на підлогу... Раз я спустився в підвал, думав, там буде круто *вколотись*, – його лице враз стало наляканим” (Дереш, 2007, с. 105). Якщо медики кажуть *зробити укол*, *вколоти*, то наркомани, зазвичай, *вколотися*.

Виразниками сучасної субкультури є окремі лексеми на зразок *тусовка*, використання яких суто інформативне: “Хоча серед тих, хто навчався в їхньому ВНЗ на їхньому факультеті, поняття “найкращий друг” означало тільки того, з ким ходиш на всілякі клубні *тусовки*, диско, у ресторани чи то казино. Одним словом, просто *тусуєшся*...” (Дніпро, Скороход, с. 13). Кореневі повтори підсилюють сприймання.

Просторіччя. В окремих контекстах фіксуємо розмовно-просторічні лексеми у складі мотиваційних зчеплень: “Орест проминув перехрестя і пошукав очима *таксі*. Але там, де завжди стояло дві-три машини “приватників”, чомусь було незвично порожньо. І лише групка розірітих алкоголем підлітків також голосно

обурювалася відсутністю *“таксішок”* (Пантюк, 2007, с. 140); “Ось просто ти виходиш із додому і маєш кудись доїхати, і ось береш собі *таксівку*. І що найпарадоксальніше – платиш в кінці подорожі *таксисту* бабки – раніше я не знав, що так теж можна, вона мені показала першою” (Жадан, 2007, с. 127); “Ніколи на *великові* не їздив. Ріс, знаєте, у селі, поза статками, де там *велосипеду* взятися, хіба що листоношу на ньому влітку побачиш, а він до свого транспорту не підпускав” (Гужва, 2010, с. 11). Атракція літературного та розмовного у даному разі дає ефект репрезентування специфіки комунікативної ситуації, вочевидь зображення неформального, неофіційного спілкування, якому притаманні саме такі лексеми.

Як ознаку розмовно-просторічного стилю виділяємо русизми, функції використання яких (особливо при кореневому повторі) – відтворення реального мовлення, без стилістичного унормування: “А наступного дня по тому приїхав *грузовик*. Прийшов Феценко допомогти *грузитися*” (Кононенко, 2005, с. 200). З тієї самою метою у тесті використовуються розмовні варіанти поширених аббревіатур: “Табори знаходились за містом, посеред поля, на території *петеу*, тут було ціле містечко, з тракторним парком, футбольним майданчиком, класами для занять, їдальнею і гуртожитками. На літо *петеушників* звідси виганяли, вони розходились степами і повертались лише у вересні” (Жадан, 2007, с. 309) та мотивованих звуконаслідувальними словами просторіч: “Ти пускаєш мене, бо не можеш без мене жити, казав він, *гигочучи* (адже знав, як мене бісить його *гиготіння*), ти навіть сама собі не хочеш в цьому зізнатися” (Андрухович, 2007, с. 320).

Фіксуємо приклад МЗС із базовим смисловим компонентом – розмовно-просторічним словом *братва*, які автором мотивуються згідно з певними морально-світоглядними позиціями: “Та нехай. Нам по – своєму йти, / Солов’ями свистіти, да раз – два. / Ще з *братви* можуть статись *брати*, / А найбільше й хотілося *братства*” (Вольвач, 2002, с. 70). Лексема *братва* активно функціонувала у розмовному мовленні кін. ХХ ст. на позначення неформального (часто злочинного) угруповання, яке контролювало ситуацію у тій чи тій сфері (торгівля, виробництво та ін.). МЗС у цьому контексті виконують інформативно-текстотвірну функцію **контрасту** на основі протиставлення позитивне – негативне: *брат, братство – братва*.

Подибуємо також у тексті мотиваційні пари відверто зниженого стилістико-семантичного забарвлення, власне лайливу лексику: “Вона розуміла мої *дурнуваті* жарти, вона любила слухати *дурниці*, які я часом плів” (Дереш, 2007, с.52). Зазвичай, такі лексеми вживаються в усному мовленні, але вищенаведений текст відтворює розмовну ситуацію, тому таке слововживання виправдане.

Отже, мотиваційно зв’язані слова, актуалізовані у текстах української художньої літератури кін. ХХ – поч. ХХІ ст. виконують певні комунікативні функції (інформативно-текстотвірні та експресивно-стилетвірні). Домінування того чи того типу функцій визначається стилістичною диференціацією лексем. У всіх випадках фіксуємо обов’язкове виконання МЗС інформативно-текстотвірних функцій, реалізація експресивності – ситуативна. Ненормативна лексика (жаргонізми, просторіччя) у складі мотиваційних зчеплень виконує інформативно-текстотвірну функцію, акцентуючи увагу читача на специфіці сучасної субкультури.

Література

1. Блинова О. И. Мотивология и её аспекты / О. И. Блинова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : КРАСАНД, 2010. – 304 с.
2. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 270 с.
3. Кожина М. Н. Стилистика русского языка : учеб. пособ. для пед. ин-тов по спец. № 2101 “Русский язык и литература” / Маргарита Николаевна Кожина. – М. : Просвещение, 1993. – 222 с.
4. Культура русской речи : энциклопедический словарь-справочник / под ред. Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяева. – М. : Флинта: Наука, 2003. – 840 с.
5. Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя / Борис Александрович Ларин. – Л. : Изд-во худ. л-ры, 1974. – 284 с.
6. Матвіяс Іван. Вплив говорів на українську літературну мову // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка : тези доповідей

Міжнародної наукової конференції (5–7 березня 2008 р., Київ). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 125–128

7. Пилинський М. М. Розмовна лексика в писемних стилях сучасної української літературної мови / М. М. Пилинський // Взаємодія усних і писемних стилів мови. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 28–67

8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

9. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференціація української мови / Леся Олексіївна Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 462 с.

10. Явір В.В. Жаргонізований дискурс: духовний занепад чи норма? / В. В. Явір // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького держ. пед. ун-ту : зб. наук. пр. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – Вип. 3. – С. 119–123.

Джерела фактичного матеріалу

1. Андрухович С. Сьомга : роман / Софія Андрухович. – К. : Нора друк, 2007. – 352 с.

2. Вольвач П. Південний Схід : поезії / Павло Вольвач. – Львів : Кальварія, 2002. – 188 с.

3. Гужва В. Спроба жити : повісті, роман / Валерій Гужва. – К. : Ярославів Вал, 2010. – 512 с.

4. Дереш Л. Культ : роман / Любо Дереш ; худ.-оформлювач І. В. Осіпов. – Х. : Фоліо, 2009. – 219 с.

5. Дереш Л. Поклоніння ящірці : як нищити ангелів : роман / Любо Дереш. – Х. : Фоліо, 2007. – 189 с.

6. Жадан С. В. Капітал / С. В. Жадан. – Х. : Фоліо, 2007. – 797 с.

7. Кононенко Є. Без мужика. *Prosus nostalgos* / Євгенія Кононенко. – Львів : Кальварія, 2005. – 208 с.

8. Матіос М. Жіночий аркан у саду нетерпіння / Марія Матіос. – Львів : Піраміда, 2007. – 308 с.

9. Матіос М. Солодка Даруся / Марія Матіос. – Львів : Піраміда, 2007. – 188 с.

10. Матіос М. Чотири пори життя / Марія Матіос. – Львів : Піраміда, 2009. – 264 с.

11. Пантюк С. Сім днів і вузол смерті : роман, новели / Сергій Пантюк. – К. : Видавництво Сергія Пантюка, 2007. – 288 с.

12. Сом М. Д. Передай кодолу! : вірші, пісні, жарти, епітафії та придибенції / М. Д. Сом ; передм. О. І. Жолдака. – К. : Укр. письменник, 2007. – 286 с.

УДК 81'1'38:159.9

ПСИХОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ МОВЛЕННЯ ДІАРИСТА

Сирко І. М.

У статті зосереджено увагу на детермінованості мови щоденників певними психологічними характеристиками їх авторів. Визначено окремі риси особистості М. Галабурди-Чигрин на рівні її психотипу, темпераменту, окремих виявів підсвідомого, простежено їхні рефлекси у текстах щоденникових записів.

Ключові слова: щоденник, діарист, психотип, темперамент, психологічна детермінованість мовлення.

В статье сосредоточено внимание на детерминированности языка дневников определенными психологическими характеристиками их авторов. Определены отдельные черты личности М. Галабурды-Чигрин на уровне ее психотипа, темперамента, отдельных проявлений бессознательного, прослежены их рефлексии в текстах дневниковых записей.

Ключевые слова: дневник, диарист, психотип, темперамент, психологическая детерминированность речи.

The paper accents attention on the diaries' language determination by certain psychological characteristics of the authors. The individual traits of M. Halaburda-Chyhryn's personality at the level of her psychotype, temperament, separate expressions of subconscious have been examined, their traces in her diary texts have been analyzed.

Key words: diary, diaryst, psychotype, temperament, psychological determination of speech.

В останні десятиліття спостерігаємо посилення наукового інтересу до змістового, оцінного й прагматичного навантаження мовних одиниць, актуалізовуваних у різних функціональних стилях, жанрах, типах і формах побутування мови. Змістова специфіка таких одиниць чи не найбільш переконливо виявляється в індивідуальному мовленні. Серед факторів, що зумовлюють його характерні риси, важливими є соціальні та культурні умови формування особистості. Однак аналіз мови конкретних творів дає змогу визначити скорельованість мовних, зокрема лексичних і синтаксичних особливостей, із певними психологічними характеристиками авторів.

Аналіз психологічної детермінованості мовлення передбачає звернення до традицій Харківської філологічної школи, передусім до методології аналізу проблем мови і свідомості у працях О. О. Потебні. Цей досвід розвинули послідовники вченого (пор. тематику збірників “Вопросы теории и психологии творчества”). Питання “автор і його особистість” було на той час актуальним і для європейських та російських учених, однак пріоритетним у їх працях є розгляд зв'язку змісту твору й психології його автора, натомість власне мовний аспект периферизований.

Слушні спостереження щодо психологічної детермінованості мови творів різних жанрів оприлюднено у працях 1920-х рр. Дослідники (напр., Яків Савченко) оцінювали психологізм як явище негативне, як “ветхий, а іноді потворний і шкідливий психологізм” [10, с. 119], оскільки “тут психологічні акценти зумовлені старою психікою людини, роз'єднаної внутрішньо з дійсністю” [10, с. 119]. При цьому стан письменника автори розглядали через соціальні фактори, без урахування психологічних властивостей, унаслідок чого людину інтровертивного типу характеризували вже через цю властивість негативно. На думку Я. Савченка, “людина з вузьким, ізольованим “Я”, тим паче людина егоцентрична, що порвала через ті чи ті причини будь-які зв'язки з дійсністю, випорснула з процесу, – не може бути поважним об'єктом літературного віддавання” [10, с. 120].

На детермінованість мови твору психотипом автора вказують і сучасні дослідники: “Іноді автор змушений, практично не маючи вибору, приймати ту жорстку схему, яка визначається не стільки культурно-історичною ситуацією, скільки психоментальними особливостями автора, які зберігають іще зв'язки зі сферою

біологічного, хоч, звичайно, й ускладненими “культурною” опосередкованістю” [11, с. 448].

Кореляція мовних особливостей твору й психотипу автора – продуктивний і об’ємний напрямок наукових пошуків вітчизняних учених. У його межах вирізняються: психологічний аспект вивчення поетичної мови (Л. Лисиченко, О. Маленко, Т. Єщенко), індивідуальні параметри актуалізації зв’язку “мова – психологічна основа” у творчості неокласиків (Т. Ковальова), у прозі О. Кобилянської (Г. Шевченко) тощо. Водночас, незважаючи на те, що порушувана проблема – не нова й опрацьована на матеріалі мови творів різних жанрів та авторів, зумовленість мови діаристів психологічним чинником поки що залишається на периферії лінгвістичної уваги й лише епізодично входить до кола стрижневих зацікавлень мовознавців.

Для дослідження питання про співвідношення зв’язку між мовленням діариста і його психологією – двома тісно пов’язаними феноменами – існують наукові передумови: виділені й схарактеризовані типи особистості. У своєму баченні людини психологи орієнтуються на дві сфери її психічного буття: “спрямованість на світ зовнішніх об’єктів (екстраверсія), або ж на явища її власного суб’єктивного світу (інтроверсія)” [1, с. 22]. Відповідно до зазначених психотипів О. Єгоров розрізняє *екстравертивний* та *інтровертивний* типи щоденників. При цьому *екстравертивний тип* щоденника охоплює реалії дійсності “від сімейно-побутового життя до міжнародних справ” [5, с. 136]. Натомість “щоденник інтроверта побудовано як аналіз подій внутрішнього світу чи як осмислення суттєвих для нього фактів зовнішнього життя” [5, с. 138]. Виклад матеріалу такого щоденника безпосередньо залежить від внутрішнього стану автора, умов його індивідуальної психічної диспозиції. Враховуючи те, що “кожному вираженому типові притаманна особлива тенденція до компенсації односторонності свого типу, тенденція, яка є біологічно доцільною, оскільки вона зумовлена прагненням втримати душевну рівновагу, а завдяки компенсації виникають вторинні характери чи типи” [5, с. 138], учений умотивовує існування щоденників змінного типу: “два основні типи, поєднуючись, породжують ... щоденник зі змінною типологією” [5, с. 141].

Відмінності у психотипах діаристів виявляє характер лексичного матеріалу, частотність слів, ключових у їх записах. Так, значний сегмент словника діаристів-інтровертів становить лексика на позначення внутрішнього стану людини, назви флори й фауни у їхніх записах уживаються не в прямому значенні, а як вторинні номінації, як засіб характеристики інших предметів і явищ. Оскільки світ інтроверти сприймають цілісно, у сукупності його взаємозв’язків, то їхня мова відбиває більш загальні, іноді глобальні об’єкти і явища. Психотип інтроверта-діариста репрезентує особистість Т. Шевченка: “якщо текст “Кобзаря” називають “безпосереднім діалогом людини з Богом”, то щоденник Т. Шевченка – це його безпосередній діалог із собою, необхідність якого виникає переважно в інтровертів, як вираження надмірної власної чуттєвості” [6, с. 14].

Визначення інтровертивного чи екстравертивного психотипу діариста хоч і пізнавальне для окреслення його мовної особистості, однак недостатнє для характеристики мови щоденника. На думку С. Михиди, важливим є “цілий спектр психічних виявів: здібностей, характеру, темпераменту, спрямованості, емоційно-вольової та підсвідомої сфер. Тільки в такому поєднанні можна говорити про цілісність в осягненні особистості митця і, відповідно, про проекцію тих проявів у творчості” [9, с. 19]. Серед зазначених факторів варто акцентувати значущість темпераменту. Його динамічні типи – сангвінічний і холеричний – пов’язані з високим рівнем напруги й експресії, що позначається на мововираженні автора, на лексичному наповненні щоденників, синтаксичній організації їх мови. Знакова з цього погляду активність синонімів, антонімів, однорідних членів, повторів у щоденниках Т. Шевченка, О. Довженка та ін., що й засвідчує інтровертивний тип та холеричний темперамент авторів.

Про поєднання інтровертивного типу й меланхолійного темпераменту свідчить мова щоденника П. Тичини [див. про це: 8, с. 171]. Інтровертивність та меланхолійність – визначальні параметри психотипу О. Кобилянської: її щоденникові записи “містять нотатки глибоко особисті, наповнені інтимними фактами, переживаннями, почуваннями, побутово-психологічними сценами, часто оголеними, дразливими,

непристойними” [7, с. 13]. Порівняймо суголосну думку Т. Гундорової про “особливий меланхолійний контекст цілої творчості Кобилянської” [3, с. 10].

Отже, поєднання різних психотипів із певним темпераментом, доповнене характеристикою інших рис, виявляє специфіку мовної особистості діариста, з якою пов’язане домінування тих чи тих мовних засобів у його мовленні.

У цій площині розглянемо мову щоденника М. Галабурди-Чигрин – відомої на теренах українського зарубіжжя журналістки, громадсько-політичної діячки української діаспори Австралії, постійного кореспондента української газети “Вільна Думка” в Сідней, редактора й диктора Австралійського Державного радіо, голови його українського відділу. Матеріалом для дослідження обрано її щоденник “Україно, моя Україно”, який дає змогу визначити мовні особливості в кореляції з внутрішнім світом авторки, її “підсвідомим”.

Досліджуючи проблему інтровертності українців, етнопсихолог В. Янів характеризує інтроверта як людину “з сильним відчуттям свого “Я” і бажанням самовияву назовні... Заглиблений у собі і маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перегород” [14, с. 88]. Ці ознаки інтровертизму послідовно простежуємо у щоденникових записах Марії Галабурди-Чигрин, порівн.: *Я рішуче заявила, що в жодному випадку, в ніякому разі не буду з ними проводити ніч! Як це їхати з незнайомими чоловіками? Цілу ніч? Я повторювала це знову і знову...* [2, с. 58], *Я протестувала. – Не треба!* [2, с. 150], *Рішила, що не буду вярджати хлопців до поїзду. Не хотіла, щоби вони бачили, що я знову плачу!* [2, с. 173]. Останні ілюстрації підтверджують тезу Т. Космеда про те, що “інтровертність письменницького Его виявляється в систематичному прагненні прихованого вияву емоцій через сльози” [6, с. 96].

Для М. Галабурди-Чигрин сльози – один із дієвих способів зняття стресу, нейтралізації негативних емоцій (*Якби не випадкова наша зустріч, я би, напевно, в літаку розплакала б ся, розсипала б ся на “кавалочки”* [2, с. 61]), а частотність уживання лексеми сльози підкреслює інтровертивний психотип авторки щоденника: *Піднесла я ці квіти до свого обличчя аби не тільки вдихнути їх п’янкий аромат, але й приховати сльози, які такі покотилися по моїм лиці* [2, с. 31], *ніяк не могла стримати сліз. Вони, дослівно, котилися потоками. І раніше накопичувалися сльози, але я їх стримувала, а тут стримати їх не було сили* [2, с. 172], *Телефонічний дзвінок примусив мене стримати сльози* [2, с. 174], *В мене сльози котилися потоком. Не могла стримати їх. Сергій пробував мене заспокоїти. А реакція – ще більше сліз* [2, с. 176].

М. Галабурда-Чигрин цінує мовчання, що характерно для комунікативної поведінки інтровертів. На це сама авторка неодноразово вказує на сторінках щоденника: *Ти плачеш? Та що з тобою? – Я мовчала. А що казати?* [2, с. 176], *Я мовчала, бракувало мені слів щось сказати. Була певною, що мене розуміли і без слів...* [2, с. 15], *Біль був нестерпний. Я мовчала, щоби не налякати родину. Що ж вони мені допоможуть?* [2, с. 149], *Дивилася на те все, не вірила своїм очам. ... Та я мовчала* [2, с. 164].

У монографічному дослідженні “Его і Alter Его Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу” Т. Космеда висловлює думку про те, що “вираження сумніву в своїй значущості, важливості своїх думок, своєї творчості – це характерна ознака інтровертів” [6, с. 96]. Епізодичні записи у щоденнику “Україно, моя Україно...” підтверджують слушність цього міркування, порівн.: *Я не була певна, чи мій побут на рідній землі дав чи приніс комусь якусь користь* [2, с. 59], *Мучило мене оте поняття “ти нікому не потрібна”* [2, с. 176], *Чулася безсилою, зовсім не важною особою, просто чулася нічим, бо зрозуміла, що ніяк не можу тим нещасним людям допомогти* [2, с. 121], *З’явилося в мені невияснене почуття, що я – небажаний гість в Києві!* [2, с. 133], *Ставила собі питання “чи я є тільки для того, щоби бути так званою мамою милосердя для тих, які приїжджають з України в Австралію?”* [2, с. 174] та ін. Вербалізовані у такій формі невпевненість, сумнів, острах – рефлексії відповідної психологічної структури особистості М. Галабурди-Чигрин.

Одним із виявів інтровертизму вчені вважають негативне, скептичне ставлення до зовнішнього світу, намагання шляхом ізоляції позбутися “невиносимої

дійсності, утекти від неї на самоту, чи то у світ власний – внутрішній” [Див. про це: 14, с. 46]. Інтровертивність, меланхолійність з їх “самотою” стають в аналізованому щоденнику стилетворчим фактором, мотивують появу низки образів: *Мені не хотілося з ніким говорити. Потрібно було побути на самоті, віч-на-віч з собою* [2, с. 58], *І врешті – я сама. В кімнаті стало тихо-тихо.* [2, с. 171], *я сама в чотирьох стінах невеличкої чужої квартири. Та хіба я сама? У вікно місяць зазирає, зорі мерехтять, а шум проїжджаючого трамваю заколисав до сну* [2, с. 138]. Часто вживаний у щоденнику епітет *самітний* – це здебільшого вербальна оцінка ситуації, яка смислово заступає розгорнутий опис, напр.: *Порівняла цей вечір до самітного вечора в день мого приїзду* [2, с. 174].

Вразливість авторки, швидкі зміни в її настроях зумовлюють негативний ракурс стану *самотності*, що свідчить про бітемпераментну природу психіки М. Галабурди-Чигрин, порівн.: *А ота самітність мене догризала. Сотні разів ставила собі питання: чого це я сама в чотирьох стінах невеличкої чужої квартири?* [2, с. 138].

Із психотипом авторки щоденника та її темпераментом пов’язані також текстотвірні продуктивності носіїв семи ‘спокій’. В описах цього стану авторка вживає закріплені національно-мовною практикою засоби: предикативні означення *бути заспокоєним, бути спокійним*, обставини *спокійно, у спокої* та ін.: *Люблю приготувитись, вибрати відповідні пісні, бути душевно “спокійною”* [2, с. 109–110]; *Питання – чи була би спокійною, коли б прийшлося щодня вистоювати в них [чергах – І. С.] за харчами* [2, с. 90], *Мені здавалося, що після побаченого в Україні я не зможу спокійно жити на чужині* [2, с. 62], *Люди дивувалися, що я з Австралії й спокійно стою в черзі!* [2, с. 90], *Хотіла вернутися ... в Карпати, на Верховину! Там все просто. Спокійно й прекрасно* [2, с. 121].

“Із психічного погляду, – зауважує З. Фрейд, – меланхолія характеризується глибокою страдницькою пригніченістю, цілковитою втратою інтересу до зовнішнього світу, втратою здатності любити, уповільненням будь-якої діяльності й погіршенням самопочуття, яке виражається в постійному доріканні та ображанні самого себе” [13, с. 230]. Із потенційних рис меланхоліка М. Чигрин в окремі моменти життя властиві “уповільнення діяльності” й “погіршення самопочуття”. Про це свідчить контекстна частотність лексеми *біль*. Здебільшого вона вживається в номінативній функції, у прямому, кодифікованому в загально-мовних словниках значенні “відчуття фізичного страждання”: *В мене страшений біль в крижах* [2, с. 157], *Відчула гострий біль у грудях* [2, с. 121]. Актуалізація образу *біль* як маркера психологічного стану пов’язана із описом прикрості, смутку: *Такі мої думки котилися хвилями. Пробували змити біль розлуки з Україною* [2, с. 177], *Після розлуки з нею настав час болю. Часами той біль був нестерпним. Я часто плакала* [2, с. 62].

Зафіксовано також численні розгорнуті метафоричні конструкції з конкретизатором дії або інтенсифікатором оцінки *боляче*: *Переконалася, що те, що живу в Австралії, можу зробити для України – це так боляче мало* [2, с. 129], *тепер мені до болю важко погодитися з тим, що я покинула Україну* [2, с. 59], *Боляче, нестерпно боляче було приходити до цього табору* [2, с. 68]. Імпліцитно властиву образу *біль* негативну оцінність розвиває епітет *болісний*: *Відчула якусь болісну порожнечу* [2, с. 21].

Аналіз мови щоденника засвідчує, що характерні для меланхоліків “втрата цікавості до зовнішнього світу”, “втрата здатності любити” не притаманні М. Чигрин. Її записи часто виявляють оптимістичну, характерну для холеричного темпераменту доміную – вміння й здатність любити людей, країну, довкілля, що свідчить про своєрідний “конфлікт темпераментів”: *Я закохана в Україну всією душею, всім серцем. Мені хотіло б ся від українців в Україні, а тим самим від України, не одного, як хочеться від коханої істоти. Та люблю її такою, якою вона є, тому, що вона наша, рідна!* [2, с. 130], *А я люблю конвалії! Мама насадила їх в нас, в Бельгії, в городі* [2, с. 26], *А може, тому, що я змалку люблю осінь?* [2, с. 84], *Я люблю осінні квіти, що дихають холодом, від якого щемить серце* [2, с. 134], *Земле, матінко моя, / Я люблю Твої поля – / Я люблю твої простори, / Ріки і високі гори, / Вірним серцем назавжди!* [2, с. 99]. Остання ілюстрація є пісенним епіграфом до запису від 3 травня 1991 р., який у тексті виконує функцію апеляції до мовно-культурної пам’яті – і національної, й індивідуально-авторської.

Розгляд щоденникових текстів виявляє, крім проілюстрованих вище ознак меланхолічного типу, також “друге, холеричне “Я” М. Галабурди-Чигрин. Очевидно, саме з ним пов’язана її активна участь у політичному житті, жіночому русі: *Якби це говорив українець, я би це терпіла, а то чужинець. Я не витримала. Вибухнула* [2, с. 163], *Мені хотілося кричати на весь Київ – Чого ви говорите російською мовою?!”* [2, с. 15], *Не могла вже так (з природи бунтівну) душу заспокоїти* [2, с. 99], *Я не знала, чого це діється. Почала кричати* [2, с. 120], *якщо голодівка продовжиться – я до неї долучуся!* [2, с. 81], *Я вперто настоювала, що їхати мушу* [2, с. 148]. Такі образи засвідчують надзвичайно високий рівень “впевненості в собі, енергійності, рішучості, збудженого переконливого мовлення” [1, с. 18]. Холеричний компонент зумовлює інтенсифіковану експресію думки, образу: *В мені задзвонили дзвони нетерпіння* [2, с. 133].

Характеризуючи типи вищої нервової діяльності, А. Батаршев зауважує, що саме “холерикам притаманна циклічність у роботі. Вони здатні пристрасно віддатися справі, захопитись нею. Однак за умови пригніченості, втративши віру у свої можливості, почату роботу занедбують” [1, с. 17]. Бажання М. Чигрин знову і знову повертатися на етнічну Батьківщину наскрізно простежується у її щоденнику, адже, як стверджує сама діаристка, вона “переконалася, що те, що живучи в Австралії, можу зробити для України – це так боляче мало. Хочеться зробити для неї багато більше, бо уважаю, що жити на чужині – це також борг перед Батьківщиною, яка пробує стати на ноги. А хочеться принести їй – лише найкраще” [2, с. 129]. Такі інтенції засвідчують частотні зізнання на зразок: *Так, зустрілася я з Україною втретє. Вірю, що це не востаннє* [2, с. 129], *Я знала тоді, була певною, що повернуся знову в Україну, де на мене чекає тепло й ласкавість щедрої, рідної землі...* [2, с. 61], *Я певна, що вернуся в Україну. Буду там жити, бо переконалася, що ніщо на світі не замінить рідної землі* [2, с. 177].

Зрідка спостерігаємо описи стану безпорадності, неспроможності активно боротися за ідеали, а також зазначені А. Батаршевим “пригніченість, втрату віри у свої можливості, порівн.: *Про що шептали ці квіти, схиливши додолу соромливі свої голівки? Хіба про те, що я скоро вернуся в Україну! А чи вернуся?* [2, с. 129], *Три попередні рази виїжджала з Москви – і сльози не пролила. Тоді була певною, що скоро вернуся. Тепер не було такого впевненого почуття* [2, с. 176], *Ти скоро вернеш, – твердив Анатолій. Я не зовсім певна, що це буде можливим* [2, с. 59].

Наведені ілюстрації виявляють неоднозначність темпераменту М. Галабурди-Чигрин, засвідчують, що її психоструктура відповідає канонічним уявленням про певний психотип тільки на рівні найзагальніших характеристик, залишаючись при цьому яскраво індивідуальною. Інтровертний індивідуалізм як особлива риса характеру, що відзначається духовним пошуком, роздумами, заглибленням у свій внутрішній світ, поєднуючись із бітемпераментністю природи психіки, стає тим креативотворчим чинником, що зумовлює особливості мовлення діаристки.

Пропонована розвідка – це спроба розроблення моделі аналізу психосвіту М. Галабурди-Чигрин. На підставі розгляду щоденникових записів визначено найбільш виразні риси її особистості на рівні характеру, темпераменту, психотипу, окреслено специфіку вияву підсвідомого.

Література

1. Батаршев А. Психология индивидуальных различий: От темперамента – к характеру и типологии личности / А. Батаршев. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 256 с.
2. Галабурда-Чигрин М. Україно, моя Україно... (Щоденник) / М. Галабурда-Чигрин. – К. : Видання автора Марічки Галабурди-Чигрин, 2000. – 184 с.
3. Гундорова Т. Femina Melancholica: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Т. Гундорова. – К., 2002. – 272 с.
4. Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи; Статті та спогади / упоряд., передм. Ф. П. Погребенника. – К. : Дніпро, 1982. – 359 с.
5. Егоров О. Г. Русский литературный дневник XIX века. История и теория жанра : исследование / О. Г. Егоров. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 280 с.
6. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія / Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.

7. Костюк Г. Записники Володимира Винниченка / Г. Костюк // Винниченко В. Щоденник : у 2 т. / ред., вступ. ст. і примітки Григорія Костюка. – Едмонтон ; Нью-Йорк : Канадський інститут українських студій ; Комісія УВАН, 1980.
Т. 1 : 1911–1920. – 1980. – 500 с.
8. Лисиченко Л. А. Психологічний аспект вивчення поетичного мовлення : монографія / Л. А. Лисиченко // Ці невичерпні глибини мови / Л. А. Лисиченко. – Харків. – С. 166–194.
9. Михида С. Іван Франко: Психопоетикальна студія / С. Михида // Наукові записки. Серія “Філологічні науки (літературознавство)”. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – Вип. 69. – Ч. 2. – С. 14–24.
10. Савченко Я. Г. Мертве й живе в українській поезії / Я. Г. Савченко // Життя і Революція. – 1929. – Кн. 1. – С. 125–126.
11. Соловйов В. С. Философия искусства и литературная критика / В. С. Соловйов. – М. : Искусство, 1991. – 701 с.
12. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического : избранное / В. Н. Топоров. – М. : Прогресс, 1995. – 623 с.
13. Фрейд, З. Интерес к психоанализу : сборник / З. Фрейд ; пер. с нем. – Мн. : Попурри, 2006. – 592 с.
14. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен, 1993. – 217 с.

УДК 783(477.043.3)

РУКОПИСНИЙ ФОНД УКРАЇНИ – ГРЕЦІЇ ЯК ОСНОВА ДІАЛОГУ ДВОХ КУЛЬТУР

Терещенко-Кайдан Л. В.

У статті йдеться про історичний розвиток рукописної книги в Україні та Греції. При цьому аналізується окремо стан грецьких рукописів в Україні та українських (слов'янських) у Греції. Розглядаються шляхи потрапляння рукописів до скарбниць двох країн та репертуарне наповнення кодексів. Окреслюється регіональне розміщення рукописної книги як в Україні, так і в Греції.

Ключові слова: Україна, Греція, рукописна книга, перекладна, оригінальна книга.

В статье говорится о историческом развитии рукописной книги в Украине и в Греции. При этом основной акцент делается на состоянии рукописного фонда отдельно в Украине и Греции. Рассматриваются пути попадания рукописей в фонды двух стран и репертуарное наполнение рукописной книги. Рассматривается региональное распространение рукописной книги как на территории Украины, так и Греции.

Ключевые слова: Украина, Греция, рукописная книга, переводная, оригинальная книга.

The paper refers to the development history manuscripts in Ukraine and Greece. It is noted separately state of Greek manuscripts in Ukraine and Ukrainian (Slavic) in Greece. Consider ways of getting manuscripts to the treasuries of the two countries and repertory content codes. Defined regional location manuscripts both in Ukraine and in Greece.

Key words: Ukraine, Greece, manuscripts, translations, original book.

Звертаючись до питань діалогу культур України – Греції, відразу подумки потрапляєш у те далеке минуле, коли цей діалог тільки зароджувався. Яким же чином минуле може відчинити нам двері? Лише звернувшись до збережених артефактів у вигляді речових доказів чи рукописної спадщини, можна підняти завісу й зазирнути у потрібний час чи дізнатися про необхідні факти.

Мета цієї роботи полягає у сприянні відродженню рукописного надбання України – Греції заради збереження національної спадщини та розуміння розвитку культурного діалогу двох країн.

Той, хто хоч раз у житті тримав у руках рукописну книгу, бачив поживкві від часу, вкриті дрібними рядками старанно виведених літер аркуші, той доторкнувся до глибин історії, занурився у її витоки, зустрівся з народною мудрістю. Адже тільки рукописна книга здатна розповісти про духовні та матеріальні цінності народу, зберегти й донести надбання багатьох поколінь.

Сьогодні, у часи панування нано-технологій та розгалуженого інформаційного простору та глобалізаційних процесів, де навіть друкована книга може зникнути у вихорі інновацій, рукописна спадщина залишається непорушним скарбом – носієм традицій народу, продовжує виконувати свої призначені часом непорушні функції.

Недарма у сучасній джерелознавчій науці побутує думка, що рукописна спадщина – це не просто витвір мистецтва, що зберігається заради милування, а “генетичний код народу” [1]. Вона живе серед нас і впливає на наше життя. Спробуйте знайти такого фахівця, котрий не звертався б до рукописів та не опирався на вилучені з них факти. І ви не зможете, мабуть, відшукати жодного такого вченого. Тому тема даної роботи є актуальною та науково доцільною.

У статті для розгляду обрано дві потужні у культурному та історичному плані країни: Україну та Грецію. Вони з певного історичного етапу мають духовну спорідненість. Але кожна з них має і власну, самобутню культуру, історію, мову, традиції. Зрозуміло, що величезного значення набувають взаємовпливи. Наприклад, слов'янська мова базується майже виключно на грецькому уставі, а афонський грецький церковний спів Свято-Пантелеймонова монастиря містить дуже солідні

вкраплення слов'янських інтонацій, що робить його навіть кращим за оригінальний грецький спів. Але рукописна спадщина свідчить про розвиток окремих країн та народів. Тому в Україні нам доведеться розглядати грецький рукописний фонд, а у Греції – слов'янські кириличні рукописи. Чому слов'янські, а не українські? Тому що дуже легко можна сплутати, наприклад сербський з українським чи болгарським. Кожен з кодексів потребує індивідуального, ретельного вивчення.

Отже, звертаючись до рукописного фонду України, розглядаючи грецьку рукописну спадщину, можна відразу говорити про те, що в Україні зберігається багато кодексів грецького походження. Всі вони грекомовні та охоплюють багато регіонів України: Київ, Ніжин, Маріуполь, Одесу, Львів, Харків, Крим тощо.

В Інституті рукописів м. Києва зберігається велика колекція рукописної книги грецького походження. Дослідивши їх, ми дійшли думки, що в Україні існувала потужна грецька діаспора, що мала власні церкви, де читали й співали за грецькими рукописними книгами. Були власні грецькі законодавчі та фінансові структури, що здійснювали свою діяльність у тих регіонах України, де було велике скупчення грецьких громад. Такі осередки збереглися в Києві, Одесі, Криму, Маріуполі, Ніжині, Львові тощо. На цьому наголошує у своїх працях Є. Чернухін [3].

У дослідженні Є. Чернухіна досить чітко описаний стан рукописного грецького фонду, що міститься в Україні в цілому і в м. Києві зокрема. Серед рукописного надбання, виявленого Є. Чернухіним, значаться й оригінальні грецькі церковно-співацькі нотні кодекси, й церковно-богослужбова, й священно-богослужбова література, праці філософського змісту тощо.

Надання цього рукописного матеріалу є надзвичайно корисним і цінним для сучасної мистецтвознавчої та культурологічної науки. Потребує дослідження ціла низка питань: відповідність грецьких джерел, що містяться в Україні, грецьким кодексам, що виконуються в Греції, наявність українських, місцевих впливів у тих грецьких рукописах, що містяться в грецьких рукописах українських зібрань, дати і періоди, до яких належить рукопис; шляхи потрапляння рукопису в Україну й до зібрань тощо.

Рукописна книга упродовж семи століть була тим цінним товаром, що вивозився у різні країни світу, і Греція – не виняток, а скоріше перший кандидат на пошук та відродження української рукописної книги. Рукописні книги українцям замовляли, їх вивозили вчені мужі, що мандрували світом у пошуках розуміння та істини, книги вивозили й завойовники, їх дарували й продавали. Величезна частина рукописного надбання виїхала з України разом із ученими монахами, які вирушили на молитовний подвиг до Греції.

Історія української рукописної книги має такі періоди:

1) період сакрального статусу. Він охоплює X–XVI ст., коли, крім рукописної книги, на українських землях не існувало інших типів книжкової продукції. Репертуарне наповнення рукописної книги з'ясоване частково. Весь український рукописний фонд умовно можна поділити на перекладну та оригінальну літературу. Зрозуміло, що в цей період переважала перекладна література, адже рукописна книга прийшла на українські землі разом із хрещенням та церковною відправою і, зрозуміло, була перекладною.

До перекладних джерел належать такі, на даний час відомі пам'ятки: Житие Андрея Юродивого, “Космографія” (християнська топографія), “Історія Іудейської війни” Йосипа Флавія, “Пчола”, “Олександрія” Псеадоксплісфена, “Сказание о спасении храму Св. Софії у Царграді”, апокрифічне житіє Мойсея, апокрифічні повісті про Саламона [3], церковно-богослужбова та священно-церковна література тощо

Переклади здійснювалися з грецької та єврейської мов.

Оригінальні твори, що виникли на українських землях, були різноманітними за жанрами та напрямками. Це проповіді, агіографії (святожителіси), мандрівки (ходіння) тощо;

2) період десакральний. Характеризується появою нових вкраплень у структуру рукописної книги. Це пов'язано з уведенням нового шкільництва, секулярного книжкового реєстру та новими реформаційними віяннями. Хронологічно цей період тривав з XVI до XVIII ст. У цей час з'являється маса нових кодексів, що містять у собі реформовану культурну ситуацію.

Отже рукописна спадщина України і Греції є надзвичайно багатою, наповненою джерелами, що потребують індивідуального підходу та дослідження й заслуговують на окрему увагу.

Дослідження рукописного фонду України та Греції, безперечно, наблизить і допоможе у продовженні та розвитку діалогу культур України і Греції.

Література

1. Запаско Я. П. Українська рукописна книга : пам'ятки книжкового мистецтва / Я. П. Запаско. – Львів, 1995. – 478 с.
2. Фріс В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. / Віра Фріс. – Львів, 2003. – 187 с.
3. Чернухін Є. Грецька рукописна спадщина в Києві / Євгеній Чернухін. – К., 2004. – 310 с.

УДК 811.161.2'255.4

ПОЕТИЗМИ У ПЕРЕКЛАДАЦЬКІЙ ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ ЛУКАША**Федунович-Швед О. Т.**

У статті проаналізовано поетичну лексику, яку реалізував у своїй перекладацькій творчості М. Лукаш; виявлено, що перекладач найчастіше засобами поетичного мовлення обирає церковнослов'янізми, народнопоетичну лексику та індивідуально-авторські неологізми. Особливу увагу звернено на зв'язки з мовотворчістю письменників-неокласиків.

Ключові слова: Микола Лукаш, художній переклад, поетична лексика (поетизм), індивідуально-авторський неологізм, церковнослов'янizm, народнопоетична лексика, поети-неокласики.

В статье проанализирована поэтическая лексика, которую реализовал в своей переводческой практике М. Лукаш; обнаружено, что переводчик зачастую средствами поэтической речи выбирает церковнославянизмы, народнопоэтическую лексику и индивидуально-авторские неологизмы. Особое внимание обращено на связи с языкотворчеством писателей-неоклассиков.

Ключевые слова: Микола Лукаш, художественный перевод, поэтическая лексика (поэтизм), индивидуально-авторский неологизм, церковнославянизм, народно-поэтическая лексика, поэты-неоклассики.

The article deals with the analysis of poetical lexis which was realized by Mukola Lukash within his translational practice; it is dwelled that the translator uses church-slavonic words, nationalisms and individual-poetic neologisms more often than usual in his works. The specific attention is paid to the links in lingua formation in the field of work of the neoclassic representatives.

Key words: Mykola Lukash, translation, poetical lexis (poetyzms), author's neologism, church-slavonic words, nationalisms, neoclassic writers.

*Мова є одніть. Але пам'ятай, о поете: як в домі,
В одності мови чіткий поділ на поверхи є.
Поверхи, отже, назвімо: є мова, щоденних взаємин,
Мова науки і є вповні відмінна від них
Мова поезії. Маєш її притаманність плекати...
М. Зеров*

Поезія – це та сфера комунікації, де мовленнєва творчість є джерелом новаторства і здійснення естетичної функції, саме поетична лексика надає цікавий і надзвичайно великий за обсягом матеріал для лінгвістичних студій.

Висновки і спостереження, що містяться у розвідках багатьох авторитетних учених, зокрема, О. О. Потебні, В. В. Виноградова, Л. А. Булаховського, І. К. Білодіда, В. М. Русанівського, а також у новітніх дослідженнях сучасних філологів (Л. В. Коломієць, Л. І. Мацько, В. Р. Савчин), підтверджують тезу про те, що поетичне слово – це не тільки образ, інструмент літературної творчості, один із важливих параметрів професійної майстерності і таланту митця, це також відображення внутрішнього світу поета.

Так, Л. Булаховський звернув особливу увагу на те, що “слова, які стосуються урочистого, героїчного, зворушливого, любовного і супроводжуються відповідним забарвленням чуття, дають більше підстав до того, щоб їх віднести до поетичних, бо вони переважно правлять за той словесний матеріал, з якого створюються жанри, що визнаються як поетичні” [1, с. 104].

Розглядаючи поетичні слова (*багрянь, блакить, винозорий, відлуння, вітровіння, легіт, лелія, тепловій, тепловійний, яса*) як своєрідну групу в складі книжної лексики, І. Білодід зазначав, що “у функції поетичної лексики часто виступають старослов'янізми, а також значна кількість слів, засвоєних із народної творчості” [11, с. 157].

Досліджуючи лексико-семантичні групи слів, Л. Мацько наголошує на тому, що поетизмами* прийнято вважати слова, які мають “образне високе звучання та є джерелом поетизації мови в усі часи” [5, с. 447].

В Енциклопедії “Українська мова” (2007) поетичну лексику визначено як “слова з додатковим стилістичним забарвленням, експресивно-емоційним змістом, які передають почуття ліризму, урочистості, захоплення прекрасним” [12, с. 521]. Автор словникової статті до поетизмів зараховує “лексеми на означення природних стихій (*вітер, сонце, небо, зоря, місяць, хмара*); назви з рослинного і тваринного світу (*явір, тополя, калина, рута-м'ята, барвінок, сокіл, зозуля*), кольороназви; до поетичної лексики потрапляють етнографізми, старослов'янізми, діалектні слова, які сприймаються як незвичні поетичні номінації; це традиційні епітети, порівняння, метафори; слова, що вирізняються характерною граматичною формою (відприкметникові та віддієслівні іменники), короткі форми прикметників, а також новотвори. У СУМ такі лексеми маркують як *поетичне* і *народно-поетичне* (курсив наш – О. Ф.-Ш.) [12, с. 521]. Особливу увагу звернуто на те, що “сучасна поетична лексика розширюється за рахунок новотворів фольклорного типу” [12, с. 521].

Нас зацікавила поетична лексика, представлена у перекладацькій творчості Миколи Лукаша, оскільки ця група лексики ґрунтовно не досліджувалася.

У працях сучасних теоретиків українського перекладу дедалі більше наголошується на тому, що “адекватна оцінка художньої вартості перекладу можлива лише за умови звернення до мовної особистості творця перекладу, конкретного носія національно-мовного матеріалу, в якому, власне, і відтворюється перекладений твір. При цьому не тільки розкривається національна основа лексико-граматичного фонду перекладача, а й виявляється відповідність сприйняття іншомовного тексту перекладачем, висвітлюється, який внесок у структуру художнього образу першотвору вносить мовна особистість перекладача” [2, с. 27–28].

Визначаючи функції перекладу, В. Радчук доходить висновку, що “переклад – це школа художньої майстерності (у якій виросло чимало класиків поезії, прози, драматургії); ефективна вправа повнішого опанування ресурсів рідної мови; лабораторія для випрацювання власного стилю, формування мовної особистості” [6, с. 151].

Так вважав ще М. Рильський – видатний перекладач і теоретик українського перекладу. У праці “Мистецтво перекладу” він писав, що у перекладі завжди виявляється індивідуальність автора-перекладача: неможливо, “щоб автор поетичного перекладу цілком забув про себе, цілком підкорився індивідуальності іншого поета” [7, с. 26]. Такі думки М. Рильського поділяє і Т. Гаврилів: “Поетичний переклад передусім має вимірюватися мовою, якою перекладено вірш” [3, с. 106]. Дослідник схиляється до думки, що у справі перекладання поезії “може йтися лише про конгеніальний переклад, про співтворчість. Жоден літературний жанр так сильно не залежить від співтворчості, як лірика” [3, с. 23–24].

Такими “конгеніальними перекладами” є поетичні переклади Миколи Лукаша.

Джерельною базою дослідження слугувала збірка “Від Боккаччо до Аполлінера”*** (1990), яка містить поезії різних авторів.

Вибраний та проаналізований фактичний матеріал показав, що поетизмами у поетичних перекладах М. Лукаша найчастіше виступають церковнослов'янізми, народнопоетична лексика та індивідуально-авторські неологізми. Художня функція

* У сучасному мовознавстві фіксуємо використання термінів поетична лексика та поетизм.

** До збірки ввійшли переклади з німецької (“Пісня про нібелунгів”, фрагменти “Фауста” Й.-В. Гете, поезії Й.-Ф. Шіллера, Г. Гайне, Р.-М. Рільке, Г. Тракля), французької (поезії В. Гюґо, П. Верлена, А. Рембо, Ж. Лафорта, С.-П. Ру, П. Валері, М. Жакоба, О. Мілоша, Г. Аполлінера), англійської (монолог Улісса з драми “Троїл і Крессіда”, поезії Р. Бернса, вірші з роману “Аліса в країні див” Л. Керрола), з іспанської (поезії з роману “Дон Кіхот” М. Сервантеса, сонети з комедії “Собака на сні” Лопе де Вега, твори П. Кальдерона, Ф.-Г. Лорки), італійської (канцони з “Декамерона” Дж. Боккаччо, “Пісня бедуїна” Дж. Унгаретті), з угорської (три хори з драматичної поеми “Трагедія людини” І. Мадача, поезія Е. Аді, А. Йожефа), польської (поезія А. Міцкевича, Ю. Тувіма), чеської (поезії П. Безруча, К. Гавлічека-Боровського, І. Волькера), болгарської (поезія Х. Смирненського), єврейської (поезія Д. Гофштейна), з японської класичної поезії.

таких слів полягає в тому, що вони посилюють патетику вірша, його піднесений, урочистий пафос або ж, навпаки, пом'якшують та інтимізують його ліричний настрій.

У теорії перекладу вже аксіоматичною стала думка про те, що суть перекладу полягає у варіативному перевисловленні, перекодуванні тексту, породженого однією мовою, в текст іншою мовою. Таке завдання здійснює перекладач.

Комплексність підходу М. Лукаша до осмислення й реалізації мовних засобів підкреслює Л. Череватенко. У праці “Так починався М. Лукаш” він зазначає, що з-поміж творів, які обирає М. Лукаш, він надавав перевагу насамперед таким, що мали зв'язок із народнописенною стихією. За спостереженнями Л. Череватенка, особливою рисою Лукашевих перекладів є добір мовних ресурсів. “Це не тільки використання книжної лексики, призабутих архаїзмів, вульгаризмів, і регіональних раритетів, серед яких легко вирізнити суто кралевецькі звороти, слівця, наголоси, а й індивідуально-авторське словотворення перекладача (*сріблосіній, огнеструмний, темноликий, цвітнотканий, многострадний* та ін.)” [13, с. 152–153].

У “Словнику української мови” посилання на переклади М. Лукаша в ілюстративній частині словникових статей, за нашими спостереженнями, представлені тільки в перших трьох томах. Серед них лексеми, що маркують, як *поет[ичні]*:

безум – *поет.* те саме, що безумство (СУМ, I, с. 151; Гете, Фауст, перекл. М. Лукаша: [Мефістофель:] *Його думки на безум хворі, Ширяють десь в непевній далині*; ще – М. Рильський: *Та землю не скорив одеську, Життям торгуючи людським, Ні туполобий Антонеску, Ні фіурер в безумі гидкім*);

винозорий, *поет.* – далекозорий, з гострим зором (СУМ, т. I, с. 442; Гете, Фауст, перекл. М. Лукаша: [Баштовий Лінкей:] *Я удався винозорим, Мов у лісі темнім рись, Та серпанком півпрозорим Очі раптом понялись*; ще – О. Ільченко: *Роксолана знизу дивилась на обличчя Михайликове..., на винозорі соколині очі*);

завесніти, *поет.* – почати весніти (СУМ, т. III, с. 44; Гете, Фауст, перекл. М. Лукаша: [Фауст:] *Поглянь, в березах завесніло*; ще – Ю. Збанацький: *Вже зовсім завесніло, вже жайворонки виспівували в полі, земля протряхла*).

Однак комплексний аналіз мовного матеріалу дозволяє стверджувати, що у перекладах М. Лукаша зреалізовано значно більшу кількість поетизмів.

Так, у поетичних перекладах М. Лукаша фіксуємо церковнослов'янізми, поетична стилістика яких підтверджується уживанням таких слів у поетичних творах Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Рильського, Л. Первомайського, О. Олесь, Л. Забашти, напр.: **древо**, *заст., поет.:* Т. Шевченко: *Над водою посаджене Древо зеленіє*; у Л. Забашти: *І ти [народ] навчивсь ходити так же прямо По тій землі, де Каменяр ходив, Де він розбитими паралічем руками Прекрасне древо правди посадив* (СУМ, т. II, с. 410); порівн. у М. Лукаша: [Мефістофель:] *Теорія завжди, мій друже, сіра, А древо жині – золоте* (Фауст, с. 75); **крин**, *заст.* – лілея (Т. Шевченко: *Рожевим криницею процвіти [земле]!*; ще – Леся Українка: [Гірца:] *І зацвіте Сіон весняним криницею, і знов поллється молоком і медом земля обітована* (СУМ, т. IV, с. 347); порівн. у М. Лукаша: *Вовчки що виростили на скорбнім хреснім дереві І зав'ядаючий у Ватікані крин Настоюють вино що я тобі точу Вино як чиста кров того хто ірозуміє Божественність рослинної свободи Про неї ти не чув* (Лукаш 1990, с. 348); **вертоград**, *книжн., заст.* – сад: (Т. Шевченко: *А в саді, своїм веселім вертограді, Вірсавія купалася, Мов у раї Єва*). У перекладах М. Лукаша фіксуємо образне вживання лексеми **вертоград**, порівн.: *Хто тобі крізь зорепад У священний вертоград Проложив стежину?* (Лукаш 1990, с. 125); *Другине, що маєш зеленим квіттям, Граєш у місячних вертоградах – О! Що там жаріє за тисовиною! Золоті уста торкаються губ моїх, І вони бринять, наче зорі* (Лукаш 1990, с. 376).

В образах, що постають із поетичних перекладів М. Лукаша, бачимо стилістичний розвиток образотворчості поетів-попередників, порівн.: у поезії Василя Бобинського – **голубка грудей** (у циклі “Ніч кохання” (*Вінок сонетів*): *Моя рука голубить м'яко, ніжно Твоїх грудей голубку білосніжну. ... І з уст твоїх я п'ю солодкий мід* (В. Б., с. 76) – а в М. Лукаша – **горлиця перс** (у перекладі поезії Г. Аполлінери “Кобилиці загорож”): *Як марю про очі твої то марю про чисті джерела Як думаю про твої уста мені являються троянди Як згадаю про твої груди на мене сходять дух-утішитель О двоїста горлиця твоїх перс І розв'яже мій язик поета Щоб знов сказати тобі Люблю* (Лукаш 1990, с. 367);

у Миколи Зерова – **лоно хвиль**; **непочате лоно** (в збірці “Камена”): *А там Евбея спить на лоні хвиль безмовних / Ета, де Геракл, конаючи, воздвиг Останнє огнище і перший свій жертвник* (Зеров, с. 7); *Ми сіємо пащню на непочате лоно; Часами служимо владиці Аполлону, / тліє ладан наш на вбогім олтарі* (Зеров, с. 25), а в М. Лукаша – **лоно розуму**; **лоно часу**; **лоно розкошлюбних насолод**: *Та ну ж бо, пане Дон Кіхоте, пожалійте себе, поверніться в лоно розуму, адже благі небеса не поскупились вам на те добро, тож користайте ним так як слід, оберніть ваші небуденні здібності на читання інших книг, спасенних для умислу вашого і хвальних для вашої честі* (Д. К., с. 316); *Ще десь у лоні часу скрите Його непевне майбуття, Та, нені ласкою зірїте, Воно щасливе, любий світе!* (Лукаш 1990, с. 141); [Фауст:] *Прокляття золоту, мамоні, Що завдає нам тьму турбот Або колише нас на лоні Розкошлюбних насолод!* (Фауст, с. 64);

у М. Рильського – **хмари-острови** (у вірші “На білих островах”): **Блакитний океан небесний незмірянний Розкинувся високо над землею, / хмари-острови пливають в тім океані** (Рил., с. 109), а в М. Лукаша – **хвиля-кряля**, **хвиля-хмара**, **хвиля-шум**: *На узмор’ї хвилі-крялі танцюють дует балконів. Місяць ронить долу айр, здобувається на тони* (Лукаш 1990, с. 439); *Морем небес устали хвилі-хмари, місяць-корабель звільна лісом зір іде, плине далі й далі* (Лукаш 1990, с. 55); *Як хвилі-шуми на морі чи на серці – про тебе думи: чи улучу хвилину, чи залучу перлину?* (Лукаш 1990, с. 50).

Лексикон перекладів М. Лукаша багато в чому споріднений із поетичним лексиконом неокласиків^{***}. Риси спорідненості виявляються в уживанні різного типу поетизмів – фонетичних (*етер*), семантичних (*гроно* в значенні “гурт, громада людей”), лексичних (*виногроно, зело, легіт*) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Приклади вживання поетизмів у поезії неокласиків та в перекладах М. Лукаша

ПОЕТИЗМИ		
Контексти з поезій неокласиків	Контексти з перекладів М. Лукаша	Слово, його стилістичне маркування та автори ілюстративних контекстів у “Словнику української мови”
1	2	3
<i>Нас Океан дожидає. / плесом омиті широким, Нас острови манять щасливі, Де й непоораний лан буяє Церериним даром / не підчищена галузка – виногронами</i> (Зеров, “Камена”, с. 39); <i>Він вислухав молитви, коли хто виногрона приносив Або вінок польовий йому на кучері клав</i> (Зеров, “Камена”, с. 47)	[Фауст:] <i>Я шлю прокльон любові щирій, Смачному соку виногрон, Я шлю прокльон надії, вірі, Й терпінню надто шлю прокльон!</i> (Фауст, с. 64);	виногроно , поет. – гроно, кетяг винограду (Зеров: <i>Прохожий спиниться послухати, як я Тут нагראю в ті дні, як стигнуть виногрона</i> ; Рильський: <i>У прозорі виногрона Сонце меду налило</i>) (СУМ, т. I, с. 442)

^{***} Торкаючись питання розвитку української літературної мови, В. Русанівський важливу роль відводить творчості неокласиків: М. Рильського, М. Драй-Хмари, М. Зерова, П. Филиповича, Ю. Клена. На думку дослідника, вони не тільки описували чари коханої, скільки здивованими очима вдивлялися в навколишній світ і знаходили в ньому багато прекрасного; поети цього напрямку не робили експериментів з мовою, не рубали слова, а вдавалися до випробування у літературі класичних форм і вписували українську поезію у світову літературу; милувалися в перекладах, продовжуючи традиції Лесі Українки [8, с. 310].

Продовження табл. 1

1	2	3
<p>Братерство давніх днів! Розкішне, любе гроно! Озвися ти хоч раз до вигнанця Назона, Старого, кволого, забутого всіма В краю, де цілий рік негода та зима Та моря тужний рев, та варвари довкола... (Зеров, "Камена", с. 30); О гроно п'ятірне нездоланих співців, крізь бурю й сніг гримить твоїй переможний спів, що розбиває лід одчаю і зневіри (Укр. слово, с. 506; поезія М. Драй-Хмари "Лебеді"); В казковий край, під пальми і агави, Де стигнуть темні грона островів, Тебе помчала далеччю морів Жадоба золота, пригод і слави (Клен, Каравели, с. 27)</p>	<p>Хай же і ця душа З гроном ясним руша В радісний літ, В сфери священні, у горній світ! (Лукаш 1990, с. 114); Тільки орел той, може, востаннє З лебедем-братом заводить спів... Скоро настане хвиля розстання, Порідша гроно товаришів (Лукаш 1990, с. 189); Числівен злотне гроно, Закон небес храним! Знаходить в нас схорону Бог з тілом медяним (Лукаш 1990, с. 287)</p>	<p>гроно – скупчення плодів або квітів на одній гілці; китиця (грона винограду (Досвітній), грона бузку (Яновський); * Образно: Рильський І кличе синява жадана, І хоче гроно птиць ясне Догнати тень аероплана; * У порівн.: Леся Українка: А кучері були, мов грона рясні (СУМ, т. II, с. 176)</p>
<p>Тільки спочили, як Сон лехкокрилий з етеру ясного Вохким повітрям летить і тумани нічні розгортає (Зеров, "Антологія", с. 22); Човни рибальські не знайшли ще й досі В етері голубім, де не літає птах (Клен Вибране, с. 410)</p>	<p>Вір, Лауро, в правду незрадливу: Млосні твої зори кличуть небуття, Їх проміння г'є ефір життя, Як в лампаді вогник г'є оливу... (Лукаш 1990, с. 119) – [форма ефір видається наслідком редакторського втручання]</p>	<p>етер, поет. – те саме, що ефір (Зеров: Тільки спочили, як Сон легкокрилий з етеру ясного Вохким повітрям летить і тумани нічні розгортає; Тичина: Пливе етер, струмує вітер, джерела б'ють нових поем) (СУМ, II, с. 490)</p>
<p>Як шанував, як любив я прославлених Римом поетів! В кожнім улюбленці муз бога я серцем вчував. Слухав я Макра старого читання – поему про "Птахів" Та про отрутних гадюк, та про цілюще зело (Зеров, "Камена", с. 55);</p>	<p>Пурхнула куріпка над сонним зелом, Досвітню росицю струснула крилом; Хороша та жвава пташина дрібна, Хупава, як пава, ясна, як весна (Лукаш 1990, с. 157); Як серце тьохало назустріч його мові Коли між п'яних зел я свій танок вела (Лукаш 1990, с. 335)</p>	<p>зело, заст., поет. – зелень (СУМ, т. III, с. 555; Н.-Лев., Свидн., Бабляк)</p>

1	2	3
<p>Знову весна, оживає земля. Бурь одериміла пора буркотлива, З заходу легіт повіяв пестливий... Де ви, багаті Фригії ниви? Де ти, Нікеї родюча рілля?... (Зеров, "Антологія", с. 12); І розсипається волосся золоте Під леготом легким, коли вітрець повіє (Клен Вибране, с. 403)</p>	<p>"Радуйся, циганко Радо, смуглолице моє диво! Вродиш сина: буде легінь понад легіт уродливий" (Лукаш 1990, с. 442); Хотів би я заснуть на час, на час, на хвильку, на століття, хай знають тільки всі, що я не вмер, що є в моїх устах ще стійло золоте, що я – маленький приятель провесняного леготу і велетенська тінь од власних сліз (Лукаш 1990, с. 462); [Хор ельфів:] Теплий легіт тихо віє І зелений пестить лан (Фауст, с. 170); Сниться воля їй, Сонячний розмай. І веде незнана сила через цей безкрай. У чудесний край Легіт-теплові Десь несе її по синій стежі хвильовій (Лукаш 1990, с. 260)</p>	<p>легіт – легкий приємний вітерець (Коцюбинський: Сонце грає промінням, весняний легіт жене по небесній блакиті як пух легенькі білі хмаринки; Тичина: Що третій Вітер молодий – Ласкавий Легіт-Теплокрил; Первомайський Але ось щось затремтіло, В небі щось зашелестіло, ніби легіт, мов вітрець, Наче в скрипку гарний грець Потихеньку грає, грає; Сосюра: До неї леготом полину) (СУМ, т. IV, с. 461)</p>

Невичерпне багатство української народнорозмовної мови було для М. Лукаша і джерелом перекладацького натхнення, і скарбницею мовних засобів. Зв'язок із мовою фольклорних творів виявляється в тому, що у поетичних перекладах М. Лукаша знаходимо народнопоетичну лексику. На це вказує й Л. Коломієць, стверджуючи, що "Лукашеві переклади справді рясніють фольклорними поетизмами й лексикою багатші за оригінал" [4, с. 338], порівн.:

білозір (білозор), нар.-поет. – "уживається як постійний епітет назв білозорих, яснооких людей, тварин, птахів, а також місяця": **Місяцю-білозору, зайти за комору** (Сл. Гр.; СУМ, т. I, с. 183): *Якось Крimgальді приснився дивний сон, Мов був у неї сокіл, сизий білозор, Та де не взялися два хижі орли, Сокола розшарпали, їй жалю завдали* (Лукаш 1990, с. 13); у Сл. Гр.: **білозір** – 1) "красавець, мильний?": *Мій білозір на поріг, я йому на тарілку пиріг*; 2) "епітет місяця": **Місяцю-білозору, зайти за комору** (т. 1, с. 66), порівн. у народних думках: *Ой на Чорному морі, На білому камені, Ой то там сидить ясен сокіл-білозор: Низенько голову склонив, Та жалібно квилить-проквіляє* (Н. д., с. 64);

винозорий, поет. – далекозорий, з гострим зором (Лукаш, перекл. "Фауста"; ще – О. Ільченко; СУМ, т. I, с. 442), порівн. в інших перекладах М. Лукаша: *Дивися: устає з туманів Ельсінора Щось несподіване, щось грізне і нове. То не Офелія, дитина винозора* (Лукаш 1990, с. 228); *У вересні Париж буває чарівним Як виноградна ніч розжевіє над ним Рясними гронами і птахи винозорі В п'янкуму захваті клюють достиглі зорі Що виновбрання ждуть на вранішній зорі* (Лукаш 1990, с. 346); *Юний красень, гейби ясень, крутоплечий та високий, личко – яблучко на свиді, сумноустий, винозорий, тонконервий, палкосердий, по вулиці пустій ходить* (Лукаш 1990, с. 441);

щирозлотий, нар.-поет. – з чистого золота; такий, як чисте золото (СУМ, т. XI, с. 587; П. Куліш: *В щирозлоту ясну зброю*; М. Старицький: **щирозлотий**

перстень; Панас Мирний: **пучки щирозлоного проміння**). Варто зазначити, що наведені контексти у СУМі ілюструють пряме номінативне значення лексеми **щиро-злотий**. Однак у перекладах М. Лукаша фіксуємо використання цього слова у прямому значенні, а також його образне вживання, порівн.: [Оберкамергер:] *А перед учтою мені дозволиш потім Подать тобі води у тазі щирозлотім І персні потримать; ти руки освіжиш, І в радує мій зір твій вид іще світліш* (Фауст, с. 353); *По дорозі рвав лимонизяла його охота, кидав жовті кульки в воду, поки стала щирозлота* (Лукаш 1990, с. 443); порівн. у народних думках: *От тогді-то козак, бідний летяга, Як став у собі більший хмель зачувати, Став з-під опанчини рогожової, З-під пояси хмельової, Щирозлотний обушок виймати, Став шинкарці молодій за цебер меду застановляти* (Н. д., с. 98).

Характерним для перекладацької практики М. Лукаша є й використання індивідуально-авторських неологізмів. Окреслюючи особливості перекладацького стилю М. Лукаша, В. Савчин зауважує, що “перекладач виявив себе талановитим мовним віртуозом не лише у відшукуванні необхідного, єдино можливого конгеніального слова, а й у створенні власних влучних новотворів. Ці новотвори є мовними винаходами, але спираються на традиції загальнонародної мови” [9, с. 299]. Перегук перекладу із твором чи слововживанням українських письменників чи словниковим реєстром виявляють філігранну працю М. Лукаша над вивченням української мови. Так, Шевченкове слово “недосвіт”, ужите в короткому вірші, написаному після розлуки поета з Ликерою і нездійсненого одруження з нею (*Барвінок цвіє і зеленів, слався, розстилався – та недосвіт перед світом в садочок укрався. Потоптав веселі квіти, побив... Поморозив... Шкода того барвіночка й недосвіта шкода!*), М. Лукаш використав в одному з поетичних перекладів як прикладку до слова **вітер**, щоб передати метафоричне сприйняття вітру як невідворотної сили життя, що виснажує людину: *Зсушив, зв'ялив, оббив мій лист Злий вітер-недосвіт... Зсушив, зв'ялив, оббив мій лист Злий вітер-недосвіт...* (Лукаш 1990, с. 151)****.

У поетичних перекладах М. Лукаша фіксуємо й інші слова-прикладки з образними конотаціями, порівн.: **вітер-легіт** – “легкий, приємний вітерець”: *Під'їхавши ближче, побачили, що між клечанням альтани, спорудженої при в'їзді в село, мерехтіла сила-силенна каганців, не боячись вітру-леготу* (Д. К., с. 428); **вітер-тепловії** – “теплий вітер”: *Хороша квітко! За серпанком-димкою тебе не видко: може, вітер-тепловії хоч аромат украде твій...* (Лукаш 1990, с. 63); “Словник української мови” іменник **тепловії** – “теплий вітер” маркує як поетичне слово; його образне вживання ілюструється контекстом із поезії І. Неходи: *Пахне день дощем, Тепловіями* (СУМ, X, с. 80). У перекладах М. Лукаша антонімічним до слова **вітер-тепловії** є **вітер-холодій** – “холодний вітер”: *В горах Удзіма вранці вітер-холодій – чисто, як зима!* (Лукаш 1990, с. 45).

До поетичної лексики зараховуємо й кольороназви, які у Лукашевих перекладах мають образні конотації: **алебастрово-жасминний**: *Твій погляд*

**** Свого часу слово *недосвіт* привернуло увагу В. Сімовича, і йому він присвятив окрему статтю. Значення слова, подане в “Словнику” Грінченка, – *рос.* “утренний мороз”, на думку В. Сімовича, підходило б до першої частини вірша. Але ж незрозуміле, чому має бути його шкода, того “утренного мороза”. Дослідивши докладно значення іменників з префіксом *недо-*, а також обставини, у яких написано вірш, В. Сімович дійшов висновку, що “так вилився в Шевченка жаль на Ликеру. То вона – той “недосвіт” (світ – люди, мир), то вона – “несвіт” (пор. український прикметник “несвітський” або *несвітлий* – не такий, як люди, незвичайний, нелюдський, між людьми неприйнятний, небувалий), а “недосвіт”, чи “несвіт”, за нашими попередніми міркуваннями, не “такий світ, як повинен бути”. Бо ж усе було вже готове до весілля, навіть у Варфоломея замовлені були вже карасі та лящі (пор. лист із 22.VII.1860), і вже ж був назначений день шлюбу на після Покрови, вже “барвінок цвіє, зеленів, слався, розстилався”, – але ж недосвіт, погань, “нелюдь” перед самим світом, коли мало Шевченкові усміхнутися щастя (Покрова за старим стилем 1 жовтня, отже, майже два тижні перед весіллям) – усе це знищив: “потоптав веселі квіти” (пор. весілля), побив і зморозив. Тим-то поетові стало жаль, що весілля не буде (барвіночка). Але ж бо стало і шкода (інше слово) спричинника всього цього, недосвіта, нелюда. Шевченко ж був насправді закоханий у Ликеру” [10, с. 363]. М. Лукаш тонко вловив цей семантичний нюанс Шевченкового вживання слова *недосвіт* – “жаль за втраченим” – і відтворив його у своєму перекладі.

алебастрово-жасминний був мов блідава сімениста вітка, а я перласті літери низав собі з грудей, щоб винизать навіки (Лукаш 1990, с. 458).

Дещо докладніше охарактеризуємо слово **алебастр**, яке фіксується на матеріалі староукраїнських пам'яток ще з XVII ст. Яскравим підтвердженням цього є відповідна стаття у "Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.", напр.: **алавастръ, алавастръ** – "гіпс" (ілюстративний контекст наведено з "Лексиса" Лаврентія Зизанія; СЛУМ, вип. 1, с. 89).

У Словнику Грінченка відсутня лексема **алебастр**, проте наведено народно-розмовну, фонетично адаптовану форму **лебайстер, любайстер** та прикметник **любастрівий** (Сл. Гр., 2, с. 385; уживалося в мовленні українців з Черкаського повіту Київської губернії).

У контексті з перекладу "Дон Кіхота" слово **любайстер** сприймається як авторська стилістична знахідка, воно виступає в одному ряду з іншими "поетичними" словами – **веселка, коралі, перлоньки**: *Врода в неї надлюдська, бо в ній поєднались усі неймовірні й фантастичні прикмети краси, якими поети уцедрають своїх коханих: волосся її – то щире злото, чоло – Поля Єлісейські, брови – веселки, очі – сонця, личко – троянди, вуста – коралі, зубоньки – то перлоньки, шия – любайстер, перса – мрамур, руки – мов кість слонова, уся вона – мов сніг біла* (Д. К., с. 74).

Прикметник **блаватний** – "шовкова тканина блакитного кольору; взагалі шовк; одяг з такої тканини" у СУМі наведено зі стилістичним маркуванням **застаріле** слово, а ілюстративний матеріал вказує на його пряме номінативне значення: *Заложив [Герш] склеп з блаватними товарами* (Фр.; СУМ, I, с. 191); однак у перекладі М. Лукаша активізовано образне вживання цього слова, порівн.: *Ісфгань обернулась у небо з блаватних полив'яних тахлів А я з тобою ізнов на шляху до ліонських околиць Іще в вухах не одбринів дзвіночок продавця солодцівки А вже чувається ляскучий голос* (Лукаш 1990, с. 358).

До поетичного лексикону М. Лукаша зараховуємо й такі новотвори, напр.: **багрянокровий**: *І я їх розгрішав гріхи багрянокрові Тих голих поетес і фей і форнарін А з помислів моїх лишивсь хіба один Не чуть не бачить як у млості вечоровій* (Лукаш 1990, с. 339); **буйнокровий**: *Як серце тьохкало назустріч його мові Коли між п'яних зел я свій танок вела І вишивала я лілеї буйнокрові На стрічці до його владарного жезла* (Лукаш 1990, с. 335).

Щодо слів **жемчужити** (*Водо дитино дощів квітневих, Водо дівчинко з лялькою, Водо наречена, що листа жемчужить*; Лукаш 1990, с. 279) та **жемчужитись** (*Квітки й листки жемчужаться росю; навколо рай цвіте барвисто; Фауст, с. 171*); то вони не ввійшли до реєстру "Словника української мови", проте у ньому представлено інші статті, а саме: **перлитися, янтаріти**, що мають поетичні конотації, порівн.: **перлитися**, *рідко* – "сяяти, грати різними барвами, як перли": *Життя скрізь, мов чаша вина, що перлиться, веселкою грає, палає, сміється* (У. Кравченко); "вкриватися краплями, схожими на перли": **Чоло Олі починає перлитись на сонці** (І. Вільде) – (СУМ, VI, с. 328); **янтаріти**, *поет.* – "виділятися жовтим, янтарним кольором": *Навкруги зазеленіється Ізумруд-озимина... Літом пишно янтарітима Колосистая стіна* (А. Кримський); *ще* – В. Сосюра: *Де-не-де у вікнах світло янтаріє, ліхтарі хитливі, тіні без кінця* – (СУМ, т. XI, с. 646). Лексеми **янтаріти** фіксуємо й у перекладах Юрія Клена, порівн.: *І срібляться вітри списів, Гойдаючись кроком у такт, і лисніє Назустріч їм темінь гаїв, Яка помаранчами вже янтаріє* (Клен, "Каравели", с. 38).

Аналізований лексичний матеріал яскраво й беззаперечно підтверджує той факт, що поетизми у перекладах М. Лукаша виступають важливим засобом увиразнення стильових конотацій та семантичних відтінків слова. Дослідження перекладів М. Лукаша виявляє тісні зв'язки лексичних та образно-виражальних засобів із народнопоетичною творчістю та поетичною спадщиною поетів-неокласиків.

Література

1. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К.: Рад. школа, 1959. – 308 с.
2. Венгрєнівська М. А. П'єса В. Шекспіра "Троїл і Крессіда" в українському перекладі (до перекладацького портрету М. Лукаша) / М. А. Венгрєнівська,

Т. Є. Некряч // Теорія і практика перекладу. 1991 : респ. міжви-дом. наук. зб. / М-во освіти і науки України, Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Вища школа, 1992. – Вип. 18. – С. 27–40.

3. Гаврилів Т. Текст між культурами. Перекладознавчі студії / Тимофій Гаврилів. – К. : Критика, 2005. – 200 с.

4. Коломієць Л. В. Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу (на матеріалі перекладів з англійської, ірландської та американської поезії) : монографія / Лада Володимирівна Коломієць. – К., 2004. – 522 с.

5. Мацько Л. І. Стилістика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.

6. Радчук В. Функції перекладу / Віталій Радчук // Всесвіт. – 2006. – № 11–12. – С. 149–159.

7. Рильський М. Мистецтво перекладу / Максим Рильський. – К. : Рад. письменник, 1975. – 344 с.

8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2002. – 424 с.

9. Савчин В. Відтворення авторських неологізмів у перекладах М. Лукаша / Валентина Савчин // Іноземна філологія : укр. наук. зб. / відп. ред. К. А. Кусько. – Львів, 2001. – Вип. 112. – С. 298–305.

10. Сімович В. Праці : у 2 т. / Василь Сімович. – Чернівці : Книги – XXI, 2005.

Т. 1 : Мовознавство. – 2005. – 520 с.

11. Сучасна українська літературна мова : лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 440 с.

12. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 3-тє вид., випр. і доп. – К. : Українська енциклопедія, 2007. – 856 с.

13. Череватенко Л. Так починався М. Лукаш / Леонід Череватенко // Всесвіт. – 2001. – № 9–10. – С. 138–139.

Умовні позначення назв джерел

Д. К. – Сервантес Сааведра, Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі : роман / Мігель де Сервантес Сааведра ; пер. з ісп. М. Лукаш ; післямова Г. Кочур. – К. : Дніпро, 1995. – 703 с.

В. Б. – Бобинський В. Поезії / Василь Бобинський. – К. : Рад. письменник, 1986. – 318 с. – (Бібліотека поета).

Зеров – Зеров М. К. Антологія римської поезії / М. К. Зеров. – К. : Час, 1990. – 64 с. ; Камена / М. К. Зеров. – К. : Час, 1990. – 80 с.

Клен – Клен Ю. Вибране / упоряд., авт. передм. та приміт. Ю. Ковалів. – К. : Дніпро, 1991. – 461 с.

Лукаш 1990 – Лукаш М. Від Боккаччо до Аполлінера / Микола Лукаш – К. : Дніпро, 1990. – 510 с. – (Майстри поетичного перекладу).

Н. д. – Народні думи : збірник / упоряд., авт. передм. і прим. С. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1986. – 173 с. – (Шкільна бібліотека).

Рил. – Рильський М. Т. Яблука доспіли, яблука червоні!.. : поезії / упоряд. І. О. Ільєнка; передм. І. Ф. Драча. – К. : Веселка, 1986. – 343 с.

Сл. Гр. – Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4 т. (1907–1909) / Б. Д. Грінченко. – К. : Наукова думка, 1996–1997. – (Перевидано фотоспособом. – К., 1958).

СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / ред. кол. : Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Я. Закревська та ін. – Львів, 1994. – Вип. 1 : А. – 151 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

Фауст – Гете Й.-В. Фауст / Й.-В. Гете ; пер. з нім. М. Лукаш. – К. : Дніпро, 1981. – 540 с. – (Бібліотека світової літератури).

УДК 811.161.2'373.46

СИСТЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОДАТКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Чорна О. В.

У статті проаналізовано співвідношення термінів податкової сфери з відповідними науково обґрунтованими галузевими поняттями; виокремлено напрями системної класифікації податкових термінів; схарактеризовано типи зв'язків між термінологічними одиницями системи оподаткування.

Ключові слова: термін, термінологія, українська податкова терміносистема, термінологічна номінація, парадигматичні й синтагматичні зв'язки.

В статье проанализировано соотношение терминов налоговой сферы с соответствующими научно обоснованными отраслевыми понятиями; выделены направления системной классификации налоговых сроков; представлено характеристику типов связей между терминологическими единицами системы налогообложения.

Ключевые слова: срок, терминология, украинская налоговая терминосистема, терминологическая номинация, парадигматические и синтагматические связи.

In the article correlation of terms of tax sphere is analysed with corresponding scientifically reasonable branch concepts; directions of system classification of tax terminology system are distinguished; to characterize the types of connections are between terminological units of the system of taxation.

Keywords: term, terminology, Ukrainian tax terminology system, terminological nomination, paradigm and sintagm copulas.

Проблема дослідження лексичного складу мови є однією з провідних у лінгвістичних працях. Це пояснюється роллю слова у системі мови в цілому, багатогранністю та складністю зв'язків слова з іншими мовними одиницями, різноманітністю внутрішньо- та зовнішньомовних характеристик самого слова як мовного знака. Значне зацікавлення викликає й опис структури та основних шарів спеціальної лексики, зокрема термінології. Проведення класифікаційних меж лексики, що використовується у різних сферах спілкування, на перший погляд, не повинно спричиняти труднощі. Проте, аналізуючи конкретну терміносистему, з'ясовуємо, що виділення основних шарів спеціальної лексики пов'язане зі значними труднощами та різноманітними поглядами на розв'язання цього питання.

Мова як засіб спілкування є цілісною структурованою на всіх структурних рівнях системою. Системність розуміємо як взаємопов'язані і взаємозумовлені елементи, що становлять єдине ціле [2, с. 156].

Перші спроби системного аналізу мовних явищ зроблені ще в ХІХ ст. Сучасним системним дослідженням лексики передували праці з теорії семантичних полів, основоположниками яких вважають Г. Іпсена та Й. Тріра.

У вивченні термінології системний підхід набуває все більше прихильників. Д.С. Лотте вказував на те, що "термінологія будь-якої галузі .. є не довільною сукупністю окремих слів (словосполучень, кодових знаків), а окремою термінологічною системою. Тому терміни, які входять до складу термінологічної системи, повинні певною мірою відбивати ті об'єктивні зв'язки, які існують між відповідними поняттями, і в будь-якому випадку їх не спотворювати та їм не суперечити" [4, с. 18]. Слідом за М.А. Марусенко, системними вважаємо терміни, які "співвідносяться з науково обґрунтованими поняттями певної галузі знань, мають суттєві ознаки таких понять і разом становлять систему, тотожну системі пов'язаних між собою понять даної галузі" [5, с. 2.].

Термінологія складається з кількох співвіднесених між собою терміносистем. Однією з основних ознак термінології є її системність, яка "може бути встановлена як на основі екстралінгвальних факторів, тобто на рівні об'єктивної дійсності і на рівні понять, так і на основі аналізу внутрішньомовних факторів, тобто на рівні слів"

[7, с. 67]. Системність у термінології виявляється на рівні уніфікованості морфологічних лексико-синтаксичних моделей її структурної організації. У термінознавстві, як і в кожній науці, широко застосовується системний підхід, проте сама системність іноді розуміється по-різному: одні науковці вбачають у ній класифікаційну сутність (Д. С. Лотте, Н. К. Сухов, Я. А. Климовицький), інші вважають, що терміни характеризуються словотвірною системністю (О. О. Реформатський, Т. Л. Канделакі, Л. А. Шкатова), на думку третіх, термін системний подвійно: як елемент терміносистеми і як елемент мовної системи (Р. А. Будагов, Л. Л. Кутіна).

Системна організація термінології ґрунтується на природі терміна як особливого мовного знака і на класифікації термінів відповідно до їхньої семантики і структури та до складу наукових галузей і науки в цілому. Суто лінгвістичні засади класифікації – поділ термінів за граматичною структурою і за семантикою – дають можливість визначити підгрупи, розряди термінів у межах термінологічної системи сучасної української мови: предметні поняття, назви процесів, стани тощо.

Інші засади класифікації – фактор належності до підмови певної сфери обслуговування й опису діяльності в цих сферах – дають можливість виділити групи наукових термінів, серед яких є загальнонаукові й такі, що відповідають окремим наукам, а також класи технічних, суспільно-політичних, юридичних та інших термінів [3, с. 16].

Обидва напрями системної класифікації термінології важливі, оскільки перший дає можливість визначити термінологічну спроможність мовних знаків, їхню актуальну структуру, концептуальну цілісність і семантичну вмотивованість, допомагає на підставі об'єктивних критеріїв виокремити терміни певного поняттєвого поля, а також їхню належність до різних сфер комунікації. Цей напрям лежить і в основі визначення нормативної ієрархії термінів для виявлення застарілих спеціальних слів і перспективних утворень. На основі лексико-структурних критеріїв ведуться й системно обґрунтовані пошуки алгоритмів виділення термінів серед нетермінів. Один із таких алгоритмів запропонував Б. М. Головін: “Якщо одиниця мови, що позначає родове поняття, термін, то всі одиниці мови, які позначають відповідне видове поняття, також терміни; термінами є і професійні, поняттєві дублети до терміна, якщо вони не становлять його розгорнутого визначення” [1, с. 62].

Семантико-структурні засади допомагають визначити оптимальний характер будови терміна, наприклад, його довжину, що актуально для складних термінів.

Серед основних системних принципів необхідно виділити цілісність (залежність кожного елемента, властивості й відношення системи від його місця, функції всередині цілого); структурність (можливість опису системи через встановлення її структури; обумовленість поведінки системи поведінкою її окремих елементів і властивостями її структури); взаємозалежність системи і середовища (система формулює і виявляє свої властивості у процесі взаємодії з середовищем, будучи при цьому керуючим активним компонентом взаємодії); ієрархічність (кожен компонент системи у свою чергу може розглядатися як система, а аналізована система є одним із компонентів ширшої системи); множинність опису кожної системи (зважаючи на принципову складність кожної системи, її адекватне пізнання вимагає побудови великої кількості різних моделей, кожна з яких описує лише певний конкретний аспект системи) [7; 8].

Отже, кожна терміносистема, складається зі співвіднесених один з одним елементів – мовних одиниць (термінів). Тому доцільним є виділення базових (ядерних) термінів та похідних на основі їхніх спільних функцій – усі вони слугують для позначення спеціальних понять, проте, незважаючи на спільність функції, кожен термін системи відрізняється від інших її елементів своїм матеріальним складом, що свідчить про неоднорідність елементів системи. Позначені термінами предмети та явища об'єктивної дійсності і поняття про них “взаємопов'язані і співвіднесені між собою різним чином, отже, і між мовними елементами на їхнє позначення теж повинні бути певні зв'язки, як зовнішньо-, так і внутрішньолінгвістичні. Через поняття зв'язку конкретизується поняття цілісності терміносистеми, тобто такої її властивості, яка виникає внаслідок взаємодії елементів системи, за якої кожен елемент системи перебуває в залежності від свого місця і функції в цій системі” [7, с. 68].

Терміни можуть позначати поняття загальні, родові й видові. Співвіднесеність термінів на позначення родових і видових понять відповідає ще одній ознаці

системи – ієрархічності, тобто підпорядкованості більш загальних елементів менш загальним у системі. Проводячи системний аналіз термінів з лінгвістичного погляду, важливо виявити зв'язки між елементами терміносистеми і описати її структуру (сукупність зв'язків і відношень між елементами мови).

З усіх зазначених ознак терміносистеми найважче визначити типи зв'язків між її складниками. Мовні зв'язки термінів можна поділити на внутрішні і зовнішні. Поняття зовнішнього зв'язку включає зв'язок термінів даної терміносистеми із загальноновживаною лексикою та елементами інших терміносистем. Зв'язок із загальноновживаною лексикою виявляється, перш за все, у використанні для потреб терміноутворення слів нетермінологічного характеру, однотипності слово-, формоутворень. Більшість термінів утворено за загальноновживаними словотвірними моделями та за характерними для загальноновживаної лексики типами формотворення.

Зв'язки податкової лексики з лексикою інших терміносистем можна поділити на 1) зв'язки з термінами конкретних розділів оподаткування: **податки земельні, податки транспортні** тощо; 2) зв'язки з термінами, вживаними лише в податковій сфері, але без конкретної співвіднесеності з термінолексикою якого-небудь розділу оподаткування: **збір, внесок, акциз, мито** тощо; 3) зв'язки з термінами, що обслуговують не лише податкову галузь, але й фінансову сферу взагалі і навіть економіку в цілому: **відомість, декларація, обсяг застави, звітна документація** тощо.

Внутрішні зв'язки термінів можуть бути двох видів: парадигматичні і синтагматичні. *Парадигматичні* зв'язки термінів виражаються в наявності (хоча й небажаній) синонімічних рядів, явищ полісемії й антонімії, оскільки такі зв'язки, з одного боку, є найхарактернішими рисами лексико-семантичної парадигматики загальноновживаної лексики, а з іншого, властиві їй термінології.

О. О. Реформатський зауважував, що “найпростіше специфічність термінологічної підсистеми показати на словотворенні” [6, с. 122], виділивши таким чином *терміновірні* зв'язки, які бувають двох видів: словотвірні для термінів-слів та дериватологічні для термінів-словосполучень. На основі словотвірних і дериватологічних зв'язків у терміносистемі можуть бути побудовані моделі термінів з урахуванням аналогічних моделей загальноновживаної мови.

Морфологічні зв'язки вказують на належність терміна-слова та елементів термінологічного словосполучення до певного граматичного класу слів із притаманними йому парадигмами та граматичними категоріями.

Лексико-семантичні зв'язки виражають різноманітні види семантичних відношень між компонентами складених термінів. Тут варто виділяти *логіко-семантичні* зв'язки, які можуть бути визначені на основі співвіднесеності кожного компонента термінологічного словосполучення з певним логічним поняттям (предмет, ознака, процес тощо), з розглядом взаємодії цих понять у терміні, та *синтаксично-семантичні* зв'язки, наприклад, узгодження й атрибутивний зв'язок у словосполученні **акцизний збір**, об'єктний зв'язок у терміні **стягнення податку**, керування у терміні **показник прибутковості** тощо.

Предметно-логічні зв'язки у терміносистемі дають можливість виявити взаємовідношення між науковими поняттями певної галузі термінування. Як найпоширеніші типи предметно-логічних зв'язків можна назвати родо-видові відношення між термінами (**збір** – акцизний збір, **плата** – плата орендна непередбачена, **рента** – земельна рента).

Оскільки терміни функціонують у мові не ізольовано, а в контексті, то вони мають валентність і дистрибуцію, що й складає поняття *синтагматичних зв'язків*. На думку М. І. Черемісіної, “у процесі термінологічних досліджень ми повинні прагнути до того, щоб послідовно розчленувати великі системи на дрібніші блоки, аж до елементарних, що об'єднують малі групи термінів і понять, і фіксувати структурні схеми таких блоків, типи і види зв'язків, що поєднують їхні елементи” [8, с. 372].

Системний підхід у термінології є найдоцільнішим і бажаним ще й тому, що термінології різних мов порівнювати в цілому складно, зважаючи на мовні особливості кожної з них. Виділення ж підсистем і мікросистем значно спрощує і одночасно посилює проведення порівняльних досліджень. Застосування названих принципів системного аналізу термінів дозволяє виокремити всі типи зв'язків між термінами і їхніми складниками, а, отже, глибоко і всебічно проаналізувати й самі терміни.

Отже, вирішуючи практичні питання сучасного термінознавства, потрібно виходити з сучасного розуміння природи терміна, терміносистеми, відповідності термінологічних систем галузевим поняттям.

Література

1. Головин Б. Н. О некоторых доказательствах терминованности словосочетаний / Б. Н. Головин // Лексика, терминология, стили. – 1973. – Вып. 2. – С. 57–65.
2. Ермоленко С. Я. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Ермоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодар ; ред. С. Я. Ермоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
3. Крижанівська А. В. Проблеми упорядкування термінолексики на сучасному етапі / А. В. Крижанівська // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 12–9.
4. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии : вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : АН СССР, 1961. – 158 с.
5. Марусенко М. А. Системный подход к научно-технической терминологии / М. А. Марусенко // Научно-техническая информация. – М. : Наука, 1983. – Сер. 2. – № 1. – С. 1–5.
6. Реформатский А. А. Термин как член лексической системы языка / А. А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1968. – С. 103–125.
7. Сергевнина В. М. Принципы системного анализа терминов / В. М. Сергевнина // Термин и слово : мат. Межвуз. сб. Горьк. ГУ. – 1978. – Вып. 1 (7). – С. 65–74.
8. Черемсина М. И. О системности терминов и понятий синтаксиса / М. И. Черемсина // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики : сб. науч. трудов. – М. : Изд-во МГУ, 1971. Ч. 2. – 1971.

УДК 81'255

ХУДОЖНІЙ ПЕРЕКЛАД ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Шемуда М. Г.

У статті розглянуто деякі аспекти художнього перекладу як основного механізму міжкультурної комунікації, що зближує і збагачує культури народів. Проаналізовано основні проблеми художнього перекладу та способи їх подолання перекладачем. Розглянуто естетичну, інформативну й творчу функції перекладу.

Ключові слова: художній переклад, міжкультурна комунікація, культура народу, функції перекладу.

В статье рассмотрены некоторые аспекты художественного перевода как основного механизма межкультурной коммуникации, которая сближает и обогащает культуры народов. Исследуются основные проблемы художественного перевода и способы их преодоления переводчиком. Проанализированы эстетическая, информативная и творческая функции художественного перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, межкультурная коммуникация, культура народа, функции перевода.

The article deals with some aspects of literary translation as a basic mechanism of inter-cultural communication which draws together and enriches the culture of people. The main problems of the literary translation and the ways of their overcoming by the translator are analyzed. The aesthetic, creative and informative functions of literary translation are described.

Key words: literary translation, inter-cultural communication, culture of people, functions of the translation.

Протягом останніх десятиліть спостерігається інтенсивний розвиток у галузі перекладознавства. Основними причинами цього явища є певне тяжіння світової спільноти до інтеграції. Постійно відбувається обмін набутою інформацією, культурними надбаннями. Художній переклад є одним із найбільш очевидних проявів міжлітературної, а тим самим і міжкультурної взаємодії. Перекладна література, що потрапляє в культурний простір кожного народу, вступаючи у складні взаємостосунки з його оригінальною літературою, суттєво доповнює літературний процес, розширює його тематичні, жанрово-змістові, естетичні межі.

Проблеми художнього перекладу досліджували М. Алексєєв, О. Білецький, М. Драгоманов, В. Коптілов, Ю. Левін, О. Потебня, М. Рильський, А. Федоров, І. Франко, О. Чередниченко та ін. Деякі аспекти даної проблеми знайшли відображення в дослідженнях А. Волкова, В. Жирмунського, Н. Конрада, Д. Лихачова, В. Матвіїшина, М. Храпченка та ін. Незважаючи на все це певні сторони перекладу залишаються мало дослідженими.

Метою статті є аналіз основних проблем художнього перекладу та способи їх подолання перекладачем.

У сучасному розумінні художній переклад визначають як вид словесної творчості, внаслідок якої тексти, написані однією мовою, відтворюється засобами іншої лінгвальної системи. У світлі концепцій культури як моделі (картини) світу зрозуміло, що "переклад, поруч з іншими спорідненими формами запозичення, дає змогу пізнати духовні цінності ближніх і давніх племен та народів, включаючи набуте в дедалі ширше коло власних уявлень про світ" [3, с. 5].

Художній переклад – це завжди взаємодія і взаємовплив культур, до яких належить текст оригіналу й текст перекладу. Цей вплив не можна звести тільки до мовної взаємодії, він охоплює всі сторони життя, відображені в художньому творі, особливий національний колорит, йому притаманний, національну своєрідність оригінального твору. Перекладна література, очевидно, – найбільш адаптований

набуток чужих культур завдяки особливому матеріалу цього мистецтва – мові. Картина (модель) світу оригінального твору накладається на картину (модель) світу інших культур.

Будь-який переклад відображає властивості комунікативного процесу, оскільки він завжди створюється у певному контексті для певного адресата, виходячи із поставлених автором цілей, з урахуванням особливостей каналу передачі і зворотного зв'язку. Будучи однією із можливих модифікацій комунікації, художній переклад, поряд із специфікою, пов'язаною з референтом, відображає загальні закономірності цього процесу. Зокрема, вони виявляються у структурі, порядку функціонування, складі компонентів комунікативної моделі.

У комунікативному кодексі перекладача так само, як автора твору, значущі два основні критерії: критерій істинності і критерій щирості. Перший – як вірність дійсності, другий – як вірність собі. Комунікативний намір призводить перекладача до потрібної комунікативної мети, якщо буде витримано обидва критерії. Це означає, що художні образи, репрезентовані ним, як мінімум, не перекручено. Що стосується критерію щирості, то він витримується тоді, коли художні образи твору, репрезентовані перекладачем, насправді відображають не лише авторське ставлення до дійсності, але і ставлення самого перекладача.

Варто також зазначити, що художній переклад обумовлений не лише об'єктивними факторами (конкретно-історичні літературні канони), але й суб'єктивними (поетикою перекладача). Протягом багатьох сторіч мистецтво перекладу будувалося на двох принципах: *переклад точний*, із збереженням порядку слів, граматичних, мовних конструкцій; *переклад вільний*, із збереженням змісту оригіналу, найбільш наближений до поняття "художній". На різних етапах історії перекладу ці принципи перебували в постійній взаємодії, вони часто взаємодоповнювали один одного, іноді взаємовиключали. Гармонійне поєднання цих принципів в одному перекладі практично неможливе, але є тим ідеалом, до якого будуть прямувати перекладачі. Тільки завдяки перекладу твори входять до контексту різних культур, стають загальновідомими. Жоден переклад не може бути дослівним, оскільки сама мовна система літератури, що приймає, за своїми об'єктивними даними не може досконало передати зміст оригіналу, що неминуче призводить до втрати певного обсягу інформації.

У художньому перекладі до наведених факторів додається ще й особистість перекладача, який до певної міри є й автором твору. При цьому він може випускати елементи змісту, передавати чи не передавати усі особливості оригіналу. Художній переклад має справу не з комунікативною функцією мови, а з естетичною. Кожний мовний елемент твору впливає на образне мислення носія цієї мови і створює в його уяві певні образи. Закономірно, що під час перекладу твору іншою мовою через мовні розбіжності ці асоціативні зв'язки значною мірою руйнуються. Для того щоб твір не втратив цінності в новому мовному середовищі, перекладач повинен перейняти на себе функції автора і в чомусь навіть повторити творчий процес його створення, наповнити твір новими асоціативними зв'язками, які б викликали нові образи, властиві носіям певної мови.

Як мистецьке явище, перекладений твір, подібно до оригінального тексту, повинен впливати на розум і почуття читачів. Образи, ідеї, втілені в оригіналі, перекладач покликаний перенести на ґрунт іншої етнокультури та мови, передаючи не тільки зміст, а й художню форму першотвору. Ось чому високоякісними визнають ті переклади, які адекватно відтворюють усе ідейно-естетичне багатство оригіналу.

Спеціаліст із художнього перекладу, поза всяким сумнівом, має бути близько знайомим із культурою та менталітетом носіїв мови, інакше читач не зрозуміє не тільки авторський задум, а й настрій книги, світогляд, стиль і особливості мови автора, тобто все, що є важливим при читанні художньої зарубіжної літератури. Тому, читаючи високоякісний переклад, ми отримуємо задоволення, не замислюючись, що автор писав текст іншою мовою. Важливо і те, що читацьке сприйняття багато в чому залежить від підтексту, національної культури та інших факторів, але професіонал завжди все це враховує. Більш того, перш ніж почати літературний переклад, перекладач присвячує чимало часу осмисленню неадаптованого тексту. Потім застосовуються професійні письменницькі навички: вміння грамотно та цікаво писати українською, фантазія, життєвий досвід, мистецтво інтерпретації.

Крім естетичної функції, переклад виконує дві інші важливі функції: інформативну (посередницьку) і творчу. Традиційно вважалося, що основною функцією перекладу є посередницька, оскільки теорія художнього перекладу не виходила за межі національно-літературного процесу. До перекладу ставилися вимоги найадекватнішої передачі іншонаціональних цінностей, тотожності перекладу й оригіналу, існувала дилема перекладу “правильного і некрасивого” та “вільного і красивого”. Як прояв міжлітературного контакту переклад можна вважати прикладом “впливу” або сприйняття [1].

У певних літературних ситуаціях активізується творча функція перекладу. Це відбувається в умовах тісної літературної спільності, яку утворюють дві чи кілька літератур і в межах якої функціонує частковий чи повний білінгвізм або полілінгвізм. При цьому відбувається активізація партнерського ставлення перекладача до оригіналу, обумовлена прагненням до актуалізації художніх цінностей оригіналу в історико-літературній системі літератури, що приймає. Інформаційна функція відходить на другий план, а перше місце посідає двомірна, подвійна, тобто вища, збагачена рецепція оригіналу. Оригінальний твір і його переклад сприймаються як два різні твори. Результатом сприйняття є двомовні видання, які дають читачам можливість якнайповніше порівняти оригінал і переклад, простежити, а можливо, й проаналізувати роботу перекладача, оцінити її з позицій точності і правильності, використання художніх прийомів і засобів, подібності і відмінності оригіналу і перекладу.

Необхідно наголосити на тому, що художній переклад, з одного боку, є продуктом міжлітературної комунікації, а з іншого – особливим когнітивним посередником між двома мовами, важливим джерелом культурологічної інформації, яке багато в чому зумовлює й визначає напрями міжкультурного спілкування. На думку сучасних науковців, переклад – це передусім “процес постійної взаємної інтерпретації знаків” [2, с. 78]. Культура є наслідком інтерпретації системи знаків, а міжкультурна комунікація є взаємоперекладом знаків різних культур.

У когнітивній площині переклад виступає первинним і центральним аспектом міжкультурної комунікації, дотичним до багатьох сфер людської життєдіяльності. У ньому важливу роль відіграють когнітивні здібності людини, тобто ті сукупності механізмів, які забезпечують створення інтегративної бази, що пов’язує когнітивні структури мов, залучених у перекладі. Саме він активізує лінгвальні впливи та взаємовпливи, що стимулюють мовні зрушення, особливо помітні в лексичному складі, який поповнюють топоніми й антропоніми, слова-реалії, запозичені з інших етнокультур.

За допомогою перекладу мови контактують, взаємозбагачуються і змінюються. Переклад текстів, що репрезентують певну національну культуру, впливає не тільки на мову, якою вони перекладаються, а й на саму культуру-реципієнта. Взаємодія двох національних культур, опосередкована перекладачем, завжди є компромісною, особливо для тієї з них, у межах якої народився першотвір. Адже під час перекладу неможливо уникнути трансформації, подекуди радикальної, що змінює культурно-історичне тло матеріалу, який перекладається. Проте таке перетворення має бути правдоподібним, доречним та послідовним, бо недоречність, непослідовність культурних зсувів спотворюють твір, викривлюючи читацьке сприймання образу автора, його намірів.

Оскільки рідна мова суттєво впливає на формування світогляду людини, то при розгляді міжкультурної комунікації актуалізуються питання мовної культури. Так, у наші дні увагу мовознавців привертає надміру активне й не завжди вмотивоване вживання лексичних запозичень, найчастіше англіцизмів. Англійські слова, наприклад *deposit*, *click*, *creative* та ін., у певних сферах спілкування витісняють відповідні їм українські лексеми. Це демонструє одну з тих негативних тенденцій у розвитку словникового складу рідної мови, які можуть призводити до зневиразнення його характерних рис, визначальних для самобутності мовної картини, ментальності українців.

Висвітлюючи проблему виникнення національної специфіки мов і культур, а також її ролі в міжкультурному спілкуванні, І. Марковіна зазначає, що незбіг у різних культурах умов уходження в універсальну структуру діяльності сприяє створенню національно-культурних варіантів здійснення ідентичних діяльностей [4, с. 189].

Доцільно вказати, що поняття “міжкультурна комунікація” охоплює культурну взаємодію між різними актантами одного суспільства і однієї мови та між актантами різних суспільств і різних мов [7, с. 28]. Під час розгляду міжкультурної комунікації важливо з'ясувати, наскільки значущими є відмінності певної культури на індивідуальному, етнічному (національному), універсальному рівнях. Крім того, потрібно також виявити особливості комунікації, які відрізняють міжкультурне спілкування від того, що розгортається у монокультурному середовищі.

Е. Тарасов наголошує на тому, що, з психолінгвістичного погляду, міжкультурна комунікація виглядає патологічною, бо в цьому процесі “порушується зазвичай автоматизований процес мовного спілкування і стають помітними складові його частини, не помітні в нормі” [5, с. 11]. Розгляд культурної специфіки у площині протиставлення “своє” – “чуже” засвідчує, що, сприймаючи “свою” культуру, реципієнти наділяють її позитивними якостями, визнають нормою, натомість “чужа” культура оцінюється як певне відхилення від норми. Міжкультурна комунікація відбувається на інтерсуб'єктивному знанні, яке значною мірою збігається передовсім у близьких або споріднених культурах. За Е. Тарасовим, головною причиною непорозуміння при міжкультурному спілкуванні є відмінність національних знань комунікантів [5, с. 8].

Н. Уфимцева зазначає, що найбільші труднощі при цьому виникають не тільки внаслідок відмінностей у змісті образів свідомості, а й через нетотожність у системності етнічної свідомості комунікантів [6, с. 53]. Як зауважує дослідниця, системність і склад ядра мовної свідомості відображають системність і склад етнічних констант, що існують у колективному несвідомому [6, с. 217]. Міжкультурне спілкування відбувається ефективніше, якщо психічні асоціації та мовні конотації є аналогічними чи близькими. “Спільність привласненої культури визначається спільністю свідомості комунікантів, яка забезпечує можливість знакового спілкування, коли комуніканти, маніпулюючи в міжсуб'єктивному просторі тілами знаків, можуть асоціювати з ними однакові ментальні образи” [5, с. 10].

Також перекладачеві необхідно звертати велику увагу на проблему збереження національного забарвлення в перекладах художньої літератури. Зрозуміло, що збереження національної своєрідності оригіналу – завдання дуже складне у плані як практичного рішення, так і теоретичного аналізу. Можливості вирішення цієї проблеми на практиці пов'язані із ступенем тих фонових знань про життя, зображених в оригіналі, що реально виникають у перекладача і читача. Необхідно зазначити, що література кожної країни має ряд творів з тем і сюжетів, узятих із життя інших народів, які, проте, позначені печаттю власної народності [8, с. 378]. А. Федоров вважав, що “передача національного забарвлення найтісніше залежить від повноцінності перекладу в цілому: з одного боку, від ступеня правильності в передачі художніх образів, пов'язаної з речовим сенсом слів і з їх граматичним оформленням, і з іншого боку, від характеру засобів загальнонаціональної мови, вживаються в перекладі” [8, с. 382].

Разом із проблемою збереження національної своєрідності оригіналу постає також проблема передачі його історичного колориту. Епоха, коли було створено літературний твір, накладає певний відбиток на художні образи. Перекладачі завжди працювали з творами, створеними в різні періоди історії. Досягнення збереження історичного забарвлення твору можливе тільки шляхом стилістичних відповідностей оригіналу, адже стилістичні засоби утілюють ті образи, які були специфічні для письменників певної епохи. Отже, питання про передачу історичного забарвлення твору не обмежується тільки однією категорією мовних елементів, а охоплює цілу систему стилістичних засобів.

Мистецтво перекладу було й залишається важливим посередником у взаємодії культур. Художні переклади розширюють сферу контактів літератури однієї мови з іншими літературами світу. Отже, чим більше першотворів перекладено мовою, тим багатшою стає культура. Як відомо, вичерпне відтворення всього словесного багатства оригінального тексту за допомогою прямих лексичних відповідників мови-реципієнта – це недосяжна для перекладу мета. Але в ньому можна й потрібно домагатися адекватного передавання змісту, втіленого в художніх образах, а також належного збереження жанрово-стильових та структурно-композиційних особливостей оригіналу. Таким чином, перекладач повинен бути не лише ерудованим і мати

достатні, принаймні для перекладу, знання, але й інтуїтивно відчувати текст та кращий варіант перекладу слова, фрази чи речення. Необхідним для нього є вміння визначити те, які елементи у творі є головними, і спробувати якомога точніше відтворити їх, якомога точніше зберігши при цьому індивідуальний стиль автора і в певних літературних ситуаціях активізуючи творчу функцію перекладу.

Література

1. Дюришин Д. Художественный перевод в межлитературном процессе / Д. Дюришин // Проблемы особых межлитературных общностей. – М. : Наука, 1993. – 312 с.
2. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение : учеб. пособие / В. Н. Комиссаров. – М. : ЭТС, 2001. – 424 с.
3. Коптілов В. В. Теорія і практика перекладу : навч. посіб. / В. В. Коптілов. – К. : Юніверс, 2003. – 280 с.
4. Марковина И. Ю. Влияние национальной специфики языка и культуры на процесс межкультурного общения / И. Ю. Марковина // Речевое общение: проблемы и перспективы. – М. : ИНИОН АН СССР, 1983. – С. 187–212.
5. Тарасов Е. Ф. Язык как средство трансляции культуры / Е. Ф. Тарасов // Язык как средство трансляции культуры. – М. : Наука, 2000. – С. 45–54.
6. Уфимцева Н. В. Сознание, слово, культура / Н. В. Уфимцева // Коммуникативная лингвистика и коммуникативно-деятельностный подход к обучению языкам : памяти Г. В. Колшанского. – М. : Наука, 2000. – 253 с.
7. Шамне Л. Н. Актуальные проблемы межкультурной коммуникации : учеб. пособие / Л. Н. Шамне. – Волгоград : Волгогр. ун-т, 1999. – 208 с.
8. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы) * учеб. пособие / А. В. Федоров. – 5-е изд. – М. : ООО Филология три, 2002. – 416 с.

УДК 811.161.2'42

**ЕКСПРЕСИВНИЙ СИНТАКСИС ОПОВІДАННЯ МИКОЛИ
ВІНГРАНОВСЬКОГО “НЕ ДИВИСЬ МЕНІ В СПИНУ”****Алексеева О. О.**

У статті подається аналіз синтаксичної організації оповідання Миколи Вінграновського. Досліджуються засоби експресивного синтаксису та їх функціонування разом із стилістичними прийомами на рівні речення та складного синтаксичного цілого. Зазначається роль словообразів у творенні загального тексту оповідання.

Ключові слова: експресивний синтаксис, повтор, словообраз, складне синтаксичне ціле, синтаксичний засіб, стилістичний прийом.

В статье подаётся анализ синтаксической организации рассказа Николая Винграновского. Исследуются средства экспрессивного синтаксиса и их функционирование вместе со стилистическими приёмами на уровне предложения и сложного синтаксического целого. Отмечается роль словообразов в создании общего текста произведения.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, повтор, словообраз, сложное синтаксическое целое, синтаксическое средство, стилистический приём.

The analysis of the syntactic structure of Mykola Vingranovskyi's narrative is given in the article. The means of expressive syntax and their functioning with the stylistic devices on the level of sentence and superphrase unity are investigated. The role of word images in constructing the text is pointed out.

Key words: expressive syntax, repetition, word image, superphrase unity, syntactic means, stylistic device.

Експресивний синтаксис на сьогодні розглядають як мовну і мовленнєву категорію (М. Глазкова [2], С. Єрмоленко [3], О. Матвійчук [6] та ін). Синтаксис художнього тексту, який передбачає вивчення мовно-виражальних прийомів, конкретно-чуттєвих образів в окремих творах та ідіостилі автора, посідає провідне місце в лінгвістичних працях уже багато десятиліть. Мовознавці сьогодні досліджують як функціонування окремих засобів синтаксичної виразності (Н. Конопленко [4], Л. Томусяк [9], С. Харченко [11]), так і загальну синтаксичну організацію художнього тексту (Н. Ладиняк [5], З. Омаєва [7], І. Шипова [12]).

Вирізняють два підходи до розгляду експресивного в синтаксисі: у першому експресія має тісний зв'язок із модальністю, у другому – з концепцією суб'єктних форм синтаксису [6, с. 222]. **Об'єктом** нашого дослідження є засоби експресивного синтаксису в мові оповідання Миколи Вінграновського “Не дивись мені в спину”. На сьогодні цей твір у мовознавчому аспекті не розглядався, що й зумовлює актуальність обраної теми. **Мета** аналізу – встановлення характерних рис створення синтаксичної виразності у прозових творах М. Вінграновського.

Л. Собчук здійснює літературознавчий аналіз цього оповідання [8]. Дослідниця, зокрема, зазначає, що протягом усього твору читач спостерігає “два потоки образно-сміслових асоціацій: руйнівного горизонту смерті (його символізують печальний Сивко і позбавлений польоту Лелека) і народження нового життя. Порозуміння і гармонія стосунків у світі тварин і людського породілля – найузагальненіший смисл цього твору” [8, с. 13].

Оповідання “Не дивись мені в спину” характеризується лаконічністю та надзвичайною експресивністю. У ньому виявилися водночас два таланти автора – як письменника і як кінематографіста. Найбільш активно М. Вінграновський використовує різні види повтору (обрамлення, підхоплення, повтор зі зміною граматичної функції). Повтори взагалі є характерною рисою ідіостилі письменника. Вони відіграють важливу роль у визначенні опорних слів-концептів художньої системи М. Вінграновського та домінуючих тематичних полів. Синонімічні й тематичні повтори сприяють виявленню індивідуального способу відображення митцем дійсності,

параметрів і специфіки “внутрішнього світу” твору. Йдеться про з’ясування авторської інтенції, яка конкретизується синтаксичними прийомами [10, с. 161–164].

Аналізоване оповідання починається складним синтаксичним цілим (далі – ССЦ) із мікротемою “Ліс пізньої осені”. Перше речення твору, що є водночас і зачином ССЦ (*було вже холодно*), має відповідний семантичний повтор-обрамлення в кінцівці (*було синьо*). Цим прийомом автор утримує в пам’яті читача мікротему, зазначену в початковій частині. Синій колір символізує холод, а отже, підкреслює наближення зими, яке актуалізується автором у розгортанні думки надфразної єдності. Таке ССЦ із реченням-зачином є дуже поширеним у художній літературі. У цьому контексті спостерігається також семантичний повтор (*наближалась зима – наступала зима*). Зміна предиката передає темпоральну динаміку приходу цієї холодної пори року, що було не бажаним для оповідача у зв’язку з його творчими планами:

Було вже холодно. Наближалась зима. Наступала зима, і в цих жовтих прибитих інеєм холодних лісах я повинен був закінчити зйомки кінофільму: вивезти у ці дубові ліси артистів і ще тисячу людей на померзлі трави, на вітри, на древлянську воду кам’янистого Тетерева.

Ліс був порожнім.

Порожні гнізда просвічували своїми чорними ребрами на синє небо і так само чорно мовчали.

У небі ніхто не літав. Навіть літаки.

Оператор з художником сиділи навпочіпки і щось креслили хворостинами. У битих валянках і кожухах вони скидалися на дідів-морозів, хоча снігу ще не було.

Було холодно, і я запізнювався: цю битву я повинен був розпочати і закінчити ще літом, а вже наближалась зима.

Хтось наче подивився мені в спину. Але коли я оглянувся – того лісового погляду вже не було.

Було синьо [1, с. 294].

Дистантні повтори в розгортанні ССЦ (*було холодно, наближалась зима*) створюють напруження оповіді й нагадують про стрімкий плин часу і, відповідно, закінчення осені.

Засобами зчеплення в наведеному ССЦ є дистантний та контактний повтори. Прикметник *порожній* повторюється в різних функціях: у призв’язковому члені іменного складеного присудка (*ліс був порожнім*) та означенні (*порожні гнізда*), повтор означення *чорний* та аналогічної обставини способу дії (*чорними ребрами – чорно мовчали*) посилюють змалювання зимового лісу.

М. Вінграновський створює кілька ССЦ із мікротемами, які розкривають дві лінії образно-смыслових асоціацій: смерть (мікротема “Сивко”, мікротема “Кінь”) і народження нового життя (мікротема “Дружина”).

У ССЦ із мікротемою “Сивко” одним із способів зв’язку є іменниково-займенниковий повтор:

Сивко, забілений снігом, видавався ще сивішим, а лелека знову трусився біля нього від холоду.

По коневих очах я зрозумів, що Сивкові ніхто не сподобався тут: ні люди, які удавали із себе партизанів і німців, ні артисти мої, ні коні...

Йому сподобалась лише моя дружина. Вона сказала йому до побачення і понесла свій великий, як глобус, живіт до машини.

Ми сіли в машину і поїхали. Сивко дивився нам услід. І коли вже не було нас видно, то на Сивкоєву спину вискочив лелека і, витягуючи задубілу шию, іще клацає Сивкові про нас [1, с. 302].

Ця надфразна єдність відразу починається вживанням ключового слова мікротеми – Сивко. Художня образність увиразнюється стилістичним прийомом явної та прихованої тавтології (*Сивко, забілений снігом, видавався ще сивішим*). Кінь у міфології є символом потойбічного світу, його циклічного розвитку, чоловічого начала. У слов’ян-язичників кінь, з одного боку, був символом смерті, а з іншого – відданості та вірності. В аналізованому творі кінь завжди присутній поруч із дружиною головного героя, що підкреслює її відданість. Уживання словообразів *лелека* і *дружина* є своєрідним переходом, що втілює мотив продовження життя.

У ССЦ із мікротемою “Дружина” скріпами також є повторювані іменники та займенники, що відповідним чином чергуються: *Я оглядаюсь на дружину. Внизу, під*

волохатим дубом, зливаючись з крупю і листям, **вона** дивиться на мене. Червоні рожі на хустині горять мені. **Дружина** не сама: з лісу підійшов сивий кінь і став біля **неї**, наче на чатах. Лелека, так той уже примостився під полою її кожуха і задоволено виглядає своїм крапельястим оком. Уявляю, як тремтить його змерзле тіло від раптової кожухової теплоти [1, с. 299]. Лелека, який теж завжди знаходиться поруч із дружиною, символізує народження нового життя, а також сімейне щастя та благополуччя. У кінцівці ССЦ поруч з образом дружини знову з'являються **кінь і лелека**. Таким переплетінням словообразів М. Вінграновський змальовує життєвий цикл людини.

Експресивністю вирізняється контекст, що містить два однорідних ряди: один змальовує словообраз *вітер*, а другий стосується подій на знімальному майданчику. Їм передують нанизування непоширених або з одиничними поширювачами речень, що передають рух в епізоді, який знімають, а вітер виявився своєрідним помічником у створенні необхідної картини:

Задвигтіла земля, заблищали язики кулетів, захарапудились коні, де не візьмись, раптом вітер піднявся, та такий, що гадюками закрутив дими між трубами, листя поніс, позривав з голів шапки і кашкети – все прийшло в рух, у сум'яття, в запеклість [1, с. 299].

Речення завершується градаційним переліком (*рух – сум'яття – запеклість*).

Аналізуючи функціонування повторів, зазначаємо, що М. Вінграновський створює метафоричний образ на основі розширеного повтору суб'єкта речення *крупя* з додаванням епітетів *дрібненька* та *безневинна*, які контрастують зі сталою сполукою *пахла катастрофою*, що виникла внаслідок трансформації загальноновживаного вислову: *У повітрі пролітала крупя. Ця дрібненька безневинна крупя пахла катастрофою* [1, с. 296]. Наведений словесний образ передає напружений психологічний стан оповідача й має іронічне значення.

У репліці автора з повтором предикативів *подумаєв – подумай* форма дієслова минулого часу дійсного способу змінюється на наказовий спосіб, завдяки чому підкреслюється необхідність виконання дії, вказаної в реченні: *Я подумаєв собі: подумай про свою дружину* [1, с. 294].

В оповіданні “Не дивись мені в спину” використовується повтор елементів із реплік персонажів у мові оповідача:

– *А хто тут у вас самий головний?*

Коли я відповів, що “самий головний” тут я, то дядько відразу ж якось знітився, неначе вже й пожалкував за своє таке відверто войовниче запитання, мовляв, до “самого головного” в цій нашій справі можна було б і не звертатися [1, с. 296]. Цим дистантним повтором М. Вінграновський також створює іронію.

Експресія виникає при повторі-підхопленні предикативного центру зі зміною присвійного займенника в мові персонажа та оповідача:

– *Може, й в зо два, коней я вже забув, але гармат, так тих було тільки дві, це я пам'ятаю достеменно. Отам-оно одна стояла на горі, – бачите? – а друга ось тут, де зараз їдять ваші коні...*

Наші коні сумлінно уминали сіно, і особливо старався білокопитий красень, що зіпсував нам зйомку [1, с. 300].

У реченні *Лелека ж дивився на мене* своїм чорним крапельястим оком так, неначе він, лелека, і його сивий товариш спіймали мене на якійсь підступності, і вже нікуди від них мені не втекти, мені та усім машинам моїм, гарматам, возам, людям, яких я привіз. Ну що ж, так тому і бути! [1, с. 297] автор застосовує повтор із розширенням, у якому прийменник *мені* доповнюється однорідними додатками. Таким чином підтримується уявлення читача про ту атмосферу, яка панує на знімальному майданчику. Крім того, із повторним застосуванням особових займенників, які позначають першу особу, письменник наголошує, по-перше, на усвідомленні відповідальності кінорежисера за роботу, яку він організував на майданчику, по-друге, підкреслює глибоке розуміння оповідачем циклічності життя, яке колись закінчується. Підтвердженням цього стає завершальна фраза репліки оповідача *Ну що ж, так тому і бути!*

Для посилення художньої образності М. Вінграновський не тільки використовує власне повтор, а й наповнює його іншими компонентами, що стилістично увиразнюють текст. Так, компоненти сталого вислову *працювати вдень і вночі* в

подальшому контексті при повторі зазнають подвійної актуалізації. Експресивність опису працьовитості помічника режисера зростає завдяки інтонаційно та пунктуаційно виділеній уточнювальній конструкції *з ранку до вечора*:

Він працював буквально вдень і вночі. Вдень – з ранку до вечора – порався на знімальному майданчику, вночі разом з директором фільму сидів над планами по забезпеченню наступних зйомок [1, с. 298].

У репліці *Так от, слухай: за день-два може випасти сніг. А випаде ложка снігу – нам нічого тут робити. Як собі хочеш, але даю тобі один день, хоч убий!* [1, с. 295] спостерігається повтор предикативного центру з використанням літоти, що підкреслює серйозність ситуації, яка виникла під час зйомок. Крім того, модальність можливості дії змінюється в наступному реченні на умовну модальність, що підкреслює категоричність думки персонажа.

У мові оповідання носіями синтаксичної експресії є різні типи як односкладних, так і двоскладних речень, які можуть бути повними і неповними. Зокрема, безсполучникові речення наповнюються стилістичними прийомами увиразнення та визначаються особливою синтаксичною будовою: *На другий день почалося пекло: з дошками, кирками, лопатами, сокирами і всім іншим будівничим збіжжям одна за одною під'їжджали і машини* [1, с. 295]. У першій частині автор передає напружену атмосферу зйомки за допомогою гіперболи, а в другій – власне розкривається причина, яка представлена у формі інверсії однорідних додатків.

Письменник часто використовує в аналізованому творі односкладні конструкції (*Зйомка!* [1, с. 299], *Готово! Можемо знімати!* [1, с. 298]), які є лаконічними у своєму вираженні й певною мірою підпорядковані створенню кінокадрів. Особливо яскраво зображення епізодичних ситуацій простежується при чергуванні односкладних і двоскладних конструкцій, як поширених, так і непоширених. Привертає увагу подання кожного речення з нового абзацу. Така синтаксична організація передає покадровість розгортання сюжету:

Видавали зброю.

Наші партизанські кіннотники поралися з кінями біля води.

Від шляху тягнулись гармати.

Землянки росли на очах, і побіля них копалися гнізда для кулеметів.

Забіганим моїм асистентам не вистачало ніг.

Адміністратори – так ті взагалі лізли зі шкіри [1, с. 295].

Особливий акцент робиться в останньому реченні на суб'єкті *адміністратори*, завдяки вживанню вказівного займенника *ті* з підсилювальною часткою *так*.

За допомогою неповних конструкцій розмовного стилю письменник передає атмосферу знімального майданчика, специфіку роботи режисера та його помічників, які розуміють один одного з півслова:

Зі сльозами на очах до мене підбігла костюмерша.

– *Що таке?*

– *Не хочуть одягатися...*

– *Хто?*

– *Та їх там душ сто...*

– *П'яні?*

– *Наче і не п'яні, але не хочуть...* [1, с. 296]. Динаміка живого діалогу створюється неповними уривчастими реченнями з відповідною пунктуацією. При цьому випущений підмет не відновлюється (оскільки цього не потребують персонажі) у процесі розгортання мовлення.

М. Вінграновський використовує парцельовані конструкції, наприклад: *У небі ніхто не літає. Навіть літаку* [1, с. 294]. У неповних реченнях відсутність одного із членів дає змогу відповідно акцентувати увагу на наявному, як-от: *Мікрофони працювали нормально, динаміки на дубах також* [1, с. 298].

Контекстуальна синонімія, яка є невід'ємним елементом творення словесної образності, також використовується автором для деталізації опису персонажів. Так, характеризуючи свого першого помічника, оповідач дуже яскраво описує його внутрішній стан і спосіб життя. Для цього автор також застосовує нанизування прикладок:

– *Готово! Можемо знімати!* – від майдану біг мій перший заступник, *права рука, начальник штабу. В легких черевиках, у темному нігілітовому плащі він біг*

щасливо і легко. Коли Василь відпочивав – я не знаю [...] Василь був людиною **одержимою і шаленою** у роботі [1, с. 298]. Таке вживання прикладок доповнюється нанизуванням обставин образу дії та прикметників у ролі призв'язкових членів іменних складених присудків. Експресивність додається при чергуванні означення *легких* (з власне прямим значенням) з обставиною *легко* в переносному значенні внутрішнього стану героя.

Отже, використання синтаксичних прийомів і стилістичних засобів в оповіданні "Не дивись мені в спину" створює його словесну образність. Проаналізовані засоби синтаксичної експресії допомагають розкрити не лише експліцитний зміст тексту, але й імпліцитний. Особливо яскраво втілюють задум автора складні синтаксичні цілі з повторюваними ключовими словообразами. Синтаксична організація тексту дає змогу створити епізодичність, кадровість викладу. Виразність синтаксичних структур посилюється образністю, що виникає внаслідок використання стилістичних фігур. Перспективним є подальше дослідження синтаксичних засобів експресії, що функціонують у мові прозових творів М. Вінграновського.

Література

1. Вінграновський М. С. Вибрані твори : у 3 т. / Микола Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004.
Т. 3 : Повісті й оповідання. – 2004. – 352 с.
2. Глазкова М. Ю. Экспрессивный синтаксис в современной публицистике (на материале русскоязычных и англоязычных аналитических общественно-политических статей) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 "Теория языка" / Глазкова М. Ю. – Ростов-на-Дону, 2010. – 22 с.
3. Ермоленко С. Я. Стилистический компонент в семантике синтаксических единиц : дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 "Языки народов СССР (украинский язык)" / Ермоленко С. Я. – К., 1989. – 400 с.
4. Конопленко Н. А. Текстотвірний потенціал парцельованих конструкцій : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Конопленко Н. А. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
5. Ладиняк Н. Б. Естетична функція синтаксису прози Івана Багряного : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ладиняк Н. Б. – К., 2007. – 20 с.
6. Матвійчук О. М. Експресивний синтаксис [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://eprints.zu.edu.ua/5802/1/221-223.pdf>. – Назва з екрана.
7. Омаева З. Я. Синтаксические конструкции экспрессивного типа как средство выражения авторских интенций (на материале художественных произведений В. В. Набокова) : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Омаева Заира Ярпиевна. – Махачкала, 2006. – 176 с.
8. Собчук Л. В. Проза Миколи Вінграновського і проблеми художньої майстерності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. філол. наук : спец. 10.01.06 – "Теорія літератури" / Собчук Л. В. – Тернопіль, 2007. – 20 с.
9. Томусяк Л. М. Семантико-синтаксична організація речень з дуплексивами : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Томусяк Л. М. – Івано-Франківськ, 1999. – 19 с.
10. Фоміна Л. В. Індивідуальний код художньої мови Миколи Вінграновського [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/bsh/2010_1-2/28.pdf. – Назва з екрана.
11. Харченко С. В. Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Харченко С. В. – К., 2001. – 21 с.
12. Шипова И. А. Эмоциональный синтаксис в немецкоязычном художественном дискурсе : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / Шипова И. А. – М., 2005. – 17 с.

УДК 82-14Мойсієнко

ОБРАЗ ВЕСНИ В ПЕЙЗАЖНІЙ ЛІРИЦІ А. МОЙСІЄНКА

Аскарова В. І.

У статті досліджуються тематика та поетика пейзажної лірики А. Мойсієнка. Аналізується морально-етичний та естетичний аспект філософії природи А. Мойсієнка. Розглядаються моделі поетизації картин природи, зокрема весни, структурно-семантичної побудови поетичних текстів А. Мойсієнка, його домінуючої пейзажної топіки.

Ключові слова: пейзажна лірика, поетизація, топіка.

В статье исследуются тематика и поэтика пейзажной лирики А. Мойсиенка. Анализируется морально-этический и эстетический аспекты философии природы А. Мойсиенка. Рассматриваются модели поэтизации картин природы, в частности весны, структурно-семантического построения поэтических текстов А. Мойсиенка, его доминантной пейзажной топика.

Ключевые слова: пейзажная лирика, поэтизация, топика.

The article examines the themes and poetics of pastoral poetry A. Moisiienko. Analyzes the moral and ethical and aesthetic aspect of natural philosophy A. Moisiienko. The models of nature poetizing, in particular spring, structural and semantic structure of poetic texts A. Moisiienko its dominant pastoral topics.

Key words: pastoral poetry, poetization, topeka.

Постановка наукової проблеми. Письменник, який у своєму творчому доробку звернувся до природи, поєднав хвилю своїх думок з її легким бризом загадковості, чарівності та міфічності, може бути певним, що читачі його розуміють, адже мова природи не лише наочна, багатозначна, емоційна, вона ще й демократична. Серед письменників, які представляють сучасну українську поезію, постать Анатолія Мойсієнка посідає особливе місце. Він ерудований філолог, літературознавець та лінгвіст і, водночас, талановитий та вишуканий поет, у творчості якого гармонійно поєднуються традиції літературної класики і дух модерністського експериментаторства. Поетична творчість А. Мойсієнка неодноразово була об'єктом дослідження літературознавців та літературних критиків (Є. Гуцало, М. Жулинський, В. Єшкілев, С. Єрмоленко, П. Осадчук, А. Погрібний, М. Славинський, Я. Голобородько, М. Зимомря та ін.), водночас, зображення природи у багатьох аспектах літератури і на сьогодні залишається неопрацьованою темою.

Метою статті є дослідження пейзажної лірики А. Мойсієнка, зокрема образу весни.

Виклад основного матеріалу. Пейзажна лірика – це справжнє мистецтво слова. Поет відтворює різноманітні картини природи, темам яких виділяє значне місце у своїй поезії не лише через її красу, але й через характер, який у собі несе сама пора року. Автор не просто описує природу, а веде розмову з читачем, навіваючи та пропонуючи йому ті образи, які вимальовує у своїй свідомості.

В легкий туманець взувши ноги,

Весна полями напрямки!

В піжмурки граючись, струмки

Перебігали нам дорогу [2, с. 400].

У поетичному доробку А. Мойсієнка пейзажна лірика посідає досить значне місце, виступаючи невід'ємною часткою майже усіх його віршових збірок. Поезія А. Мойсієнка – це не лише витончені зразки пейзажної лірики, це ще й справжня філософія природи, в основі якої складне і багатогранне її світовідчуття. Поет вимальовує картини природи так насичено і багатогранно, щоб читач зміг усвідомити всю безцінність навколишнього світу і знайти у ньому себе.

У збірках А. Мойсієнка ми можемо знайти й суто пейзажні віршові замальовки (“Тече лютий каламуттю...”, “З туманцем раннім череда строката...”), хоча подібний поетичний пейзаж якраз і не є для нього типовим. Стилю А. Мойсієнка швидше

притаманні пейзажні картини, що резонують із переживаннями ліричного героя (“Ходімо у весну”, “Коли зацвітає літо першим червневим днем...”, “Присядемо на березі Десни”, “А літо сліпо спішило в осінь...”, “І завірюха падолисту”, “Це зима, щоб вітри кругойдучі...”, “Гранчасте дерево дощу...”, “Так грали чайки білопінно...”. “І перший сніг – ні радощів, ні втіхи...”, “Аж гнуться хмар важезні мажі...”):

Синій вітер у моїм полоні

Чи у вітру у полоні я...

Синьовітер-вихор з Оболоні

Враз під себе хмари підім'яв [2, с. 284].

Моделі поетизації картин природи. Для пейзажної лірики А. Мойсієнка, зокрема змалювання весни, притаманні картини, витримані у м'яких, елегантних тонах. Інтонаційний малюнок, вибудований на складному та вишуканому поетичному синтаксисі, в арсеналі якого чи не увесь спектр візуально-графічних прийомів, а також підкреслено артикульований і мелодично співвіднесений з інтонацією звукопис додають пейзажній ліриці А. Мойсієнка ефекту сугестивного навіювання, який діє на слухача (читача) його поезій майже гіпнотично, синестезуючи в його уяві розмаїття вдало підібраних зорових, слухових, кольористичних та інших відчуттєвих образів, з яких зіткані пейзажні картини його лірики. В образі весни, який змальовує А. Мойсієнка, ми майже не знаходимо “безобразного” опису, прямооцінної, поетично не ускладненої лексики. Його весняний пейзаж – це справжня царина вишуканої поетичної метафори, оздобленої витонченим звукописом і відчуттям ритму. Яскравою стильовою особливістю є також доволі незвичайна форма персоніфікації, що нею користується поет. Зазвичай поети наділяють явища природи, які описують, властивостями людини. Не уникаючи цього традиційного для поезії способу метафоричного переносу, А. Мойсієнка у своїй пейзажній поезії найчастіше використовує інші і доволі рідко вживані широким поетичним загалом типи метафоричних метаморфоз: (фіалка – дівчина: “Перший весняний ранок...”, ніч – ящірка: “Ніч-ящірка лапи темноти...”, грім – кінь: “Святковий день. Течінь хмарок висока...”, ліс – Ярило-Великан: “Дістатися до Ріпок і Добрянки...”, вірш – галузка: “Не сила полишать Носівку”, вербові котики – ноти: “Неділя вербна... На пуантах...”, весна – хміль: “В обличчя повів духмяний весни...”).

Образ весни – це образ людської душі, з усіма радостями та печалями, пробудженням почуттів і талим, як сніг, відчаєм. Цей образ практично невичерпний, це ніби і є саме життя, яке постійно відновлюється й змінюється. Так, і у вірші “Печаль трави на відстані дощів” А. Мойсієнка створив цілий всесвіт людських почуттів, що ніби вплелись у травневу природу:

Печаль трави на відстані дощів,

На відстані хрущів травневий вечір.

Травневий вечір стрілить зір картечцю,

Хрущів картечцю сипле між кущів.

Доцям рясним пролитись безпечально

На трави, що рясна ще їх печаль...

Плечем плеча торкнутись і мовчать,

На відстані плеча, на відстані мовчання [3, с. 18]

Звісно ж, образ весни викликає і традиційні асоціації: весна – юність, цвітіння, відновлення, весна – життя, як фенікс, що відроджується з попелу. Таким чином, образ весни водночас зрозумілий для більшості та має прихований, індивідуальний підтекст.

Лише справжній майстер своєї справи може із декількох мікрообразів створити цілу живописну картину: “Неділя вербна... На пуантах вербових котиків весна... І ця незайманість ранкова, і тихо плін ріки у даль, і хмарки срібна пектораль – за виднокрай... За видноколо...” Ці поетичні образи позначені метафоричністю й асоціативністю саме в дусі українського художнього мислення. Як митець-новатор, поет творчо використовує досвід європейської поезії, сам шукає нові виражальні й зображальні засоби.

Пейзажним картинам весни А. Мойсієнка, як правило, притаманна складна поетична символіка, яка дозволяє нам побачити своєрідний і неординарний міфопоетичний світ, що постає у його поезіях (“За городнянськими лісами...”, “Знезимлена душа у вензелях весни...”, “В обличчя повів духмяний весни...” та ін.):

*Знезимлена душа у вензелях весни...
 Спішить на кожен промінь, як на свято,
 Шукає слів ясних першопочаток
 Знезимлена душа у вензелях весни.
 Але ще сніг лежить скрізь по загатах,
 І на причілку хати – ще вчорашній сніг.
 Знезимлений, у вензелях весни
 Той пізній сніг біліє винувато [3, с. 31].*

Пейзажна топіка. Для багатьох поетів-пейзажистів своєрідною візитівкою пейзажної лірики є особлива прихильність до змалювання сезонів природи (найчастіше – якоїсь пори року) та неабияка увага до окремих природних явищ. За словами відомого дослідника Ю. Лотмана, “символіка пір року – одна з найбільш загальних та різноманітних в смисловому відношенні. Пов’язана з філософією природи, ідеєю циклічності, символікою селянської праці, вона є мовою, зручною для вираження універсальних метафізичних понять. Одночасно вона легко втягує до себе антитези “природного” сільського та “штучного” міського життя і багато інших, виступаючи, по суті справи, одним з універсальних культурних кодів” [1, с. 511].

У пейзажній ліриці А. Мойсієнка представлені всі чотири пори року: літо (“Запам’яталось назавжди: ріка...”, “Коли зацвітає літо першим червневим днем...”, “Синій вітер у моїм полоні...”, “Під сірим небом сім громів...”, “Віхоть дощу вмочити...”), зима (“Пора дощів ще диха в спину...”, “Зелений сад відзеленів... в зиму...”, “Тече лютий каламуттю...”, “Не стало снігу і долоні...”, “І перший сніг – ні радощів, ні втіхи...”, “Сніги лежать. Сміх котиться поверх снігів...”, “Дерева в дзеркалі снігів...”, “Зимової траси кришталь...” та ін.), осінь (“Цей вересневий сад – немов причал...”, “Голосіївська осінь”, “Осіннім днем на золотім узліссі...”, “І завірюха падолисту...”, “Жовтень жовті жолуді...”, “Дощі навскісні на золотому ватмані осені...”), весна (“Ходімо у весну...”, “Не в квітні ми...”, “Ще квітень і ще не скоро...”, “Три джмелі у тієї весни...”, “Дихнуло весною, Десною...”).

У загальній парадигмі пейзажних образів, до яких найчастіше звертається А. Мойсієнка, слід особливо зазначити образи весни та її природної межі, яка відокремлює зиму від весни та весну від літа, що є прикметною ознакою “сезонної” складової його пейзажної лірики (“Аж гнуться хмар важезні мажі...”, “Над Седневом – сади цвітуть”, “Присядемо на березі Десни”, “І знов над Чернігівом громи...”, “За Ріпками – схили зелені...” та ін.).

*За Ріпками – схили зелені...
 І поїзд зелений весни
 Стрімкіш все відходить від мене –
 Крізь ночі, безсоння і сни.
 І світом оцим яблуневим –
 У вирій, у іній, у сніг –
 Він мчить все від мене, від мене,
 Нестримливий поїзд весни.
 Гойднулись співчутливо клени
 Під небом, до сліз голосним...
 А він все – від мене, від мене,
 Цей поїзд, стрімкий і зелений,
 Шалений цей поїзд весни.*

...За Ріпками – даль полуднева [2, с. 25].

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Отже, проведене дослідження засвідчило, що образ весни у пейзажній ліриці А. Мойсієнка виявляє себе у вишуканому поєднанні картин природи і поетичного слова. Саме в цьому поєднанні думки, настрою, характеру, почуттів і переживань народжуються стильові особливості пейзажної лірики А. Мойсієнка, відмінні ознаки його поетичної манери. Перспективами подальшого дослідження стане вивчення взаємозв’язку пейзажної лірики А. Мойсієнка з контекстом літературних традицій та модерністських пошуків української поезії кін. XX – поч. XXI ст.

Література

1. Лотман Ю. М. Две “Осени” / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии. – СПб., 1996. – С. 511–520.
2. Мойсієнко А. К. Вибране: Поезії і переклади / А. К. Мойсієнко ; передмова акад. М. Г. Жулинського. – К. : Фенікс, 2006. – 528 с.
3. Мойсієнко А. К. З чернігівських садів: Нові сонети і верлібри / А. К. Мойсієнко – Умань : Софія, 2008 – 130 с.

УДК 81'33

**НРАВСТВЕННЫЕ КОНЦЕПТЫ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ
(НА МАТЕРИАЛЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБОРОТОВ СЛАВЯНСКИХ
ЯЗЫКОВ)**

Верхулевская Н. А.

Стаття присвячена розгляду моральних концептів "честь", "дружба".

Ключові слова: мовознавство, лінгвокультурологія, моральні концепти, фразеологічні звороти.

Статья посвящена рассмотрению нравственных концептов "честь", "дружба".

Ключевые слова: языкознание, лингвокультурология, нравственные концепты, фразеологические обороты.

The article is concerned with moral concepts "honor", "friendship".

Keywords: linguistics, cultural linguistics, moral concepts, phraseological units.

Наблюдаемый в современном мире повышенный интерес к человеку, его духовной жизни, системе нравственных ценностей выдвинул в качестве перво-степенной задачи глубокое изучение морально-этического потенциала личности, феномена человека в культуре и языке. И в связи с установившимся в конце XX века преобладанием антропоцентрического подхода в центре исследовательских интересов лингвистов оказался язык как сущность, тесно связанная с социальной действительностью.

В системе представлений и знаний о мире значительное место принадлежит нравственным концептам. Лежащие в их основе нравственные категории, будучи универсальными по своей природе, детерминируются в культурно-исторических рамках определенной языковой культуры, накладывающей также отпечаток на способы оформления концептов в языке. Само понятие нравственности является сложным и полисемантическим.

Для того чтобы изучать концепты этой сферы, прежде всего, нужно обратиться к словарям и найти общую дефиницию, от которой мы будем отталкиваться. Нравственность – определяющий аспект культуры, ее форма, дающая общее основание человеческой деятельности, от личности до общества, от человечества до малой группы. Нравственность включает возможность разнообразия нравственных идеалов [1]. Это категория этики, обозначающая особую форму общественного сознания и вид общественных отношений, цель которых – сформировать способы нормативной регуляции поведения и действий людей в обществе с помощью норм, принципов, категорий морали [3]. Это внутренние, духовные качества, которыми руководствуется человек, этические нормы; правила поведения, определяемые этими качествами и полученные в результате нравственных наставлений, нравочуждений [5]. Это понятие, являющееся синонимом морали (рус. вариант лат. термина "мораль", происходит от слова "нрав") [7]. Нравственность (то же, что и мораль) (лат. *moralis* – нравственный, от *mos*, множественное число *mores* – обычаи, нравы, поведение) – один из основных способов нормативной регуляции действий человека в обществе; особая форма общественного сознания и вид общественных отношений (моральные отношения); предмет специального изучения этики [2].

Подводя итоги, можно сказать, что нравственность – это сфера нравственной свободы личности, когда общественные и общечеловеческие требования совпадают с внутренними мотивами, область самодеятельности и творчества человека, внутреннего самопринуждения, благодаря сознательности переходящей в склонность, и спонтанное побуждение творить добро. Если мораль – это форма сознания, то нравственность – область практических поступков, обычаев, нравов.

По мнению многих исследователей, именно в языке заключена историческая память народа, именно язык отражает культурный и языковой опыт

народа [8, с. 104]. Лингвокультурологические исследования на материале фразеологии позволяют представить многие духовные ценности, созданные отдельными этносами в течение тысячелетий. Фразеология – это “зеркало, в котором лингвокультурная общность идентифицирует своё национальное самосознание” [9, с. 9].

Как языковой феномен славянские фразеологические единицы (ФЕ) имеют общечеловеческое содержание. Например, во фразеологии находят отражение такие понятия, которые формируются в сфере нравственных, духовных, социальных и культурных взаимоотношений людей в многонациональных социумах. Мы обратимся к описанию ФЕ, отражающих нравственные понятия, и ФЕ с социокультурной семантикой.

Основными нравственными понятиями являются *добро (польза), зло, идеал, горе, несчастье, гордость, любовь, честь (правда), святость, совесть, свобода, сила, грех, зависть, ревность, обман, хитрость* и многие другие. Из этих компонентов выделяются понятия, составляющие общечеловеческие ценности. Среди них: *гуманизм, добро, дружба, милосердие, миролюбие, совесть, справедливость, счастье, человечность, моральные ценности* и др.

Как видим, в основу дефиниции нравственности ложится понятие о форме общественного сознания, отношений, где главными являются этические нормы, разрушение которых приводит к распаду и хаосу. В любом обществе нужны регуляторы, которые бы организовывали жизнь общества. И таковыми являются: нравственные взгляды, традиции, нормы, принципы, заповеди, цели, оценки, категории добра, совести, чести и др. Поэтому так важно изучать нравственные концепты с разных позиций и стараться донести смысл до тех, кто нуждается в знании.

Общеизвестный факт, что национально-культурное своеобразие формируется вне языка – в системе обычаев, традиций, законов, представленных в качестве норм мышления, поведения, оценки. Знание о выработанной системе носит социальный характер, в то же время оно принадлежит к области культурного знания. А последнее уже отражено в языке, в содержании его единиц, в том числе в фразеологических единицах. При этом важно указать, что с этого момента фразеологические единицы (ФЕ) становятся лингвокультурологическими единицами, то есть такими, в которых отражено мировоззрение того или иного лингвокультурного общества.

Известно, что язык является одним из средств формирования концептов в человеческом сознании. На сегодняшний день отсутствует единая общепринятая дефиниция того, что следует понимать под концептом. Это объясняется сложностью самого понятия. Слово “концепт” является латинской калькой *conceptus*, что означает буквально “понятие, зачатие” (от глагола “*concipere*” – зачинать). “Концепт” содержит: 1) “общую идею” явлений данного ряда в понимании определенной эпохи и 2) этимологические моменты, проливающие свет на то, каким образом общая идея “зачинается” во множестве конкретных, единичных явлений. Сочетание этих моментов определяет суть явления [10].

Большое количество примеров ФЕ из русского и украинского языков иллюстрируют все выше сказанное. Так как современная лингвистика носит антропологический характер, то хотелось бы обратить больше внимания на ФЕ, которые относятся к нравственной сфере. Мы рассмотрим концепты “дружба” и “честь” в составе ФЕ. Первым шагом в любом деле является установление значения основной лексемы:

Честь – это:

1. *Моральное, профессиональное, социальное и т. п. достоинство, вызывающее уважение к самому себе или со стороны окружающих* [6, с. 785].

В русском языке: дело чести; клясться честью; поручиться своей честью; воинская честь; честь российского спорта.

В украинском языке: справа честі; честь університету.

2. *Почет, уважение. Знаки внимания, оказываемые кому-либо.*

Русский язык: заслуженная честь; оказать честь гостю; отдать честь; делать (сделать) честь.

В украинском языке: бути у пошані; на честь (пошану) чію; мати за честь щось; заради честі.

3. *То, что придает кому-либо или чему-либо ценность, достоинство; то, чем гордятся.*

В русском языке: честь семьи; честь фирмы; честь заводской марки.

В украинском языке: честь університету (фірми) і т. д.

4. *Целомудрие, непорочность (женщины).*

В русском языке: береги честь смолоду.

В украинском языке: берегти честь замолоду.

Изложенное выше показывает, что понятие “честь” широко представлено в русском и украинском языках, а также свидетельствует о высоком уровне культуры народов, о природном чувстве самоуважения и национальном достоинстве.

В истории любой национальной культуры вопросы, касающиеся человеческих взаимоотношений, таких как любовь или дружба, всегда имели и до сих пор имеют первостепенное значение. При этом очень часто вопросы дружбы и чести идут рядом. Человечество не оставляет упорных попыток осмыслить феномен самой дружбы.

Дружба – многоаспектное явление, не сводимое к одной области знаний. Проанализировав толкования дружбы в лингвистических словарях, мы вывели следующее: дружба – межличностные отношения, основанные на общности интересов, взаимной привязанности, духовной близости.

Необходимо различать дружбу как: 1) социальный институт, или систему социальных норм (социологический аспект); 2) моральное чувство (психологический аспект); 3) специфический вид взаимоотношений (социально-психологический аспект) [2].

Эти все определения проявляются в речи, в частности в фразеологических оборотах. Например:

в русском языке: водой не разольёшь (топором не разрубишь). Стоять горой друг за друга. Дружба, что стекло: сломаешь – не починишь. С ним пива не сварить. Одного поля ягоды. Волк коню не товарищ. Одной верёвочкой связаны. Друг, да не вдруг. Друзья по несчастью. Друзья познаются в беде. Не в службу, а в дружбу. На дружеской ноге;

в украинском языке: водою не розлити (не розіллеш, не розілляти, не розілляєш) кого. Нерозлийвода хто з ким. Як риба з водою. Стояти (стати) стіною (муром, горою) за кого, за що (один за одного). Друзі пізнаються в біді. У пригоді пізнати приятеля. Глек розбили. Живуть, як пес з котом. Без вірного друга велика туга. Коли хочеш позбутися друга, позич йому грошей. Не той друг, хто медом маже, а той, хто правду каже. Нових друзів май, старих не забувай. При добрій годині всі друзі й побратими.

Национальная самобытность языка получает наиболее яркое и непосредственное проявление во фразеологии, так как она соотносена прямо с неязыковой действительностью. Выявление собственно национальных свойств семантики ФЕ одного языка может осуществиться только в сопоставлении данной ФЕ с аналогами родного языка. Выделение общих черт облегчает понимание культурно-языковой специфики. Рассмотренные нами лексемы и использование их в ФЕ позволяют сделать вывод о том, что в фразеологии находят наиболее полное отражение многие нравственные понятия, характерные для мировоззрения и культуры народов.

Литература

1. Ахиезер А. Социокультурный словарь [Электронный ресурс] / А. Ахиезер. – Режим доступа:

<http://terme.ru/dictionary/173/>. – Название с экрана.

2. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс] / ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1969–1978. – Т. 16–18. – Режим доступа:

<http://bse.sci-lib.com/>. – Название с экрана.

3. Зорин В. Евразийская мудрость от а до Я. Толковый словарь [Электронный ресурс] / В. Зорин. – Режим доступа:

<http://terme.ru/dictionary/470/>. – Название с экрана.

4. Зубкова Я. В. Иная ментальность / Я. В. Зубкова, В. И. Карасик, О. Г. Прохвачева, Э. В. Грабарова. – М. : Грозис, 2005.

5. Кондрашин И. Глоссарий философских терминов, 2006 г. [Электронный ресурс] / И. Кондрашин. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/195>. – Название с экрана.
6. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Русский язык, 1983.
7. Словарь по этике [Электронный ресурс] / под ред. И. Кона. – 1981. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/522>. – Название с экрана.
8. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986.
9. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Шк. языки русской культуры, 1996.
10. Философский энциклопедический словарь [Электронный ресурс] / ред.-сост. : Е. Ф. Губский и др., 2003. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/184>. – Назввние с экрана..

УДК 81'373.7

РОЛЬ ТА ВЛАСТИВОСТІ ПАРТОНІМІВ У ФРАЗЕОТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Гребенюк А. В.

Стаття присвячена визначенню ролі та властивостей партонімів у фразеотворенні української мови. Особливу увагу звернено на ознаки залежності партонімів від зоосемічних компонентів та відносної семантичної самостійності, які і визначають їх властивості, ролі партонімів у формуванні додаткових значеннєвих забарвлень зоофразеологізмів.

Ключові слова: партонім, фразеотворення, семантична залежність, семантична самостійність, складова фразеологізму.

Статья посвящена определению роли и свойств партонимов во фразеобразовании украинского языка. Особое внимание обращено на признаки зависимости партонимов от зоосемических компонентов и относительной семантической самостоятельности в формировании дополнительных окрасок значений зоофразеологизмов.

Ключевые слова: партоним, фразеобразование, семантическая зависимость, семантическая самостоятельность, составляющая фразеологизма.

The article deals with the definition of the role and qualities of paronyms in phraseocreation of Ukrainian language. Special attention put on features of paronyms dependence on zoosemic components and relative semantic independence in forming additional value dyeing of zoophraseological units.

Key words: paronyme, phraseocreation, semantic dependence, semantic independence, phraseological unit component.

Основною особливістю та відмінністю зоофразеологізму (ЗФ) від інших фразеологічних одиниць української мови є наявність у його складі фаунонімів (зоонімів) або їх образно-генетичних елементів. Зоосемічні компоненти (ЗК) фактично формують зоофразеологізми, які завдяки їм характеризуються унікальними властивостями.

За допомогою фразеологічних одиниць з аніمالістичним компонентом відбувається перенесення стереотипів фауни на поведінку чи стани людини, якісно-кількісну характеристику предмета, явища тощо; закріплення конкретних характеристик за представниками тваринного світу; можливість вираження через ЗФ із ЗК різних значень (поведінки, стану людини, якісно-кількісної характеристики).

Процес вивчення українських зоофразеологізмів та їх складових бере свій початок із XVIII ст. Його можна простежити за основними лексико- і фразеографічними працями та фольклорними збірниками, насамперед такими, як "Приповісті посполиті" Климентія Зіновієва (рукопис між 1700–1709 рр.) [4], "Словник української мови" П. Білецького-Носенка (рукопис 30–40-х рр. XIX ст.) [1], "Українські приказки, прислів'я і таке інше" М. Номиса (1864) [7], "Словарь української мови" Б. Грінченка (1907–1909) [3], "Галицько-руські народні приповідки" І. Франка (1901–1910) [2], "Фразеологічний словник української мови" Г. Удовиченка (1984) [12], "Фразеологічний словник української мови" (1993) [13], "Фразеологічний словник української мови" В. Ужченка та Д. Ужченка (1998) [11], за діалектними словниками або їх фрагментами.

Результати аналізу праць зазначених науковців засвідчують найрізноманітніші еволюційні процеси: зміну семантики, структурні нарощення, варіантність, входження в ширші фразеологічні об'єднання, вихід з активного вжитку зоосемічних компонентів.

За спостереженнями О.Селіванової [9], тваринний світ може бути представленим у фразеологічному фонді мови не тільки зоонімами (власними назвами тварин), а й іншими ознаками суперконцепту "тварина", зокрема, – партонімами різних представників фауни, що репрезентують певні сценарні структури етносвідомості.

Зазначений науковець під партонімами (з англ. мови part – частина) розуміє назви частин тіла тварини.

Водночас у наявних наукових працях не повною мірою досліджено роль у фразеотворенні та властивості партонімів, залежні від фаунонімів та самостійні партоніми.

Зважаючи на викладене, постає завдання дослідити партоніми, які також виступають частинами зоофразеологізмів на рівні з анімалістичними концептами, визначити їх властивості та роль у фразеотворенні української мови.

Так, сценарії поведінки тварин, що містять партонім *крила*, аналогічні з наявністю або втратою впевненості, енергії, сили людиною (*виросли крила* – хто-небудь відчуває прилив сили, енергії, натхнення. *Тремтячими руками він почав відмикати замок, відчуваючи, що його істота перероджується, що в нього ростуть крила* (Олесь Досвітній) [10, с. 313]. *Розправити крила* – повною мірою виявляти свої сили, здібності. *Після себе залишили добро. Добро і дітей... Старший з них розправляє крила...* (М. Зарудний) [10, с. 613]. *Опустити крила* – втратити впевненість в собі, примиритись з чимось, зневіритись у своїх силах. *А ти був крила опустив: не журися, козаче, отаманом будеш* (Ю. Збанацький) [10, с. 468]).

У складі зоофразеологізму, у поєднанні з фаунонімом, який представляє представника фауни, наділеного певними фізичними властивостями, партонім *крила* переносить відповідне значення. Зокрема, зважаючи на те, що муха не наділена фізичною силою, фразеологізм *І муха крилом уб'є* означає, що когось легко здолати, хтось фізично слабкий, безсилий, а ЗФ *Як муха крилом зачепила* – ударити, стукнути ледве відчутно, злегенька; вираження слабкості нападника.

Така ж стереотипізація властивостей фауни присутня при використанні партоніма *мозок* та зоосемічного компонента *курка* (коли зоофразеологізм *курачий мозок* вказує на когось нерозумного, нетямущого), *ніжка* та *курка* (*на курячій ніжці* – хатка, хатина маленька, вбога, стара).

Ураховуючи дбайливе ставлення тварин до свого потомства, за допомогою партоніма *яйця* носіями української мови виражається така риса, як дбайливість, старанність. Так, зоофразеологізм *як квочка на яйцях* означає невідступно, старанно, дбайливо, а *носитися як курка з яйцем* – виявляти надмірну турботу про щось, приділяти надто багато уваги чомусь (переважно незначному).

При фразеотворенні спостерігаємо перенесення символізму анімалістичного концепта на партоніми. Зокрема, агнець, вівця профілюють рису смиренності, а тому партонім *овеча шкура* асоціюється із зовнішньою ознакою цієї риси. Проте у поєднанні із зоонімами, які належать тваринам, що не можуть бути спокійними, смиренними, – хибною зовнішністю, що не відповідає внутрішній суті (*надягати, надягти овечу шкуру* – лицемірно приховувати під виглядом доброзичливості свої підступні наміри, дії; *вовк в овечій шкурі* – лицемірна людина, яка під маскою доброзичливості приховує злі наміри).

У той же час, будучи самостійним, партонім *шкура* позначає негідну людину (*Ну він і шкура! Коли ж з'явиться між вами яка шкура – з димом усе його кодро пустить, як пустили ми вашого старосту, – показав Дмитро на стовп вогню, що підводився на світанні* (М. Стельмах) [10, с. 777]).

Такий же процес перенесення та явище залежності партоніма від зооніма наявне у їх поєднанні *ведмежа шкура*, де виділяється символізм зоосемічного компонента *ведмідь* у значенні сила, міцність, дужість (*ділити шкуру невбитого ведмедя* – планувати, заздалегідь розподіляючи те, чого ще немає; розпоряджатися чимсь ще не досягнутим. *От уже невгамовна людська натура, – навкруги колючий дріт..., кулемети..., а вони спорять між собою й ділять шкуру невбитого ведмедя* (Ю. Яновський) [10, с. 203]).

Характеризує особливості тварини також партонім *пух*, який використовують для опису і людського характеру (*не з заячого пуху* – небоязкий, хоробрий, сміливий).

Те саме явище спостерігаємо і з партонімом *око*. Так, асоціюючись із безсромністю, зоонім *собака, пес*, наділяє цією ж символічністю і зазначений партонім (*очей у Сірка (Рябка, вовка) позичати, позичити* – втратити почуття сорому, гідності). Вовк в уяві людини постає жадібним, хтивим, а тому *вовчим оком* означає

дивитися, слідкувати жадібно, хтиво. Мешкаючи у водоймах, існування у яких можливе лише за певної екологічної ситуації, зоосемічний компонент *риба* профілює значення чистоти, у зв'язку з чим зоофразеологізм як *риб'яче око* передає значення "чистий, вимитий; чистий – уживається для підсилення зазначеного слова, дуже надзвичайно".

Партонім *хутро* характеризується відносною семантичною самостійністю, оскільки символізує виключно заможність, багатство, тепло. Проте у поєднанні з анімалістичними концептами з власним символізмом змінює семантичне забарвлення відповідно до значення зооніма. Так, представники фауни, що населяють гідросферу, асоціюють холод і хутра, як правило, не мають, а тому використовуються при описанні відчуттів холодного тіла (*холодний як жаба, холодний як риба*). У фразеологічній пов'язаності з партонімом *хутро* їх зоосемічні компоненти заперечують його символізм (*на риб'ячому хутрі* – який погано гріє (про верхній одяг). *Хоч обстібайтеся, товаришу, – сказав щиро Цигуля Григорові, – бо надворі бере. А в вас, бачу, пальтечко на риб'ячому хутрі* (А. Головка) [10, с. 754]). Це ж відбувається з партонімом *вовна* (*як у карася вовни* – зовсім немає. *В цех прибуло поповнення із заводського училища, а досвіду у новеньких, як у карася вовни* [10, с. 119]).

Правило залежності партонімічних ознак можна вважати загальним, оскільки їх заперечення здійснюється й іншими ЗК. Зважаючи на те, що комар є малим за розміром, партонім *ніс* у поєднанні з ним теж наділений цією ознакою (*на комариний ніс* – дуже мало, незначною мірою. *Минало красне літо, а до мети наблизилися, вважай, лише на комариний ніс* (Василь Шевчук) [10, с. 437]). Те ж відбувається з партонімом *сало* (*на комариному салі* – пісний, немащений. *Яка тепер соломаха? Ти її в пельку, а вона назад. На комариному салі* (С. Добровольський) [10, с. 628]).

Це ж явище наявне і у фразеологічній одиниці *І комар носа не підточить* (у значенні – не буде до чого причепитися, прискіпатись. *Я з своїм активом зроблю все так, що комар носа не підточить* (В. Речмедін) [10, с. 306]), де партонім *ніс* з ознакою належності "комариний" означає особливу критичність, гостроту, прискіпливість.

Семантично залежним виступає партонім *коліно* у зоофразеологізмі *Старій жабі (горобцеві, горобцю) по коліно* (у значенні – неглибоко, зовсім мало. *В Семигорах нема де і втопитися, бо в ставках старій жабі по коліно, – сказав Карпо* (І. Нечуй-Левицький) [10, с. 305]), на якого перенесена ознака величини анімалістичного концепту (жаба – мала, невелика).

Такий представник виду собачих, як вовк, завжди був серйозним суперником для людини у виживанні у природному середовищі, а тому здолати його означало бути сильним та вмілим. У поєднанні цього ЗК з партонімом *вухо* український народ виражає надзвичайну силу та вмілість людини (*впіймати вовка за вухо* – виявити сміливість, кмітливість, спритність; уміти використати що-небудь з користю для себе. *Коли ж хлопець вискочив з класу, начальник режиму сказав, аж ніби зрадівши: – От бачите, який він... Наче окропом налитий... Цей не пропаде, цей зуміє впіймати вовка за вухо!* (О. Гончар) [10, с. 128]). З погляду фразеології, у цьому випадку спостерігаємо семантичну залежність вказаного партоніма від зооніма, при розриві з яким втрачається смислове навантаження зоофразеологізму.

Спостерігаючи за представниками фауни, носії української мови фіксували їх поведінкові ознаки та започаткували їх використання при описі людських рис, паралелізацію цих ознак у разі їх збігу у світі тваринному та світі людини (*як курка лапою* – недбало, неохайно, неакуратно писати. *Оце я так пишу – дивіться? Гарно? Як курка лапою* (Ю. Яновський) [10, с. 320]).

У той же час результати аналізу вживання ЗФ свідчать, що партоніми можуть і зберігати семантичну самостійність. Так, таку самостійність мають партоніми *пір'я*, який у першу чергу є виразником приналежності до певної групи (*не нашого пера (пір'я) птах (пташка)* – людина іншого кола, іншої суспільної групи. *У дверях будинку показала господаря. Ще була молода і хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, да й українська одежа якось їй не припадала* (П. Куліш) [10, с. 582]. *Птиця одного роду, а не однакоє пір'я* [6, с. 89]), *ріг, роги*, що символізують силу, дужість (*зігнути в баранячий ріг* – примусити бути сумирним, слухняним, покірним. *А що може вдіяти Нехльода, коли ми всі згуртуємось? – Доки згуртуємось, то він тебе*

в баранячий ріг зігне (А. Шиян) [10, с. 264]. Взяти бика за роги – починати діяти з головного, енергійно, рішуче. Може волові роги скрутити – дужий, сильний).

Із силою, дужістю, а також життям асоціюється партонім *шия*. У поєднанні із зоонімом, який представляє фізично сильну тварину, позначає таку саму за фізичною характеристикою людину (має волячу шию – дуже сильний, міцний; волові шию скрутить – надзвичайно сильний, дужий).

Будучи підрядним у зоофразеологізмі *На комариному салі*, партонім *сало* зберігає свою самостійність у ЗФ *Як бобер у салі* (у значенні – дуже добре, заможно, безтурботно). У цьому випадку цей партонім означає заможність, багатство.

Досліджуючи фразеовживання в українській мові, ми встановили, що найбільшу схильність до фразеотворення має партонім *хвіст*. На прикладі його використання у різних ЗФ спостерігаємо притаманність йому як відносної самостійності, так і злитості із ЗК у різних ситуаціях фразеовживання.

Так, семантично залежним цей партонім є у фразеологізмах “*Хвіст собачий*” (у значенні – той, хто нічого не важить у суспільстві. *Мені ще старші радили: “Молоко на губах витри”, – але я намагався пропускати те повз вуха. Що з того, що тільки шістнадцять? Адже я не хвіст собачий – я хазяїн* (Ю. Збанацький) [10, с. 744]); *Сорочин хвіст* (у значенні – язиката жінка); *Сорочин хвіст причеплено* (у значенні – хто-небудь любить пліткувати, передавати будь-які чутки); *Як сорока на хвості (рознести)* (у значенні – хто-небудь дуже швидко поширює якісь чутки (переважно ті, які хтось хоче приховати); *Як сорока на хвості розносить, рознесла* (у значенні – дуже швидко поширюються якісь чутки); *Сорока на хвості принесла* (у значенні – кому-небудь стало відомо про щось (вживається при небажанні повідомляти джерело інформації)); *Заячий хвіст* (у значенні – дуже мало. *Охота є. Хоч одбавляй, та часу не те що обмаль, а з заячий хвіст* (М. Рудь) [10, с. 744]); *Як з собачого (телячого) хвоста сито* (у значенні – зовсім поганий, ніякий. *Так, – грубо перебив його Філіпчук. – Ви, Перожек, прекрасний робітник, але оратор і організатор з вас, прошу я вас, як з телячого хвоста сито* (Ірина Вільде) [10, с. 648]).

У той же час не втрачаючи своєї семантичної самостійності, партонім *хвіст* виражає непотрібність чогось, зайвість (*як собаці другий хвіст* – потрібний, треба – уживається для повного заперечення змісту зазначених слів; зовсім не потрібен, не треба; *приший кобилі хвіст* – зайвий, непотрібний), відсталість, неprestижність (*волам хвоста крутити* – виконувати примітивну, часто брудну, неprestижну роботу). Цей партонім уживається при вираженні чогось негативного, поганого за якістю, результатом дії (*собаці під хвіст* – даремно, марно, без позитивних наслідків. *Усе, про що ми говорили, пішло кобилі під хвіст. Треба іншу думу думати* (М. Стельмах) [10, с. 744]). *Хоч на хвіст собаці лий* – дуже несмачний (про рідкі страви та напої).

Таким чином, поряд із зоосемічними компонентами у фразеотворенні беруть участь також партоніми, які є здебільшого залежними від ЗК частинами ЗФ, але можуть зберігати свою відносну семантичну самостійність, що і визначає їх властивості.

Іноді не втрачаючи самостійності, вони виступають у таких значеннях: *крила* – наявність або втрата впевненості, енергії, сили людиною; *шкура* – негідна людина; *хутро, вовна* – заможність, багатство, тепло; *пір'я* – приналежність до певної групи; *ріг, роги* – сила, дужість; *шия* – сила, дужість, життя; *сало* – заможність, багатство; *хвіст* – непотрібність чогось, зайвість, відсталість, неprestижність, щось негативне, погане за якістю, результатом дії. Утім, при тісній пов'язаності з аніمالістичним концептом ці партоніми сутнісно поглинаються його семантикою.

Самостійно у зоофразеологізмах не вживаються партоніми *мозок, ніжка, яйця, пух, око, ніс, коліно, вуха, лапа*.

Роль партонімів у фразеотворенні полягає у наданні ними зоофразеологізмам додаткових значеннєвих забарвлень, без яких ЗФ втратили б свою семантику.

Виходячи з викладеного, завдяки стереотипізації не лише зоосемічних компонентів, а й партонімів відбувається процес фразеотворення, що свідчить про особливу їх роль у цьому як складових фразеологізмів.

Література

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко ; АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; підг. до вип. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966.
2. Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – 2-ге вид. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.
3. Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. – К., 1958–1959 (перевиданий).
Т. 1–4. – 1958–1959.
4. Зіновійв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті / Климентій Зіновійв ; підг. тексту І. П. Чепіги. – К. : Наук. думка, 1971. – 392 с.
5. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К., 1994.
6. Народ скаже, як завяже. Українські народні прислів'я та приказки / уклад. : Л. Вознюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 224 с.
7. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – К. : Либідь, 2004. – 352 с.
8. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка / А. А. Потебня. – 5-е изд. – М. : URSS, КРАСАНД, 2012. – 168 с. – (Лингвистическое наследие XIX века).
9. Селіванова О. А. Когнитивная ономазиология / О. А. Селіванова. – К., 2000. – С. 155.
10. Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с. – (Словники України).
11. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
12. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : в 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1984.
Т. 2 : Н–Я. – 1984. – 384 с.
13. Фразеологічний словник української мови / за ред. Л. С. Паламарчука. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.

УДК 81`373.421:82-343

**ХАРАКТЕРИСТИКА ЯВИЩА ЛЕКСИЧНОЇ СИНОНІМІЇ У ТВОРІ О. ЗАБУЖКО
“NOTRE DAME D’UKRAINE: УКРАЇНКА В КОНФЛІКТІ МІФОЛОГІЙ”****Денисенко І. І.**

Стаття присвячена дослідженню використання синонімів у художній літературі, а саме аналізу явища синонімії у творі О. Забужко “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій”.

Ключові слова: синонім, синонімія, класифікація, семантичні функції, стилістичні функції.

Статья посвящена исследованию использования синонимов в художественной литературе, а именно анализа явления синонимии в произведении О. Забужко “Notre Dame d’Ukraine: Украинка в конфликте мифологий”.

Ключевые слова: синоним, синонимия, классификация, семантические функции, стилистические функции.

The article deals with the research of the usage of synonyms in the literature, in particular the analysis of the phenomenon of synonymy in the work of O. Zabuzhko “Notre Dame d’Ukraine: Ukrainka in a conflict of mythologies”.

Key words: synonym, synonymy, classification, semantic functions, stylistic functions.

Актуальність роботи та вибір теми наукової статті зумовило недостатнє висвітлення синонімів, що наявні у творі Оксани Забужко “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій”, у науковій літературі, постійно зростаючий інтерес і необхідність комплексного підходу до вивчення синонімії у представленому прозовому творі .

Мета статті полягає в комплексному дослідженні синонімії у творі Оксани Забужко “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій”.

Основними завданнями є: подати загальні відомості про синоніми, висвітлити основні класифікаційні схеми; систематизувати синонімію твору О. Забужко “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій”:

- 1) виявити семантичні та стилістичні функції синонімічного простору у прозовому творі Оксани Забужко;
- 2) класифікувати синоніми, які представлені у творі “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій”;
- 3) визначити закономірності та способи вживання синонімів у художньому творі Оксани Забужко;
- 4) зробити кількісний аналіз вживання синонімів у творах;
- 5) систематизувати іменникові, дієслівні та прикметникові синоніми, пояснити їх значення у прозовому творі Оксани Забужко;
- 6) узагальнити матеріали дослідження щодо використання синонімів Оксаною Забужко в творі “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій”.

Синоніми (від грец. *однойменний*) – це слова, що означають назву того самого поняття, спільні за своїм основним значенням, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням.

Таким чином, однією з основних прикмет синонімів є здатність їх означати одне й те саме поняття, а звідси – вони виступають як слова, спільні чи тотожні за своїм основним значенням [21].

Найрізноманітніші питання синонімії досліджувались українськими вченими, такими як: І. К. Білодід, О. П. Блик, М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, В. Г. Петік, М. Я. Плющ, О. Д. Пономарів, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов та ін.

Синоніми – *сильний, всесильний, міцний, кріпкий, могутній, всемогутній, потужний* – виражають спільне основне значення, а відмінність їх стосується додаткових значеннєвих відтінків, зокрема ступеня виявлення ознаки та наявності в окремих синонімах дещо ширшої семантики, здатності не тільки означати велику

силу, а й додатково надавати ще значення витривалості, стійкості, незламності. Незначна відмінність існує і щодо визначення сфери їх уживання, оскільки одні синоніми частіше використовуються на означення фізичної або моральної сили людини чи взагалі істоти, а інші – предмета, явища. Деякі синоніми аналізованого ряду більш властиві піднесеному стилю (*могутній, потужний*), інші поширені у звичайній стилістично нейтральній розповіді (*сильний, міцний*). І все ж основна відмінність між розглянутими синонімами полягає у їх значеннєвих відтінках [10, с. 235].

Незважаючи на те, що проблема синонімії досліджується уже досить давно, цілковитої єдності поглядів на природу цього явища у мовознавчій науці досі не існує, немає ще і єдиного усталеного визначення синонімів.

Лексична синонімія тісно пов'язана з багатозначністю. Однозначні слова синонімізуються в повному обсязі (*райдуга – веселка, блакитний – голубий, парус – вітрило*), багатозначні вступають у синонімічні зв'язки в одному, кількох, але не в усіх значеннях (*тихий (голос, спів) – неголосний, приглушений; тихий (натовп, місто, вулиця) – негомінкий, негаласливий; тихий (гомін, хода) – беззвучний, безгучний; тихий (юнак, пасажир) – мовчазний, сумерний; тихий (сон, життя) – безтурботний, спокійний; тихий (плин, течія, їзда) – повільний, неквапний, неквапливий*), тобто багатозначне слово може перебувати у складі кількох синонімічних рядів.

Оскільки синоніміка становить певну систему взаємовідношень між значеннями окремих слів і словесних зворотів, які склалися в загальнонародній мові і діють у ній на основі певних закономірностей протягом більш-менш тривалого періоду її історичного існування, то й синонімічний ряд становить у мові системне утворення, він є, власне, об'єднанням слів, що визначають одне поняття. Отже, синонімічний ряд можна розглядати як певну мікросистему в синонімічній системі мови [4, с. 143].

У синонімічному ряді виділяється стрижневе слово, або домінанта. Це слово найбільш чітко визначає основний зміст, властивий членам синонімічного ряду. Стрижневе слово характеризується найзагальнішим значенням у синонімічному ряді, воно є носієм основних прикмет, спільних для усіх членів того самого синонімічного ряду, в якому воно виступає як головне, а в синонімічному словнику його використовують як реєстрове слово.

Синоніми сучасної української мови за характером додаткових значень можна розділити на три основні групи.

1. Семантичні, або ідеографічні, синоніми, чи як їх ще називають, понятійні синоніми.

Характерна особливість понятійних синонімів полягає в тому, що вони, означаючи те саме поняття, різняться між собою додатковими значеннєвими відтінками, тобто обсягом семантики, яка притаманна кожному з них. Напр.: *хотіння, охота, бажання, жадання, жадоба, жага; хуртовина, заметіль, хуга, віхола, метелиця, сніговиця, хурделиця* тощо.

Іменникові понятійні синоніми, називаючи те саме поняття, відрізняються один від одного мірою вияву чогось, як це спостерігається в абстрактних іменниках на означення дії або стану, розширенням або звуженням семантики слова та деякими іншими специфічними значеннєвими ознаками [13, с. 134].

Понятійні прислівникові синоніми, виражаючи ознаку дії або ознаку ознаки, розрізняються між собою насамперед мірою визначуваної ознаки та інтенсивності дії: *швидко, хутко, прудко, шпарко*.

2. Стилістичні синоніми, тобто такі, що характеризуються емоційно-експресивним забарвленням. Не всі синонімічні ряди, що належать до цієї групи, однотипні.

3. Понятійно-стилістичні, або семантично-стилістичні, синоніми, тобто такі, що розрізняються значеннєвими відтінками, семантичним обсягом, емоційно-експресивним забарвленням, наприклад: *поганий, гідкий, бридкий, осоружний, паскудний, мерзенний; лихо, біда, нещастя, горе; охоче, радо, залюбки*.

Не всі синоніми сучасної української мови однаково поширені в усіх її функціональних стилях, тобто вони можуть розрізнятися між собою стильовою віднесеністю. На цій підставі їх розподіляють на дві групи:

a) *синоніми загальноживані* (повідомлення, оповіщення);

б) синоніми, які співвіднесені з якимось певним функціональним стилем (рапорт, донесення).

Синоніми часто також відрізняються за вживаністю, за сферою поширення й за ступенем активності в мові. З цього погляду виділяються в окремі групи ті з них, які належать до загальноновживаних і входять до активного словника сучасної мови, й ті, що у своєму вжитку обмежені діалектною або професійною сферою, а також ті, що належать у сучасній мові до пасивного словника [13, с. 135].

Синоніми мають також різні можливості поєднання з іншими словами. Наприклад, дієслово *відкрити* характеризується надзвичайно широкими можливостями вступати в сполучення з багатьма залежними від нього іменниками: *відкрити рояль, відкрити каструлю, відкрити банку, відкрити кордон, відкрити дорогу, відкрити школу, відкрити засідання* і тощо, а синонімічне йому дієслово *відчинити* в сучасній українській мові поєднується лише з обмеженою групою іменників, а саме: *двері, ворота, вікно, скриня* і ще небагатьма іншими їм подібними.

Різна сполучуваність слів – це досить характерна ознака синонімів, бо вона відрізняє їх один від одного і за широтою обсягу означуваного поняття, і за сферою вживання у мові. Можливість сполучуваності синонімів з іншими словами – це виявлення властивих їм значенневих і стилістичних відтінків [11, с. 159–162].

Деякі мовознавці, серед яких О. П. Блик, В. Г. Петік, М. Я. Плющ, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов, виділяють синоніми абсолютні та синоніми лексичні, тобто такі, які належать до однієї частини мови і мають відмінності у значенні, наприклад: *розглядати* і *аналізувати*. Перше слово загальніше за значенням; друге – відзначається насамперед належністю до наукової термінології (не просто розглядати щось, а з якоюсь науковою метою). Серед лексичних синонімів (за класифікацією М. Я. Плющ та ін.) виділяються:

1) стилістичні, наприклад *говорити* і *балакати* (друге слово доречне в розмовному стилі);

2) семантичні, наприклад *вивчати* і *штудіювати* (у значенні другого слова є відтінок “ретельно вивчати”);

3) семантико-стилістичні, наприклад *архітектор* і *зодчий* (друге слово має відтінок урочистості) [14, с. 274–278].

Майже тотожне розмежування синонімів подають М. А. Жовтобрюх та Б. М. Кулик. Синоніми за їх основними ознаками можна поділити на такі групи:

1) синоніми, що відрізняються між собою емоційним забарвленням; широко використовуються в мові художньої літератури;

2) синоніми, які розрізняються за логічними ознаками, тобто відтінками у змісті того поняття, що є спільним для синонімічного гнізда; такі синоніми називаються семантичними, або ідеографічними;

3) стилістичні – такі, використання яких неоднакове у різних стилях літературної мови. Такі синоніми з одними словами сполучаються, а з іншими – ні, в одному жанрі мови – поширені, а в інших – зовсім не вживаються [4, с. 63–65].

О. Д. Пономарів розглядає синоніміку в більш широкому розумінні. Крім лексичних синонімів, він розрізняє синоніми морфологічні, синтаксичні, словотвірні, фразеологічні, фонетичні.

Контекстуальні синоніми – це синоніми, які творяться митцями слова, що шукають і знаходять свіжі та яскраві виразові засоби внаслідок використання великих можливостей переносного вживання слова [12, с. 1–2].

У творі Оксани Забужко “Notre Dame d’Ukraine: Українка в конфлікті міфологій” письменниця використовує велику кількість різних синонімів, що дає можливість відшукати точне, доречне слово для правильного, виразного і яскравого оформлення висловлюваної думки, для відтіннення найтонших нюансів при характеристиці образів, предметів, явищ. Винятково велике значення має синоніміка для надання вислову стилістичної досконалості. Оксана Забужко прагнула найточніше і найповніше передати виявлену ознаку, надати потрібного емоційного забарвлення, стилістичної виразності, прагнула знайти саме те слово, яке б відповідало певній ситуації.

У творі зустрічаються і загальноновживані синоніми, і синоніми, які належать до пасивного словника української мови. До перших належать такі: *чудесна* [5, с. 135] – *казкова* [5, с. 183]; *родинний* [5, с. 82] – *сімейний* [5, с. 34], *домашній* [5, с. 65];

товариш [5, с. 189] – *друг* [5, с. 218]; *жалоби* [5, с. 345] – *скорботи* [5, с. 272]; *закінчується* [5, с.358] – *завершується* [5, с. 473], *мучениця* [5, с. 345] – *страдниця* [5, с. 148]; *тяжке* [5, с. 243] – *важке* [5, с. 455]; *неміряні* [5, с. 344] – *нелічені* [5, с. 345]; *криється* [5, с. 139] – *ховається* [5, с. 227]; *найголовніше* [5, с. 441] – *найважливіше* [5, с. 65] і т. д. Тобто не всі синоніми сучасної української мови однаково поширені в усіх функціональних стилях, вони можуть розрізнятися між собою стилізовою віднесеністю.

До другої групи відносимо такі синоніми: *алтерність* [5, с. 274] – *інакшість* [5, с. 339]; *переродження* [5, с. 264] – *трансформації* [5, с. 86]; *туберкульоз* [5, с. 159] – *сухоти* [5, с. 95]; *синтезує* [5, с. 227] – *поєднує* [5, с. 193]; *поліваріантність* [5, с. 167] – *багатоваріантність* [5, с. 156]; *асиміляція* [5, с. 276] – *уподібнення* [5, с. 276].

Отже, можна побачити, що друга група слів є менш поширеною у вжитку, оскільки належить до певної термінологічної та професійної лексики, але у творі використовуються для надання певного забарвлення, стилістичної виразності. Також це слова, які відмінні за вживаністю, за сферою поширення й за ступенем активності в мові. З цього погляду ми бачимо, що у творі є слова, які належать до загальноновживаних і входять до активного словника сучасної мови, й ті, що у своєму вжитку обмежені діалектною або професійною сферою, а також ті, що належать у сучасній мові до пасивного словника.

Розглядаючи синоніми за іншою класифікацією, можна виділити ідеографічні, стилістичні та понятійно-стилістичні синоніми.

У творі до **ідеографічних** (семантичні, або ідеографічні, синоніми, чи як їх ще називають, понятійні синоніми; характерна особливість понятійних синонімів полягає в тому, що вони, означаючи те саме поняття, різняться між собою додатковими значеннєвими відтінками, тобто обсягом семантики, яка притаманна кожному з них) належать: *щиро* [5, с. 55] – *нелукаво* [5, с. 55]; *чудесна* [5, с. 42] – *казкова* [5, с. 43]; *мучениця* [5, с. 245] – *страдниця* [5, с. 234]; *даремно* – *марно* [5, с. 458]; *загинути* [5, с. 387] – *померти* [5, с. 229]; *врода* [5, с. 139] – *краса* [5, с. 233]; *трудний* [5, с. 184] – *тяжкий* [5, с. 337]; *воліла* – *хотіла* – *бажала* – *жадала* [5, с. 323]; *свобода* [5, с. 457] – *воля* [5, с. 362]; *титан* – *велет* [5, с. 174]; *тавро* [5, с.245] – *клеймо* [5, с. 167]; *наскоки* – *навали* [5, с. 270]; *демонстрація* [5, с. 376] – *показ* [5, с. 407]; *хибно* [5, с. 219] – *невірно* [5, с. 220]; *тяжко* – *важко* [5, с. 339] і т. д.

До **стилістичних** синонімів можна віднести такі слова: *безщасниця* [5, с. 250] – *безталанниця* [5, с. 340]; *хвилюватися* – *тривожитися* [5, с. 451]; *товариш* [5, с. 189] – *друг* [5, с. 218]; *делікатна* [5, с. 190] – *обережна* [5, с. 223]; *кепсько* – *погано* [5, с. 341]; *здихатися* [5, с. 281] – *позбавитися* [5, с. 282]; *ничого* – *негідного* [5, с. 342]; *зацний* [5, с. 459] – *годний* [5, с. 462]; *блискавично* – *швидко* [5, с. 317]; *тужно* [5, с. 231] – *журливо* [5, с. 237] – *сумно* [5, с. 237] і т. д. Отже, це синоніми, що характеризуються емоційно-експресивним забарвленням і допомагають дібрати конкретно-чітке слово.

Понятійно-стилістичні синоніми (розрізняються значеннєвими відтінками, семантичним обсягом, емоційно-експресивним забарвленням): *поганий* – *осоружний* [5, с. 137]; *лукавий* – *чорт* [5, с. 436] – *сатана* – *диявол* [5, с. 438]; *завойовник* [5, с. 239] – *здобичник* [5, с. 248]; *бенкет* – *учт* – *свято* [5, с. 185]; *відьма* [5, с. 78] – *ворожка* [5, с. 83]; *безсердечний* [5, с. 137] – *жорстокий* [5, с. 138]; *охоче* – *залюбки* [5, с. 498] і т. д.

У творі присутні так звані **контекстуальні** синоніми, тобто такі, які в певних умовах переносного вживання набувають своєрідного значення і з цим значенням вступають у синонімічні зв'язки з іншими словами. Наприклад: *гарячий* – *вишневий рум'янець* [5, с. 326]; *миготлива* – *тонка нитка* [5, с. 439]; *темні* – *неписемні люди* [5, с. 271]; *нашости* – *простоти* [5, с. 317]; *очищення* – *охрещення вогнем* [5, с. 415] та ін.

Контекстуальні синоніми – це перш за все властивість художньої літератури; творяться вони митцями слова, що шукають і знаходять свіжі і яскраві виразові засоби внаслідок використання великих можливостей переносного вживання слова. Саме тому у творі Оксани Забужко їх досить багато.

Абсолютних синонімів у творі невелика кількість, наприклад: *асиміляція* [5, с. 117] – *уподібнення* [5, с. 126]; *дескриптивний* [5, с. 225] – *описовий* [5, с. 226];

туберкульоз – сухоти [5, с. 313]; *катастрофа – трагедія* [5, с. 363]; *гід – провідник* [5, с. 214]; *синтезує* [5, с. 56] – *поєднує* [5, с. 61]; *поліваріантність – багатова-ріантність* [5, с. 338]; *демонстрація – показ* [5, с. 216] та ін.

У поетичному контексті синонімами стають слова, які поза цим контекстом належать до дуже віддалених семантичних сфер, інтонаційно-сполучниковий зв'язок сприяє їхньому зближенню у творі.

У сучасній українській мові абсолютні синоніми не становлять численної категорії слів, кількісно вони обмежені й існують звичайно недовго. Виникнення відмінностей не тільки у значеннєвих відтінках та в емоційному забарвленні, а й у сфері функціонування перетворює їх на звичайні синоніми. Це є причиною того, що абсолютних синонімів невелика кількість.

Як бачимо, у представленому творі Оксани Забужко переважають стилістичні та однокореневі синоніми, які допомагають підібрати якнайкраще та якнайточніше висловлення, з їхньою допомогою авторка уникає стилістично невиправданих повторів, що дає можливість точніше передавати усі відтінки думки, уточнити деталі, ознаки, властивості. Оксана Забужко, підкреслюючи якусь думку, вживає поспіль кілька синонімів, розташовує їх у порядку збільшення або зменшення якостей чи ознак, названих ними.

Творчість О. Забужко багато в чому засвідчує майстерне використання нею синонімії української мови. Ознайомлення з публіцистикою авторки розкриває вправне володіння синонімією української мови. Щоб додати текстам виразності та емоційності, авторка добирає замість традиційно доречних у конкретній ситуації слів незвичні, на перший погляд, синоніми, збільшуючи таким чином концентрацію закладених характеристик [19].

Завдяки нетрадиційному слововживанню та словотворенню вона вибудовує свої твори так жваво, що під час читання створюється ефект живого спілкування. У цій повсякчасно створюваній авторкою грі слів, прямолінійній різкості їх звучань вбачаємо силу безпосереднього впливу на читача, невідворотне "зараження" його своїм настроєм.

Отже, у творі "Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій" представлена велика кількість різних синонімів, що додає текстам виразності та емоційності. Використання синонімів Оксаною Забужко завжди зумовлене прагненням конкретизувати зображуваний факт, передати його в певному експресивному аспекті. Автор прагне відшукати найоптимальніший варіант для реалізації виражальних можливостей слова.

Словник художніх творів Оксани Забужко характеризується надзвичайним багатством. Але глибина, переконливість і виразність художнього відтворення дійсності і правдивого зображення письменницею картин, образів, ситуацій забезпечуються не самим кількісним багатством авторського словника, а ґрунтуються насамперед на вдумливому підході автора до слова, на його вмільому доборі значень та смислових і стилістичних відтінків слова, тобто на майстерному використанні синонімічних засобів і можливостей загальнонародної мови. Таким чином, можна зазначити, що О. Забужко використовує синоніми у своїх творах не тільки для урізноманітнення контексту, вони несуть на собі ще і певне смислове навантаження.

Література

1. Бондар І. О. Сучасна українська мова : Фонетика. Фонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / І. Бондар, Ю. Карпенко. – К. : Академія, 2006. – 368 с.
2. Венжинович Н. Ф. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. – 3-тє вид., випр. і допов. / Н. Ф. Венжинович. – К. : Знання, 2008. – 304 с.
3. Винник В. О. Синоніми в лексикографії / В. Винник, О. Нечитайло // Мовознавство. – 1989. – № 2. – С. 63–70.
4. Жовтобрюх М. А. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / М. Жовтобрюх, Б. Кулик – К. : Вища школа, 1961. – С. 58–78.
5. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій : роман / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2007. – 638 с.
6. Звегинцев В. А. Замечания о лексической синонимии / В. А. Звегинцев. – Л., 1963. – С. 137–138.

7. Капелюшний А. О. Практична стилістика української мови : навч. посібник / А. О. Капелюшний. – Л. : ПАІС, 2007. – 400 с.
8. Кочан І. М. Синонімія у термінології / І. М. Кочан // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 34–39.
9. Кучеренко Н. М. Сучасна українська літературна мова / Н. М. Кучеренко. – К., 1982. – 176 с.
10. Мацько Л. І. Стилiстика української мови : підруч. для студ. філол. спец. вищих навч. закл. / Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько – К. : Вища школа, 2005. – 462 с.
11. Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищих закл. освіти / О. Д. Пономарів. – Т. : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 246 с.
12. Семчинський С. В. Про сучасну лексику української мови / С. В. Семчинський // Українська мова та література. – 1998. – № 25 – С. 1–2.
13. Сучасна українська літературна мова / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас, Г. О. Козачук. – К. : Вища школа, 2005. – 430 с.
14. Сучасна українська літературна мова : в 5 кн. / ред. І. К. Білодіда ; Інститут мовознавства АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1973.
Кн. 4 : Лексика і фразеологія / А. А. Буряк, В. О. Винник, М. А. Жовтобрюх та ін. ; ред. М. А. Жовтобрюх. – 1973. – 439 с.
15. Сучасна українська літературна мова : в 5 кн. / ред. І. К. Білодіда ; Інститут мовознавства АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1973.
Кн. 5 : Стилiстика / І. К. Білодід, Д. Х. Баранник, В. С. Ващенко та ін. ; ред. Г. П. Їжакевич. – 1973. – 588 с.
16. Ginzburg R. S. A Course in Modern English Lexicology / R. S. Ginzburg. – London, 1979. – P. 72–82.
17. Гроза М. Е. Стилiстичні функції синонімів і їх використання в авторському мовленні та прямій мові персонажів художніх творів [Електронний ресурс] / М. Е. Гроза, Л. М. Дашевська. – Режим доступу:
http://rusnauka.com/25_DN_2008/Philologia/28904.doc.htm/. – Назва з екрана.
18. Грицик Н. І. Правильно вживаймо синоніми [Електронний ресурс] / Н. І. Грицик. – Режим доступу:
<http://kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine17-10.pdf/>. – Назва з екрана.
19. Лексична синонімія: спроба аналізу функціональної тотожності [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://ukrreferat.com/index.php?referat=60378/>. – Назва з екрана.
20. Забужко – Електронна бібліотека Інституту журналістики [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1474/>. – Назва з екрана.
21. Синоніми. Групи слів за значенням. Лексикологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://subject.com.ua/ukrmova/zno/82.html/>. – Назва з екрана.

УДК: 811.161.2'373.72' 37

ЕКСПЛІЦИТНИЙ СПОСІБ УТІЛЕННЯ ЗАПЕРЕЧНОГО ЗНАЧЕННЯ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ІНТЕНСИВНОСТІ

Дідун Л. І.

У статті йдеться про експліцитний спосіб вияву заперечного значення на матеріалі фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови. Заперечне значення виражається на рівні їхніх тлумачень та структур. Аналізовані фразеологізми позначені семантикою інтенсивності. Розглядається виявлення семантики інтенсивності на рівні структури фразеологізмів. Ключові слова: фразеологічна одиниця, значення заперечення, експліцитний спосіб, категорія інтенсивності.

В статье идет речь об эксплицитном способе выражения отрицательного значения на материале фразеологических единиц современного украинского литературного языка. Отрицательное значение выражается на уровне их толкований и структур. Анализированные фразеологизмы обозначены семантикой интенсивности. Рассматривается воплощение семантики интенсивности на уровне структуры фразеологизмов. Ключевые слова: фразеологические единицы, значение отрицания, эксплицитный способ, категория интенсивности.

The article refers about explicit method of display negative value based on idioms of the modern Ukrainian language. Negative values detected at the level of their interpretations and structures. Analyzed phraseologisms were labeled semantics intensity. Semantic intensity was identified on the level structure phraseology. Keywords: phraseological unit, meaning denial, explicit way, the category of intensity.

Фразеологізми зі значенням інтенсивності реалізують посилений вияв тієї чи іншої ознаки. Не є винятком і реалізація посиленого заперечного значення за допомогою цих одиниць.

Для аналізу використовуємо фразеологічні одиниці, в тлумаченнях яких є вказівка на семантику інтенсивності. Конкретно виокремлено групи ФО з різнотипною структурою, але зі спільним заперечним значенням “зовсім не (не-)...”, “зовсім нічого не...”, “зовсім, абсолютно нічого”, “зовсім нічого”. Саме наявність таких показників заперечного значення уможливило розгляд подібного матеріалу в одному руслі дослідження. Ще одним не менш важливим критерієм виступає наявність у структурі досліджуваних ФО граматичних показників заперечення. В даному разі йдеться про явну, експліцитно виражену реалізацію заперечного значення у ФО за допомогою різних граматичних показників можливої його реалізації.

На матеріалі відібраних для аналізу фразеологічних одиниць розглянемо, якими граматичними показниками реалізується в них заперечне значення та простежимо особливості виявлення семантики інтенсивності у фразеологічних одиницях за наявності заперечного значення, змоделюємо способи вираження заперечного значення, представленого експліцитно у структурі та тлумаченнях досліджуваних одиниць.

Як мовна універсалія, заперечення виявляється на різних рівнях: лексичному, словотвірному, синтаксичному, фонетичному [7, с. 201]. Науковці розглядають одиниці зі значенням заперечення як такі, що реалізують його явну, експліцитно, якщо структура цих одиниць включає в себе граматично виражені показники заперечення. До граматичних сигналізаторів наявності заперечного значення науковці зазвичай відносять заперечні слова, “до них належать частки *не, ні, ані*, які передають заперечення, займенники і прислівники *ніхто, ніщо, ніякий, ніде, ніколи, нікуди, аніскільки, анітрохи* та ін., заперечні *сполучники ні...ні, ані...ані*, заперечний *предикатив немає* та ін.” [7, с. 201].

Зупинимося на таких граматичних засобах вираження заперечного значення, як частки, оскільки саме вони є складовою більшої частини фразеологічних одиниць

зі значенням заперечення. Так, розглядаючи засоби вираження заперечення, науковці на перше місце ставлять зазвичай частки, а саме частку *не* “як основний лексико-граматичний засіб вираження заперечення” [5, с. 93]. Такий підхід виправдано думкою про те, що “головним засобом вираження заперечення у східнослов'янських мовах виступає заперечна частка *не*. Вона є своєрідним формальним показником заперечення речення незалежно від місця вживання її в реченні і віднесеності до будь-якого його члена”, адже “самостійне категорійне значення частки *не* полягає у граматичному вираженні заперечення” [4, с. 42]. Частка *не*, окрім своєї наявності в тлумаченнях фразеологізмів (що й слугувало чинником відбору одиниць до аналізованої групи), широко представлена у структурі ФО, наприклад: [і] *вухом не вести (не повести)* (зовсім не звертати уваги, не реагувати) (ФСУМ), і [в *сні*] *не сниться (не присниться)* (к о м у і б е з д о д . – хто-небудь навіть уявити собі не може чогось; хто-небудь зовсім не сподівається, не розраховує на щось) (УР ФТС).

“У заперечних реченнях основним засобом вираження заперечення є частка *не*, функціонування якої у препозиції до будь-якого члена речення робить конструкцію загально- або частковозаперечною” [7, с. 201]. Дослідники розглядають такі можливості заперечення, як заперечення головного члена (загальнозаперечні речення) та другорядного члена (частковозаперечні речення), але не всі обирають це за константу. С. Педченко зауважує, що “припредикатна позиція аналізованої лексики не завжди сигналізує про її загальнозаперечне значення” [5, с. 94]. М. П. Баган, розглядаючи заперечення у тлумаченнях значень фразеологічних одиниць, розмежовувала заперечення, яке стосується “ядерного” та “неядерних компонентів” [1, с. 156].

Ще одним показником заперечного значення виступає частка *ні*. Науковці схильні розглядати цю частку у поєднанні з часткою *ані*. Н. Г. Озерова розглядає частку *ані* як синонімічну до частки *ні*: “про синонімічність *ні* та *ані* говорить той факт, що вони можуть вживатися в одній заперечній конструкції, поєднуючи однорідні члени речення і посилюючи заперечення цієї конструкції” [4, с. 56]. Частки *ні* та *ані* можуть визначатися як своєрідні підсилювальні засоби “заперечної семантики синтаксичних конструкцій” [7, с. 201]. Досліджуючи вираження засобів інтенсивності та негації в мові А. П. Чехова, О. М. Фортуна зазначає, що “займенники та займенникові слова з префіксом *ні* посилюють наявне загальне заперечення або вказують на частково-заперечний характер конструкції” [8].

М. П. Баган виокремлює групу фразеологізмів, “що містять заперечення у своєму значенні й реалізують його у складі синтаксичних одиниць” [1, с. 156]. Граматичний сигналізатор заперечення наявний як у структурних конструкціях аналізованих моделей, так і в тлумаченнях фразеологічних одиниць.

До засобів вираження заперечення відносять прийменник *без*, адже він “позначає відсутність, позбавлення, вилучення, відбирання, протиставлення, заперечення кого-, чого-небудь” [4, с. 54]. Він присутній і в структурі ФО і може дублюватися в їх тлумаченнях: *без шеляга за душею* (який зовсім не має грошей, бідний; без грошей) (СФУМ).

Тож фразеологізми із семантикою інтенсивності за наявності заперечного значення аналізованих груп містять граматичні показники заперечення і у своєму тлумаченні, і у структурі одиниць. З-поміж наявних у структурі це зазвичай заперечні частки *не* та *ні*. Також трапляється заперечний прийменник *без*.

С. Педченко розглядала семантико-синтаксичну специфіку модальної поведінки заперечного маркера *не*. Науковець зазначила, що “заперечний характер висловлення посилюється завдяки кількаразовому повторенню сполук із часткою, уживанню заперечних займенникових слів, використанню протиставлення зі сполучником *а*” [5, с. 93]. Також вона розглядає кількаразово повторювану у висловленні заперечну “партикулу”, що “виступає в ролі інтенсифікатора” [5, с. 97]. Досліджуючи словаречення “так” та “ні”, П. С. Дудик зазначив, що вони, “як і будь-які члени речення, нерідко по два чи більше разів повторюються, що звичайно посилює їх звучання, служить стилістичним засобом для вираження певного підтексту” [3, с. 28]. О. М. Фортуна зазначає, що “повтор засобів негації, як і будь-який мовний повтор, окрім того, грає посилювальну роль, нагнітаючи, посилюючи певний емоційний настрій читача і сприяючи ритміці викладу” [8].

Аналізований матеріал також свідчить про наявність моменту повторюваності заперечного граматичного показника в поєднанні з різними частинами мови.

Наприклад: *ні сном ні духом (сном-духом) не знати (не відати)* (ч о г о – зовсім не знати чого-небудь або про що-небудь), *сном-духом не знати (не відати)* (ч о г о – зовсім не знати чого-небудь або про що-небудь) (УР ФТС), *ані (ні) слухом [не] слыхати, ані (ні) видом (у вічі) [не] видати* (к о г о – хто-небудь зник безслідно; про кого-небудь зовсім невідомо нічого) (СФУМ). Використання повторюваності для посилення заперечного значення можемо проектувати і на аналізовані ФО, адже це сприяє посиленню передачі “зашифрованої” в них інформації. Тож повторюваність у фразеологічних одиницях можемо розцінювати як прагнення до посилення позначуваної ними інформації, в цьому разі – інформації про заперечне значення одиниць. Так, одиниці *ні кола ні (ані) двора* (в к о г о – зовсім нічого немає) (УР ФТС) та подібні виявляють семантику інтенсивності завдяки подвійному представленню слів на позначення предмета, про відсутність якого йдеться. Цьому сприяє і віднесеність таких слів до однієї частини мови (“ні кола ні (ані) двора”: частка – іменник – частка – іменник).

М. П. Баган, розглядаючи специфіку фразеологічної реалізації заперечення в українській мові, провела семантичний аналіз ФО, які передають мисленнєвий акт заперечення. Науковець виявила, що “вони найактивніше реалізують заперечення певної дії чи стану, рідше – заперечення якоїсь обставини дії і ще рідше – заперечення ознаки” [1, с. 156].

У досліджуваних фразеологічних одиницях можемо виокремити значення заперечення, що стосується певних фізичних та психічних процесів. Фізичний процес “переміщення” виражається дієсловом, наприклад “не йде” *сон не йде на очі* (к о м у – зовсім не хочеться спати, хтось не може заснути) (УР ФТС). Психічний процес “незнання, нерозуміння чогось” реалізується в таких одиницях: *розумом не збагнути (не осягнути)* (щ о – зовсім не зрозуміло), *сном-духом не знати (не відати)* (ч о г о – зовсім не знати чого-небудь або про що-небудь) (УР ФТС).

Мовець, прагнучи заперечити щось, спростувати чиюсь думку, користується конструкціями з маркерами заперечення “не”, “ні” тощо. Але людині притаманно звертатися до різних засобів вираження заперечення, і серед них неодмінно будуть фразеологізми. Ці одиниці, будучи позначеними семантикою інтенсивності, окрім надання мовцю можливості щось заперечити, дозволяють йому заразом передати реципієнту додатковий відтінок – своє ставлення до реалії чи явища, представленого для оцінки мовцю. Така можливість полягає у притаманності фразеологічним одиницям експресивності. М. Н. Сметаніна, досліджуючи синтаксичні фразеологізми англійської мови зі значенням заперечення, виявила, що “в результаті заміни заперечних фразеологізмів часткою *пот* зміст висловлення не змінюється, втрачаються експресивність і оцінність” [6, с. 56]. Тобто саме ФО дозволяє передати не лише заперечення, а й посилити звучання всього висловлення. Стосовно засобів інтенсивності та негації в мові А. П. Чехова, О. М. Фортуна зазначає, що “автор майстерно використовує його в тих випадках, коли необхідно яскраво і виразно передати настрої і почуття героїв” [8]. Звернення до фразеологічного багатства дає змогу доповнити потрібну інформацію відтінком інтенсивності і сказати, наприклад, що в когось не просто погана фінансова ситуація, а зовсім – *ні гроша* (зовсім немає (про гроші, кошти і т. ін.) (СФУМ).

Отже, значення заперечення можемо простежити завдяки експліцитно вираженим показниками заперечення, які знаходяться зазвичай на початку або в середині фразеологічної структури. Семантика інтенсивності у тлумаченнях ФО виявляється завдяки наявності слова “зовсім”. На рівні фразеологічної структури її також можна простежити. В ряді фразеологізмів, наприклад: *ні (ані) лялечки* (немає жодної людини; абсолютно нікого), *ні (ані) цяточки (цяти)* (абсолютно нікого або нічого; зовсім, ніскільки), *ні цурочки* (абсолютно, зовсім нічого) (СФУМ) семантика інтенсивності передана зменшено-пестливими формами слів. Саме таким чином загострюється увага не лише на запереченні наявності, а й наголошується, що немає навіть натяку на якусь, хоча б часткову, наявність когось або чогось.

Так, розглядаючи засоби вираження семантики інтенсивності в українській мові, Е. О. Головань зазначає, що в “українській та російській мовах є співіснування інтенсивного та демінутивного значення в суфіксах” [2, с. 328]. Тож зменшено-пестливі форми слів сприяють розкриттю значення посилення на рівні фразеологічної структури.

У ряді подібних одиниць, наприклад, *ні (ані) пилени* (зовсім, абсолютно нічого немає) (СФУМ), *ні (ані, і) крихітки (крихти)* (зовсім нічого, ніскільки) (ФСУМ), *[і] крихти (рісочки, рiски і т. ін.) в роті не було* (хто-небудь дуже голодний; зовсім нічого не їв) (СФУМ), *і рісочки у рот не брати* (в р о л і п р и с ., нічого не їсти; зовсім не вживати страв) (ФСУМ УД), іменник позначає якісь дуже малі частини від цілого (лише “крихітка”, “пилина” тощо). Наявність таких слів у структурі фразеологізму також слугує їх віднесеності до одиниць, позначених семантикою інтенсивності.

У ФО *і вусом не моргати (не моргнути, не вести, не повести)* (зовсім не звертати уваги, ніяк не реагувати), *і рiски (рісочки, рісоньки) в роті не було* (зовсім нічого не їв) (УР ФТС) значення підсилення виявляється завдяки наявності в структурі сполучника “і”. Такі конструкції сигналізують про те, що хтось не просто не реагує на щось, а навіть “і вусом не моргне”, що хтось не з’їв навіть “рiски”, тобто йдеться про найменшу кількість.

Отже, семантика інтенсивності, позначена словом “зовсім” у тлумаченнях одиниць, на рівні структури фразеологізмів проглядає завдяки наявності у їх складі зменшувально-пестливих форм, слів, що позначають частину від цілого, сполучника “і” на початку структури одиниці, повтору слів однієї частиномовної належності.

Загальна кількість фразеологічних одиниць із семантикою інтенсивності за наявності заперечного значення становить близько 8 % від загальної кількості одиниць зі значенням інтенсивності. Хоч ця група складає невелику кількість від загальної, але є не менш важливою для розуміння прояву категорії інтенсивності на тлі загального масиву фразеологічних одиниць.

У групах фразеологічних одиниць із семантикою інтенсивності не виявлено різних кількісних переваг передачі заперечного значення експліцитним чи імпліцитним способом. Однак простежується певна нерівномірність розподілу одиниць до тих чи інших моделей. Зокрема, ФО із семантикою інтенсивності, які виявляють заперечне значення в імпліцитний спосіб, широко представлені порівняльними фразеологізмами, що складають найбільшу групу серед зведених до моделей. Досліджувані одиниці, що представляють експліцитний спосіб вияву заперечного значення, демонструють дещо менш різкі кількісні коливання у структурному представленні, але все ж за чисельністю переважають структури, представлені в першій із поданих нижче моделей.

Беручи особливості структури за спільний показник для фразеологізмів із семантикою інтенсивності за наявності заперечного значення, структурно репрезентуємо їх у таких моделях:

1. Ні (Ані) + Ім. [Прийм. / без Прийм.] у Р. в. / З. в. / Ор. в.:

Ім. у Р. в. – *ні гроша* (зовсім немає (про гроші, кошти і т. ін.)) (СФУМ);

Ім. у З. в. – *ні на шеляг* (у р о л і о б с т. зовсім нічого) (ФСУМ УД);

Ім. у Ор. в. – *ні ногою* (к у д и, з в і д к и – зовсім не ходити куди-небудь, не виходити звідкись, не бувати, не з’являтися десь) (СФУМ).

Модель демонструє структурну реалізацію заперечної частки *ні (ані)* у поєднанні з іменником із прийменником чи без нього у родовому, знахідному та орудному відмінках за їх кількісним показником з-поміж груп для даного структурного вияву.

2. Спол. + Ім. [Прийм. / без Прийм.] + НЕ + Дс.:

і вусом (бровою) не вести / не повести (зовсім не звертати уваги, не реагувати на що-небудь), *[і] в голову (в думку) не приходить / не приїде* (к о м у і б е з д о д ., щ о, зовсім не думається, не гадається (про щось перев. неймовірно)) (СФУМ).

3. Спол. + Ім. + Прийм. + Ім. + НЕ + Дс.:

[і] крихти (рісочки, росини і т. ін.) в роті не було (хто-небудь дуже голодний; зовсім нічого не їв), *і горобець у роті не наслідив* (у к о г о, хто-небудь дуже голодний, зовсім нічого не їв) (СФУМ).

4. Ні (Ані) + Ім. / Зв. + Ні (Ані) + Ім. /Зв.:

ні шкури ні шерсті (зовсім нічого), *ні бе ні ме* (зовсім нічого) (СФУМ).

Модель демонструє структурну реалізацію повторюваності частки *ні (ані)* у поєднанні з іменниками та звуконаслідуваннями за кількісним показником їх наявності в аналізованій групі.

5. Прийм. + Ім. + НЕ + Дс.:

у горло (у глотку, у рот) не лізе (щ о, у кого-небудь зовсім немає бажання їсти) (СФУМ), у рот не лізе (щ о, у кого-небудь зовсім немає бажання їсти) (УР ФТС).

6. Ні (Ані) + Ім. [Прийм / без Прийм.] + НЕ + Дс.:

ні в зуб не розуміти (у р о л і о б с т., нічого, зовсім, абсолютно нічого (не знати, не розуміти тощо)), ні аза не знати (у р о л і о б с т. нічого, зовсім, абсолютно нічого (не знати, не розуміти тощо)) (ФСУМ УД).

7. НЕ + Дс. + Ім.:

не змикати (не стуляти) / не зімкнути (не стулити) очей (повік) (зовсім не спати), не мати [ї (навіть, жодного і т. ін.)] поняття (уявлення) (п р о к о г о, щ о і б е з д о д., зовсім нічого не знати про кого-, що-небудь. // Не бути обізнаним з чимсь) (СФУМ).

8. Без + Ім. + Ім. [Прийм. / без Прийм.]:

без тижня день (зовсім недавно, короткий відрізок часу), без року тиждень (три дні) (зовсім недавно, короткий відрізок часу) (УР ФТС).

Фразеологізмат із семантикою інтенсивності, що позначені заперечним значенням, за усієї різнотипності структур притаманні й нетипові одиниці. Поодинокість та особливість їх структур ускладнює моделювання таких одиниць (аж (далі) нікуди – уживається як категоричне заперечення; зовсім не ... (ФСУМ)).

Отже, представлені моделі реалізують спосіб утілення посиленої семантики за наявності заперечного значення у різнотипних фразеологічних одиницях. Порядкове розміщення моделей відображає кількісний показник фразеологічних структур у порядку їх зменшення починаючи з більш широко представлених структур. Для всіх схем характерні граматичні показники заперечення. Об'єднувальним чинником є іменник (іноді два) у структурі одиниць, який майже завжди фігурує з прийменником. Другим за частотою виступає дієслово. Загалом моделі виявляють різнотипність фразеологічних структур.

Отже, експліцитний спосіб є одним зі способів виявлення заперечного значення у фразеологічних одиницях із семантикою інтенсивності. Семантика інтенсивності, як і показники заперечного значення, простежується як у тлумаченнях фразеологізмів, так і на рівні їх структур. Цьому сприяють різноманітні повтори, зменшувально-пестливі форми слів, початковий сполучник "і" та структурна реалізація одиниць загалом. Різнотипність фразеологічних структур, що передають особливості вияву семантики інтенсивності за наявності заперечного значення, простежується в представлених моделях.

Подібні дослідження є актуальними для вивчення глибинної семантики фразеологічних одиниць та сприяють розумінню українськомовної картини світу.

Література

1. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : монографія / М. П. Баган. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
2. Головань Е. О. Засоби вираження семантики інтенсивності в українській мові / Е. О. Головань // Українська мова у XXI столітті: традиції і новаторство : тези доповідей II Всеукраїнського лінгвістичного форуму молодих учених, Київ, 24–26 квітня 2012 року. – К. : ІУМ НАНУ, 2012. – С. 328–330.
3. Дудик П. С. Слова-речення Так, Ні та їх синоніми / П. С. Дудик // Українська мова та література в школі. – 1972. – № 4. – С. 25–32.
4. Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. – К. : Наук. думка, 1978. – 118 с.
5. Педченко С. Семантико-синтаксична специфіка модальної поведінки заперечного маркера не / С. Педченко // Філологічні науки : зб. наук. праць. – Полтава, 2011. – № 7. – С. 92–99.
6. Сметанина М. Н. О поверхностной и глубинной структуре отрицания // Актуальные вопросы семантики и синтаксиса : сб. науч. трудов / М. Н. Сметанина. – Ленинград, 1977. – С. 52–63.
7. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – 3-тє вид., зі змінами і доп. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 201.
8. Фортуна О. Н. Разноразличные средства выражения интенсивности и негации и их стилистические функции в прозе А. П. Чехова, 1890–1900-х гг. [Електронний

ресурс] : дис. ... канд. філол. наук / Фортуна Оксана Николаевна. – Ростов-на-Дону, 2001. – 141 с. – Режим доступу:
www.diss.ru. – Назва з екрана.

Джерела

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / укл. : В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.

ФСУМ – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1988. – 224 с.

УР ФТС – Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Х. : Прапор, 1997. – 442 с.

ФСУМ УД – Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1984.

УДК 811.161.2'276.12'374

ДО ПИТАННЯ ПРО “ПРОСТОРІЧНУ” ЛЕКСИКУ**Зайцева О. В.**

Стаття підсумовує спорадичні думки дослідників щодо так званої “просторічної” лексики. На основі словників української мови проаналізовано використання ремарки “просторічне”. Зроблено низку пропозицій щодо маркування “просторічної” лексики та використання ремарки “просторічне” у словниках української мови.

Ключові слова: “просторічна” лексика, ремарка, маркування, словники української мови.

В статье сделана попытка определить содержание понятия “просторечная” лексика. Рассмотрен ряд лингвистических трудов, которые содержат вопросы изучения этой лексики. На основе словарей украинского языка проанализировано использование пометы “просторечное”. Критически осмыслены теоретические основы и практику маркировки слов в исследуемых лексикографических трудах.

Ключевые слова: “просторечная” лексика, словарная помета, маркировка, словари украинского языка.

The article deals with the analysis of modern research and terminological principles of denotation of the vernacular. The main characteristic features of vernacular are being distinguished. Based on the material of Ukrainian language dictionaries, the article is focused on the analysis of the dictionary label “vernacular”.

Key words: common speech lexical units, linguistic label, marking, Ukrainian language dictionaries.

Останнім часом увагу дослідників привертає проблема функціонування так званої “просторічної” лексики в системі української мови. Можна назвати низку праць, де порушено це питання. Зокрема, у працях Л. А. Коробчинської, С. П. Левченка, А. А. Бурячка, О. О. Тараненка, Р. В. Бесаги, Л. Т. Масенко, В. Р. Товстенко, О. Медвідь, В. М. Труба йдеться про розмежування понять “розмовне” і “просторічне” та теоретичне обґрунтування ремарки “просторічне” для маркування слів у словниках. Проте єдиної думки щодо цього поняття у сучасній лінгвістиці немає. Бракує системного опису лексики цього типу, не визначено її місце у лексичній системі мови. Звідси труднощі щодо лексикографічного опрацювання того явища, що прагнуть означити терміном “просторічне”. Крім усього, сам термін, запозичений з російської лінгвістики, неоднозначний.

Таким чином, є цілий комплекс проблем, розв’язання яких важливе як з теоретичного, так і з практичного погляду, що й надає *актуальності* нашому дослідженню.

У даній статті ми зосередили увагу на дослідженні ремарки “просторічне” (далі – “прост.”), що фігурує у багатьох українсько-російських та російсько-українських словниках, а саме: у “Російсько-українському словнику” за редакцією М. Я. Калиновича, Л. А. Булаховського (далі – мРУС-1948), “Російсько-українському словнику” у 3-х томах за редакцією І. К. Білодіда 1969 р. (далі – РУС-1969), у “Російсько-українському словнику” за редакцією В. В. Жайворонка 2003 р. (далі – РУС-2003), а також на дослідженні дотичної до неї ремарки “розмовне” (далі – “розм.”) в “Українсько-російському словнику” в 6-ти томах за редакцією І. М. Кириченка 1953–1963 рр. (далі – УРС), “Словнику української мови” в 11-ти томах 1970–1980 рр. (далі – СУМ), “Великому тлумачному словнику” за редакцією В. Т. Бусела 2004 р. (далі – ВТС).

Термін “просторечие” з’явився в російській лінгвістиці у XVIII ст. і початково вживався паралельно з терміном “простонародний” для означення розмовної мови малоосвічених людей на відміну від мови книжної, літературної, характерної для мовлення інтелігенції та представників вищих соціально-політичних кіл [3, с. 50].

С. І. Ожегов у своєму одностомному “Словаре русского языка” подає вже таке пояснення терміна “просторечие”: це – слово, властиве масовому міському мовленню, що використовується в літературній мові як стилістичний засіб для надання мовленню жартівливого, зневажливого, іронічного, грубуватого відтінку [8, с. 6]. Отже, йдеться про літературно нормативне явище.

Інші російські дослідники до “просторечия” зараховують слова з незначним відтінком зрубності, причому вони виразно неправильні, ненормативні. Так, Д. М. Ушаков вважав їх припустимими в літературних творах і розмовній мові, лише якщо вони слугують створенню певного колориту [4, с. 96]. Недарма “Словник лінгвістичних термінів” О. С. Ахманової наголошує на тому, що “просторічними” є слова, вирази, звороти, форми словозміни, які не входять до норми літературного мовлення [6, с. 11]. А проте енциклопедія “Російська мова” (1979 р.) трактує це поняття як явище переважно усного мовлення, що вживається в літературній мові звичайно з метою зниженої, грубуватої характеристики предмета мовлення, а також просте невимушене мовлення, яке містить такі слова, форми і звороти. В останньому виданні енциклопедії “Російська мова” зроблено спробу уникнути протиріччя в дефініції цього терміна шляхом розрізнення двох видів російського “просторіччя” – нелітературного та літературного [6, с. 12].

Наведені думки сучасних лінгвістів свідчать, що, попри узвичаєність терміна “просторечие” в російському мовознавстві, він залишається двозначним: з одного боку – це явища, що перебувають за межами літературної норми, з іншого – явища, що не порушують норм, але мають знижене експресивно-емоційне забарвлення.

В українській мовознавчій практиці термін “просторіччя” з’явився у 20-х рр. ХХ ст. Разом із самим терміном успадкована і його двозначність. Під ним розуміють слова зі зниженим експресивно-емоційним забарвленням, тобто слова з відтінком зрубності, у тому числі й вульгаризми (літературне “просторіччя”) і слова з неправильними граматичними чи фонетичними формами та з неправильним слововжитком (власне нелітературне “просторіччя”) [3, с. 45]. На думку Н. Дзюбишиної-Мельник, для означення літературно ненормативних явищ всіх рівнів мови (тобто нелітературного “просторіччя”) варто використовувати термін “анормема”. Вже сам термін красномовний як у плані прозорості внутрішньої форми, так і в плані оцінки явища у мові [1, с. 26]. Хоча ми вважаємо такий термін перспективним, однак у даній розвідці ним не послуговуємось, зважаючи на традицію існування в українському мовознавстві терміна “просторіччя”.

Ще з середини 60-х рр. ХХ ст. в українській лінгвістиці обговорювано проблему виокремлення поняття “розмовна мова”, зокрема розмежування понять “літературна і нелітературна розмовна мова”, а також визначення критеріїв фіксації розмовної лексики у словниках української мови (Л. А. Коробчинська, С. П. Левченко). Л. А. Коробчинська перша з українських мовознавців звернула увагу на неслухняність прийнятої у словниках стилістичної характеристики розмовної лексики. Вона зауважила, що розмовна лексика в українській частині російсько-українських словників, в тлумачному словнику української мови, зокрема у РУСі-1948, УРСі, у СУМі, роботу над яким на той час уже було розпочато, кваліфіковано неточно. Автор рекомендує в українських словниках виділяти за зразком російських з-поміж розмовної лексики “просторічні” слова [5, с. 159]. Це слова на кшталт: *базіка, варнякати, верзти, брѡхати, пертися*. В українському мовознавстві подібну лексику кваліфікують по-різному, використовуючи для її означення терміни “просторіччя” або “розмовно-просторічна” лексика. Зокрема, термін “просторіччя” трапляється у працях Л. А. Булаховського, І. Г. Чередниченка та інших вищезгаданих авторів. А проте були й інакші думки. Наприклад, у працях М. А. Жовтобрюха, Г. П. Їжакевича, А. П. Грищенка використано термін “розмовно-просторічна” лексика. Частина українців (І. М. Кириченко, С. П. Левченко, А. А. Бурячок) уникають терміна “просторіччя” та зараховують лексику цього типу до розмовної.

За спостереженнями Л. Т. Масенко, неузгодженість у поглядах на явище “просторіччя” вплинуло і на принципи класифікації форм усного побутування української мови. Це відображає, зокрема, СУМ, де до слова “*просторіччя*” подано два значення: “1. Побутове мовлення (на відміну від книжної, літературної мови). 2. Слово, граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в

побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого та ін. відтінку” [6, с. 12].

Варто зазначити, що перенесення на українські мовні реалії лексикографічних засад русистики лише поглибило суперечливість у поглядах на означену проблему, зрештою спричинивши усунення з меж літературної мови всіх фактів розмовно-побутового мовлення [6, с. 12]. На нашу думку, цьому сприяють критерії, за допомогою яких визначається “просторічна” лексика. Л. Коробчинська та В. Товстенко зазначають, що таким критерієм зазвичай є ступінь стилістичної зниженості [2, с. 66]. У лексикографічній практиці це означає невиправдане виведення за межі літературної мови цілого ряду лексем. Критерій “ступінь стилістичної зниженості” видається нам досить суб’єктивним. Для прикладу візьмемо синонімічні ряди, де фактично неможливо за такою ознакою виділити “просторічні” слова у синонімічному ряді: *чкурнути, дременути, дряпнути*. Такі слова у РУСі-1969 безпідставно позначені ремаркою “прост.”. Також малопереконливе маркування слів *черевань, лузань, дубасити, лупцювати* як “просторічних” у РУСі-1969 та РУСі-2003. Такі слова цілком прийняті для розмовно-побутового стилю української літературної мови.

Інше розуміння “просторічності”: літературне / нелітературне. Ще Л. Коробчинська зазначала, що “просторіччя” може: а) перебувати на межі літературної лексики; б) окремими елементами проникати в неї; в) далеко відступати від літературної мови [3, с. 43]. Згодом В. Товстенко також вважає критеріями “просторічності” мовних явищ поширеність за межами літературного варіанту, неправильного слововжитку, відхилення від правописної норми [9, с. 5]. Справді, слова на зразок *соша, фершал* були свого часу досить поширені серед людей певного соціального статусу, але не творили системи з іншими аналогічними відхиленнями, оскільки траплялися спорадично. Як зазначає Н. Дзюбишина-Мельник, мовці, недостатньо обізнані чи то з фонетичними, чи з граматичними, чи стилістичними і, врешті-решт, із стильовими нормами літературної мови, зазвичай помиляються вибірково. Причому, це можуть бути люди з достатньо високим освітнім цензом. Так, студенти другого курсу НаУКМА помиляються у вживанні слів іншомовного походження, як-от: *скрупольозний* (помилкове *скурпильозний*), *колготки* (помилкове *колготи*), *плацкарта* (помилкове *плацкарт*) [1, с. 26]. Приклади наведеного типу в російському мовознавстві звичайно означають як “просторечие”. Разом з тим, це – не суржикізм і не стилістично знижена лексика, а – розмовні нелітературні слова. Отже, критерій загальної поширеності помилок у фонетиці, синтаксисі тощо також ненадійний.

Нам здається, що критерії виокремлення “просторічної” лексики в українській мові, розроблені з опорою на російську лінгвістичну практику, досить суперечливі ще й тому, що в останній вони стосуються міських форм побутового мовлення, а саме ці форми в українській мові функціонують неповноцінно. Власне, в більшості міських центрів України українську мову витіснено українським варіантом російської мови [6, с. 11]. Ми поділяємо думку Н. Дзюбишиної-Мельник, яка твердить, що ту роль, яку в російській мові виконує “просторіччя”, тобто мова, якою користуються недостатньо освічені та малокультурні мовці, в українській мові частково виконує суржик – явище, що перебуває за межами тіла національної мови (і аж ніяк не є складовою української мови) [1, с. 26]. У ситуації масового українсько-російського білінгвізму суржик можна розглядати як форму “просторіччя”. Разом з тим, останніми роками у ряді мовознавчих праць помітна тенденція кваліфікувати явище суржику як одну з форм “просторіччя”. Таку точку зору поділяють укладачі енциклопедії “Українська мова” [11], де в статті “Суржик” зазначено: “Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (внаслідок українсько-російської інтерференції) російськими елементами: *самольот, січас, тормозити, строїти, кидатися в очі, займатися в школі, гостра біль*” [11, с. 689]. Відповідно у статті “Просторіччя” йдеться про суржик як один із різновидів цієї форми існування української мови [11, с. 558].

В. Труб, аналізуючи суржик, також схиляється до кваліфікації його як “просторічної” форми українського мовлення, проте висловлює й певні застереження щодо цього: “Суржик – це спотворена, просторічна форма першої підлеглої (не домінуючої) мови, яка є результатом малоусвідомленої спроби мовця наблизитися до опанування не першої домінуючої мови” [10]. За нормальних умов функціонування

української мови “просторіччя” як форма нелітературного мовлення мало би стати однією з підсистем української мови (так само як російське “просторіччя” є однією з підсистем російської). Однак суржик не має таких потенцій вже тому, що це – асистемне явище. Пор.: типові взаємозамінні для суржика слова *нельзя – ніззя – не можна*. Поява спотворених чужомовних дублетів до українських елементів у суржику – цілком спонтанна.

Слова, що деякі мовознавці кваліфікують як “просторічні” (зокрема В. Товстенко), на зразок *нікоторий, кормити, шутка, пошлий* є суржикізмами [9, с. 5]. Фактично суржик лише частково охоплює те поняття, яке в російській традиції прийнято називати “просторіччям”.

З огляду на вищезазначене, в українській мові “просторіччям” частково можна вважати: суржикізми (але не суржик в цілому), чужомовні запозичення, що порушують норми літературної мови: *лісапета, невропатолог*; діалектні слова та форми слів, що вживаються поза діалектом (тобто діалектизми): *ходю, просю, ню, цюлювати, кирниця* [1].

Окремим питанням є доцільність використання ремарки “прост.” у тлумачних та перекладних словниках української мови. Коментар “в простореччю” вперше з’являється у “Російсько-українському словнику” О. Ізюмова (1926 р.), а в РУСі-1948 – вперше фігурує ремарка “просторічне слово” (“прост.”). Проте існують істотні відмінності саме у статусі розмовної та “просторічної” лексики в обох мовах, що спричинюють проблему відображення такої лексики в українській та російській частині словника. Так, аналізуючи РУС-1948, академік В. В. Виноградов зауважував: “... Стилiстичний бiк в “Росiйсько-українському словнику” не можна вважати цiлком продуманим. Принаймнi диференцiйно-стилiстичнi спiввiдношення російської та української літературної лексики залишаються не завжди досить чітко відображеними” [3, с. 48].

Розрізнення розмовної і “просторічної” лексики у межах реєстру практикують не всі словники. В українській лексикографічній традиції, зокрема в тлумачних та деяких перекладних словниках, не усталилась практика розмежування розмовної та “просторічної” лексики із позначенням цього явища окремими ремарками – “розм.” та “прост.” відповідно. Наприклад, ремарки “прост.” не знайдемо в УРСі, СУМі, ВТСі. Однак в РУСі-1948, РУСі-1969, РУСі-2003, крім ремарки “прост.”, також знаходимо ремарку “розм.”. Редактор УРСу І. М. Кириченко відмовляється від ремарки “прост.” для позначення грубуватих слів, натомість використовує систему стилістичних позначок, що кваліфікують різновиди розмовної лексики за характером та ступенем емоційного забарвлення, наприклад – “бран.” – бранное, “вульг.” – вульгарное, “фам.” – фамільярное. В УРСі частину розмовної лексики, яка не має виразного емоційного забарвлення, позначено недиференційовано – “разг.”. За емоційним забарвленням слова цієї групи поділяються на такі, що виражають різні емоції – жарту, пестливості, зневаги, презирства та ін. Це відображають відповідні ремарки. І. М. Кириченко зазначав, що “оцінка слів в українсько-російському словнику має йти по лінії зазначення різновиду усної мови. До цієї категорії належать, напр., слова розмовні, тобто слова, властиві переважно літературній мові, іноді з відтінком згрубілості. Всі такі слова потребують певних пояснювальних позначок, що вказують на їх характер” [3, с. 48]. Отже, в УРСі ні в українській, ні в російській частині не виділено “просторічну” лексику. Слова, що в РУСі-1948 подано з ремаркою “прост.”, в українській частині УРСа позначено здебільшого ремаркою “разг.” або “фам.”. Це, на нашу думку, цілком виправдано (див. табл. 1).

У РУСі-1969 в українській та російській частині фігурують ремарки “розм.” та “прост.”. Наприклад, ремарку “розм.” подано до таких українських відповідників: *бабахати, бакшиш, баляндраси, балахон, бурячковий, гармидер, гультіпака, дременути*. Вважаємо, таке маркування не завжди виправдане. Зокрема, до слова *бакшиш* варто подати ремарку “заст.” (“застаріле слово”), а слово *балахон* позбавити будь-яких ремарок. З огляду на достатньо активне вживання, його можна означити як нейтральне.

Таблиця 1

Маркування “просторічної” лексики у двомовних словниках

Словник	РУС-1948	УРС
слово	ремарка	
Братва	прост.	фам.
Буржуй	прост.	разг., презр.
Верзти	прост.	фам.
Вечірник	прост.	разг.
Вискотня	прост.	разг.
Замахорювати	прост.	разг.
Злигатися	прост.	разг., неодобр.
Знюхуватися	прост.	разг.
Розчухати	прост.	разг.

У РУСі-1969 ремарку “прост.” подано до таких українських відповідників: *бабонька, бабище, бабега, бабій, балабонити, баламут, байдикувати, бахурувати, баяндрасник, братва, братуха, вертихвістка, відлупцювати, вискотня, виблювати, глушко, головатий, грошва, дівка, дідунь* та ін. Ремарка “прост.” дещо дезорієнтує мовця, оскільки під нею подано і літературну, і нелітературну лексику. Пор.: *бабонька, бабище, бабій, балабонити, вірнесенько, веселісінський, гулятика* і *баньки, бахурувати, братва, братуха, гешефт, глушман, дрейфити*. Перша група – це слова літературного розмовно-побутового мовлення, переважно із пейоративними та демінутивними суфіксами. Їм властива не лише експресивність, але й емоційність (позитивна чи негативна). Пор.: *балабонити* – емоційно знижене, *веселісінський* – емоційно позитивне забарвлене. У таких випадках варто говорити про стилістичну маркованість літературно нормативної лексики. Друга група – це слова, що не відповідають нормам літературної мови. Такі одиниці, як *братва, братуха, гешефт, дрейфити*, належать до жаргонної лексики. У загальномовних словниках їх має супроводжувати обмежувальна ремарка “жарг.” (“жаргонне слово”). Щодо інших конкретних лексем, то їх варто залучити до реєстру спеціальних словників жаргонної лексики. Див.: Ставицька Л. Український жаргон : словник (2005).

Частину “просторічної” лексики з негативним відтінком варто було б означити як “зневажливе”, “несхвальне” та “вульгарне”, напр.: *бабега, глушко, бахурувати* відповідно. Отже, упорядники РУСу-1969 в українській частині використали російський термін “просторіччя” для позначення як літературної розмовної, так і нелітературної розмовної лексики. Вважаємо позначення однаковою ремаркою різних явищ невиправданою лексикографічною практикою.

У СУМі лексикографи відмовилися від ремарки “прост.” для позначення грубуватих та ненормативних слів, хоча, згідно з “Проспектом тлумачного словника української мови” (1958 р.), її було передбачено. У цьому словнику ту лексику, яку марковано у РУСі-1969 як “просторічне”, розподілено в основному між розмовно-побутовою, фамільярною, зневажливою та вульгарною лексикою.

У СУМі біля слів – різновидів розмовної лексики (фамільярних, зневажливих, іронічних тощо) подано залежно від їхнього емоційного забарвлення такі стилістичні ремарки: “вульг.”, “жарт.”, “зневажл.”, “ірон.”, “лайл.”, “фам.”. Ремарку “розм.” у таких випадках не вживано. Наприклад, ремарку “фам.” (“фамільярне слово” – слово, що може бути вжито в дещо “розв’язній” розмові) маємо при слові *бецман* – фам. Про велику, але неповоротку й ледачу людину; здоровило, вайло, ледащо. При слові *альфонс* – коханець, що перебуває на утриманні жінки – фігурує ремарка “зневажл.” (“зневажливе слово” – слово, яке виражає несхвалення, неповагу, презирство, викликає негативні емоції). Також знаком до негативних емоцій є ремарка “вульг.” (“вульгарне слово” – слово, що виражає грубість, непристойність). Наприклад, у поєднанні з ремаркою “заст.” її подано при слові *бахурувати* – вести розпусне життя. При слові *азіат* – 2. Про відсталу, грубу, некультурну людину – СУМ подає комбіновані ремарки “заст.” і “лайл.” (“лайливе слово” – слово, вживане у сварці, для образи, спричинює негативні емоції).

Таким чином, ремарку “прост.” в опрацьованих двомовних словниках використано щодо різнорідних явищ:

а) нейтральної лексики розмовно-побутового стилю – *плутатися, виробляти, витворяти, вимудрувати, вилуплювати*. Пропонуємо: маркувати таку лексику ремаркою “розм.-побут.”;

б) експресивно забарвленої лексики розмовно-побутового стилю – *утьопатися (“закохатися”), витівати, справляти (“купувати”)*. Пропонуємо: маркувати таку лексику комбінованими ремарками “розм.-побут., експр.”;

в) експресивно-емоційної лексики з виразно негативним емоційним забарвленням – *партачити, бельбас, йолоп*. Пропонуємо: маркувати таку лексику комбінованими ремарками “розм.-побут., емоц., несхв.” або “розм.-побут., емоц., зневажл.”;

г) нелітературної лексики, що невиправдано запозичена з російської мови – *ішачити, баранка*. Пропонуємо: усунути таку лексику з загальномовних словників;

г) нелітературної лексики із сфери соціальних жаргонів, зокрема кримінального походження – *амба, братва, братуха, бидло*. Пропонуємо: подавати такі утворення у загальномовних словниках з ремаркою “жарг.”, конкретизуючи джерело походження або без ремарки у спеціальних словниках жаргонної лексики.

У проспекті “Нового словника української мови” його автор О. Тараненко пропонує послуговуватися ремарками і “розм.”, і “прост.”. Для розмежування понять розмовної літературної і нелітературної “просторічної” лексики запропоновано такі критерії: позначкою “розм.” характеризувати одиниці, що належать до літературної мови та вживаються переважно в усній мові, у тому числі в мові персонажів художніх творів; позначкою “прост.” характеризувати одиниці, що не входять до складу літературної мови, хоча й поширені на більшості території функціонування української мови (носіям літературної мови такі одиниці відомі, але звичайно їх сприймають як ненормативні, субстандартні, знижені в своїй стилістичній характеристиці) [9, с. 112, 118]. Наприклад: *балакун, вахтерка, ручище* – розм.; *батя, шуткувати, директорша* – прост. З нашої точки зору, ремарку “прост.” недоцільно використовувати щодо слів української мови з огляду на те, що це спричинює фактично легалізацію в лексичному фонді української мови суржикізмів, як-от: *заставляти, справка, морицина*.

Крім того, О. Тараненко пропонує позначати ремаркою “прост.” у словнику переключені форми іншомовних слів, як-от: *балабайка, калавур, страм* [9, с. 118]. Проте місце подібній лексиці не в нормативних словниках, а в спеціальних довідниках, де йдеться про огріхи мовної практики, на кшталт: Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. – К. : Либідь, 1991 ; Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О., Терлак З. Словник-довідник з культури української мови. – Львів : Фенікс, 1996 ; Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів. – К., 1984 ; Чак Є. Д. Чи правильно ми говоримо?. – К. : Освіта, 1997 тощо.

З огляду на вищезазначене, можемо зробити такі висновки:

1. В українській лінгвістиці межі терміна “просторічне” чітко не окреслено: з одного боку, “просторіччя” – це стилістично знижений шар розмовної літературної мови, а з іншого – літературно ненормативні явища всіх стратифікаційних рівнів мови. Досліджені нами словники відображають цей стан лінгвістичної практики. Є нагальна потреба розрізнити такі явища. Частина з них збігається з аналогічними явищами в російській мові: це – знижена, груба лексика. Її слід маркувати у словниках диференційовано – ремарками “зневажл.”, “несхв.”, “вульг.”, “лайл.”. Цілком оригінальне, відмінне від російської мови явище – це прояви суржику (суржикізми). Їх взагалі не варто залучати до реєстрів нормативних словників.

2. Термін “просторіччя” та відповідно ремарка “прост.” виправдані лише для російської частини двомовних словників. За нашими спостереженнями, в українській частині досліджуваних словників ремаркою “прост.” маркована переважно лексика розмовно-побутового стилю, зокрема зниженої емоційної тональності – фамільярне, зневажливе, лайливе, а також жаргонізми кримінального походження та росіянізми (тобто йдеться про розмовну лексику). На нашу думку, це не є виправдано. В українській частині двомовних словників лексику, марковану ремаркою “прост.”, доцільно означити іншими ремарками, як-от: “жарг.” (*амба, братва*), “розм.-побут., експр.” (*барахло, блуд, брикун*) або “розм.-побут., емоц., несхв.” (*верзання, віддубасити, відчухрати*) тощо.

3. Подальша розробка реєстру ремарок та уточнення семантичного наповнення їх дасть можливість не лише удосконалити маркування слів у словниках, але й удосконалити сам реєстр словників, вилучивши з них чужорідні елементи (як-от суржикізми, жаргонізми). Мотивоване залучення ремарок сприятиме не тільки уточненню значення слів, їхньому стильово-стилістичному забарвленню, але й впливатиме на корпус активної лексики мови, на її здатність задовольняти запити різних сфер спілкування.

Література

1. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Тіло національної мови / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // Магістеріум НаУКМА. Мовознавчі студії. – К., 2009. – Вип. 37. – С. 24–28.
2. Коробчинська Л. А. Лексика розмовної мови / Л. А. Коробчинська // Питання мовної культури. – К. : Наукова думка, 1968. – Вип. 2. – С. 3–14.
3. Коробчинська Л. А. Розмовна і просторічна лексика української мови та її ремаркування в словниках / Л. А. Коробчинська // Лексикографічний бюлетень. – К., 1963. – Вип. 9. – С. 41–55.
4. Левченко С. П. Просторічний різновид розмовної лексики у сучасних російських і українських словниках / С. П. Левченко // Українське усне літературне мовлення. – К., 1962. – С. 93–102.
5. Левченко С. П. Ще раз про ремарку “просторічне” / С. П. Левченко // Лексикологія та лексикографія. – К. : Наукова думка, 1966. – Вип. 2. – С. 159–164.
6. Масенко Л. Т. Суржик як соціолінгвістичний феномен / Л. Т. Масенко // Дивослово. – 2002. – № 3. – С. 11–13.
7. Медвідь О. Просторіччя як категорія мовознавства і перекладознавства / О. Медвідь // Третій Міжнародний конгрес українців. Мовознавство. – Харків, 1996. – С. 329–333.
8. Ожегов С. И. Словарь русского языка: около 57000 слов / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Русский язык, 1984. – 796 с.
9. Товстенко В. Р. Просторіччя як структурно-функціональне явище : автореф. ... канд. філол. наук / Товстенко В. Р. – К. : Київський національний університет ім. М. П. Драгоманова, 2000. – 19 с.
10. Труб В. М. Суржик як форма просторіччя у ситуації українсько-російської двомовності / В. М. Труб // Мова і культура : 6 Міжнар. наук. конф. – К., 1998. Т. III. – 1998. – С. 121.
11. Українська мова : енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. – 852 с.

УДК 811.161.2'373.46+42

АНТОНІМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ

Краснопольська Н. Л.

У статті розглянуто актуальні проблеми антонімії в терміносистемі менеджменту, наведено класифікації антонімів за різними критеріями (структурою, поняттєво-семантичними зв'язками). Доведено, що антонімія у термінології менеджменту сприяє її системності.

Ключові слова: термін, українська термінологія менеджменту, антонімія.

В статье рассмотрены актуальные проблемы антонимии в терминосистеме менеджмента, приведены классификации антонимов по разным критериям (структуре, понятийно-семантическим отношениям). Доказано, что антонимия в терминологии менеджмента способствует ее системности.

Ключевые слова: украинский язык, терминология менеджмента, антонимия.

The actual problems of antonyms a phenomenon in the terminology system of the management sphere are considered in the article, the classifications of antonyms according to the various criteria (structure, notional and semantic relations, parts of speech) are described; it is proved that the antonyms in the terminology system of the tourism sphere favors its systemic.

Key words: term, Ukrainian terminology of management, antonymy.

Для сучасного термінознавства одним із найважливіших питань є теоретичне осмислення системних відношень між термінами. З'ясування особливостей системної організації сучасної української термінології, семантичних відношень між її одиницями має велике значення для виявлення законів семантичного розвитку терміносистем, для подальшого впорядкування і стандартизації цього шару української спеціальної лексики. При цьому особливого значення набуває аналіз явища антонімії, оскільки антоніми визнаються "однією з найважливіших категорій системної організації термінології" [12, с. 293].

Явище антонімії в термінології розглядали Д. М. Шмельов, В. П. Даниленко, Л. О. Новиков, Л. О. Симоненко, А. В. Крижанівська, Т. І. Панько, Т. В. Михайлова, Б. П. Михайлишин, Т. В. Лепеха та багато інших дослідників.

Виражаючи реальні властивості позначуваних ними предметів і явищ, антоніми відображають крайні протилежності у межах одних і тих самих сутностей [13, с. 149]. Осмислення такої протилежності допомагає точніше визначити значення слів, їхні взаємозв'язки та місце в лексичній системі мови.

Якщо антонімія в загальноживаній мові вважається вченими однією з найхарактерніших рис, то погляди дослідників на існування явища антонімії у термінології викликають неоднозначні думки. Л. О. Новиков заперечує існування антонімічних відношень між термінами [10, с. 58]. Але більшість українських дослідників підкреслюють позитивне значення термінів-антонімів, бо "антонімія ніскільки не ускладнює терміносистему, навпаки, може допомогти з'ясувати і розмежувати значення синонімічних, полісемічних чи паронімічних слів. <...> Виявлення антонімічних відношень у термінолексичній допомогас систематизувати поняття, точніше визначити їх місце в терміносистемі, адже часто навіть пояснення через протилежне є ефективним способом доведення істини" [14, с. 192]. На користь антонімії в термінології висловлюється В. П. Даниленко: "... саме тут, у термінології, антонімія стала засобом вираження необхідних і неминучих явищ науки" [2, с. 7], оскільки між науковими явищами постійно виникають відношення протиставлення. "Явище антонімії, – наголошує дослідниця, – що виявляється в існуванні слів із протилежним значенням, у мові науки суттєво не відрізняється від відповідного явища в загальнолітературній мові" [4, с. 79], виступає одним із регулярних принципів найменування понять із протилежним змістом і реалізується у двох типах: лексичному і словотворчому [3, с. 70]. Члени антонімічної пари утворюють елементарне мікрополе, виконуючи двоєдину функцію в плані змісту і плані вираження. Осмислення семантичної протилежності

допомагає точніше визначити значення слів, їхні взаємозв'язки та місце в лексичній системі мови. Члени антонімічної пари, з одного боку, називають предмети і явища спільного роду і належать до однієї і тієї самої категорії об'єктивної дійсності, а з іншого – виступають знаками “роздвоєної на протилежності єдності, одночасно визначаючи межі вияву тієї чи іншої якості, дії, відношення тощо та вказуючи на безперервний зв'язок протилежностей у кожному конкретному вияві сутності” [16, с. 57], тобто вони виступають видовими розрізнявачами спільної родової сутності. Наприклад, *вузька норма керованості* – ‘мінімальна кількість підлеглих в одного керівника’; *широка норма керованості* – ‘максимально можлива кількість підлеглих в одного керівника’. Протилежність в аналізованому випадку актуалізована семами ‘мінімальна’ – ‘максимальна’, усі інші семи спільні.

Аналізуючи явище антонімії, дослідники застосовують модель ступеня вираженості контрасту в антонімічних парах (Л. О. Новиков). Відповідно до такого підходу терміни-антоніми менеджменту розмежовуємо за характером протиставленості членів опозиції їхньої градуальності / неградуальності на: комплементарні (векторні, координатні); контрарні та конверсивні.

Для термінології менеджменту найхарактерніші комплементарні терміни-антоніми, у яких сема протилежності виражає межу певної якості для родового поняття в його видових варіантах: *бюджет доходів* – *бюджет витрат*; *комісійна прогресивна система оплати праці* – *комісійна регресивна система оплати праці*. Зауважимо, що серед лексичних антонімів виділяються пари, в яких антонімічні протиставлення збігаються із загальнономовними антонімічними зв'язками: *індивідуальні евристичні методи* – *групові евристичні методи*; *культура низького контексту* – *культура високого контексту*; *широка ефективність управління* – *вузька ефективність управління*; *чинники внутрішнього середовища організації* – *чинники зовнішнього середовища організації*.

Серед них можна виділити векторні антоніми, які позначають взаємне протилежне спрямування дій, ознак, властивостей, явища тощо: *вхідна виробнича потужність* – *вихідна виробнича потужність*; *бюджетування знизу вгору* – *бюджетування згори вниз*; *висхідні комунікації* – *спадні комунікації*; *зовнішній набір* – *внутрішній набір*.

Для термінології менеджменту характерні координатні антоніми, що позначають дві протилежні точки певного часового або просторового відрізка: *горизонтальні комунікації* – *вертикальні комунікації*; *вертикальний поділ праці* – *горизонтальний поділ праці*; *вертикальна інтеграція* – *горизонтальна інтеграція*; *горизонтальна диверсифікація* – *вертикальна диверсифікація*.

У досліджуваній терміносистемі можна визначити також незначну кількість засвідчених терміноодиниць так званої контрарної протилежності, сутність якої полягає в тому, що вона виражена видовими максимально протилежними поняттями, між якими передбачається існування середнього члена (мезоніма) [1, с. 12]: *попередній контроль* – *поточний контроль* – *заклучний контроль*; *довгострокове планування* – *середньострокове планування* – *короткострокове планування*; *безризикова зона* – *зона допустимого ризику* – *зона критичного ризику*; *керівники нижчої ланки* – *керівники середньої ланки* – *керівники вищої ланки*; *короткострокові управлінські рішення* – *середньострокові управлінські рішення* – *довгострокові управлінські рішення*. У досліджуваній терміносистемі існують антоніми, які мають кілька мезонімів. Наприклад: *короткотермінові* – *середньотермінові* – *довготермінові* – *надтермінові* (*прогнози*). У такому випадку вони утворюють антонімічні ряди [5, с. 56].

Для терміносистеми менеджменту характерне явище конверсії. Близькість антонімії та конверсії полягає в тому, що “вони зіставляються, хоч і по-різному, з вираженням ідеї зворотності, а відрізняються типами протилежності” [11, с. 191]: *керівник, орієнтований на людину* – *керівник, орієнтований на роботу*; *механістична організація* – *органістична організація*; *нормативні акти* – *індивідуальні акти*.

Конверсиви позбавлені середнього члена протиставлення, “вони повністю вичерпують обсяг поняття, вступаючи у відношення передбачуваності один до одного, взаємозумовленості та взаємоспрямування” [7, с. 184].

Щодо власне мовних відмінностей конверсивів і антонімів дослідники відзначають характерний для антонімів збіг (частковий) сполучуваності, що не властиво конверсивам [11, с. 191].

Аналізуючи явище антонімії із структурного погляду, у терміносистемі менеджменту розрізняємо два типи термінів-антонімів: різнокореневі, або лексичні, та однокореневі, або словотвірні.

Як засвідчує досліджуваний матеріал, явище лексичної антонімії мало характерне для терміносистеми менеджменту. Лексичні антоніми – це різнокореневі (власномовні і запозичені) терміни, у яких їхня диференційна семантична ознака реалізується протиставленням коренів: *злиття – роз'єднання; попит – пропозиція; колективізм – індивідуалізм; об'єкт управління – суб'єкт управління*.

Більшість лексичних термінів-антонімів – це терміни-словосполучення. “Як правило, номінації родових антонімічних термінів-словосполучень виражають єдність протилежних понять, атрибути – протилежні їхні ознаки, тобто значення атрибутів протиставляються за одним із семантичних компонентів” [1, с. 190]: *рекрутування внутрішнє – рекрутування зовнішнє; зовнішня конкурентна перевага – внутрішня конкурентна перевага; бюджет доходів – бюджет витрат; релевантна інформація – недоречна інформація; активна кадрова політика – пасивна кадрова політика*. Таким чином, антонімічні відношення між компонентами терміна зумовлюють антонімію всього складного терміна.

Для досліджуваної терміносистеми більш притаманна словотвірна антонімія, яку можна поділити на дві групи: вираження протилежних понять за допомогою префіксів і протиставлення перших компонентів складних слів за однакових других.

Протилежні поняття в термінології менеджменту виражаються чергуванням префікса з його відсутністю. Виразниками антонімічних відношень виступають іншомовні префікси: *де-, диз-, дез-, ре-* і питомі *без-, поза-, не-*. Наприклад: *балансовий – позабалансовий рахунок; виробничі – позавиробничі витрати; готівкові – безготівкові розрахунки; лімітне – безлімітне кредитування; звичайна – надзвичайна виробнича ситуація; організація – дезорганізація; централізована – децентралізована організація, імпорт – реімпорт, фінансування – рефінансування*.

Найбільше антонімічних пар творяться приєднанням заперечної частки *не-*. Вивчаючи семантику термінів з префіксом *не-*, що належать до терміносистеми менеджменту, погоджуємося з думкою Д. М. Шмельова, який вважає приєднання до терміна стверджувальної семантики заперечної частки *не-* найпродуктивнішим способом передавання протилежного поняття [17, с. 131]. У цих антонімічних парах терміноелемент *не-* виражає значення відсутності тієї або тієї ознаки, внаслідок чого виникає відношення повної протилежності та протиставлення, адже члени опозиції є двома крайніми членами антонімічного ряду.

Частка *не-* може приєднуватися до питомих і до іншомовних твірних основ, наприклад: *платоспроможність – неплатоспроможність; нормовані активи – ненормовані активи; цінова конкуренція – нецінова конкуренція; чесна конкуренція – нечесна конкуренція; страхований ризик – нестрахований ризик; прямий зв'язок – непрямий зв'язок; формальні зв'язки – неформальні зв'язки; владна організація – невладна організація*.

Для терміносистеми менеджменту також характерне виявлення антонімічних відношень через протиставлення власне префіксів та префіксоїдів полярного значення власне українських і запозичених: *закрита матеріальна система – відкрита матеріальна система, “заморожування” – “розморожування”*. Зокрема, для номінації протилежності розміру, вираженої одним із компонентів складного слова, вживаються усічені основи грецького походження макро-, мікро-: *макросередовище – мікросередовище, макроструктура ринку – мікроструктура ринку, макроекономічні моделі – мікроекономічні моделі*. Упорядкування таких термінологічних одиниць як опозитивних пар, на думку вчених, сприяє подальшій систематизації за лексико-тематичним принципом [6, с. 138].

Для аналізованої терміносистеми характерний органічний зв'язок антонімії з синонімією. За спостереженнями дослідників, “ідентичність гносеологічних передумов для найменування подібних і протилежних понять та розташування антонімів і синонімів в одній семантичній площині дає підстави вважати, що природа контрномінантів й омосемантів у цілому тотожна” [15, с. 62]. Терміни менеджменту, які вступають в антонімічні та синонімічні відношення, уже перебувають в аналогічних зв'язках з іншими термінами. Наприклад, термін *лінійні зв'язки* – ‘зв'язки, що йдуть в організаційній ієрархії згори вниз і виступають, як правило, у формі наказу, розпо-

рядження, команди' вступає в антонімічні відношення не з одним терміном, а з кількома: *функціональні зв'язки* = *штабні зв'язки* (мають спрямованість знизу нагору і виступають у формі поради, рекомендації). Найчастіше антонімо-синонімічні зв'язки проявляються у парній, чотиричленній структурі: *мікросередовище* = *середовище прямої дії* – *макросередовище* = *середовище непрямой дії*;

загальні функції менеджменту = *основні функції менеджменту* – *конкретні функції менеджменту* = *часткові функції менеджменту*;

ієрархічна організація = *владна організація* – *мережна організація* = *невладна організація*.

Отже, відбувається формування тематичних груп термінів, що належать до двох семантично протилежних сем. Існування між ними антонімічних і синонімічних відношень призводить до виникнення антонімо-синонімічних блоків [8, с. 73].

Погоджуючись з Т. В. Михайловою, підкреслюємо позитивне значення термінів-антонімів, оскільки вони сприяють поглибленому усвідомленню понять, дають можливість точніше окреслити місце термінів у терміносистемі та їхні взаємозв'язки. Антонімічні відношення у термінології допомагають систематизувати поняття досліджуваної галузі, з'ясувати й розмежовувати значення термінів-синонімів, пояснювати наукові поняття через протиставлені їм інші поняття [9, с. 297].

Проведений аналіз засвідчує, що явище антонімії є одним із суттєвих ознак системності української термінології менеджменту.

Література

1. Андреев Н. Д. Антонимия и мезонимия / Н. Д. Андреев // Питання словотвору східнослов'янських мов : матер. Міжвуз. респуб. наук. конф. – К., 1969. – С. 12–14.
2. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследования по русской терминологии. – М. : Наука, 1971. – С. 7–67.
3. Даниленко В. П. О месте научной терминологии в лексической системе языка / В. П. Даниленко // Вопросы языкознания. – 1976. – № 4. – С. 64–71.
4. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания : учеб. пособ. для гос. ун-тов и пед. ин-тов / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
5. Исаев А. В. К вопросу о соотношении лингвистического и логического в учении об антонимах / А. В. Исаев // Научные доклады высшей школы. Филол. науки. – 1972. – № 1. – С. 49–56.
6. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавн. дім Дмитра Бурого, 2008. – 336 с.
7. Куньч З. Й. Українська риторична термінологія: історія і сучасність / З. Й. Куньч. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2006. – 216 с.
8. Михайлишин Б. П. Антонімо-синонімічні блоки в термінології / Б. П. Михайлишин // Українське мовознавство : міжвід. наук. зб. – К., 1992. – Вип. 19. – С. 71–78.
9. Михайлова Т. В. Антонімічні відношення українських науково-технічних термінів як мовне явище та об'єкт лексикографії / Т. В. Михайлова // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. V. – С. 295–299.
10. Новиков Л. А. Антонимия, ее типы и место в лексико-семантической системе языка / Л. А. Новиков // Тезисы докл. науч. конф. "Вопр. описания лексико-семантической системы языка". – 1972. – Ч. 2. – С. 57.
11. Панько Т. І. Українське термінознавство : підруч. / Т. І. Панько, І. М. Кочан, М. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с.
12. Процик М. Р. Антонімічні відношення в українській видавничій термінології / М. Р. Процик // Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка". Серія "Проблеми української термінології". – 2006. – № 559. – С. 293–295.
13. Сучасна українська літературна мова : підруч. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., доп. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
14. Цимбал Н. Л. Антонімічні відношення в термінології органічної хімії / Н. Л. Цимбал // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 188–192.
15. Чорна О. В. Особливості вияву антонімії в українській податковій термінології / О. В. Чорна // Українська мова. – 2009. – № 4. – С. 58–64.
16. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1964. – 243 с.
17. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 279 с.

УДК 811.161.2'373.46

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Козловець І. І.

*У статті проаналізовано основні лексико-семантичні процеси в українській фінансово-кредитній термінології, зокрема, розглянуто особливості синонімії та антонімії, які є важливим проявом лексичної системності даної термінології.
Ключові слова: лексико-семантичні відношення, термінологія, синонімія, антонімія.*

В статье проанализированы основные лексико-семантические процессы в украинской финансово-кредитной терминологии, определены особенности синонимии, антонимии, которые являются важным проявлением лексической системности данной терминологии.

Ключевые слова: лексико-семантические отношения, терминология, синонимия, антонимия.

An article analyzes the basic financial-credit terminology and the peculiarities of synonymy and antonymy.

Key words: lexico-semantic relations, terminology, synonymy and antonymy.

Термінологія – це частина словникового складу літературної мови, і всі ті семантичні процеси, що відбуваються у літературній мові, стосуються також і термінології, що виявляється у функціонуванні термінологічних одиниць за загальномовними законами. Терміни не є ізольованими одиницями загальномовної мови, які мають лише їм притаманні властивості, а становлять повноцінну частину загального складу мови. Тому можна говорити про переважний характер властивості терміна порівняно із загальномовним словом, а не про повну відсутність тієї чи іншої особливості [1, с. 13].

Оскільки терміни перебувають у певних відношеннях між собою і зі словами загальнолітературної мови, проблемним залишається питання про можливість чи неможливість у термінології загальномовних семантичних процесів, зокрема синонімії та антонімії. З одного боку, синонімія у термінології трактується як негативне явище, теоретично вона неможлива, проте мовна практика свідчить про те, що вона є. На відміну від загальнолітературної мови, у терміносистемах реалізується переважно тільки різновид синонімії повного і часткового характеру. Терміни, які виражають певне поняття, як правило, не характеризують його з різних боків, а є дублетними найменуваннями, що ввійшли у термінологічну систему внаслідок різних мовних контактів і різноспрямованих тенденцій в процесі її формування [9, с. 90].

Синоніми в економічній термінології (а отже, й у фінансово-кредитній) – це терміни, що стосуються того самого денотата, але можуть мати відмінності в поняттєвому плані, розрізняються за будовою (прості слова, композити, словосполучення), походженням (власне українські та іншомовні), ступенем сучасності та особливостями використання [4, с. 130].

На думку деяких дослідників, синонімія в термінології “відіграє не лише деструктивну, а й конструктивну роль” [10, с. 171]. Загальновизнано, що синонімія більшою мірою властива так званім “нестрогим” терміносистемам (якою є також фінансово-кредитна), ніж точним і природничим терміногрупам. Співіснування інтернаціональних (більш точних, компактних, моносемічних, вузькопрофесійних) термінів та їх власне мовних, як правило, мотивованих, семантично прозорих, зрозумілих відповідників дещо виправдовує наявність синонімії в термінології [6, с. 72].

Оскільки термінологічні системи характеризуються динамічністю, відкритістю, природно-штучним характером утворення, то, очевидно, синонімію в них слід вважати явищем закономірним [11, с. 328].

Причини появи синонімів різноманітні: ранній етап формування поняття, численність підходів до поняття в різний час і в різних ситуаціях, різна лексична мотивованість, паралельне існування українських та запозичених термінів тощо.

В українській фінансово-кредитній термінології для ФКТ синонімія є досить поширеним лексико-семантичним явищем. Під час аналізу фінансово-кредитних термінів виділено такі види термінологічної синонімії:

1) Терміни-дублети, які з'явилися внаслідок:

а) паралельного вживання термінологічних одиниць власне українського та іншомовного походження: *депозити – вклади, тезаврування – нагромадження, інфляція – знецінення, профіт – прибуток, акредитив переказний – акредитив трансферабельний, суб'єкт податку – платник податку;*

б) використання автохтонних дублетних пар: *збитки – втрати, золоте забезпечення – запас золотий, розподіл ризиків – подрібнення ризиків, витрати прямі – витрати змінні, вигода втрачена – вигода упущена, платіжне доручення – доручення на оплату.*

2) Терміни – синтаксичні синоніми, що виникли внаслідок зміни морфолого-синтаксичних відношень між компонентами. Серед них спостерігаємо: а) паралельне використання однослівного терміна і словосполучення: *репорт – репортна угода, казначейство – державна скарбниця, квазігроші – регіональні гроші, профіт-центр – центр прибутку;* б) паралельне вживання термінів-словосполучень: *дорогоцінні метали – метали коштовні, позика з опціоном – опційна позика.* Синонімічні синтаксичні конструкції можуть утворюватися поєднанням власне українських та іншомовних компонентів: *вкладне свідоцтво – свідоцтво депозитне, депозитний сертифікат – сертифікат ощадний, дебетові обороти – обороти за рахунками.*

3) Функціонування термінів повної форми і короткої. Серед синонімів цього виду маємо: а) скорочення терміна-словосполучення засобами словотвору: *державний кредит – держкредит, фінансовий відділ – фінвідділ, державний бюджет – держбюджет;* б) скорочення повної форми терміна внаслідок пропущення словосполучення чи заміни словосполучення словом: *рахунки, що базуються на зарахуванні взаємних вимог – взаємні рахунки – взаємозалік;* в) заміна повної форми терміна аббревіатурою: *система національних рахунків – СНР, Європейська Валютна Система – ЄВС, Європейський Банк Реконструкції і Розвитку – ЄБРР.* Це синоніми-дублети, вони тотожні за значенням і взаємозамінні.

4) Синонімами є також фінансово-кредитні терміни, які утворилися внаслідок різних словотвірних процесів: *індексація – індексування, переоцінка – переоцінювання, інвестиція – інвестування, ануляція – анулювання, кредитоздатність – кредитоспроможність, платіж достроковий – платіж дотерміновий, передавальний напис – передатний напис.*

До термінів-синонімів належать різноструктурні слова і словосполучення, питомі й запозичені, що різняться одним компонентом [3, с. 34]. У фінансово-кредитній термінології прикладом такої синонімії є терміни: *баланс зовнішній – екстерн-баланс, прибуток валовий – прибуток-брутто, прибуток чистий – прибуток-нетто.*

У досліджуваній терміносистемі виділяємо також і синоніми-дублети, які з'явилися внаслідок фонетичного освоєння запозичених термінів: *демередж і демуредж, брокераж і брокредж.*

Антонімія як одна з найважливіших системоутворювальних категорій лексики є відображенням відношень протилежності, контрастності понять, якими оперує наука, і, на думку деяких дослідників, "в термінології репрезентована чи не ширше, ніж у загальнолітературній мові" [2, с. 25]. Антонімічне значення дозволяє виявити елемент порівняння чи співвідношення, а на основі цього з'ясувати всі ознаки й властивості певного поняття. Антонімічні пари слів зіставляються за найбільш загальною і суттєвою для їх семантики ознакою, при цьому антоніми, характеризуючи явища одного плану, перебувають на крайніх позиціях відповідної лексичної парадигматики [12, с. 131].

В основу виділення термінів-антонімів у фінансово-кредитній термінології покладена ознака семантичної поляризації, яка діє в межах спільного семантичного поля [8, с. 57]. Терміни-антоніми утворюють елементарні мікрополя, у межах яких

реалізуються відношення протилежності. Частиномовне вираження антонімії у ФКТ представлено іменниками: *доходи – видатки, надходження – витрати*, прикметниками: *витрати постійні – витрати змінні, демпінговий – антидемпінговий*; дієсловами: *видавати – отримувати (готівку), нараховувати – вираховувати*.

У ФКТ антонімія представлена у двох типах: лексичному (різнокоренева) та словотвірному (спільнокоренева). У різнокорневих антонімах їх диференційна семантична ознака (протилежність) реалізується шляхом семантичного протиставлення коренів. Серед лексичних антонімів можна виділити пари, утворені на основі загальноновживаних слів (тобто мотивовані загальнолексичними антонімами): *прибутки – витрати, внутрішнє – зовнішнє (знецінення грошей)*.

Значну частину антонімічних пар становлять інтернаціоналізми, які прийшли на український мовний ґрунт готовими дериватами: *актив – пасив, дебет – кредит*.

Як показав досліджуваний матеріал, явище лексичної антонімії є менш продуктивним у фінансово-кредитній термінології. Значно ширше в ній функціонують словотвірні антоніми. Серед спільнокорневих антонімічних пар переважають ті, що антонімізувалися за допомогою префіксів протилежного чи заперечувального значення. В цій функції використовуються префікси: *роз-, без-, за-, ви-, на-, не-, анти-, контр-, дез-, диз-, ре-, де-*: *асигнування – розасигнування, відкличний – безвідкличний (акредитив), ввізне – вивізне (мити), відкриття – закриття (рахунку), відрахування – нарахування, переказний – непереказний (акредитив), демпінговий – антидемпінговий, баланс – контрбаланс, інфляція – дезінфляція, ажіо – дизажіо, валоризація – ревалоризація, котирування – декотирування тощо*.

Нами з'ясовано, що найпродуктивнішим способом вираження протилежного поняття в ФКТ є приєднання до терміна стверджувальної семантики заперечної частки *не*, яка фактично виступає у префіксальній функції. Префікс *не-* виражає значення “заперечення” або “відсутності тієї чи іншої ознаки”, внаслідок чого в антонімічній парі виникає відношення повної протилежності, наприклад: *конвертована – неконвертована (валюта), прямі – непрямі (податки), кумулятивний – некумулятивний (акредитив), покритий – непокритий (акредитив), виробничі – невиробничі (фонди), податкові – неподаткові (платежі), фундована – нефундована (позика) та ін.*

У спільнокорневих антонімах протилежність реалізується безпрефіксальними і префіксальними словами. Це терміни-антоніми, які передають “якість”, “стан”, “особливість” чи “властивість чогось”. За допомогою додавання префікса виражена антонімія у термінах: *готівковий – безготівковий, асигнування – розасигнування, відкличний – безвідкличний, інфляційний – антиінфляційний, фінансування – рефінансування*.

Протиставлення за допомогою різних префіксів виражене в термінах: *девальвація – ревальвація, депорт – репорт, відрахування – нарахування, відкриття – закриття (рахунку), ввізне – вивізне (мити), прогресивний – регресивний (податок), передплата – неоплата тощо*.

Даний тип антонімічних відношень репрезентується полярними значеннями як власне українських, так і інтернаціональних префіксів. Наприклад, протилежність “початку” і “завершення дії, явища” відтворюються за допомогою префіксів *передо-, після-*: *передплата – післяплата*. “Наявність” і “відсутність ознаки, явища, дії” виражені префіксами *без-, від-, за-*. Префікси *в-, ви-, від-, на-* позначають протилежне спрямування дій, ознак і властивостей. Полярність, протидію виражають іншомовні префікси: *де-, ре-, дез-, анти-, контр-*.

Відзначаємо у фінансово-кредитній терміносистемі також випадки вираження антонімічності запозиченим терміноелементом не тільки у ролі префіксів, а й суфіксів: *-ар, -ант, -ат*: *ліцензіар – ліцензіат, індосант – індосат, жирант – жират*.

У фінансово-кредитній терміносистемі антонімічні відношення проявляються в термінах різних типів: у семантичній структурі однослів: *тезаурування – детезаурування, готівковий – безготівковий, надання – повернення (кредиту)*, у композиціях шляхом приєднання до однієї і тієї самої основи антонімічних основ: *чекодавець – чекотримач, векселедавець – векселетримач, бюджет-брутто – бюджет-нетто; позичкодавець – позичкотримач; короткотерміновий – довготерміновий (кредит)*; як конкретизатори у складі словосполучень: *прямі податки – непрямі податки, валюта м'яка – валюта тверда, платежі податкові – платежі неподаткові*,

обороти *дебетові* – обороти *кредитові*, *вексель опротестований* – *вексель преюдиційований* та ін.

Одним із важливих виявів системних відношень у ФКТ є зв'язок антонімії й синонімії. В антонімічній парі протилежне значення може бути виражене кількома термінами-синонімами: “Як у синонімічній групі значення протиставляються своїми відтінками, так і в антонімічній парі вони протиставляються предметно-понятійними ядрами” [5, с. 92]. Макросистема, яку утворюють антонімічні компоненти, може взаємно поєднуватися з мікросистемою синонімічного гнізда: *передоплата (оплата попередня, авансова оплата) – післяплата (платіж накладний, плата накладна); кредитор, позичкодавець – боржник, позичкотримач; витрати постійні – витрати прямі (змінні), франчайзер, франчайзингодавець – франчайзі, франчайзингоотримувач*.

У семантичному плані терміни-антоніми, за Л. А. Новиковим, утворюють пари, а то й цілі мікросистеми лексичних одиниць, що виражають контрарні (протилежні) і комплементарні (взаємодоповнювальні) відношення всередині терміносистеми [7, с. 57]. Контрарна протилежність у ФКТ виражається максимально протилежними поняттями, між якими існує середній, проміжний компонент, наприклад: *довготерміновий – середньотерміновий – короткотерміновий (кредит), вільно конвертована – частково конвертована – неконвертована (валюта), прибутковий – малоприбутковий – неприбутковий, збитковий*.

Більшість термінів-антонімів фінансово-кредитної терміносистеми – це комплементарні антоніми. Комплементарна протилежність характеризується відсутністю середнього, проміжного компонента між протилежними поняттями: *дефіцитність – бездефіцитність, платоспроможність – неплатоспроможність, нетто – бруто, актив – пасив, дебет – кредит* тощо.

Отже, лексико-семантичні відношення синонімії та антонімії у ФКТ мають свої особливості, які полягають у тому, що в даній терміносистемі переважає дублетна синонімія. Термінологічна синонімія зумовлена мовними і позамовними чинниками. Наявність синонімії у ФКТ засвідчує потребу в її подальшому унормуванні. В антонімії у ФКТ, на відміну від загальнолітературної мови, широко використовуються словотворчі засоби, більш продуктивною є комплементарна антонімія. Антонімія у ФКТ – важлива системоутворювальна категорія, за допомогою якої всебічно характеризують наукові поняття фінансів та кредиту.

Література

1. Д'яков А. С. Основи термінотворення: семантичний та соціолінгвістичний аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К. : Вид. дім “KM Academia”, 2000. – 218 с.
2. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследования по русской терминологии. – М. : Наука, 1971. – С. 7–67.
3. Кочан І. М. Синонімія у термінології / І. М. Кочан // Мовознавство. – 1902. – № 3. – С. 32–34.
4. Курило Т. Специфіка вияву лексико-семантичних відношень в економічній термінології / Т. Курило // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 130–133.
5. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови : навч. посіб. для студ.-філол. / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища школа, 1977. – 114 с.
6. Михайлишин Б. П. Антонімо-синонімічні блоки в термінології / Б. П. Михайлишин // Українське мовознавство : міжвід. наук. зб. – К., 1992. – Вип. 19. – С. 71–78.
7. Новиков Л. А. Антонимия, ее типы и место в лексико-семантической системе языка / Л. А. Новиков // Тезисы докл. науч. конф. “Вопр. описания лексико-семантической системы языка”. – 1972. – Ч. 2. – С. 57.
8. Симоненко Л. О. Біологічна термінологія: формування та функціонування : навч. посібник для студ. природничих факультетів / Л. О. Симоненко. – Умань : РВЦ “Софія”, 2006. – 104 с.
9. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А. В. Крижанівська, Л. О. Симоненко, Т. І. Панько та ін. ; ред. А. В. Крижанівська. – К. : Наукова думка, 1984. – 196 с.

10. Соколовська Т. Синонімія та антонімія як базові парадигматичні класи в українській терміносистемі з генетики / Т. Соколовська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 171–174.

11. Терещенко С. І. Синонімія в термінології (лексикографічний аспект) / С. І. Терещенко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. IV. – С. 328–330.

12. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 279 с.

УДК 811.161.2'373

ІХТІОНІМИ В НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ**Марега Ю. А.**

У статті досліджено особливості функціонування іхтіонімів у народній творчості. Виділено лексико-семантичні групи іхтіонімів у складі паремій. Звернено увагу на символічне навантаження назв риб.

Ключові слова: іхтіоніми, народна творчість, конотація, символи, лексико-семантичні групи.

В статье рассмотрены особенности функционирования ихтионимов в народном творчестве. Представлены лексико-семантические группы ихтионимов в составе паремий. Проанализировано символическое значение названий рыб.

Ключевые слова: ихтионимы, народное творчество, коннотация, символы, лексико-семантические группы.

The article is devoted to the investigation of the peculiarities of ichthyonyms used in folk arts. The lexical and semantic groups of such ichthyonyms are given. Some symbolical connotations are analyzed.

Key words: ichthyonym, folk art, connotation, symbols, lexical and semantic groups.

Українська народна творчість відбиває духовне багатство свого народу, національно-мовний колорит, систему його традицій та вірувань.

Серед складних і багатограних відносин людини з навколишнім світом особливе значення для розвитку людського суспільства мало взаємовідношення “людина – природа”. Різні почуття і переживання людини, що виникають у процесі пізнання природи, знайшли відображення у мові в утворенні людської “другої природи”, зокрема, в усталених словесних комплексах, що є мовними пам’ятками культурної історії народу [8, с. 13]. Упродовж віків людство співіснувало з тваринним світом. Вивчаючи поведінку тварин, люди акумулювали свої знання у народній творчості.

У сучасному мовознавстві дослідженню зоонімів (назв тварин) присвячено низку розвідок. Серед них цікавою є іхтіологічна лексика, досліджена у працях В. Т. Коломієць “Происхождение общеславянских названий рыб”, В. В. Усачової “Славянская ихтиологическая терминология: Принципы и способы номинации. Обратный словарь”, В. В. Куйбіди “Народні іхтіоніми: формування, класифікація, етимолого-семантичний аналіз”, “Історія вивчення народних назв риб”, Р. В. Міняйла “Семантичний аналіз назв риб центрально- та східнослов’янського ареалу”, О. С. Герда “О русских названиях рыб” та ін.

Серед іхтіонімів (від грец. ἰχθύς “риба”, ὄνομα “ім’я”) – назв риб виділяються наукові (в’юн, карась, лосось, лин, лящ, сом) та народні (оюн, краснопірка, окунець, щупак, чарноха та ін.). Крім наукових праць, іхтіологічна лексика широко представлена в художній літературі та народній творчості.

Фактичним матеріалом для дослідження слугували українські народні казки, легенди, пісні, усмішки, сонники, вірування, прикмети, прислів’я, приказки та інші твори, у яких наявні назви риб.

На думку В. В. Усачової, у народній іхтіоніміці часто наявний елемент метафори, художнього образу, суб’єктивної оцінки реалій. У назвах-словосполученнях яскраво проявляється образність, асоціативність народного мислення. Народні найменування підкреслюють найсуттєвіше в реалії – зовнішні ознаки, схожість з іншими предметами, тваринами [16, с. 107].

Усі іхтіоніми, вживані в українській народній творчості, можна поділити на дві групи:

1) узагальнена назва надкласу щелепноротих хребетних – *риба*; представлена у фольклорі досить широко;

2) назви конкретних представників іхтіофауни; найчастіше представленими є: *в'юн, камбала, карась, лин, лящ, окунь, оселедець, сом, щука* та ін.

У ранньому християнстві риба була прийнята як символ Христа багатьма Отцями Церкви. Грецька аббревіатура ІХТІОС – ім'я Ісуса, читається як "риба" і є першою монограмою Христа. Саме братам-рибалкам, своїм першим учням, Ісус сказав, що вони будуть "ловцями людей". Віруючі, учні Христа, як і Він сам, уподібнювалися риbam, які перебувають у безпеці лише у "воді вчення". Три переплетених риби або три риби з однією головою символізують Трійцю [6, с. 2]. Риба як знак у слов'ян була невід'ємним атрибутом одягу, побутових речей, культових споруд.

У багатьох світових релігіях, у тім числі й християнстві, страва із риби є ритуальною на поминках, весіллі, на святій вечері до Різдва та на інших найвизначніших подіях у житті людини. Обов'язковим є зображення риби на іконах Тайної вечері.

У християнському символі *риба* поєдналися християнські та язичницькі вірування. Із давніх-давен людина пов'язувала рибу, мешканку водної стихії, із зародженням життя на землі. Риба могла приносити мул з дна первозданного океану і нього створювати землю. А могла служити опорою землі, яка в цьому випадку трималася на одній, трьох або семи рибах, що плавають у світовому океані. За народним повір'ям, варто було рибі махнути хвостом, і починалися землетруси [6, с. 3].

Цікавим об'єктом в українській народній творчості є *Риба Андрій* – міфологічна істота, що живе у воді. Із цим міфонімом-іхтіонімом пов'язано багато вірувань: вважається, що козаки оселялись біля Дніпра або взагалі на островах, щоб радитись з Рибою Андрієм при прийнятті важливих рішень. Подейкують, що Риба Андрій був консультантом Богдана Хмельницького в часи Визвольної війни. Якщо ж ти хочеш особисто познайомитись із Рибою Андрієм – частіше гуляй поблизу Дніпра і ти обов'язково його побачиш [3, с. 2].

Назви риб з найдавніших часів зустрічаються у міфології, Біблії, фольклорі. Риби, зображені як священні створіння, мали певне символічне значення (силу, натхнення, мудрість, достаток). У багатьох мовах іхтіоніміка охоплює значний корпус лексичних одиниць, в основу яких покладені відомі назви риб, що мають подібну і різну символіку.

Іхтіоніми, зафіксовані в народних сонниках (збірках тлумачення снів), містять негативні і позитивні конотації, наприклад: підсмажений лин сниться до печалі; щука – до сварки з ким-небудь [6, с. 2]; позитивні конотації пов'язані з іхтіонімами *карась, окунь*: карасі сняться до грошей; ловити карася – успішна справа; як присниться окунь живенький у чистій воді – то будуть гроші [6, с. 2]; Гіперонім *риба* не має однозначного трактування: рибу бачити – клопіт; риба сниться на дощ, негодую; якщо риба сниться молодіці – до вагітності; чистити живу рибу – до забави [6, с. 2].

У народній творчості іхтіоніми часто вживаються як порівняння:

- *битися, як риба, об лід* [12, с. 166] – жити в тяжких матеріальних умовах;
- *бути або почувати себе, як риба в воді* [12, с. 166] – почуватися невимушено, вільно; або бути обізнаним, впевненим;
- *бути, жити з ким-, чим-небудь, як риба з водою* [4, с. 498] – перебувати в абсолютній згоді, мирі;
- *верткий, як в'юн* [1, с. 10] – хитрий, підлесливий;
- *дитиночка, як личок* [15, с. 438] – здорова, гарна дитина;
- *кидатися, як щупак на сковорідці* [17, с. 783] – дуже сильно, надзвичайно;
- *мовчати, як риба* [17, с. 597]; *німий, як риба* (15, с. 566) – нічого не говорити;
- *набравсь, як лин мулу* [15, с. 602] – вдосталь, дуже багато;
- *як карась, у вершу лізти* [17, с. 286] – поводитися необережно, нерозсудливо;
- *як рибі парасолька* [17, с. 598] – категоричне заперечення, зовсім не потрібен.

Риба виступає також символом згоди: *ми з тобою, як риба з водою* [4, с. 498–499], або навпаки, незгоди (іронічно): *ми з тобою – як риба з водою: я на лід, а ти лід спід* [7, с. 154].

Народна мудрість найбільше акумулюється у пареміологічних творах, зокрема прислів'ях та приказках.

Концептуалізація іхтіонімів у народній творчості дуже потужна і часто ґрунтується на засадах співвіднесення стереотипів рибного світу та рис людини. Одним із найуживаніших іхтіонімів, що вказує на ворожість та хижість, є *щука*: *на те щука в морі, щоб карась не дрмав* [15, с. 277]; *пливе щука з Кременчука – куди гляне, трава в'яне* [15, с. 663]; *хоч щука вмерла, а зуби не вмеруть* [15, с. 96].

На основі співвіднесеності стереотипів рибного світу і рис людини можна виділити такі лексико-семантичні групи:

- 1) Обережність: *і риба не плине проти бистої води* [15, с. 89].
- 2) Сміливість, рішучість, впевненість: *треба ходити, як лину по дну* [15, с. 176]; *як рибка у воді* [15, с. 272].
- 3) Жадібність, ненажерливість: *рибу їж, та рибалку не з'їж* [15, с. 536].
- 4) Гордість, зверхність, поважність: *напузався, якменьок* [15, с. 537]; *велика риба* [17, с. 596] – поважна особа, впливова людина.
- 5) Настирливість, упертість: *і знов за рибу гроші* [15, с. 172]; *став, як окунь проти води* [7, с. 169].
- 6) Ворожість, злість: *окунь з раком не помиряться* [15, с. 209]; *нема риби без ості, а чоловіка без злості* [15, с. 178].
- 7) Хитрість, підлесливість, підступність: *вертиться, як оюн (в'юн) в ополонці; крутиться, як посолений в'юн* [15, с. 170]; *ходить в'юном – підлещуватись, догоджати* [17, с. 746]; *ловити рибу в каламутній воді* – хитрувати для власної вигоди [12, с. 166]; *і рибу наловити, і ніг не намочити* – будучи винним, уміло уникнути покарання [12, с. 166].

8) Нерішучість, безхарактерність, невизначеність: *ні риба, ні м'ясо* [12, с. 166].

Екзистенційні риси буття відбиті у пареміях:

- 1) Життєвий досвід, характер життя: *не вчи щуку плавати; риба шукає, де глибше, а чоловік, де краще* [15, с. 437]; *щоб рибу їсти, треба в воду лізти* [7, с. 90]; *не буде риба раком* [15, с. 266]; *риба рибою живе, а люди людьми* [15, с. 518]; *стало на рибу, стане і на юшку* [1, с. 10]; *держись берега, а риба буде* [15, с. 128]; *козак не без долі, риба не без луски* [1, с. 10]; *риба шукає, де глибше, а чоловік, де краще* [15, с. 438]; *риба смердить (гниє) від голови* (який лідер, такий і колектив) [15, с. 286].
- 2) Життєві труднощі: *б'юся, як риба об лід* [15, с. 131]; *як риба ся ловить, то хліб ся не родить* [7, с. 28]; *на безриб'ї і рак – риба* [7, с. 39].
- 3) Несправедливість, невдача: *лин виринає, а карася очешуть* [15, с. 99]; *ловили, ловили, та й піймали сома* [15, с. 119]; *або рибку з'їсти, або на дно сісти* [15, с. 213].

У деяких прислів'ях та приказках спостережено римовані обігрування: *що сомина, що свинина* [15, с. 364]; *нема над м'ясо свинини, а над рибу линини* [1, с. 10]; *обернися, поросся, на карася!* [15, с. 43]; *рибка без хліба бридка* [15, с. 542]; *риба та зайці приведуть у старці* [15, с. 552]; *чумак чумака таранею допіка, а сам у його з воза потягує чабака* [15, с. 590]; *одна дяка, що за рибу, що за рака* [15, с. 360].

У народній творчості іхтіоніми часто набувають зменшено-пестливих (демінітивних) форм. Зокрема, вони часто використовуються у народних піснях. Наприклад, демінутиви *“рибка – рибонька – рибочка – рибчина”* вживаються як традиційні народнопоетичні звертання до коханої дівчини, жінки, тому риба виступає символом коханої людини:

Гей, гей, га, уха-ха, дівчино, рибчино молода! [13, с. 66];

Ой Боже мій милосердний, ти шовкова нитка! Всі рибки сюди ходять, моєї не видко! [4, с. 500].

Знайдено демінутивну форму іхтіоніма *окунь* для підсилення порівняння у жартівливій пісні:

А я собі гуляю, як рибка по Дунаю, як рибка з окунцями, я, молода, з хлопцями [13, с. 14].

На відміну від прислів'їв та приказок, в українських народних піснях іхтіоніми малопродуктивні.

Своє відображення назви риб рідко знаходять і в анекдотах:

Здibalися два рибаки.

– *Що ти зловиє?*

– *Щупака.*

– *А я видру.*

– *Е, коли ти видреш, то я кину, – та й кинув щупака в воду.*

Таким чином, усна народна творчість яскраво відбиває мовну картину світу, багате образне мислення народу. У фольклорі втілено життєвий досвід цілих поколінь. Іхтіоніми як складові компоненти народної творчості мають різне символічне навантаження: ворожість, злість, байдужість, улесливість, хитрість, безхарактерність, жадібність, сміливість, жвавність, здоров'я, плідючість.

Література

1. Берлізов А. А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я / А. А. Берлізов. – Чернігів, 1959. – 84 с.
2. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. Булашов. – К., 1993. – 414 с.
3. Відомості про рибу Андрія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ryba.dp.ua/?page_id=2. – Назва з екрана.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Коваль А. П. У світі крилатих висловів / А. П. Коваль, В. Коптілов. – К. : Вища школа, 1973. – 335 с.
6. Народні вірування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: traditions.org.ua. – Назва з екрана.
7. Народ скаже, як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки. – К. : Веселка, 1973. – 228 с.
8. Петрова Н. Д. Лінгво-гносеологічні основи динаміки фразеологічної номінації (на матеріалі англійської фразеології живої природи) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.04 / Петрова Н. Д. ; Київський держ. лінгв. ун-т. – К., 1996.
9. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. 8. – 1970–1980.
10. Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат / В. Сокіл. – К., 1995. – 158 с.
11. Ужченко В. Д. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Ужченко В. Д. – Луганськ, 2000. – 248 с.
12. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
13. Українські народні жартівливі пісні / упор. Володимира Єсипка. – К. : Техніка, 2005. – 232 с. – (Народні джерела).
14. Українські народні казки : в 2 кн. – К., 1994. Кн. 1. – 1994.
15. Українські прислів'я, приказки і таке інше / спорудив М. Номис. – К., 1993. – 768 с.
16. Усачева В. В. Славянская ихтиологическая терминология: Принципы и способы номинации : обратный словарь / В. В. Усачева. – М., 1993. – 352 с.
17. Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К., 1999. – 984 с.

УДК 821.161.2.02“19”

ХРИСТІЯНСЬКИЙ ТЕОПЕРСОНІФІКОН У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ ПРАЗЬКОЇ ГРУПИ**Мисько І. Р.**

Статтю присвячено дослідженню християнських теонімів у поетичних текстах Празької групи, описано їх експресивний потенціал, наголошено на задумі автора та способах введення його в контекст, що дало змогу виявити спільні та відмінні денотативні, референтні й конотативні значення зіставляваних номінацій, а також з'ясувати їхнє місце в системі Божих імен загалом.

Ключові слова: сакральне, онім, теонім, агіонім, поетика, конотація, слово-образ.

Статья посвящена исследованию христианских теонимов в поэтических текстах Пражской группы, описан их экспрессивный потенциал, особое внимание акцентировано на замысле автора та способах введения его в контекст. Это позволило установить общие и специфические денотативные, референтные, коннотативные значения сопоставляемых номинаций, а также определить их место в системе Божьих имен в целом.

Ключевые слова: сакральное, оним, теоним, агионим, поэтика, коннотация, слово-образ.

The article is devoted to the study of Christian theonyms in poetical texts of prague group, described the expressive potential, emphasized the author's intention and ways of putting them into context. And this gave an opportunity to reveal common and different denotative, reference, connotative meanings of the compared notions, as well as clarify their position in the structure of God's names in general.

Key words: sacral, onym, Christian theonym, ahyonim, poetry, connotation, the word – image.

В останні роки ХХ ст. суттєво збільшилась кількість досліджень, присвячених темі “Мова і релігія”, яка ще донедавна була вилучена з культурологічного дискурсу. Українські науковці активно вивчають релігійну термінологію, застосовуючи структурно-семантичний підхід, теорію лексико-семантичного (поняттєвого) поля й опозицій. Теорія поняттєвого поля спирається на традицію структурної семасіології й теорії номінації. У цьому річизі виконані праці Н. Кочан, В. Мокрого, С. Бібли, І. Бочарової, Н. Пуряєвої, Н. Піддубної, Ю. Осінчука та ін. Семантико-стилістичну специфіку конфесійних назв в українських поетичних текстах аналізують В. Пустовіт, Т. Берест, М. Мельник, Н. Дзюбишина-Мельник, Л. Петрова, О. Черевченко, Ю. Браїлко та ін. У лінгвокогнітивному, лінгвокультурному аспектах досліджують сакралії мовознавці М. Скаб, Т. Вільчинська, П. Мацьків та ін. Теоретичні підвалини наукового вивчення сакральної лексики закладено в працях І. Огієнка. До питань впливу конфесійного стилю на формування української літературної мови на різних етапах її розвитку зверталися також В. Німчук, О. Горбач, Т. Коць. Не залишилася поза увагою мовознавців і біблійна фразеологія, що стала предметом наукового аналізу А. Коваль, Г. Бурдіної.

Дослідження історії розвитку сакральної лексики нині є актуальним у зв'язку з тим, що мова, використовувана у сфері теології, в останні роки перебуває у стані відродження, а подекуди й творення. Щодо способів творення сакральної лексики склалися певні традиції, якими не можна нехтувати при формуванні сучасної терміносистеми.

Творчий доробок “пражан” (Є. Маланюка, О. Ольжич, О. Лятуринської, О. Теліги, О. Стефановича) довгий час був вилучений з українського процесу та закритий для українського читача через ідеологічні перестороги, хоча його високо поцінували й активно досліджували лише літературні критики української діаспори. Тільки після здобуття незалежності до них долучилися науковці “материкової” України.

Фахівці сакральну термінологію визначають як шар лексики, вживаної для позначення понять, що стосуються релігійної свідомості, культової діяльності, церковно-релігійних організацій (інститутів), внутрішньо- та міжцерковних відносин. Виникнення та існування її безпосередньо залежало від становища і розвитку церкви, релігійної свідомості та обрядовості [2, с. 157].

Найвиразніше сакральні тексти характеризує лексичний склад. Серед лексико-тематичних груп сакральної лексики у "поетів-пражан" виокремлюємо групу теонімів (власні назви, найменування Божества). В межах цієї групи фіксуємо такі підгрупи: I – на позначення Бога як Абсолюту (Господь, Господь Бог). Скажімо, в Євгена Маланюка читаємо: *Бог покарав мене моїм коханням, Як тяжким жорном на зухвальство духа. Бог покарав твоїм нещадним брудом – І ось закаляла моя гордия* (Є. Маланюк, Антимарія, 56); *Та грізний Бог, що вічно пише Пророчим пломенем сузір* (Є. Маланюк, Чужина II, 20); *Наш хмурий Бог не став нам обронцем, Він присудив горбату путь скорбот* (Є. Маланюк, Еміграція, 34); *Розтанув подих Бога, І – мертва і страшна краса твоя в труні* (Є. Маланюк, Мій ямб задиханий, 51).

Поетична збірка Юрія Дарагана "Срібні сурми" наскрізь просякнута домінантою "Бог": *Очі всіх на тя уповають, Хай пильнує життя твоє Біг, І благаєм, щоб волю для краю Він здобути тобі переміг* (Ю. Дараган, Мазепа, 84). В Олени Теліги: *Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив, Та там, де треба, – я тверда й сувора* (Сучасникам, 34); *І в паутинні перехресних барв Я палко мрію до самого рання, Щоб Бог зіслав мені найбільший дар: Гарячу смерть – не зимне умирання* (Лист, 39).

У поезіях Наталії Лівницької-Холодної найчастіше прочитуємо звертання до Божественної сили. Функцію адресата мовлення виконують лексеми Бог, Господь, Господь Бог, Отець, рідше – інші теонімічні номени (Христос, Богородиця, Пречиста, Єгова): *О Боже, де ти? Де милосердя, де Твоя любов? Чому створив ти бомби і ракети, де матері Господньої покров?* (Остання дія, Новорічне, 210); *О Боже! Сила ж це яка мене загнала в ці людські пустелі?* (Перекотиполо, Двері, 194); *Бог покарав мене, я знаю, і не скоритись я не можу, і кару цю щодня приймаю: Нехай же буде воля Божа* (Попіл, XI, 88); *Бо це ж вони тебе навчили вірити в Бога, любити край свій й пахощі весни* (Mal Du Pays, X 98).

Засвідчено теоперсонім "Бог" у поезії Юрія Липи: *Хай Бог великий ватагом вам буде!* (Слово в пустині, 357); *Даремно вбив його ти, пане. Бог все бачить* (Троянда з Єрихону, 313); *Все, що напружене й скоромне, все – в ласці у Бога* (Народи, 210); *Боже, Владарю душ, не дозволяй нам у пиху вбирати життя, Не дозволяй у брехливу полуду вбирати сваволю* (Боже, Владарю душ, 171); Юрія Клена: *Хай Бог цю повість прощі зусиль собі з літопису на спогад витне* (Прокляті роки, I, 47); *Ти, Боже, їх у темряві не кинь, благослови їм шлях серед пустинь* (Прокляті роки, I, 49) і в збірці "Срібні сурми" Юрія Дарагана: *Хай поспільством піклується Пан Біг, А Україну на смерть і на скін* (Мазепа, 84).

Другу лексико-семантичну підгрупу складають лексеми, об'єднані значенням першості у Святій Трійці: *"В вікні на сірих пасмах дощових завіс чийсь образ мерехтить і сяють скорбні очі: І я моливсь, щоб мимо уст моїх проніс Отець небесний чару мук тієї ночі* (Н. Лівницька-Холодна, На грані, Вечір, 141); *Другий – говорить без кінця, лає всіх і Отця, Нечистоти скидає, проклинає, як грає, Все чорним словом називає, блює, Все хотів би очорнити, змінити, залишити* (Ю. Липа, Біси й ловець, 192).

До третьої підгрупи відносимо Бога Сина – Ісуса Христа. У кожного з "пражан" по-різному виявляється бачення канонічного образу Христа. Якщо в Г. Мазуренко, в окремих поезіях Юрія Клена, О. Стефановича, Л. Мосендза, Ю. Липи головно акцентується на духовних засадах життя і вчення Христа, то в Євгена Маланюка, О. Лятуринської, Олега Ольжича домінує соціально-політичний план: *Христос кохав ті лінії у полі, що срібло крешуть у ночах. І ось вони, як вічний символ волі, цвітуть на димних прапорах* (Ю. Клен, I, Каравели, Жанна Д'Арк, 74); *І пригадалася забута притча, що про зерно гірчичне склав Христос* (Ю. Клен, I, Первозваного на горах, Символ, 152); *Христос, незмінний у роках, прозорий, променем прошитий. Отут молилась Маргарита і гірко каялась в гріхах* (Ю. Клен, Серед озер ясних, Франкфурт-на-Майні, 108); *Христос не мрія й не мара Чи Нестерова, чи Толстого.*

(*Блюзнiрство пензля i пера*), – *Христос – то чинна путь до Бога* (Є. Маланюк, Так пам'ять зберегла навiк, 233); *Вiтрам на поталу – руїна, руїна. Вікам на загладу – зомлілий простiр... Ні-ні, не Христос, не Христос, Україно, – Злочинець Варрава харчить на хресті* (Є. Маланюк, Чорна Еллада, 57); *“Та знову сню забутим раєм На старім Карловім мості, Де золотий Христос конає На Темно-бронзовім хресті* (Ю. Дараган, У Празі, 112).

До четвертої підгрупи зараховуємо лексеми на позначення Бога Духа Святого: *“Кохання смеркло: Сяє дух. Розплющив день блакитні ночі* (Є. Маланюк, Демон мистецтва, 29); *Йду, щоб припасти в покорі Тобі до стiп... доки дух у постійній зморі не осліп* (Н. Лівницька-Холодна, Перекотиполе, Терпко в роті..., 168); *Самота – то гордість духа* (Н. Лівницька-Холодна, Перекотиполе, Вечори, 168); *Вогню нерівности дай міру У тілі вутлому її, Дай опалювання і віру, Очисти духа для семі* (Ю. Липа, Молитва за кохану жінку, 183); *Дух Божий в подуві вітрів. Акриди, дикий мед, брусниці, вода з скелястої криниці і ложе з моху й каміниці* (Ю. Клен, Каравели, Предтеча, 70).

Образ Діви Марії у творчості пражан асоціюється з багатостраждальною матір'ю, яка розділила із сином тернистий шлях, усемилостивою жінкою, справедливою заступницею: *Будувало дванадцять лицарів – роки А вночі ім Мати Свята Вкладала в уста Пісню про храм високий* (Ю. Липа, Київські легенди, Про Святу Софію, 145, 222); *Та все ж – проти життя – мій щит Од злого світу – оборона І в день тверезий, і в ночі – Все ти земна моя Мадонна* (Є. Маланюк, Та все ж проти життя мій щит, 146); *То – Замість Сина розп'ята Пречиста мати на хресті* (Є. Маланюк, Голоси землі, 237); *І вийшла, вийшла з вогню ікон Пречиста Мати, слізьми залита* (А. Гарасевич, Легенди й образи, Мадонна моря, 85); *Хто це з сивини суховію Утікає в блакить чужин? – Це бліда, мов ранок, Марія І на білих долонях – Син* (А. Гарасевич, Легенди й образи, Утеча, 81).

Богородиця – Символ Матері, Цариці Небесної, Життя, Світла, Мудрості, Таїни, любові; заступництва, радості і смутку; ідеалу жінки-матері; союзу божественного і земного; духовного порозуміння володарки і надії всіх народів [14, с. 32].

Формат статті не дає змоги різноаспектно й вичерпно висвітлити особливості функціонування біблійних образів на площинах художніх текстів поетів Празької групи. Пошук у художньому тексті сакральних образів та бачення перспективи набування ними нових семантичних і стилістичних значень, динаміки кристалізації й отримання додаткових смислових, духовно-етичних і культурних прирощень дає змогу побачити й окреслити багатомірну глибинність художнього тексту, уловити його відкритість та потенційну можливість нових інтерперетацій. У зазначених творах імена Бог, Христос, Божа Мати мають найвищий індекс частотності; вони – концептуальні за своїми поетичними смислами, визначають специфіку особливості світоглядної системи поетів Празької групи – орієнтацію на формування високих моральних цінностей особи й суспільства.

Хоча в Євгена Маланюка, Оксани Лятуринської, Олега Ольжича частина онімної сакральної лексики і зазнала часткового національного переосмислення або була національно акцентована, усе ж більшість теонімів через своє історичне походження, своєрідне поєднання образно-символічних систем різних народів залишається у просторі сакруму і є яскравими маркерами біблійно-образної рецепції світу.

Література

1. Браїлко Ю. І. Конфесійна лексика у творчості українських поетів 60–80-х років ХХ ст. (семантико-стилістичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Браїлко Ю. І. – К., 2005. – 20 с.
2. Гарбуз С. Спостереження над сакральною лексикою в Почаївському збірнику / С. Гарбуз // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.). – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 157–164.
3. Горбач О. Українська народня релігійно-християнська термінологія й лексика // Наукові Записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1988.
4. 13 : Філософський факультет, Збірник мовознавчої комісії наукового конгресу в 1000-ліття Хрещення Руси-України. – 1988. – С. 99–145.

4. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Ще один стиль сучасної української літературної мови / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // *Культура слова*. – К., 1994. – Вип. 45. – С. 14–20.
5. Зубов Н. И Древнерусская теонимия (Проблема собственного и нарицательного) : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / Н. И. Зубов ; ОГУ им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1982. – 24 с.
6. Катрій Ю. Я. Наша християнська традиція / Юрій Катрій. – Нью-Йорк ; Рим : Вид-во та друкарня отців Василіян, 1988. – 396 с.
7. Мамчур І. Функціональні стилі мовлення в аспекті сучасного мовознавства / І. Мамчур // *Дивослово*. – 2001. – № 12. – С. 32–42.
8. Митрополит Михаїл Поширений катехізис Православної Церкви Христової / Митрополит Михаїл. – Кенсінгтон ; США ; Київ : Воскресіння, 1992. – 176 с.
9. Німчук В. Українська мова – священна мова / В. Німчук // *Людина і світ*. – 1992. – № 11–12. – С. 28–32.
10. Огієнко І. Українська церковна термінологія в мові польській / І. Огієнко // *Рідна мова*. – 1937. – № 9–10. – С. 339–342.
11. Павлова І. Лексика конфесійного стилю / І. Павлова // *Дивослово*. – 2001. – № 1. – С. 18–24.
12. Подольская Н. Словарь русской ономастической терминологии / Н. Подольская. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
13. Потапенко О. І. Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко, В. В. Куйбіда, В. П. Коцур. – К. : Народознавство, 1997. – 156 с.
14. Розумний Я. Від символізму до екзистенціалізму: християнські елементи в українській поезії ХХ століття / Я. Розумний // *Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України*. – Мюнхен, 1988–1989. – 497 с.
15. Тодор О. Конфесійна лексика у мові періодики / О. Тодор // *Культура слова*. – К., 2001. – Вип. 59. – С. 77–78.

УДК 81'373.2

ОСОБЛИВОСТІ СПІВІСНУВАННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ МОВ У МОВНОМУ ЛАНДШАФТІ МІСТА (НА МАТЕРІАЛІ ЗНАКІВ КИЄВА)

Олійник О. Ю.

Дослідження присвячено вивченню особливостей функціонування та взаємодії мов у мовному ландшафті Києва, аналізу одномовних і багатомовних знаків столиці.

Ключові слова: мовний ландшафт, одномовні та багатомовні знаки.

Исследование посвящено изучению особенностей функционирования и взаимодействия языков в языковом ландшафте Киева, анализу одноязычных и многоязычных знаков столицы.

Ключевые слова: языковой ландшафт, одноязычные и многоязычные знаки.

The study deals with the linguistic landscape of Kyiv, monolingual and multilingual signs of the capital are analyzed.

Key words: linguistic landscape, monolingual and multilingual signs.

Мова міста сьогодні є важливим напрямком досліджень по всьому світу, що дає матеріал для вивчення мови в різних її аспектах. Дослідження мовного ландшафту дає уявлення про образ міста, виявляє важливі тенденції розвитку міста та специфіку функціонування та співіснування мов у його межах.

Вивченню мовного ландшафту українських міст присвячено низку наукових праць, зокрема, вивіскам Донецька та Макіївки (М. Полосіна [3]), Одеси (Н. В. Кутуза [2]), населених пунктів Закарпатської області (Л. Л. Белей [1]) тощо. Але досі в цій галузі лишається цілий ряд питань, які потребують детальнішого розгляду. При дослідженні розподілу мов на знаках центру та периферії в двох великих українських містах, Києві та Харкові, було зроблено висновок про те, що українська мова переважала в мовному ландшафті Києва (73,5%), тоді як російська мова домінувала в Харкові (57,2 %). В обох містах українська мова частіше вживана в центральних районах міста, а на периферії зростала частота вживання російської. Так, у Києві знаки українською мовою становили 84,9 % у центральній частині міста та 70,3 % на периферії [7, с. 43].

Об'єктом дослідження у нашій статті є надземні знаки м. Києва, а саме 1702 одиниці, зібрані в 10 адміністративно-територіальних районах столиці. Завданням даної роботи стало дослідження взаємодії мов, того, як саме поєднуються мови на знаках у просторі багатомовного міста, які мови переважають, як розташовані за наявності кількох мов у межах одного знака та як виражена при цьому перевага певного мовного коду.

На думку деяких дослідників [4; 8], багатомовна інформація на знаках може бути передана кількома способами: одним знаком, що містить дві або більше мов, або кількома знаками, кожен з яких містить одну мову, причому в першому випадку багатомовна природа знака помітна з першого погляду, а в другому – ні [4, с. 110]. У нашому дослідженні ми вважаємо ті знаки, що містять ідентичний текст різними мовами, різними знаками, а отже, приймаємо їх за окремі одиниці, керуючись принципом, що знак – це “уринок письмового тексту всередині просторово визначеного кадру” [4, с. 66], вважаючи одним знаком написи, що складаються з низки однорідних членів, розміщених на одній площині, але які можуть бути умовно відокремлені один від одного (наприклад, асортимент товарів на вітринах магазину). Знаки ж, розміщені на одній або різних площинах, але які не вступають у відношення однорідності, вважатимемо окремими одиницями.

Аналізуючи мовний ландшафт Києва, використовуватимемо протиставлення одномовні / багатомовні знаки. Термін *багатомовні знаки* вживаємо з метою термінологічної уніфікації, але з дещо іншим смисловим наповненням. Є визначення багатомовного знака як такого, який містить щонайменше одну мову на додаток до

основної (у нашому випадку – української) або замість неї; текст основною мовою, репрезентований в іншій графіці. Так, П. Баххауз, вивчаючи мовний ландшафт Токіо, зараховував до багатомовних знаків як такі, що містять одну мову на додаток до японської, такі і ті, які мають щонайменше одну мову замість японської [4, с. 67]. Така дефініція дає нам певну кількість знаків, які містять лише одну мову, але вважаються при цьому багатомовними, у нашому ж дослідженні вважатимемо багатомовними знаки, які містять: щонайменше одну мову на додаток до української або декілька мов без залучення української мови, крім того, написи українською мовою в латинській графіці. Розділивши усі знаки столиці на одномовні та багатомовні, отримуємо такі результати: одномовних знаків 1432, з них українською мовою 1000 знаків, багатомовних знаків 270.

Отже, у ландшафті столиці на одномовних знаках нами зафіксовано 6 мов (графічно), а саме: українську, російську, англійську, французьку, італійську та ієрогліфічні написи. На багатомовних знаках представлено 8 мов (ієрогліфічне письмо зараховано до однієї категорії як таке, що виконує тут скоріше символічну функцію; а також засвідчено 1 випадок, коли не вдалось визначити мову на знаку), що трапляються в 14 різних комбінаціях. Окремо виділяємо та об'єднуємо в різні групи знаки з текстом, який може бути прочитаний як російською, так і українською мовою, тобто містить міжмовні українсько-російські омографи у поєднаннях з іншою іноземною (англійською, французькою): *Аптека pharmacy; Buffet ресторан; Банк bank, Vab 24 банкомат; галерея Jam* та знаки з текстом трьома мовами (українською, російською та ще однією іноземною), де межа між мовами завдяки вживанню притаманних лише для однієї мови графем, лексем чи орфограм чітко простежується: *Преса / пресса / the press; Ann Biagini – 50–70 % / на все; Невский / ресторан / Невський / CLUB CAFÉ / ресторан банкетна зала / CLUB CAFÉ restaurant banquet hall*. Знаки першого виду не порушують мовного ландшафту української столиці, тому під час кількісних підрахунків виділяємо їх в окрему групу як такі, що можуть прочитуватися обома мовами, а в подальшій роботі аналізуємо їх у контексті багатомовних знаків із залученням державної мови.

В усіх інших випадках присутність певної мови можна визначити досить чітко. За можливості прочитання знака різними мовами, за збігу графічної форми слів, виконаних латиницею, і відсутності інших лексем, що допомогли б точно ідентифікувати мову, текст вважали англомовним, зокрема в разі написання імен латиницею, наприклад, *салон красу ШАЛЕ & Denis Yarotskiy; Ann Biagini -50%-70% на все*.

За даними нашого дослідження, мови з високою частотою появи в мовному ландшафті Києва трапляються в кількох комбінаціях: українська-англійська (152, або 56%); російська-англійська (42, або 16 %); українська-російська (29, або 11 %); українська-російська-англійська (10, або 4%); українська (або російська)-англійська (15, або 6 %). Усі інші варіанти поєднання мов на знаках траплялися значно рідше, вони є скоріше одиничними. Теоретично можливими є й інші випадки поєднання мов, але вони не є на сьогодні вирішальними для формування мовного ландшафту столиці. Як і слід було очікувати, найбільша кількість багатомовних знаків у відсотковому відношенні до загальної кількості в районі зосереджена в центральних районах столиці: Печерському (33 %), Шевченківському (30 %), Подільському (21 %).

Іншою важливою рисою комбінування мов на знаках Києва є кількість мов у межах одного знака. Більшість багатомовних знаків містить лише дві мови або значно рідше – три. На знаках, що містять 3 і більше мов, завжди представлений текст українською мовою, наявність усіх інших мов (англійська, російська, італійська) варіює. На дослідженій території знайдено такі зразки поєднання трьох мов у межах одного знака: українська-російська-англійська (7 знаків), українська-англійська-французька (1 знак), а саме: *Crédit agricole / ПАТ “КРЕДІ АГРИКОЛЬ БАНК” / Обмін валют / Currency exchange / КУПІВЛЯ ПРОДАЖ / Ліцензія НБУ №...*

Лише два знаки демонструють комбінацію більш ніж трьох мов. Один з них передає назви світових авіакомпаній мовами оригіналу, без надання чіткої переваги одній з мов, даний знак може бути потрактований і не як цілісна одиниця аналізу, а як група знаків, кожен з яких містить текст певною мовою. У даному випадку, розглядаючи усі тексти на одному носіїві як один знак, керуємось тим, що усі тексти розташовані в просторово визначеному кадрі та є низкою однотипних написів, які представляють асортимент туристичної компанії.

У контексті розгляду багатомовних знаків особливо цікавим є аспект розташування текстів різними мовами в межах одного знака. Як зазначає П. Бакхауз, мови, розташовані на громадських знаках, переважно не співіснують, а внутрішньо впливають одна на одну в різний спосіб [4, с. 144]. У зв'язку з тим, що важко розмістити більш ніж одне повідомлення на тій самій ділянці простору, має бути зроблений вибір на користь тієї чи тієї мови, тобто визначено, повідомлення якою мовою виступатиме на провідній позиції. Цей вибір неминуче спричиняє візуальну ієрархію мов [4, с. 103]. Цей аспект функціонування мовних ландшафтів називають *перевагою кодів* (*code preference*) [9].

Розрізняють три типи переваги кодів. Найуживанішими способами відображення ієрархії є порядок мов на знаку та розмір шрифту (окремо розглянуто розміри літер та типи шрифтів для різних мов) [9, с. 120], за іншого підходу увагу переважно фокусують на порядку мов [10; 11].

Логічно припустити, що мова, якій надано основну роль, з'являтиметься на знаку першою. П. Бакхауз, враховуючи східну традицію, яка базується на китайській писемності, дещо відхиляється у своєму дослідженні мовного ландшафту Токіо від точки зору Р. і С. Сколонів [9, с. 120], які розглядали "привілейований" мовний код як такий, що розташований виключно згори, зліва або в центрі знака. Але ще Г. Крес і Т. Ван Леувен, на чиєму підході пізніше базували свої міркування Р. і С. Сколоні, підтверджували, що структура, запропонована ними, "стосується переважно опису візуальної семіотики західних культур" [6, с. 199]. У випадках, коли розмір і порядок текстів різними мовами не віддають переваги жодній з мов, вважають, що розмір важливіший, ніж порядок написання [9, с. 125].

Детальніше розглянемо розташування мов та структуру текстів на українсько-російсько-англійських знаках (текст на знаках передано максимально наближено до розміщення його в оригіналі):

1. ШОКОЛАДНИЦА Сеть кофеен / Щасливі години
В будні дні з 16.00 до 18.00 Суші-меню -30% / WI-FI FREE /
Тільки в "Шоколадницях" за адресою: вул. Червоноармійська, 46 та
вул. Саксаганського, 53/80 www.shoko.com.ua
2. Салон краси / ШАЛЕ / & Denis Yarotskiy /
ул. Красноармейская, 46 тел. <...>
3. Hill's SCIENCE PLAN VETERINARY FORMULATED /
1 ЭТАЖ / ЗООТОВАРИ (напряма)
4. Салон краси / beauty salon / парикмахерская "Суприм"
5-6. ПРЕССА / ПРЕСА / THE PRESS (2 знаки)
7. Невский / ресторан / Невський / CLUB CAFE / ресторан банкетна зала /
CLUB CAFE restaurant banquet hall

Отже, як свідчить дана вибірка, найбільше випадків, а саме два, припадає на повну відповідність тексту трьома мовами (5–6). В інших прикладах можливі різні варіанти співвідношення інформації: мережа кав'ярень "ШОКОЛАДНИЦА" (заснована в Москві в 1964 р., у Києві з 2006 р.): назва мережі та уточнення специфіки діяльності (*сеть кофеен*) – російською мовою, контактна (адреса, сайт) та рекламна інформація (спеціальна пропозиція) українською мовою, стандартизована інформація про наявність точки вільного доступу до Інтернету в даному закладі – англійською мовою. У другому прикладі тексти на знаку доповнюють один одного: профіль закладу *салон краси* українською мовою, назва салону ("Шале"), скорочення *тел.* може бути прочитано як українською, так і російською мовою, & *Denis Yarotskiy* таке написання графічно є текстом англійською мовою, зокрема, наявний символ &, який замінює англ. сполучник *and* (укр. *і*), а адреса салону *ул. Красноармейская, 46* – російською мовою.

Для аналізу переваги кодів на вивісці ресторану "Невський" слід порівняти кількісне співвідношення та розміщення тексту різними мовами.

Крім цієї тримовної вивіски, всі інші знаки ресторану написані російською або українською та англійською мовами, але навіть основна вивіска чітко демонструє перевагу кодів кожної з мов: Центральна вивіска з назвою ресторану – російською, нижче та сама назва зазначена дрібнішим шрифтом українською мовою, специфіка закладу (*ресторан*) прочитується обома мовами, крупним шрифтом великими літерами *club café* (клуб-кафе) – англійською мовою двічі, і повністю тотожні один

одному тексти українською та англійською мовами: *ресторан банкетна зала, restaurant banquet hall*. У прикладі 3 назву торгівельної марки та серії дієт для домашніх тварин (*Hill's SCIENCE PLAN VETERINARY FORMULATED*) подано англійською мовою, назва групи товарів (*Зоотовари*) – українською, місцезнаходження магазину (*-1 етаж*) – російською замість укр. *поверх*, що досить поширено в мовному просторі Києва. Судячи з того, що інший знак, який належить тому самому закладу, виконаний українською, а назва торгової марки *Hill's* англійською, цілком імовірно, що автор припустився помилки, створюючи вивіску українською мовою, вживши російську лексему *етаж*.

У прикладі 2 інформацію трьома мовами подано неоднаково. З погляду розташування центральну позицію займає напис російською мовою з транслітерованою кирилицею назвою закладу: *парикмахерская "Суприм"* (англ. *supreme* – найвищий), а текст українською й англійською мовами не відповідають російському: *салон краси beauty salon*. Як було зазначено вище, для мов з письмом зліва направо у кращій позиції на знаку є та мова, текст якою розташований лівіше.

Кількість знаків, які містять 2 мови, є завеликою для того, щоб аналізувати кожен з них окремо, але і тут можна простежити основні тенденції. По-перше, загалом у Києві та в кожному з десяти районів міста окремо, крім Дарницького, кількісно найбільшу групу становлять українсько-англійські знаки. З урахуванням знаків, які не можна чітко ідентифікувати як такі, що виконані українською чи російською мовою, у всіх десяти районах міста ми отримуємо більшість знаків, що не порушують українськомовної картини столиці.

Отже, встановлено, що кількість знаків українською мовою на вулицях Києва більша, ніж усіх знаків іншими мовами, а переважна частина проаналізованих багатомовних знаків відводить основну позицію українській версії повідомлення. Але разом з тим великий відсоток знаків написаний винятково однією мовою (найчастіше російською або англійською) або – значно рідше вміщує комбінацію кількох мов (без української). Якщо висока частотність російської мови не є характерною для більшості міських мовних ландшафтів світу, за винятком районів компактного проживання вихідців з колишнього Радянського Союзу, то англійська мова досить часто перебуває в привілейованому положенні серед інших мов на знаках, вітринах магазинів, білбордах та інших подібних площинах, коли йдеться про звертання до багатомовної, гетерогенної читацької аудиторії, де англійська стає фактично "лінгва франка". Відповідно до даних Special Eurobarometer 243 (European Commission, 2006), англійська мова є найуживанішою мовою в Європі, 51 % європейців користуються нею як рідною мовою (13 %) або як іноземною (38 %) [5, с. 386], її поширеність у мовних ландшафтах міст зафіксована багатьма дослідниками [4; 5].

Тож результати аналізу вживання мов на вуличних вивісках м. Києва свідчать про переважання в мовному ландшафті міста української мови, що цілком природно для столиці держави з єдиною державною мовою. Разом із тим досить велика частка присутності російської та англійської мов. Якщо присутність англійської мови можна пояснити загальним процесом глобалізації, то поширеність написів російською мовою поза межами районів компактного проживання російського населення суперечить світовій практиці і є наслідком відсутності державного регулювання в цій сфері. Ієрархія мов на вивісках м. Києва, визначена за порядком їх розташування, у багатьох випадках є стихійною та не відповідає офіційному статусу мов. Вважаємо за необхідне випрацювати нормативи застосування мов у мовному ландшафті м. Києва.

Література

1. Белей Л. Соціолінгвістичне висвітлення терміна "мовний ландшафт" / Л. Белей // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія "Філологія. Соціальні комунікації". – Ужгород : Говерла, 2010. – Вип. 23. – С. 36–40.
2. Кутуза Н. В. Структурно-семантичні моделі ергонімів (на матеріалі ергонімікону м. Одеси) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Кутуза Н. В. – Одеса, 2003.
3. Полосіна М. Особливості найменувань підприємств м. Донецька та м. Макіївки / М. Полосіна // Лінгвістичні студії : зб. наукових праць. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 518–528.

4. Backhaus P. Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo / P. Backhaus. – Clevedon : Multilingual Matters, 2007. – 158 с.
5. Bruyel-Olmedo A. Maria. English as a lingua franca in the linguistic landscape of the multilingual resort of S'Arenal in Mallorca / A. Bruyel-Olmedo, Maria Juan-Garau // International Journal of Multilingualism 6 (4). – 2009. – С. 386–411.
6. Kress G. Reading images: the Grammar of visual design / G. Kress, T. van Leeuwen. – London : Routledge, 1996.
7. Pavlenko A. Transgression as the Norm: Russian in linguistic landscape of Kyiv, Ukraine / A. Pavlenko // Minority Languages in the Linguistic Landscape. – Hampshire : Palgrave Macmillan, 2012. – P. 36–57.
8. Reh M. Multilingual writing: a reader-oriented typology – with examples from Lira Municipality (Uganda) / M. Reh // International Journal of the sociology of Language Volume. – 2004. – Issue 170. – P. 1–41.
9. Scollon R. Discourses in place: Language in the material world / R. Scollon, S. W. Scollon. – London ; New York : Routledge, 2003.
10. Spolsky B. The Languages of Jerusalem / B. Spolsky, R. L. Cooper. – Oxford : Clarendon Press, 1991.
11. Wenzel V. Reklame en tweetaligheid in Brussel: Een empirisch onderzoek naar de spreiding van Nederlandstalige en Franstalige affiches / V. Wenzel // Vrije Universiteit Brussel (ed.). Brusselse thema's. – Brussels: Vrije Universiteit, 1996. – С. 45–74.

УДК 811.161.2'373

БАТЯРСЬКИЙ ЖАРГОН МІЖВОЄННОГО ЛЬВОВА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ АСПЕКТІ

Підкуймуха Л. М.

Статтю присвячено дослідженню жаргону батярів, одному із різновидів розмовного мовлення міжвоєнного Львова. Особливу увагу приділено вивченню жаргону цієї соціальної групи як мовно-психологічної характеристики персонажів. Проаналізовано основні групи лексики батярського жаргону, подані в текстах Б. Нижанківського й І. Керницького.

Ключові слова: батяр, батярський жаргон, соціальна група, мовлення персонажів.

Статья посвящена исследованию жаргона батяров, одному из видов разговорной речи межвоенного Львова. Особое внимание уделено изучению жаргона этой социальной группы как культурно-психологической характеристики персонажей. Проанализированы основные группы лексики батярского жаргона, представленные в текстах Б. Нижанковского и И. Керницкого.

Ключевые слова: батяр, батярский жаргон, социальная группа, речь персонажей.

The article is devoted to batyar jargon, which is one of the variants of colloquial speech in interwar Lviv. Particular attention is paid to the jargon of this social group as linguistic and psychological characteristics of the characters. The basic vocabulary of batyar jargon that is presented in the texts by I. Nyzhankivskyj and I. Kerytskyj is analyzed.

Key words: batyar, batyar jargon, social group, characteristic of characters.

У сучасному українському мовознавстві батярський жаргон залишається малодослідженим. Вивченню цієї львівської говірки присвятили свої дослідження О. Горбач, Я. Рудницький, а також львівські діалектологи, котрі уклали словник “Лексикон львівський: поважно і на жарт”. Актуалізація соціально маркованої лексики західноукраїнського походження представлена у дисертаційній роботі О. Тулузаквої. Феномен батярства частково описано у статтях Р. Голика, А. Коцицького, Н. Космолінської та Ю. Охріменко, О. Харчишин. Популяризацією батярів і їхнього мовлення займається Ю. Винничук. Попри те, що тепер виникає інтерес до батярів і їхнього мовлення, в Україні немає досліджень, які були б присвячені цій львівській субкультурі з її специфічним мовленням. Натомість батяри та особливості їхнього мовлення стали об’єктом досліджень польських учених. У. Якубовська у монографії “Міф львівського батяра” дослідила “родовід” батяра, образ цього “хулігана” у піснях, пресі, фільмах, художній літературі тощо. Мовленню Львова, зокрема і батярському жаргону, присвяченні дослідження ще однієї польської вченої З. Курцової. Батярська культура представлена також у статтях і дослідженнях Г. Брайта, М. Млотека, Р. Рушела.

Батяри – спритники, бешкетники, представники львівської вуличної субкультури першої третини ХХ ст. [2, с. 190]. *Батяр* походить від угор. *betyar*, що означає *волоцюга, гульвіса, розбійник, шельма, пияк, обірванець, авантюрист* тощо [6]. В “Етимологічному словнику української мови” подано таке походження лексеми *батяр*: “Бетяр (батяр, бацяр) – “*волоцюга*”, “*розбійник*”; в українську і західнослов’янські мови запозичено через посередництво уг. *betyar* “нероба, волоцюга, розбійник” з болгарської або сербської мови, де це слово походить від тур. *bekar* “холостий” [3, с. 178].

Тракування батярства у різні часи та в різних суспільних сферах було далеко не однозначним і коливалося від негативних оцінок до повного захоплення. У кожному разі, батярство мало значний вплив на життя міжвоєнного Львова і нині перетворилося на міф, витворений сьогодні поляками, які з ностальгією побиваються за Львовом. За польським трактуванням, батярство – це узагальнений культ розгульного способу життя львівського люмпену з веселими розвагами, бійками,

розбишацтвами, “міцним” жаргоном та пісеньками [12, с. 36]. Ю. Винничук вважає такий погляд на батярів несправедливим: “... вуличні пісні оспівали переважно бійки та забави, а от праця батярів для добра суспільства зосталася поза піснею. Хоча батяри, як це не дивно, мусили і на хліб заробляти” [1, с. 295]. Цю тезу ми можемо проілюструвати цитатами з оповідань Б. Нижанківського: *Це було тому рік. Тепер був робітником. Від шостої ранку до шостої вечора направляв вулиці. Заробляє гроші. Мав нових товаришів. Міг жити, міг слухати, міг бачити* [8, с. 54]. *Це були добрі часи. На кожній вулиці відновлювали кілька кам'яниць, будували нові, підтягували нові поверхи. Робітники, такі, як ми, всі мали заняття* [8, с. 54].

На думку О. Харчишин, “батьярство – це узагальнений культ розгульного способу життя львівського люмпену з веселими розвагами, бійками, розбишацтвами” [10]. Натомість Ю. Винничук зазначає, що “батьяр – це стиль життя, в якому легковажаться загальноприйняті норми. Батьяр міг бути хуліганом, але не розбишакою і не грабіжником, бо таких у міжвоєнному Львові називали інакше – “кіндерами”. Більше того, батьяр мав “свою філософію і свій гонор” [1, с. 292–293].

Дійсно, кримінально-бандитські угруповання, принаймні в 1920–1930-х рр., не мали нічого спільного з правдивими батярами. Хіба що між першими і другими не раз виникали сутички чи серйозні бійки. Опираючись на спогади львівських старожилів і на публікації українських письменників І. Керницького, Є. Загачевського, можна зробити висновок, що з часом посилення українського впливу у Львові (1920–1930-ті рр. і особливо після 1939 р.) соціальний склад батярства зазнає змін. Воно стає більш шляхетним, інтелектуальним чи навіть елітним (у його лави влилися студенти та вихідці з інтелігентних львівських родин), що відображає, наприклад, образ пана Макса із повісті І. Керницького “Герой передмістя”.

Найцінніший спадок від батярства – це львівська говірка і гумор. У ХХ ст. батярський лексикон набув популярності серед широких верств населення. За спостереженнями Я. Рудницького, “львівська вулиця витворила специфічний настрій, гумор і дотеп, який притягав і якому тяжко було опертися. У 1920–1930-і рр. львівський говір шириться з великим успіхом не тільки серед самих львів'ян, а й по цілій Галичині” [Цит. за: 9, с. 114].

У багатьох випадках балак перетворювався на мішану польсько-українську говірку, особливо коли нею користувалися люди українського походження.

Мовознавці розрізняють у структурі “балаку” як своєрідного львівського койне міжвоєнного періоду два феномени. Перший – “культурний діалект Львова”, що функціонував у середовищі інтелігенції, а другий – “балак”, ядром якого є інше явище – розповсюджена серед малоосвічених мешканців “львівська міська говірка”. Вона побутувала у різних соціальних групах і в різних комунікативних ситуаціях: “в нейтральному – як жартовлива буденна, домашня мова усіх родовитих жителів Львова” [13, с. 394]. За аналогією до “польської міської говірки” дослідники-україністи говорять про “україномовне койне міста Львова”. У ньому простежується і прагнення наблизитись до стандартів літературної мови “великої України”, і постійний зв'язок з місцевими говорами (зокрема, наддністрянським) і активне проникнення іншомовних елементів – полонізмів, германізмів, ідишизмів [4, с. 153].

Дослідники розрізняють поняття *львівська гвара* і *балак*. Львівська гвара відрізняється від балаку різноманітністю запозичень: так, балак на основі польської мови з численними українськими запозиченнями, в основі львівської гвари лежить суміш польської, української, німецької та їдиш. Тобто, попри однакові причини формування, балак і львівська гвара мають різні основи, а також суттєво відрізняються між собою. Н. Хобзей у передмові до словника “Лексикон львівський” ототожнює ці поняття: “Існувала мовленнєва структура, яка частково належала до кожної з мов – української й польської (багато лексики переймаючи водночас і з їдиш). Її сьогодні називають по-різному, часто міфологізуючи і сам соціолект, і тих, хто ним говорив: *львівський діалект, львівський говір, львівська говірка, львівська мова, львівська гвара, львівський балак, мова батярів* або й просто *балак* [11, с. 24].

Матеріалом для вивчення батярського жаргону як мовно-психологічної характеристики персонажів слугують художні тексти Б. Нижанківського (збірка оповідань “Вулиця”) та І. Керницького (повість “Герой передмістя”).

Балак виступає засобом характеристики батярів як сформованої соціальної верстви. Орієнтація на мовну культуру “дна” виявляється у прагненні точно відтворити у текстах основні її атрибути: лексикон, тональність, етикет, оповідну культуру, афористику, закони номінації. Мова батярів – закрита система, і не кожен міг зрозуміти, про що розмовляють представники цієї субкультури. На підтвердження цієї тези свідчить такий фрагмент із повісті І. Керницького “Герой передмістя”, де до головного героя пана Макса приходять найвідоміші львівські батяри: *“Пан Макс стояв посередині чи на грані між підземним і духовним світом, тримаючи в руках відкорковану вже пляшку. Ого, тепер я був певний, що зараз почуємо “балак”!”* [5, с. 93]. І справді, у коротких репліках “героїв підземного світу” спостерігаємо нанизування лексики з батярського жаргону:

– *Та куш від мене! – відштовхнув його пан Бик. – То єст мій отец духовний, я належу до його парафії і маю право все йому сказати, як на сповіді. Як схочу, то й в грабу його поцілую* [5, с. 98–99].

– *То хай отец приймуть від мене цих кілька кавалків на Службу Божу, – напирав далі Бик, витягуючи з кишені дебелий “баламут”* [5, с. 99].

Закам’яніле серце цього розбійника зм’якло, як віск, і він хоче конче замовити Службу Божу на інтенцію того лахудри, що бухнув цибулю отця професора. У цьому тексті жаргонне слово куш означає “геть”, граба “рука”, баламут “калитка на гроші”, лахудра “жебрак, ледащо”, бухнути – “вкрасти”, цибуля – годинник.

Балаком здебільшого розмовляють або поважні батяри, або дрібні хулігани, як їх ще називали батярчуками. Про це свідчить такий фрагмент із “Героя передмістя”: *... Адасько на знак згоди плюнув під “Недокінчену Симфонію” і заявив коротко: – Кляво є! А то буде пацалиха!* [5, с. 22]. Адасько – це хлопчина, який полюбляє жартувати, вдаватися до різних витівок і робити шкоду, та лише заради розваги. Б. Нижанківський теж найчастіше балак вкладає у вуста своїх головних героїв: *– Міко? Но, Міко! Ти вже не є злий. Ти не повинен гніватися. Но, штама!* [8, с. 77]. *Перед своєю брамою я зупинився: “Як хочеш, жльопни собі сам. Я йду засихати. Тримайся муру!”*. [8, с. 90] тощо. У цьому фрагменті штама означає “згода”, жльопати “пити алкоголь”, засихати “засинати”, тримайся муру “до побачення, прощай; будь обережним”.

Таким чином, письменники використовують батярський жаргон для мовної характеристики своїх героїв, у такий спосіб зображуючи їхнє походження, соціальний статус, рівень освіти тощо. Автор дистанціює себе від своїх протагоністів, використовуючи літературну мову. Наприклад, у мові персонажів Б. Нижанківського використано словосполучення “порядна кампа”, у авторській – “порядна бійка”: *Це була порядна бійка* [8, с. 52]. У авторській мові – “рука”, в мові персонажів “ґраба”. *Він оглядав свій п’ястук, як суковате, заяложене живицею поліно. Дужа рука* [8, с. 52]. Такі слова, як *фраїр, шлюс, туман, домацаю, фест хрия, його, штама, кумпан, оферма, кампа, всипати, куцатися* тощо вжито лише у прямій мові персонажів.

У авторській мові балак використано лише у тих текстах, в яких розповідь ведеться від першої особи (оповідання Б. Нижанківського “Раб божий”, “Червоний Ясько”, “За цапову душу”). Наприклад: *З кожним був на “ти” і кожному мав право сісти на маму і нарушити фамілію. Кому це не подобалося, міг обурюватися й шукати зачіпки* [8, с. 59]. *Врейти, інакше воно не могло скінчитися. Чотири високі стіни, параха і клявіс* [8, с. 71]. У цьому контексті параха означає “посудина для потреб у тюрмі”, клявіс – “тюремник”, а вираз *мати право сісти на маму і нарушити фамілію* має значення “робити все, що заманеться”.

Батярський жаргон у своїх репліках використовують здебільшого неосвічені верстви населення, робітники або безробітні, а також ті особи, які в силу тих чи інших обставин змушені звернутися до представників кримінального світу Львова. Злодіями батяри ставали лише в тому випадку, якщо втрачали роботу, як, наприклад, Степан Гайда із однойменного оповідання: *Бронко був злодій. Про це не говорили ніколи. Знали, але не говорили. А Ступайло? Знав Бронка довше, як він. Тепер Ступайло показав своє обличчя. Тримав з Бронком. Хотіли витягнути його. Давали роботу. Говорили, як про найзвичайнішу річ. [...] Усвідомлював собі, що якби не вони, все могло б бути інакше* [8, с. 57–58].

Аналізуючи специфіку мовлення декласованих елементів, слід звернути увагу і на гендерний аспект. Жіночі образи в оповіданнях практично відсутні. Лише інколи є

згадки про дівчат, матерів, дружин тощо. Якщо в оповіданнях і з'являється жінка, то у своїх репліках вона не послуговується батярським жаргоном. Таким чином, балак – це мова чоловіків. Показовим є те, що батяри до своїх матерів звертаються літературною мовою. Це можна проілюструвати на прикладі такого діалогу з оповідання “Перший день”: *Мама дивилася на образ святої Варвари і трічі хрестилася. Потім говорила: – Болить?... Він усміхнувся: – Ні. [...] Я йду. Я йду лише на подвір'я* [8, с. 82].

Лексика, яку використовують батяри, ілюструє їхній соціальний статус, дозвілля, рівень освіти, а також реалії, з якими найчастіше вуличні хулігани мають справу.

Нижче подаємо аналіз лексики батярського жаргону, відтвореної в оповіданнях Б. Нижанківського та І. Керницького. Підставою для визначення батярського жаргону є наявність цієї лексеми у “Лексиконі львівському...” (зокрема з ремаркою *вул. – вуличне*), у праці О. Горбача “Арго в Україні”, у Словнику львівської гвари, а також батярському словнику Збишка Мадерскі, укладеному на матеріалі праці З. Курцовой і Є. Габела “Пісні вулиць, кабаре й окраїн Львова до 1939 року (“Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku”). Використано також дослідження З. Курцовой, Р. Рушела і У. Якубовської.

Оскільки батяри цінували своє товариство і дружні стосунки, то на позначення товариських стосунків у них виробився особливий лексикон: *зебра* – “товариство, компанія”, *братія* – “товариство, компанія”, *кумпан* – “товариш, друг”, *пака* – “товариство, компанія”. Здебільшого з цими іменниками вживалися прикметники з позитивною конотацією. Наприклад, *клявий* – “добрий, товариський, приємний у спілкуванні”, *муровий* – “добрий, чудовий, першокласний”, *облітаний* – “досвідчений”, *свій вар'ят* – “надійна, порядна людина”, *фест* – “дуже добрий, першокласний” тощо.

У групі соціально маркованої лексики наявна також певна кількість одиниць, що містять у своєму лексичному значенні негативну оцінку. До такої лексики належать, зокрема, назви на позначення фізичного й психічного стану людини: *бенькарт* – “людина без моральних засад та цінностей, виродок”, *жлоб* – “неприємна, ненависна людина”, *тяжка макітра* – “дурень, недотепа”, *лелех* – “дурень, недотепа”, *холера* – “погань, нікчема”, *фраєрська макітра* – “дурень, телепень”, *туман* – “недопа, дурень”, *оферма* – “незграбна, безпорадна людина; недотепа”, *сафандула* – “незграбна, безпорадна людина; недотепа”, *фраір (фраєр)* – “людина, яка не належить до кримінального, злочинського світу”, *вар'ят* – “психічно хворий чоловік; розумово обмежений чоловік”, *тяжкий фраєр* – “недотепа, дурень”, *фуньо* – “зарозуміла людина; дурень, недотепа”, *халатник* – “людина, яка не оминє нагоди наїстися чужим коштом”, *шайгіц* – “недотепа, дурень”.

Аналізуючи поведінку батярів, їхній спосіб життя, не можна не зауважити, що вони любили проводити час у шинках і кнайпах, розпиваючи алкогольні напої. Після цього вони завжди встрявали у бійку навіть зі своїми товаришами, братами, рідними. Цю тезу можна підтвердити фрагментом із оповідання “Брати” Б. Нижанківського: *Такий брат, що жбурнув його зі сходів і міг це зробити кожного разу. Ех, це був брат!..* [8, с. 67].

Саме через це найбільше лексем з батярського жаргону представлені у лексико-семантичних полях (ЛСП) “Алкоголь” і “Бійка”. Як говорив один із героїв Б. Нижанківського: *Життя пса варте, а якщо й варте чогось, то не більше, як пляшки горілки й трохи бійки* [8, с. 59].

Серед назв алкогольних напоїв найпоширенішими є назви на позначення горілки: *баюра* – “горілка”, *бонг* – “очищений нерозведений спирт”, *закріплювана* – “горілка”, *люра* – “горілка поганої якості”, *молоко від скаженої корови* – “горілка”, *монополька* – “горілка”, *моцна* – “горілка” тощо. Осіб, які вживають алкоголь у надмірній кількості, називали *хірус* – “пияк”. Назви процесів пиття алкоголю позначали такими лексемами: *жльопати* “пити алкоголь”, *заливатися в дрібний мак* “пити до безтями, банячити”, *закропитися* “випити надмір алкоголю”, *замаїтися* “випити надмір алкоголю”, а звідси назви стану сп'яніння – *забанячений* – “п'яний, напідпитку”, *закроплений* – “сп'янілий”.

У ЛСП “Бійка” особливе місце займають назви на позначення бійки, сварки: *гранда* – “сварка, скандал, колотнеча”, *кампа* – “бійка”, *плюсква* – “привід до бійки; зачіпка, сварка”, *хрия* – “бійка, буча, сварка”, *шпарга* – “зачіпка, привід до бійки; сварка”, а також дієслова на позначення биття: *гукнути* – “вдарити”, *заїхати* –

“вдарити, переважно в обличчя”, *мацати* – “бити”, *напарити* – “набити, побити”, *поставитися* – “виявити агресивність”, а також словосполучення і сталі вирази такого типу: *зібрати кампу* – “бути сильно побитим”, *дзенькнути в вухо* – “вдарити навідмаш”, *обертати як міх, повний полови* – “сильно бити, лупцювати”, *розложити на долівці* – “ударивши, повалити на підлогу”, *як б'ємо, то могла цвіте* – “про те, що бійка може мати фатальний кінець”.

Оскільки батяри – це дрібні злочинці, то відповідно так чи інакше пов'язані з тюрмою. У батярському аргі існувало чимало слів на позначення тюремних реалій. І саме використання цих лексем дозволяє відтворити справжній образ батяра і його життя. Наприклад, *келія* – “камера”, *кіблювати* – “відбувати ув'язнення”, *клавіш* – “тюремник”, *комісник* – “чорний хліб”, *параха* – “посудина для потреб у тюрмі”, *посмітх* – “кримінальний в'язень, який належить до обслуги”. Батярський словник також репрезентований словами, що стосуються злочинського і кримінального побуту. Наприклад, *бухати* – “красти”, *витрих* – “відмичка”, *доліняж* – “кишеньковий злодій”, *колодачик* – “кишеньковий ніж”, *коса* – “ніж”, *махльойка* – “махінація, шахрайство”, *сливка* – “куля”, *сплюв* – “револьвер; пістолет”, *шус* – “патрон; набій”.

Головними супротивниками батярів були поліцейські. Представники цієї субкультури часто мали сутички із правоохоронцями або через розгульний спосіб життя, або через участь у підпільних організаціях, зокрема націоналістичних (ОУН). Саме тому на позначення поліцейського у батярському лексиконі вживався цілий синонімічний ряд: *мент* – “поліціант”, *полікер* – “поліцейський”, *пшодовник* – “підстаршина поліції”, *хатрак* – “поліційний агент”, *шарак* – “поліціант”, *шпїцель* – “поліційний агент”, *шупак* – “німець-поліцай”.

У батярському жаргоні витворилася також і особлива фразеологія. До тих прикладів, які вже були наведені, можна додати такі: *тріскати вар'ята* – “удавати такого, який нічого не розуміє; удавати дурника”, *пхати чуже пір'я у свій хвіст* – “зрікатися свого; зраджувати”, *пса вартий* – “нічого не вартий”, *дерти лаха* – “вистіювати, насміхатися, глузувати”, *тримай бики* – “зупинися, пригальмуй”, *дерти писок* – “кричати, верещати”, *бути набакир* – “бути незадоволеним, злим, сердитим”, *датися натягнути* – “дати себе обманути”, *як дірка без обарінка* – “ніяк”, *невипарений писок* – “про язикату людину”, *нема до кого писок отворити* – “нема до кого слова сказати”, *сапіти як фока* – “важко дихати” тощо. В окрему групу ми виділили лайку і прокльони: *якої пєсячої (псьой) мамі* – “навіщо, лайка”, *щоб тя наглий сніг спалив* – “прокльін”, *ясний шляк трафить* – “прокльін” тощо.

Як ми вже зазначали, особливістю жаргонної лексики є наявність оцінної конотації у її семантиці. До її специфічних рис належить також розбудована синоніміка. Зазвичай на позначення однієї реалії в батярському жаргоні вживається кілька синонімів. Як зауважує Л. Масенко, “головним чинником виникнення деяких групових соціолектів є експресія. Так утворюються жаргони у відкритих молодіжних середовищах – учнівських, студентських, у групах, пов'язаних із мистецькою діяльністю. В таких соціолектах надзвичайно розбудована синоніміка. Наприклад, у польському словнику студентського жаргону, опублікованому в 1974 р., що містить 10 000 слів, на позначення *гроші* зафіксовано 46 синонімів” [7, с. 95]. У нашій роботі ми можемо виділити синонімічні ряди на позначення психічних характеристик людей (*лєпєх, сафандула, стукнений в мозок, туман*). До останнього синонімічного ряду ми можемо також зарахувати ті сталі вирази, головним і постійним компонентом в яких є лексема *макітра*, що означає “голова”: *тяжка макітра, закута макітра, фраєрська макітра*. Проаналізувавши тексти Б. Нижанківського та І. Керницького, ми виокремили такі синонімічні ряди на позначення поліцейського – *мент, полікер, пшодовник, хатрак, шарак, шпїцель, шупак*; бійки – *гранда, кампа, хрия* тощо; горілки – *баюра, закроплювана, люра, молоко від скаженої корови, монополька, моцна* тощо.

Таким чином, у міжвоєнний період у Львові існувала окрема субкультура – батярська зі своїм кодексом поведінки, традиціями і жаргоном. Створена в її середовищі особлива львівська говірка була замкненою системою, належала до обмеженого вживання й функціонувала в межах лише цієї соціальної групи.

У текстах Б. Нижанківського й І. Керницького балак батярів є одним із засобів типізації героїв. У збірці оповідань “Вулиця” Б. Нижанківського цим жаргоном розмовляє лише певна категорія людей: чоловіки віком від 16 до 25 років, робітники або безробітні, які в силу тих чи інших обставин стали на злочинний шлях. Батяри фізич-

но працюють, але, втративши роботу, можуть вкрасти або й навіть влаштувати грабунок. Вони живуть не за усталеними в суспільстві нормами, а законами львівської вулиці, де виживає сильніший. Але навіть таке середовище не вбиває у них проявів людяності, батяри часто йдуть всупереч обставинам і звичаям, які встановилися тут. Ось базарний шулер раптом відчув чомусь симпатію до селянина, якого обдурили, і наказав своєму напарникові віддати гроші. Коли той відмовився, убив його (“За цапову душу”); інший обмірковував план убивства свого ворога, але познайомився з хлопчиком, який виявився сином майбутньої жертви, – і загинув сам від руки ворога... (“Мірко Кінах завагався”); два злодії, які вдерлися до одного будинку, рятують життя хазяїнові (“Злодійське серце”). В аналізованих творах батяри зображені як розбишаки, що ведуть розгульний спосіб життя з випивками і бійками, але вони не є патологічними злочинцями. В оповіданнях І. Керницького батяри мають свій кодекс честі, вони завжди дотримуються свого слова: *Злодії, бандити мають також свій кодекс честі. Раз такий тип каже слово – вам волосок із голови не впаде* [5, с. 90].

Б. Нижанківський і І. Керницький не вдаються до авторської “генеалогічної” характеристики; соціальну належність персонажів увиразнює їхнє індивідуалізоване мовлення. Жаргон у мовних партіях героїв аналізованих текстів дає багатий матеріал для художньої характеристики середовища та пов’язаних із ним персонажів.

Література

1. Винничук Ю. Легенди Львова / Ю. Винничук. – Львів : Літературна агенція “Піраміда”, 2009.
Кн. 2. – 2009. – 430 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982.
Т. 1 : А–Г. – 632 с.
3. Енциклопедія Львова : у 4 т. / за ред. А. Козицького. – Львів : Літопис, 2008.
Т. 2. – 2008. – 608 с.
4. Історія Львова : у 3 т. / редкол. : Я. Ісаєвич (голов. ред.) та ін. – Львів : Центр Європи, 2007.
Т. 3. – 2007. – 575 с.
5. Керницький І. Герой передмістя / І. Керницький. – Львів : Літературна агенція “Піраміда”, 2006. – 257 с.
6. Космолінська Н. Homo leopolensis ессе [Електронний ресурс] / Н. Космолінська, Ю. Охріменко. – Режим доступу:
<http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/kosmolinska.htm>. – Назва з екрана.
7. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Видавничий дім “КМ Академія”, 2004. – 163 с.
8. Нижанківський Б. Вулиця / Б. Нижанківський / Б. Нижанківський // Дванадцятка. Наймолодша львівська літературна богема 30-х років ХХ ст.: Антологія урбаністичної прози / В. Габор. – Львів : ЛА “Піраміда”.
9. Тулузакова О. Лексика української постмодерністської прози на тлі загальнолітературної норми 30–80-х рр. ХХ ст. : дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук / О. Тулузакова. – К., 2010. – 268 с.
10. Харчишин О. Батяри українського Львова / О. Харчишин // Брама. Поступ. – 2011. – № 32 (690), 24–25 лютого. – Режим доступу:
http://postup.brama.com/010224/32_8_1.html. – Назва з екрана.
11. Хобзей Н. Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2012. – 852 с. – (Серія “Діалектологічна скриня”).
12. Jakubowska Urszula. Mit lwowskiego batiara / Urszula Jakubowska. – Inst. badań lit. PAN. – Warszawa : Instytut badań literackich Polskiej akademii nauk, 1998. – 351 s.
13. Kurzowa Zofia. Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku / Zofia Kurzowa. – Warszawa ; Kraków : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1985. – 552 s.

УДК 811.161.2

КОНЦЕПТОСФЕРА ВНУТРІШНЬОГО СВІТУ ЛЮДИНИ: КОНЦЕПТ “ДУМКА”

Полиця Т. Д.

У статті здійснено спробу визначити місце концепту “думка” у концептосфері внутрішнього світу людини; з’ясовано його зв’язок з іншими концептами ментального поля; схарактеризовано поняттєві ознаки концепту.

Ключові слова: мовна картина світу, концептуальна картина світу, поле ментальності, концептосфера, внутрішній світ людини.

В статье осуществлена попытка определить место концепта “мысль” в концептосфере внутреннего мира человека; выясняется его связь с другими концептами ментального поля; охарактеризованы понятийные признаки концепта.

Ключевые слова: языковая картина мира, концептуальная картина мира, поле ментальности, концептосфера, внутренний мир человека.

The article focuses on the exploring the place of the concept of “idea” in the concept sphere of man’s inner world, revealing its relationship to other concepts of the mental field, characterizing conceptual signs.

Key words: language world picture, concept world picture, the field of mentality, concept sphere, man’s inner world.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Центральним поняттям антропоцентричної концепції є поняття “картина світу”. Картина світу як глобальний образ виникає в людини у процесі усіх контактів зі світом, це “основний смисловий базис, на якому тримається вся лексико-семантична система мови” [16, с. 53]. Залежно від традиції, яка склалася у певній науці (філософії, лінгвістиці, культурології, психології), поряд з поняттям “картина світу” як варіанти вживаються “образ світу”, “модель світу”, “когнітивна схема”, “бачення світу”.

Чітке розмежування мислення й мови філософами та лінгвістами привело до розрізнення концептуальної та мовної моделей світу, межі яких залишаються нечіткими.

Як зазначає Л. А. Лисиченко, “для розуміння явищ і процесів, що відбуваються саме в мовній картині світу... важливим є ще третій складник – домовна картина світу, уявлення про світ, що на протигагу поняттям (навіть “наївним”) не мають мовного вираження, але є джерелом для нього” [14, с. 39]. Вона пропонує тричленну парадигму картин світу: домовна (психічна), концептуальна (логічна) та мовна (власне лінгвальна) картини світу, яким відповідають три наукові терміни: концепт, поняття та значення слова відповідно [Там само].

У науковій літературі сформувалося кілька поглядів на співвідношення мовної та концептуальної картин світу:

1) концептуальна картина світу (ККС) є основою мовної картини світу (МКС). При накладанні “основний зміст мовної моделі світу покриває увесь зміст концептуальної моделі” [22, с. 115]. Інформація, відображена у цій частині мовної картини світу, та, відповідно, у концептуальній картині світу, є інваріантною, формує універсальні поняттєві категорії (незалежно від того, якою мовою вона виражена). “Інформація, закладена у периферійних зонах, та, що залишилася за межами концептуальної моделі, варіюється від мови до мови” [Там само];

2) мовна та концептуальна картини світу є тотожними (Б. О. Серебренников) [3, с. 16];

3) концептуальна та мовна картини світу не збігаються, оскільки в концептуальній картині світу є утворення, що не мають мовного вираження (З. Попова, Й. Стернін) [18, с. 55], “оскільки у творенні першої беруть участь різні типи мислення” [16, с. 55];

4) основою концептуальної картини світу є інформація, закладена у поняттях, а в основі мовної картини світу лежить знання, вербалізоване в певних одиницях

конкретної мови [2, с. 17; 14, с. 38]. Отже, різницю між концептуальною та мовною картинами світу можна розглядати як протиставлення “поняття – значення”. Цей погляд на співвідношення мовної та концептуальної картин світу покладено в основу когнітивної парадигми мови. “Значення мовних одиниць є суттю концептів чи їх узагальнень, а системність мовних одиниць відображає системність світу (зв’язки між його концептами). У результаті знаки мови і далі утворюють систему, але ця система є підсистемою поіменованих концептів, тобто частиною концептуального світу дитини” [11, с. 25]. Значення мовних знаків є елементами концептуального світу і утворюють підсистему концептів. Концепт може виражатися через загальне або окреме значення мовного знака.

Поняття “концептуальна картина світу” (за О. О. Селівановою) є родовим щодо поняття “концептуальної сфери” [23, с. 405–406]. У межах ККС виокремлюють концептосфери, які репрезентують певну предметну галузь. Предметом презентованого дослідження є концепт “думка” як один із компонентів концептосфери внутрішнього світу людини.

Внутрішній (суб’єктивний) світ у психології визначається як “структурно-організований зміст людської психіки” [20], тобто сукупність усіх психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових). У філософії внутрішній світ людини тлумачиться як свідомість (самосвідомість), що є відображенням зовнішнього світу; а його структурна організація – як зміст свідомості. Психічна активність людини “зумовлює творче перетворення дійсності насамперед у сфері практики, а далі у внутрішньому плані у вигляді уявлень, думок, ідей та інших духовних феноменів, що формують зміст свідомості” [28, с. 622].

У лінгвістиці сферу внутрішнього світу людини вивчають через дослідження когнітивних механізмів, що лежать в основі психічних складників людини (волевиявлення, характеру, емоційних особливостей та ментальних властивостей, прагнення, ставлення до людей та до себе, смаків та уподобань, загальної структури особистості, думок, переконань, уявлень, бажань, намірів, здібностей, почуттів та відчуттів) [2, с. 34]. У межах дослідження внутрішнього світу людини з’ясовується проблема народження думки та її переходу в слово [12, с. 143]. Концепт “думка” (як багатокомпонентний і культурно зумовлений) презентує один із фрагментів концептосфери внутрішнього світу людини, що й зумовлює **актуальність** дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепти внутрішнього світу людини перебувають у центрі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Різні аспекти функціонування та вербалізації концептів, належних до ментальної сфери, висвітлено у працях В. І. Кононенка (2004), С. В. Євраєвої (2006), М. В. Скаб (2008), А. О. Пікалової (2008), Я. В. Купіної (2011). Концепт “думка” став об’єктом наукових досліджень Т. О. Космеди “Концепти “дума”, “думка” в українському мовленні крізь призму аксіологічної прагмалінгвістики” (2004), Н. О. Мех “Наскрізні концепти слово, мова, думка у філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди” (2005). Активно вивчали концепти внутрішнього світу людини науковці проблемної групи “Логический анализ языка”, зокрема М. А. Дмитровська, О. С. Кубрякова, В. В. Туровський, а також інші російські мовознавці – Є. П. Бондарева, О. В. Маняїн, Є. В. Дзюба.

Метою статті є з’ясування місця концепту “думка” у концептосфері внутрішнього світу людини, його поняттєвих ознак та зв’язків з іншими концептами ментального поля.

Основним **методом** у дослідженні є описовий метод.

Виклад основного матеріалу дослідження. “Думка” належить до абстрактних концептів, які закладені у носіїв мови на підсвідомому рівні і характеризуються такими особливостями, як розпливчата сутність, суб’єктивний характер, труднощі у визначенні, фіксація в тлумачних словниках найзагальніших ознак [3, с. 3]. О. С. Кубрякова на матеріалі російської мови інтерпретує відповідне поняття (рос. “мысль”) як особливим чином структурований гештальт, як “особливе поєднання особистісних смислів, які виникають у голові людини при активації її свідомості і спрямування останньої на ті чи ті об’єкти та їх осмислення” [12, с. 138].

“Думка” як концептуально-змістова величина формується за допомогою мови, екстеріоризується за допомогою мовленнєвої діяльності. Проте не всі елементи концептуального змісту актуалізуються в мові, аналізований концепт частково існує у

паралінгвальному (*примружені очі, морщити чоло* тощо) та невербальному (більшість особистісних смислів) кодах людини. Підкреслюючи, що в концептах відображається суспільний досвід, пропущений крізь призму індивідуального, О. С. Кубрякова наголошує, що в актах мислення активізується лише частина концептуальної системи людини, і людина оперує концептами вже як особистісними смислами [12, с. 149]. У фокусі свідомості на момент мовлення перебувають лише важливі у цю хвилину для мовців диференційні ознаки концепту, решта існує опосередковано, на підсвідомому рівні.

Концепт є точкою перетину смислових відношень, що експлікуються засобами лексико-семантичної системи мови. Зміст концепту тісно пов'язаний із семантичною структурою слова-імені концепту і визначається методом компонентного аналізу. Виходячи з цього, концептуальна картина світу моделюється шляхом аналізу семантико-ідеографічних відношень у лексиці. Враховуючи структурно-семантичне дослідження загальної та російської ідеографії, виконане Ю. М. Карауловим, де смислові елементи представлені у вигляді ієрархії і об'єднані у розділи, підрозділи, рубрики, поля, групи, концепт “думка” об'єктивується у семантичному полі “Предмет або процес думки”, що входить до рубрики “Загальні положення, розум, мудрість, здібності”, що є складником підрозділу “Душа та розум” розділу “Людина” [9, с. 39–48].

Описуючи та систематизуючи лексику, Ж. П. Соколовська розробила модель семантичних відношень у вигляді лексико-семантичної парадигми, до якої входять ідеографічні класи (ІдК), ідеографічні поля (ІдП), ідеографічні мікрополя (ІдМП), тематичні групи (ТГ), лексико-семантичні групи (ЛСГ), синонімічні ряди. Отже, концепт “думка” експлікується лексикою, що входить до ТГ “Наділений розумом” (ІдМП “Людина як жива істота”), ТГ “Світогляд та віра” (ІдМП “Суспільна свідомість”), ТГ “Погляд та “Психічний та соціальний стан” (ІдМП “Якості, що складають цілісну характеристику людини, її особливостей”), ТГ “Психічна діяльність” та “Розумова діяльність. Доступність розуміння” (ІдМП “Діяльність”), до ІдМП “Відображення дійсності у свідомості. Свідомість. Пізнання”, що виділяються в межах ІдП “Буття”; ідеографічних полів, “Якості”, “Рух” [27, с. 46–54].

У колективній праці “Русский семантический словарь” за редакцією Н. Ю. Шведової, що містить опис лексики, погрупованої в “ієрархічно організовані лексико-семантичні множини, підмножини та ряди” [25, с. 2], серед лексичних класів та їх об'єднань виділено й такі, що пов'язані і з внутрішнім світом людини (“Духовний світ: Свідомість. Мораль. Почуття”). Лексема “мысль” (укр. “думка”) входить до лексичного класу “Свідомість. Пам'ять. Знання. Воля. Мораль”, що “об'єднує іменування абстрактних сутностей, належних до ментальної сфери (іменування властивостей і здібностей людини, пов'язаних з діяльністю інтелекту, іменування різних форм і рівнів духовної активності людини)” [25, с. 204]. Одним із шести підкласів зазначеного класу є “Свідомість. Розум. Знання. Розуміння. Думка. Спосіб думок”, який складається з чотирьох множин: 1) “Свідомість. Розум. Інтелект”; 2) “Спримання. Інтерес. Увага. Уявлення. Пам'ять”; 3) “**Думка.** Задум. Помилка. Незнання”; 4) “Світогляд, спосіб думок. Думка/Погляд” [25, с. 203]. У межах двох останніх множин виділяють також підмножини та ряди. Семантичний словник як “карта мовного світу” (С. Гіндерін) дає змогу з'ясувати місце аналізованого явища у світі реалій – усього “пізнаного і осмисленого носіями мови в межах матеріального і духовного світу” [24, с. 16].

На думку Г. Ф. Іванової, у відображенні внутрішнього світу людини важливу роль відіграють предикати знання (фактиви), думки (путативи) та віри. В концептосфері людини вони є не статичними характеристиками, “а постають як взаємозумовлені категорії, що відображають етапи пізнавального процесу людини, визначають її систему цінностей та регулюють орієнтацію у світі” [8]. У концептосфері людини як структурний елемент дослідниці виділяє поняттєве поле “внутрішній світ”, ядро якого формують “знання”, “думка” та “віра” [Там само].

Серед основних систем, з яких “складається людина”, Ю. Д. Апресян виділяє систему “Мислення, інтелектуальна діяльність”, яка, на його думку, локалізується у свідомості [1, с. 42].

Відповідно до класифікації фразеологізмів, запропонованої Ю. Ф. Прадідом [19, с. 15–30], у якій відповідні одиниці погруповані за структурно-семантичним принципом, аналізований концепт експлікується сталими словосполученнями, об'єднаними тематичною групою “Мислення”, що входить до тематичного поля “Пізнавальні

процеси” ідеографічної групи “Психічні процеси людини” ідеографічного поля “Людина” архіполя “Жива природа”.

У дисертаційному дослідженні “Вербалізація концепту пам’ять в українській літературній мові” (2011) Я. В. Купіна відносить концепт “думка” до класу антропоморфних, у якому виділяє групу ментальних. До цієї групи також входять концепти “розум”, “ідея”, “пам’ять”, “мислення”, “знання”, “свідомість” та інші [13, с. 7]. Зв’язок мислення з іншими аспектами людської діяльності відбувається завдяки перетину поля ментальності з іншими семантичними полями [6, с. 94].

У праці “Моделі концептосфери и механізмів когнітивного мышлення індивіда” О. Клименюк як окремий компонент концептосфери індивіда називає концепт “Духовний світ”, у межах якого виділяє екзистенційне буття, результати якого представлені у вигляді емоційних концептів; ментальне буття, презентоване емо-раціональними концептами, та трансцендентне – раціональними концептами [10, с. 95].

На основі наведених поглядів дослідників, можна запропонувати таку схему семантичних відношень аналізованого концепту у мовній картині світу: ЛСП “продукт (результат) мислення; процес мислення” → ТГ “мислення” → ТП “ментальна діяльність” → ІдГ “внутрішній світ” → ІдП “свідомість” → ІдК “людина”.

У концептосфері внутрішнього світу людини виділяють тематичне поле “ментальна діяльність”. Ментальність потрактовується як “світосприйняття в категоріях та формах рідної мови, що поєднує в процесі пізнання інтелектуальні, духовні та вольові якості національного характеру в його типових виявах” [17]. На позначення лексики, пов’язаної з ментальною діяльністю, використовуються також терміни: “ментальний простір”, “ментальне поле”, “ментальний світ”.

Ментальний простір (за Т. В. Радзівською) є результатом “концептуалізації свідомістю носія мови мисленнєвої сфери, утвореної семантикою імен та предикатів, співвідносних з поняттям мислення” [21, с. 192]. У ментальному просторі виділяють одиниці мови, що вживаються на позначення процесу мислення (*роздуми, вагання*), “ментального результату” (*думка, ідея, вигадка*), ментальної дії (*розглядати, тлумачити*), ментального стану (*вважати, гадати*), ментальних відношень (*переконалий*). Названі одиниці “навантажені” також семантикою сприйняття (*уявлення, уява, вбачати*), семантикою мовлення (*пояснювати, формулювати*), пам’яті (*запам’ятовувати*) [Там само]. Внутрішня структура ментального поля є складною і пов’язана з іншими семантичними полями, які відображають інші аспекти людської діяльності.

На особливу увагу заслуговують спроби визначити структуру ментального поля. На думку М. К. Голованівської, центральну частину ментального поля у “чистому” вигляді презентують концепти знання, думка (рос. “мысль”), ідея, роздуми, причина, наслідок, сумнів, упевненість, мета. Імена цих концептів називають основні фази та передумови мисленнєвого процесу. “Думка” (рос. “мысль”) тлумачиться як операція синтезу, пов’язана з породженням нового знання [5, с. 234]. Вона виділяє основні параметри та сектори ментального поля і відповідні угруповання лексичних одиниць: 1) ситуація ментального процесу; 2) пізнання; 3) збереження пізнаного; 4) співвіднесеність (групування) фактів за їхніми ознаками; 5) виявлення причиново-наслідкових зв’язків; 6) ступінь адекватності дій, тобто оцінка знань з погляду істинності; 7) часовий аспект: а) спрямованість в минуле; б) спрямованість у майбутнє [5, с. 233].

У багатьох працях, присвячених дослідженню ментальних предикатів, з’ясовується їх специфіка, окреслюється коло аналізованих одиниць, представлених у ментальному полі людини, та виділяються певні групи. Так, С. Р. Омельченко ментальними предикатами називає лексеми, які не лише називають процес мислення, а містять у своїй семантиці елементи його опису і вказують на національно-етнічну специфіку сприйняття, розуміння, пізнання навколишньої дійсності окремою мовною особистістю чи етноспецифічним суспільством в цілому [17].

“Думати” як базове поняття мови тлумачить А. Вежбицька. Дослідниця переконана, що воно “не може бути отримане ні з будь-якого іншого простішого поняття” [4, с. 311–313]. Л. Г. Єфанова поділяє ментальні дієслова на дієслова ментальних дій, дієслова ментальних станів та метально-емоційних станів [7, с. 5]. На її думку, у ситуаціях, позначених дієсловами ментальних станів (*думать, мыслить*), об’єкт

сприйняття відсутній. “Його місце займає ментальний конструктор – думка, що продукується самим суб’єктом та співвідноситься з об’єктивною дійсністю чи внутрішніми реаліями суб’єкта, фантазіями (вигадкою)” [7, с. 7]. Вони відрізняються від інших ментальних предикатів властивістю передбачуваності результату, позначений ними процес є повністю контрольованим мовною свідомістю [7, с. 8].

Отже, до поля “ментальна діяльність” входять лексеми, об’єднані інтегральною семою “здійснення ментальної діяльності” (І. Сімахіна, С. Р. Омельченко). Ядерними одиницями цього поля є лексеми, яким характерна ментальна семантика. Периферійну частину утворюють лексеми, у яких ментальна семантика є вторинною і які поділяються на два розряди: перший утворюють лексеми, сема ментальності яких фіксується у тлумачних словниках (близька периферія); другий об’єднує слова, сема ментальності яких не зафіксована у лексикографічних джерелах (далека периферія).

Щоб з’ясувати місце концепту “думка” у зазначеному вище полі, доцільно визначити його поняттєві ознаки. Поняттєва складова (визначальна для концепту, ядерна) міститься у словникових дефініціях. Дані тлумачних словників сучасної української мови дають змогу виділити такі когнітивні ознаки, які презентують поняттєвий компонент у структурі концепту “думка”: 1) продукт мислення; 2) галузь знання; 3) процес мислення; 4) поняття, судження, висновки; 5) заповнювати свідомість; 6) світогляд; 7) пісня (СУМ, т. II, с. 435–436; НТСУМ, т. I, с. 622). Найчастіше використовуються ознаки “продукт мислення” та “процес мислення”, які зазвичай експлікуються словами *думка, гадка, мисль, думати, гадати, мислити*. Ознака “заповнювати свідомість” дозволяє припустити, що концепт “думка” пов’язаний з будь-якими явищами та предметами навколишньої дійсності, відображеними у свідомості мовців. Цей зв’язок уможлиблює розширення концептуального поля “думки” за рахунок величезної кількості різноманітних номінацій, які розташовуватимуться на його далекій периферії.

Отже, маючи ментальну семантику, концепт “думка” є одним з ядерних елементів ментального поля людини. Він охоплює практично всі назви ментальних (психічних) станів людини [3, с. 9], а також може входити до змісту багатьох інших концептів. Це свідчить про його конститутивну властивість, що екстраполюється на всю концептосферу внутрішнього світу людини.

Незаперечним постає факт онтологічної віднесеності концепту “думка” до антропологічної концептосфери, його генетичного зв’язку з іншими концептами духовного (внутрішнього) світу людини (“свідомість”, “мораль”, “почуття”, “пам’ять”, “знання”, “воля”, “віра”, “світогляд”, “розум” та ін.). Вчені неодноразово наголошували на зв’язку аналізованого концепту з концептом “мова”, називаючи “думку” сполучною ланкою між дійсністю та мовою. Н. О. Мех цей зв’язок пояснює тим, що лексеми “думка”, “дума”, “мова”, “слово” виступають номінаціями понять ідеальної сфери, яка стосується мислення, його взаємодії з мовою [15, с. 3].

Концепти можуть мати різне мовне вираження: окремі слова, що належать до різних частин мови (*думати, мисль, мисленнєвий, подумки*), сталі словосполучення, фразеологізми (*у голодного думка одна, янгольський голосок та чортова думка*), тексти тощо. Субстантивні форми вербалізації концептів презентують вищий рівень концептуалізації дійсності. “Субстантивна фіксація концепту у мові свідчить про надійну концептуалізацію явища, максимально абстрагованого від ситуації” (З. Д. Попова, Й. А. Стернін) [18, с. 90].

Висновки. Концептосфера внутрішнього світу людини презентує одну з важливих сфер концептуальної картини світу. У загальній моделі семантичних відношень концептуальної картини світу вона представлена у вигляді ідеографічної групи “внутрішній світ”, що передбачає подальше її членування. Лексема “думка”, що є іменем відповідного концепту, об’єктивується мовними засобами, належними до лексико-семантичної групи “продукт (результат) мислення; процес мислення”, що є складовою тематичної групи “мислення”, яка, у свою чергу, входить до тематичного поля “ментальна діяльність”. Отже, концепт “думка” постає одним з ядерних структурних елементів ментального поля, яке становить один з найголовніших сегментів концептосфери внутрішнього світу людини.

Література

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–47.
2. Бондарева Е. П. Актуализация концепта мысль в русской языковой картине мира : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Бондарева Евгения Петровна. – Кемерово, 2005. – 164 с.
3. Бондарева Е. П. Актуализация концепта мысль в русской языковой картине мира : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / Бондарева Евгения Петровна. – Воронеж, 2005. – 18 с.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая ; пер. с англ. ; отв. ред. М. А. Кронгауз ; вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
5. Головановская М. К. Ментальность в зеркале языка. Некоторые базовые мировоззренческие концепты французов и русских / Мария Константиновна Головановская. – М. : Языки славянской культуры, 2009. – 376 с.
6. Горохова І. В. Сутність та структура семантичного поля: основні підходи / І. В. Горохова // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики : збірник наукових праць / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 91–95.
7. Ефанова Л. Г. Семантика нормы в русских глаголах ментальной деятельности [Электронный ресурс] / Л. Г. Ефанова // Вестник ТГПУ. – 2011. – Вып. 3 (105). – С. 5–9. – Режим жоступу:
<http://cyberleninka.ru/article/n/semantika-normy-v-russkih-glagolah-mentalnoy-deyatelnosti>. – Назва з екрана.
8. Иванова Г. Ф. Предикаты знания, мнения, веры как средства языковой репрезентации внутреннего мира человека [Электронный ресурс] / Г. Ф. Иванова. – Режим жоступу:
<http://conf.stavsu.ru/WordDocs/784.doc>. – Назва з екрана.
9. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Юрий Николаевич Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
10. Клименюк А. Модели концептосферы и механизмов когнитивного мышления индивида / Александр Клименюк // Наукові записки. – Вип. 81 (3). Серія “Філологічні науки (Мовознавство)” : у 4 ч. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 88–104.
11. Кошелев А. Д. Об основных парадигмах изучения естественного языка в свете современных данных когнитивной психологии / А. Д. Кошелев // Вопросы языкознания. – 2008. – № 4. – С. 15–34.
12. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Елена Самойловна Кубрякова / Е. С. Кубрякова ; отв. ред. Б. А. Серебренников. – 2-е изд. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 160 с.
13. Купіна Я. В. Вербалізація концепту пам'ять в українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Купіна Яна Володимирівна. – Харків, 2011. – 25 с.
14. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 36–42.
15. Мех Н. О. Структура лексико-семантичного поля “мова – слово” в українській поетичній мові XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Мех Наталія Олександрівна. – К., 2000. – 183 с.
16. Мех Н. О. Лінгвокультурологема ЛОГОС: когнітивний, прагматичний, функціонально-стилістичний аспекти : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 / Мех Наталія Олександрівна. – К., 2009. – 416 с.
17. Омельченко С. Р. Функционально-семантическая характеристика русских ментальных глаголов [Электронный ресурс] / С. Р. Омельченко. – Режим жоступу:
http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0031%2801_07-2004%29&xsl=showArticle.xslt&id=a16&doc=../content.jsp. – Назва з екрана.
18. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток - Запад, 2007. – 314 с.
19. Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української і російської мов) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 / Прадід Юрій Федорович ; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 50 с.
20. Психологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим жоступу:
<http://www.glossword.info/index.php/term/9-psihologicheskij-slovar-,3007-vnutrennij-mir-sub-ektivnyj-mir-xhtml>. – Назва з екрана.

21. Радзівська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість : монографія / Тетяна Вадимівна Радзівська. – К. : Інформ.-аналіт. агентство, 2010. – 491 с.
22. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
23. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підруч. / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
24. Семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений / Российская академия наук. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова ; под общей ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 2002.
- Т. 1 : Слова указующие (местоимения). Слова именующие: Имена существительные (Все живое. Земля. Космос). – М., 2002. – 807 с.
25. Семантический словарь. Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений / Российская академия наук. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова ; под общей ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Азбуковник, 1998.
- Т. 3 : Имена существительные с абстрактным значением: Бытие, материя, пространство, время, связи, отношения, зависимости. Духовный мир. Состояние природы, человека. Общество. – 2003. – 720 с.
26. Симахина И. А. Поле глаголов ментальной сферы, актуализирующих внутреннюю речь [Электронный ресурс] / И. А. Симахина. – Режим доступа: <http://e-lib.gasu.ru/vmu/archive/2004/01/39.shtml>. – Назва з ерана.
27. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Жанна Павловна Соколовская. – К. : Наук. думка, 1990. – 184 с.
28. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

Список використаних джерел

- НТСУМ** – Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. (42 000 слів) / упоряд. В. Яременко. – 2-ге вид., виправ. – К. : Аконіт, 2001
- Т. 1 : А–К. – 2001. – 926 с.
- СУМ** – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
- Т. 2 : Г–Ж. – 1971. – 550 с.

УДК 81'373.7:81'255.2:811.111/162.1:811.161.2

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ РИС ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ПЕРЕКЛАДУ З АНГЛІЙСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ УКРАЇНСЬКОЮ

Поліщук Т. В.

Стаття присвячена проблемам, пов'язаним з особливостями функціонування та перекладу фразеологічних одиниць: зокрема, розглядається їх поділ на найбільш вживані групи для позначення характеру людини у процесі здійснення професійного перекладу.

Ключові слова: фразеологізм, переклад, професійна комунікація, фразеологічна система.

Статья посвящена проблемам, связанным с особенностями функционирования и перевода фразеологических единиц: в частности рассматривается их деление на наиболее употребительные группы для обозначения характера человека в процессе осуществления профессионального перевода.

Ключевые слова: фразеологизм, перевод, профессиональная коммуникация, фразеологическая система.

The article deals with the problems associated with features of functioning and translation of phraseological units: in particular we consider their division into groups which are commonly used, referring to a person's character during the professional interaction.

Key words: idiom, translation, professional communication, phraseological system.

Велика роль фразеології в англо- та польськомовному професійному спілкуванні безперечна. Основні джерела поповнення фразеологічного фонду англійської та польської мов досить різноманітні. Кожна мова, як відомо, має у своєму складі значну кількість стійких словосполучень фразеологізмів, що вживаються носіями мови у звичному оформленні. Саме вони найвиразніше передають дух і нев'янучу красу мови, яку витворив народ протягом віків для потреб спілкування в усній та писемній формах. Оскільки мова, як і кожне суспільне явище, безперервно розвивається, разом із нею в постійному русі перебуває її фразеологічний фонд [1, с. 18]. Саме у фразеології найяскравіше виявляється національна специфіка мови, тому й не дивно, що питання фразеології завжди залишаються актуальними, привертаючи все більшу увагу науковців. Активно обстежується різний фразеологічний матеріал, поглиблюється обґрунтування низки важливих теоретичних положень, насамперед пов'язаних з основними ознаками фразеологізмів, принципами систематизації, встановленням спільних і відмінних рис між фразеологічними та іншими одиницями мови, аналізуються семантичні, структурно-граматичні та стилістичні особливості фразеологічних зворотів, розробляються питання етимологізації фразеологізмів [1, с. 20].

Актуальність нашої роботи полягає в тому, що, незважаючи на помітні досягнення у дослідженні проблем з вивчення фразеологізму як основної одиниці фразеології, його природи та функціонування у мовленні, це питання все ще залишається недостатньо вивченим. **Метою є** дослідження особливостей функціонування та перекладу виразів, що характеризують людину, у польських та англійських фразеологізмах.

Завдання роботи полягає у визначенні теоретичних засад дослідження фразеологізмів, порівнянні польських та англійських фразеологізмів із значенням характеристики людини, а також наведенні класифікації характерологічних фразеологізмів, поділивши їх на семантичні групи.

У різних за характером фразеологічних дослідженнях, у спостереженнях перекладачів і перекладознавців ми нерідко зустрічаємо зауваження про те, що одиниці будь-якого іншого структурного рівня мови наділені національним колоритом. Вони є носіями не тільки предметно-логічного значення, в їхній формі відображені,

“сфотографовані” характерні риси етнокультурного обличчя даного народу. Необхідність вивчення того, як мовний знак відображає національно-культурні і пов’язані з ними логіко-поняттєві особливості матеріального та духовного життя кожного народу, зумовлена не тільки гносеологічними міркуваннями. Хоча теоретичне пізнання нових аспектів об’єкта дослідження є для науки вагомим вже саме по собі, у цьому випадку воно доповнюється ще й зростаючими потребами соціальної комунікації. Удосконалення перекладу художніх і суспільно-політичних текстів, укладення нових словників важко уявити без з’ясування тих ознак, які виявляють їх національне обличчя. У процесі перекладу англійських та польських фразеологічних одиниць (далі ФО) перекладачі можуть використовувати різні способи: фразеологічні еквіваленти, калькування, фразеологічні аналоги, контекстуальні зміни, описовий та однослівний переклад.

Найрізноманітніші питання фразеології досліджувалися українськими вченими. Свій внесок у розвиток теорії фразеології зробили українські та зарубіжні вчені, дослідники фразеології різних національних мов. Серед них є видатні вчені XIX і першої половини XX ст.: О. О. Потебня, Ш. Баллі, Ф. де Соссюр; багато сучасних українських авторів: Л. Г. Авксентьев, М. Ф. Алефіренко, Я. Т. Билиця, В. І. Гавриць, М. Т. Демський, С. Н. Денисенко, В. І. Кононенко, В. І. Лавер, О. П. Пророченко, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко та ін.; сучасні зарубіжні вчені: Ю. Ю. Аваліані, Н. М. Амосова, В. Л. Архангельський, В. В. Виноградов, В. П. Жуков, О. В. Кунін та ін. Найстаріші словники, що реєструють польські фразеологізми, є двомовними або тлумачними. Це словники Кнапіуша (XVI ст.), Троца (XVIII ст.), Лінди (поч. XIX ст.) [1, с. 23].

Відмінності фразеологічних систем різних мов (англійської, польської та української) викликають багато суперечностей у професійному перекладі. Основним джерелом таких суперечностей є семантична багатоплановість ФО, завдяки якій навіть сигніфікативно еквівалентні та типологічно схожі явища не задовольняють вимог еквівалентності перекладу. Кожна фразеологічна одиниця є структурою – системою обмежень у виборі перемінних на семантичному, лексичному, морфологічному і синтаксичному рівнях.

Система обмежень має велике значення, але чи можна зводити до неї всю специфіку фразеологічної мікросистеми? На думку Г. Глісона, кожна структура є ніщо інше, як система обмежень. З цієї точки зору, слово, наприклад, також є структурою – системою обмежень у виборі перемінних [4, с. 164]. Фразеологічна система – це традиційна єдність системних відношень між компонентами ФО і ФО між собою на основі їх структурно-семантичних особливостей. Обмеження у виборі перемінних носить системний характер і має велике значення при виділенні ФО, але у деяких своїх аспектах особливості ФО не зводяться до обмеження у виборі перемінних, і це справедливо, наприклад, у відношенні граматичного моделювання ФО [4, с. 52].

Таким чином, фразеологічна мікросистема складається з двох взаємопов’язаних підсистем: підсистеми відношень і підсистеми побудови. Фразеологічний склад мови має системний характер, але не є звичайною сукупністю ізольованих фразеологізмів. Фразеологічна одиниця – це елемент фразеологічної системи, якій властиві певні закономірності, оскільки вона є впорядкованою множиною. Суть ізольованої фразеологічної одиниці не може бути повністю відкритою поза фразеологічною мікросхемою [4, с. 37].

Серед учених-лінгвістів не існує єдиного підходу до визначення ФО. Деякі вчені співвідносять визначення ФО і визначення слова. Ця складність полягає у тому, що і для слова, і для фразеологізму важко встановити спільні риси, що можна було б віднести до кожного з них без винятку.

Термін “фразеологічна одиниця” був введений В. Виноградовим для позначення тих сполук, які не утворюються в процесі мовлення, а відтворюються за традицією [1, с. 27]. За М. Шанським, фразеологічна одиниця – “це відтворювана в готовому вигляді одиниця мови з двох і більше наголошуваних компонентів слівного характеру, фіксована (тобто постійна) за своїм значенням, складом і структурою” [4, с. 102]. В. Жуков називає фразеологізмом “стійку нарізно оформлену відтворювану одиницю мови, наділену цілісним значенням, здатну сполучатися з іншими словами” [4, с. 102].

Фразеологізмом можна назвати семантично пов'язане сполучення слів, яке, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур, не створюється у процесі мовлення, а відтворюється у вигляді фіксованої конструкції з властивим їй лексичним складом і значенням, наприклад: *wyglądać jak cherubinek – być ładnym, ślicznym* [8, с. 157].

Теоретичне осмислення поняття “семантичний фон ФО” проливає нове світло на питання про включення до складу фразеології приказок і прислів'їв. У фразеологічній системі постійно відбувається процес деривації, похідні утворюються переважно на базі комунікативних фразеологічних одиниць. Відбувається ніби конденсація приказки, і у фоновій семантиці похідної ФО, як правило, зберігається етимологічний зв'язок із значенням твірної одиниці. Наприклад, вираз *a stitch in time* [3, с. 24] – “вчасно вжиті заходи” походить від приказки “*a stitch in time saves nine*”; *a velvet paw* [3, с. 32] – “оманлива м'якість” – від приказки *velvet paws hide sharp claws*; *to come home to roost* [3, с. 876] – “датися в знаки” – від приказки “*curses like chicken, they always come home to roost*” і т. ін.

Деривація відбувається не тільки шляхом укорочення приказки, але й через структурну перебудову виразу, з використанням фразеологічних еквівалентів, наприклад: *you can not get a quart into a pint pot – to get a quart into a pint pot* – “прагнути зробити неможливе”; *the devil is not so black as he is painted – to paint the devil blacker than he is* – “згущувати фарби, зображати когось гіршим, ніж він є насправді”; *promises are like piecrust, made to be broken – piecrust promise* – “обіцянка, якої не збираються виконувати”.

Одна приказка може бути джерелом кількох похідних: від виразу *there's no use of crying over spilt milk* утворилися такі ФО: *to cry over spilt milk* – “горювати за чимось невинним”; *the milk is spilt* – “скоєного вже не виправиш”; *to spill the milk* – “скоїти щось невинне”; *spilt milk* – “щось невинне”.

Походження фразеологізму від іншого ФО (прислів'я чи приказки) може мати безпосередній вплив на особливості його семантики, що добре видно у контрастивному аналізі. Наприклад, англійська ФО *to rush where angels fear to tread* – “безглуздо ризикувати” – утворилася від приказки *fools rush where angels fear to tread*. При порівнянні англійського виразу *to rush where angels fear to tread* (буквально: кидатися туди, де ангели бояться ступити) з його українським відповідником “лізти поперед батька в пекло” з'ясовується, що спільне для них смислове ядро “робити щось нерозважливо, квапливо, не думаючи” в англійській мові співіснує з імпліцитною семою “чинити так з власної дурості, бути дурнем”. Мовленнєвий контекст може робити цю імпліцитну сему більш чи менш істотною. Виникає вона під впливом дериваційного прототипу даної ФО, адже, виходячи зі змісту наведеної вище приказки, зворот *to rush where angels fear to tread* якраз і означає *to be a fool* – “бути дурнем”.

Як бачимо, підходи сучасних мовознавців щодо визначення ФО дуже різні. Існування такої кількості дефініцій можна пояснити складністю визначення фразеологізмів і їхніх меж за одним критерієм, однією якоюсь ознакою, їх класифікацією.

По-різному відбувається переосмислення буквального змісту фразеологічних компонентів у випадках фразеологічної полісемії. Значення таких ФО переважно не співвідносяться між собою як основне і похідне, але є продуктом двох (рідше декількох) різних актів метафоризації і служать реалізації самостійних номінативних завдань, наприклад: 1. *to have many irons in the fire* – мати багато засобів для здійснення своєї мети, одночасно розпочинати декілька справ, хапатися за все одразу; 2. *in the saddle* – бути при владі або ж бути у повній готовності до дії; 3. *to feed the fishes* – страждати морською хворобою або ж втопитися.

Передумови для подвійного переосмислення внутрішньої форми потенційно існують у багатьох ФО. Проте закріплюються у мові вони лише в деяких випадках, згідно з потребами мовної номінації. Прикладами нереалізованих можливостей внутрішньої форми можуть бути ФО: 1. *hangman's supper* – дуже багата вечеря, остання розкіш; 2. *the butcher, the baker, the candlestick-maker* – люди різних професій, майстер на всі руки (пор. укр. і швець, і жнець, і на дуді грець); 3. *to set the Thames on fire* – здивувати світ, займатися марною справою, даремно витратити сили (пор. *to beat the air, to fill the sieve with sand, to flog a dead horse, to square the circle*); 4. *to saw the air* – жестикулювати, розмахувати руками, даремно витратити

сили (пор. *to mill the wind; to catch the wind in a net; to fish in the air; to plough the air* та ін.).

Крім прямого та переносного планів, більшості ФО притаманна також асоціативна образність, що виникає на основі буквального змісту компонентів, але не зводиться до нього: *between wind and water* – “у найвразливіше місце, у самісіньке око”. Ця ФО своїм образним мотивуванням пов'язана з тематичним полем “мореплавство” – частина корабля, що знаходиться нижче від ватерлінії, є найвразливішою. Асоціативні образні зв'язки такого типу також є компонентами фразеологічного фону.

У ряді випадків образно-асоціативний фон фразеологізму збагачується за рахунок культурно-історичного субстрату, що складає основу його мотивування, наприклад: *to draw the sword and throw away the scabbard* [3, с. 893]; *to be tied to the chariot of one; to win the spurs* [3, с. 834]; є ще порох у порохівницях, до булави треба голови, іду на ви тощо.

Багато фразеологізмів зобов'язані своїм походженням популярним літературним творам, зокрема байкам, яким властива близькість до фольклорних жанрів, повчальність, афористичність. Природно, що фонові області таких ФО тісно пов'язані з сюжетом і образами вихідного твору: *to bell the cat* – відважитися на ризиковану справу; *to kill the goose that lays golden eggs* – знищити джерело свого багатства; *ugly duckling* – гидке каченя; *sister Ann* – вірний друг; *to fight with the windmills* – боротися з уявним ворогом. Наведені приклади перекладені за допомогою фразеологічного еквіваленту.

Звертаючись до вивчення семантики фразеологічного фону, необхідно також врахувати асоціативні зв'язки, у яких перебувають між собою ФО одного синонімічного ряду, варіантної чи семантичної парадигми. Наприклад, кожна із належних до синонімічного гнізда ФО: *to be gathered to one's fathers; to be called to one's account; to breathe one's last; to cross the river* [3, с. 799]; *to pass beyond the veil; to go of the hooks; to join the great majority; to go the way of all flesh; to sup with Pluto; to kick the bucket; to hop the twig* [3, с. 806] і т. д. – має загальне значення “померти” і передбачає наявність у своєму фоні хоча б деякої частини цієї парадигми.

Фразеологізми можна поділити на групи із загальним значенням:

1. Характеристика особи – загальна характеристика, опис стану і характеру людини, коли не наголошується конкретна риса або певна риса визначає характер в загальному: *Syn marnotratny* (еквівалент) [11, с. 250] – *the prodigal son* (еквівалент) [3, с. 324] – блудний син; *to think one is the cat's whiskers* (еквівалент) [3, с. 868] – *perpek świata* (калькування) [11, с. 120] – пуп землі; *an open-handed person* (еквівалент) [3, с. 213] – *szczodry człowiek* [11, с. 247] (калькування) – щедра людина; *to be as hard as nails* [3, с. 940] – *twardy jak gwoździe* [11, с. 283] (еквіваленти) – черствий.

2. Душевний стан людини: *Mieć muchy w nosie* [11, с. 173] – *to be bananas* [3, с. 200] – *to hit the ceiling* [3, с. 218] (фразеологічні еквіваленти) – зла особа; *być w siódmym niebie* [11, с. 143] – *to be at one's best* [3, с. 157] – бути в хорошому настрої (фразеологічні еквіваленти).

3. Вартість – вміння людини, її розумові здібності з позитивним і негативним значеннями: *Mieć głowę na karku* [11, с. 231] – *Jack of all trades* [3, с. 243] – майстер на всі руки (фразеологічні еквіваленти).

4. Вік людини: *Stary grzyb – stać nad grobem – stary cap – być jedną nogą na tamtym świecie – pamiętać czasy króla Ćwieczka* [11, с. 187] – *with one foot in a grave* [3, с. 946] (фразеологічні еквіваленти) – про стару людину; *to be still wet behind the ears* [3, с. 673] (еквіваленти) – *mieć mleko pod nosem* [11, с. 223] (еквіваленти, калькування) – про молоду особу, молоко не обсохло.

5. Матеріальний стан: *Cienko praść – być bez grosza przy duszy – goły, jak święty turecki – klepać biędę – biedny jak mysz kościelna* [11, с. 198] (еквіваленти, калькування) – *live from hand to mouth – extremely poor* (еквівалент, калькування) [3, с. 342] – бідний як церковна миша; *opływać w dostatki* [11, с. 175] – *to be made of money* [3, с. 547] – як сир у маслі катається (еквівалент); *no more shots in the locker* [3, с. 549] – *nie mieć co do garnka ułożyć* [11, с. 167] (еквівалент) – бідний.

6. Зовнішній вигляд: *wiatrem podszyty* [11, с. 153] – *the pink of perfection* [3, с. 588] – *wyglądać jak cherubinek* [11, с. 184] (еквівалент) – верх досконалості.

Мова – інтегральний аспект структури людського розуму, відображення процесів людського пізнання. Їх основою і одночасно основою існування є розумові здібності людини, завдяки яким спостереження за навколишнім світом приводять до отримання знань про цей світ [5, с. 46].

Дослідивши та проаналізувавши походження, значення ФО в англійській та польській мовах, способи їх перекладу та проблеми збереження національного колориту ФО у художніх текстах, ми дійшли таких висновків.

Мовознавці дотримуються різних точок зору щодо визначення поняття фразеологізму та його ознак. Основні джерела поповнення фразеологічного фонду англійської та польської мов досить різноманітні. Щодо англійського варіанту, їх можна поділити на власне англійські, запозичені з іноземних мов та запозичені з американського варіанту англійської мови. Найбільше в англійській та польській мовах є ФО, запозичених з латинської та французької мов. Власне англійські та польські фразеологізми пов'язані з традиціями, звичаями, віруваннями англійського та польського народу, з фактами історії та соціальними явищами. Серед фразеологізмів літературного походження в англійській мові найбільш поширені шекспіризми.

Відмінності фразеологічних систем різних мов (англійської, польської та української) викликають багато суперечностей при перекладі. Основним джерелом таких суперечностей є семантична багатоплановість ФО, завдяки якій навіть сигніфікативно еквівалентні і типологічно схожі явища не задовольняють вимог еквівалентності перекладу. Головною перешкодою на шляху до досягнення еквівалентності є лінгвокраїнознавча належність фразеологізму у кожній з контактуючих мов. Це викликає багато проблем при перекладі. Тому перекладачі частіше обирають такі способи перекладу польських та англійських ФО, як еквівалент, калькування, описовий переклад. У перекладі потрібно зберегти колорит іншої країни, наблизитися до стилю письменника і передати значення фразеологізму зрозумілою для читача мовою. Лише враховуючи всі вказані аспекти, можна зробити адекватний переклад.

За кожним фразеологізмом криється своя історія, щось цікаве і неповторне. Тому проведене дослідження, що є надзвичайно захоплюючим, поглибило наші знання про особливості значень фразеологічних одиниць, дало можливість краще зрозуміти світогляд польського та англійського народів та відкрило широкі перспективи для подальших досліджень своєрідності цих виражальних засобів мови та особливостей їхнього перекладу.

Література

1. Авксентьев Л. М. Сучасна українська мова. Фразеологія / Л. М. Авксентьев. – Харків : Вища школа, 1988. – 150 с.
2. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні / ред.-упоряд. Ю. О. Жлуктенко. – К. : Наукова думка, 1989. – 180 с.
3. Англо-український фразеологічний словник / уклад. К. Т. Баранцев. – 3-тє вид., стер. – К. : Знання, КОО, 2006. – 1056 с.
4. Баран Я. А. Фразеологія в системі мови / Я. А. Баран. – Ів.-Фр., 1997. – 200 с.
5. Комиссаров В. Н. Теория перевода / В. Н. Комиссаров. – М., 1990. – 170 с.
6. Bartminski J. Współczesny Język Polski / J. Bartminski. – Wrocław, 1993. – 230 s.
7. Bąba S. Podręczny Słownik Frazologiczny Języka Polskiego / S. Bąba, G. Dziamska, J. Liberek. – Warszawa, 1997. – 300 s.
8. Bąba S., Liberek J. Mały Słownik Frazologiczny Współczesnego Języka Polskiego / S. Bąba, J. Liberek. – Warszawa, 1994. – 180 s.
9. Lipinska E. Kiedyś Wrócisz Tu. / E. Lipinska, G. Dąbska. – Krakow, 1997. – 230 s.
10. Nowak F. Słownik Frazologiczny / F. Nowak. – Wrocław, 1998. – 250 s.
11. Skurupka S. Słownik Frazologiczny Języka Polskiego / S. Skurupka. – Warszawa, 1967. – 300 s.
12. Sobol E. Słownik Języka Polskiego / E. Sobol. – Warszawa, 2002. – 1300 s.
13. Witold Mizerski. Język Polski. Encyklopedia w Tabelach / Witold Mizerski. – Warszawa, 2000. – 150 s.

УДК 811.162.1

ПОЛЬСЬКА МОВА: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Терещенко В. Я., Штепура А. П.

У статті йдеться про питання популяризації польської мови в контексті сучасних освітніх реформ в Україні, зокрема освітлюється сучасний стан вивчення та розвитку польської мови в м. Ніжині.

Ключові слова: польська мова, Болонський процес, спілка "Астер", науково-освітній простір.

В статье рассматривается вопрос популяризации польского языка в контексте современных образовательных реформ в Украине, в частности освещается современное состояние изучения и развитие польского языка в г. Нежине.

Ключевые слова: польский язык, Болонский процесс, сообщество "Астер", научно-образовательное пространство.

The article touches upon the question of popularization of the Polish language in the context of modern educational reforms in Ukraine, in particular the condition of studying and development of the Polish language in Nizhyn is described.

Key words: the Polish language, Bologna process, the community "Aster", scientific-educational field.

Українська влада розглядає активне співробітництво з Польщею у політико-економічній площині як засіб прискорення наближення України до структур європейської спільноти. Науковці та політологи підкреслюють, що польська інтеграція до ЄС виявилася одним з основних питань, що визначали долю задекларованого стратегічного партнерства між двома державами. Справедливим буде твердження, що саме від динаміки українсько-польських взаємин значною мірою залежить і те, наскільки швидко і Польща і Україна зможуть стати повноправними учасниками європейської та євроатлантичної спільноти.

Немаловажними є також відносини України та Польщі і в площині освітнього простору, оскільки обидві країни є учасниками Болонського процесу. Впровадження Болонської системи в Україні актуалізує вивчення досвіду тих країн, які розпочали процес адаптації своїх освітніх систем до сучасної загальноєвропейської моделі значно раніше і вже досягли певних успіхів, запровадили та успішно використовують нові принципи і методи у вищій освіті. На наш погляд, таким корисним досвідом для України може стати досвід сусідньої Польщі, в першу чергу через схожість освітніх змін, які зараз відбуваються в Україні і які вже сталися в Польщі.

Метою нашої статті є розглянути зміни в сучасній освітній парадигмі України і наголосити на необхідності розробки стратегій навчання польської мови як іноземної в українському середовищі.

Вітчизняні фахівці різних галузей науки досліджували раніше і продовжують досліджувати зараз польський досвід впровадження стандартів вищої освіти у навчальний процес ВНЗ. Зокрема, це С. Касьянова, Ю. Федорик, А. Харченко, А. Василюк, К. Корсак та інші. Власний досвід реформування освіти у вищій школі ретельно дослідили і самі польські науковці. Так, заслуговують на увагу публікації А. Bogaj, P. Krzysztof, T. Lewowicki та інших.

В основі Болонського процесу лежить переконання, яке поділяється багатьма європейськими країнами та міжнародними академічними організаціями, що в епоху глобалізації слід прагнути максимальної сумісності систем вищої освіти. Це дозволить усім учасникам процесу повною мірою скористатися перевагами культурної різноманітності, відмінностей у традиціях викладання, постійно підвищувати якість освіти, полегшити мобільність студентів та викладачів.

У цьому аспекті Україна є пріоритетним партнером для польських ВНЗ. Щорічно збільшується кількість українських абітурієнтів у Польщі. Студенти з України посіли перше місце серед усіх іноземців, які навчаються в польських вишах, а їхня

кількість у 2011–2012 навчальному році зросла до 6300, що вдвічі більше, ніж у 2009/2010 рр. Про це свідчить переданий звіт польської освітньої організації “Перспективи”, підготовлений на основі даних офіційної статистики. У 2011/2012 р.і найбільше українських студентів навчалася у польській столиці – Варшаві (в 7 університетах більше 1,2 тис. студентів), а абсолютним лідером серед вишів виявилася Вища школа інформатики та менеджменту у розташованому неподалік від кордону з Україною місті Жешув (більш 900 студентів) [8].

Слід також зауважити, що відбуваються деякі зміни і в загальноосвітніх середніх закладах. Особливістю нових Типових навчальних планів є запровадження з 5-го класу вивчення другої іноземної мови.

“Цей білінгвальний напрямок, коли всі школярі з першого класу вивчають першу іноземну мову, а з п'ятого класу – другу, надзвичайно позитивно сприймається в європейських країнах. Сьогодні в Україні близько 20 % школярів вже вивчають дві іноземні мови, в той час як у країнах Європи ця цифра становить 70–85 %”, – зазначив заступник міністра освіти Борис Жебровський.

Згідно з наказом МОНмолодьспорту № 93 від 1.02.2012 р. “Про розроблення Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня”, передбачається поетапне введення нових навчальних планів, починаючи з 2013/14 навчального року [7].

Отож **гіпотезу** можна сформулювати таким чином: існує досить висока вірогідність того, що багато шкіл оберуть саме польську мову як другу обов'язкову для вивчення. Відповідно виникає необхідність у підготовці кваліфікованих спеціалістів, які були б не лише філологічно обізнаними, але б і мали фахову методичну базу. На цій ниві Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя міг би зайняти провідну позицію у підготовці фахівців з полоністики. Потужною базою для цього може слугувати філологічний факультет, з багатими традиціями та досвідом викладання російської мови і літератури, англійської мови та української, яка вивчається як спеціальність, а за твердженнями деяких науковців, українська мова має більше схожостей з польською, ніж з російською.

Ніжин має сприятливі умови для розширення українсько-польських зв'язків та впровадження викладання польської мови як у школах, так і у ВНЗ міста, про що свідчить низка подій, яка відбулася в минулому 2012 р.

В межах проведення заходів до Дня Європи в травні в Ніжині відбувся фестиваль польської культури “Разом до інтегрованої Європи: Польща – Україна”. Офіційну делегацію Республіки Польща представляли пан Рафал Вольські, Генеральний консул Республіки Польща в Києві; пані Дорота Дмуховська, консул Республіки Польща в Києві; пан Антон Стефанович, Президент Союзу поляків в Україні [6].

23 жовтня 2012 р. в Ніжині відбулася Міжнародна науково-практична конференція “Полоністика Чернігівщини: історія та сучасність”, яка була організована з ініціативи Культурно-просвітницької спілки поляків “Астер” та Центру польської культури НУБіП України “Ніжинський агротехнічний інститут”. У складі польської делегації були: пан Рафал Вольські – керівник консульського відділу Республіки Польща у Києві; пані Анна Кузьма – Радник Посла Республіки Польща в Україні; пан Станіслав Пантелюк – головний редактор періодичного видання “Дзенік Київський”, пані Ангеліка Плаксина – редактор журналу “Дзенік Київський”.

Виступили з науковими доповідями викладачі Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя – Г. В. Самойленко, О. В. Ростовська, В. М. Пугач, О. С. Морозов, М. П. Потапенко, які окреслили історичні умови розвитку Ніжина і Ніжинського району [5].

Вже більше 10-ти років в Ніжині активно діє культурно-просвітницька Спілка громадян польського походження “Астер”, метою діяльності якої є збереження духовного зв'язку з країною пращурів, задоволення національно-культурних, освітніх, мовних та інформаційних потреб громадян польського походження, а також розвиток контактів, обмін досвідом і підтримка діалогу між польськими та українськими представниками науки, літератури, мистецтва [9].

Протягом багатьох років Спілка “Астер” підтримує тісний зв'язок з колективом центральної міської бібліотеки ім. Миколи Гоголя. У фондах бібліотеки знаходяться всі випуски збірника “Поляки в Ніжині” та буклети, присвячені діяльності громадян

польського походження в Ніжині, які залишили глибокий слід у сфері медицини, освіти, культури, науки. За сприяння Спілки у бібліотеці скомплектовано книжковий фонд художньої та навчальної літератури польською мовою, яким може скористатися кожен, хто вивчає польську мову. Також слід звернути увагу на бібліотечну колекцію "Polonica" Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, яка є унікальним історико-культурним явищем, безцінним джерелом наукових досліджень для філологів, культурологів, фахівців-книгознавців, яскравим свідченням плекання набутих і традицій. У центрі суміжних професій університету викладається курс польської мови під керівництвом польських фахівців, а саме пані Люції Ейми (2012–13 н. р.). В школі-гімназії № 16 діє факультатив польської мови, ансамбль польської пісні "Гвядечка" під керівництвом викладача музики Катерини Ровенчиної виконує пісні на вірші польської поетеси Марії Конопницької.

Лінгвістичну базу транспозиції при вивченні українцями польської мови становить генетична близькість цих слов'янських мов, яка помітна перш за все на лексичному рівні. Територіальна близькість двох держав та історичні реалії сприяли надзвичайній кількості запозичень в обидві мови. Даним питанням займаються не лише українські, а й польські лінгвісти, так, наприклад, Г. Вишневська у статті аналізує українські запозичення, поділяючи їх на такі лексико-семантичні групи: назви осіб і груп людей, приміщень і будівель, назви одягу, тканин, страв, назви предметів домашнього господарства, транспорту, назви грошових одиниць, рослин, тварин, атмосферні назви тощо. Досліджуючи мову творів С. Твардовського, К. Опалінського, В. Зіморевича, В. Кохановського, В. Потоцького, авторка засвідчує близько 400 лексичних запозичень з української мови. Етимологічний аналіз зафіксованих слів доводить невелику перевагу орієнталізмів над українізмами (55–45 %). Серед орієнталізмів переважають назви одягу, страв, зброї, серед рутенізмів – назви осіб, явищ природи, релігійні назви [4, с. 269–284]. Граматична спорідненість полягає у тому, що обидві мови мають флективний характер. Тому правильне врахування міжмовних інтерференцій може слугувати одним із факторів підвищення мотивації вивчення польської мови.

Співробітництво України з Польщею у науково-освітній площині як засіб прискорення наближення України до структур європейської спільноти вимагає підготовки висококваліфікованих фахівців з полоністики, адже обидві країни виступають інтегральними складовими нової системи освіти, що формується у сучасній Європі та світі. Отож питання популяризації польської культури та вивчення мови наразі є нагальним. В Україні існує на сьогоднішній день досить незначна кількість вишів, де викладається польська мова. Це переважно міста, які мають географічні та історичні засади для розвитку польської мови в Україні, а саме Дрогобич, Львів, Івано-Франківськ. В останні десятиліття в даному напрямку потужно працює Житомирський державний університет ім. І. Франка. Зазначимо, що і Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя при відкорогованих та спрогнозованих діях може внести власний вагомий доробок у дане питання.

Література

1. Гавран Мар'яна. Професійна підготовка фахівців у закладах приватної вищої освіти Польщі в контексті Болонського процесу / Мар'яна Гавран // Вісник Львівського університету. Серія педаг. – Львів : Нац. ун-т "Львівська політехніка", 2009. – Вип. 25, ч. 3. – С. 334–340.
2. Місяць Н. К. Моделювання міжпредметних зв'язків на заняттях з польської мови у вищому навчальному закладі / Н. К. Місяць // Освітні інноваційні технології у процесі викладання навчальних дисциплін : зб. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – С. 153–157.
3. Місяць Н. К. Польська мова для українців / Н. К. Місяць. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2006. – 246 с.
4. Wiśniewska H. Orientalizmy i rutenizmy – wyrazy modne w XVII wieku (na przykładzie utworów poetyckich) / H. Wiśniewska // Annales. – 1996–1997. – Т. XIV–XV. – С. 269–284.
5. З метою розвитку україно-польських взаємин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nizhin-rada.gov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1264. – Назва з екрана.

6. Разом до інтегрованої Європи: Польща – Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://nizhin-rada.gov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1672. – Назва з екрана.
7. Освіта.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://osvita.ua/school/news/28516/>. – Назва з екрана.
8. Кількість українських студентів у Польщі зросла вдвічі [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://viza.vn.ua/liczba-ukrainskich-studentow-w-polsce-wzroslo-dwukrotnie.html>. – Назва з екрана.
9. Ніжинські поляки відзначили знакові травневі свята [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.model21.in.ua/uk/news/173-2012-05-29-11-38-24>. – Назва з екрана.

УДК 81'42

КЛЮЧОВІ СЛОВА ТА НАБУВАННЯ НИМИ СИМВОЛІЧНИХ ЗНАЧЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Совтис Н. М.

У статті проаналізовано наукові дослідження, присвячені вивченню ключових слів та слів-символів у художніх творах письменника. З'ясовано особливості набування ключовими словами символічного характеру у творі, а також розкрито їх індивідуально-авторський та національний характер.

Ключові слова: ключові слова, слова-символи, аналіз художнього твору письменника.

В статье проанализированы научные достижения, посвященные изучению ключевых слов и слов-символов в художественных произведениях писателя. Выявлены особенности приобретения ключевыми словами символического характера в произведении, а также раскрыт их индивидуально-авторский и национальный характер.

Ключевые слова: ключевые слова, слова-символы, анализ художественного произведения писателя.

The article analyses scientific investigations dedicated to the study of key words and words-symbols in the literary works of an author. It defines the peculiarities of symbolic character which adopt key words as well as reveals the author's individual and national character.

Key words: key words, words-symbols, analysis of author's literary work.

Протягом останніх десятиліть у лінгвістиці помітно активізувався інтерес до проблем граматики і семантики тексту, до дослідження закономірностей мовної побудови і мовної організації текстів різних типів. Це обумовлено, на нашу думку, складністю і багатоаспектністю визначення самого поняття “текст”, а також невирішеністю питання про склад текстових ознак і категорій. Саме в тексті елементи мовної системи, об'єднуючись, утворюють не просто лінійну послідовність знакових одиниць, а цілісну структуру, що володіє змістом і сенсом, тобто осмислену, формально і семантично пов'язану послідовність мовних знаків.

У художньому творі слово – вічний будівельний матеріал літературного образу, стає гнучким, змінним, рухливим і виразним, а також часто не тотожним тій лексичній одиниці, що зафіксована в словнику, хоча і співпадає за зовнішньою формою, адже в художньому тексті слово набуває властивостей до збагачення своєї семантики. Саме в слові і через слово відображається авторське бачення світу письменника, його система моральних цінностей. Зміст твору є певною об'єктивністю, поданою крізь призму авторського бачення. Як стверджував М. М. Бахтін, “кожний текст є чимось індивідуальним, єдиним і неповторним, і в цьому полягає його зміст, задум, задля чого він створювався. Це те в ньому, що має відношення до істини, правди, добра, краси, історії” [2, с. 283]. З індивідуальністю автора, за М. М. Бахтіним, пов'язане все найголовніше в художньому тексті, саме тому метою читача і дослідника є глибоке проникнення в твір, що реалізує образ автора.

Ґрунтовний аналіз твору неможливий без послідовного розгляду всіх елементів тексту різних рівнів. У творенні категорій образу автора беруть участь переважно одиниці лексико-семантичного рівня. Але не всі вони однаково важливі, адже деякі відіграють головну роль, коли інші перебувають на другорядному плані, що залежить від композиційно-сюжетного рівня. Актуальність нашого дослідження зумовлена важливістю вивчення домінантних одиниць художнього тексту, до яких належать ключові слова. Неоднозначність визначення цього поняття у спеціальних термінологічних словниках підтверджує появу численних наукових праць на цю тему. Одним з перших метод “слів-ключів” описав Ж. Маторе в праці “Метод в лексикології”, що призвело до появи нового і оригінального напрямку у вивченні лексики. Автор цього методу вважав, що саме лексичний склад мови може відбивати особливості

соціальної організації. Це дозволило йому виділити лексеми, що відбивають основні економічні і соціальні зміни, – “слова-свідки”, і лексеми, що “синтетично виражають суть ідеологічної надбудови суспільства” – “слова-ключі” [14, с. 68].

Нашою метою є проаналізувати наукові дослідження, присвячені вивченню ключових слів та слів-символів у художніх творах письменника, встановити особливості набування ключовими словами символічного характеру, а також розкрити їх індивідуально-авторський та національний характер.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях на позначення цього поняття використовують різні лексеми: лейтмотивні слова (В. Г. Адмоні і Г. І. Сільман, С. Г. Бочаров, Н. А. Кожевнікова), слова-скріпи (М. К. Гей), слова-символи (М. М. Гіршман, Д. В. Малявін, Н. М. Сологуб), ключі-коментарі (Л. П. Гросман), ключові слова (Л. В. Зубова, Д. В. Малявін, Р. А. Будагов), слова-фаворити (В. А. Кухаренко, Д. В. Малявін), опорне слово (Н. А. Кожевнікова), наскрізне слово (Н. А. Кожевнікова), концептуальні слова (В. В. Петровський), тематичні слова (Д. В. Малявін), слова-субстантиви (Л. Міхалінчик), опорні ключові метафоричні словоформи (Т. П. Матвеєва). Іноді значення перелічених вище термінів далеко не тотожне в розумінні того чи іншого автора, воно може мати зони перехрещення [13, с. 235].

Отже, дослідження художнього тексту шляхом виділення ключових слів має певну традицію, але цілісне теоретичне визначення цього поняття в художньому творі відсутнє. У “Літературознавчому словнику-довіднику” читаємо: “Слова характеризуються неоднаковою частотою використання, яка в художніх текстах може залежати від тематики твору, автора, епохи. У зв’язку з цим виділяють ключові слова, яким властива відносно висока частота уживання в тексті чи текстах певного автора. Проте кількісні показники не завжди відображають особливості естетичного навантаження слова. Так, лексема каменярь, яка в поетичних творах І. Франка набула глибокого символічного змісту, вживається тут усього два рази” [8, с. 631].

Як бачимо, перш за все звертається увага на частотність появи лексеми у творах автора, однак у “Стилістичному енциклопедичному словнику російської мови” за редакцією М. М. Кожині подано визначення, у якому акцентується роль ключових слів у розкритті суті твору: “Ключові слова – цим термінологічним поєднанням деякі дослідники художньої (поетичної і прозаїчної) мови називають слова, що виражають головну ідею художнього тексту” [7, с. 153].

Проблемі виділення та функціонування ключових слів саме в художньому творі присвятили свої наукові розвідки чимало вчених, використовуючи різноманітні методи мовознавчих досліджень. Завдяки Р. А. Будагову та В. В. Петровському розроблена класифікація ключових слів. Роль цієї домінуючої групи лексики в аналізі художнього тексту розглядали Ю. М. Лотман, Ю. М. Караулов. Ю. М. Лотман був прихильником дослідження тексту на всіх мовних рівнях без урахування позатекстових зв’язків [10]. Н. І. Зноєв семантичний аналіз твору з використанням ключових слів пропонує здійснювати з урахуванням утворення специфічних багаторівневих семантичних полів із зонами, що перетинаються, основу яких складають слова з семантичною багатоплановістю. Верхнє місце у ієрархічних відносинах займають слова, які формують ядро семантичного поля, а підпорядковані їм слова складають словесні ряди, які знаходяться на периферії семантичних полів художнього твору. Дуже важливо розглядати такі опозиції, тому що в них через авторське сприйняття відображаються тією чи іншою мірою суперечності реального світу, відтворені в світі художнього тексту. Оскільки ключове слово часто виступає своєрідним поштовхом для виникнення думок, міркувань, воно передбачає виникнення пов’язаних з ним асоціацій та зв’язків [5, с. 122–123].

У сучасній лінгвістиці та психолінгвістиці актуальним є вивчення асоціативних полів слів, які дають відповідь на питання про межі між денотативними елементами тексту. Асоціативні поля – це особливі типи полів, для яких характерне об’єднання навколо слова-стимула (у нашому випадку ключового слова) певних груп слів-асоціатів, які можуть ставати словами-стимулами для інших слів і т. д. А. В. Звягінцева виділяє слова-асоціати I рівня, які мають безпосереднє відношення до ключового слова, слова-асоціати II рівня, які мають опосередковане відношення до ключового поняття через одне слово-асоціат і слова III і IV рівнів, які мають опосередковане відношення до ключового поняття через два і більше слів-асоціатів. Ключові слова-стимули відносяться до теми, а слова-асоціати I рівня відносяться до підтеми,

слова-асоціати II рівня – до субпідтеми, III і IV рівня – до мікротеми [4, с. 184]. Отже, ключові слова відіграють важливу роль у створенні змістової цілісності тексту. Вони взаємодіють активно з іншими словами, допомагаючи таким чином всебічно розкрити задану тему.

Підсумовуючи, варто навести слова Ю. М. Лотмана: “Текст намагається перетворитися на окреме “велике слово” з загальним великим значенням” [11, с. 65]. Отже, будь-який художній текст у процесі ущільнення може бути згорнутий до певної кількості ключових слів. Спочатку основна увага буде зосереджена на центральному слові, яке передає основну ідею твору, а згодом на словах-характеристиках цього слова, які перебувають у різних послідовних відносинах між собою і центральним словом (наприклад, “тематичні” і “рематичні” характеристики) тощо.

Узагальнюючи матеріал, викладений у роботах вищезазваних авторів, можна виділити такі основні риси ключових слів: ключові слова є смисловим центром будь-якого повідомлення, для них характерна частотність, контекстуальна обумовленість, інформативність, підвищена семантична активність. У них реалізуються три етапи значень: буквальне, естетичне і концептуальне. Буквальне значення розкривається в межах мікротексту, а два останні реалізуються у процесі взаємодії з більшим текстовим цілим чи його значними частинами: розділ, глава і т. п. Для ключових слів властиві складні ієрархічні зв'язки одне з одним, очолюючи тематичні ряди перебувають з тематичними словами у відношенні перехрещення. Ключові слова можуть займати будь-яку позицію в тексті: входити в заголовок, пейзажні, портретні чи інші описи, в авторську мову або мову персонажів.

Вищою формою смислового наповнення ключових слів є набуття ними символічного характеру. Н. А. Кожевнікова пише: “В результаті перехрещування та зіткнення лейтмотивів, на нижчій сходинці якої знаходиться слово, яке повторюється, на вищій – слово, що переросло у символ” [6, с. 59]. Дослідженням природи поняття “символ” займався багато вчених гуманітарних дисциплін різних епох. Серед них Платон, Аристотель, А. Августин, Н. Макіавеллі, І. Кант тощо. Ідеї національної символіки знайшли своє відбиття у працях М. Костомарова та О. О. Потебні. Єдиного універсального визначення символу не існує. У нашому дослідженні наведемо дефініцію цього поняття, подану в літературознавчому словнику-довіднику: “Символ (*грец. symbolon – умовний знак, натяк*) – предметний або словесний знак, який опосередковано виражає сутність певного явища (лотос – символ божества в індійців, хліб-сіль – символ гостинності в українців, блакитний колір – символ надії та ін.), має філософську смислову наповненість, тому не тотожний знакові. Символ тісно пов'язаний із наукою, міфом, вірою, поезією, але не зводиться до них, тяжіє до певного узагальнення, на відміну від алегорії, що проявляється в конкретному образі. Символ постає процесом активного перетворення внутрішнього на зовнішнє і, навпаки, відмінністю внутрішнього і зовнішнього. [...] символ базується на позахудожніх, передусім філософських потребах езотеричного знання” [8, с. 621–622]. На нашу думку, на увагу заслуговує визначення символу, сформульоване С. С. Аверінцевим: “Символ є образ, взятий в аспекті своєї знаковості, і знак, наділений усією органічною та невичерпною багатогранністю образу” [1, с. 826–828]. Для правильного його розуміння дослідник мусить враховувати співвідношення з ідейно-композиційною структурою даного твору. І, отже, в першу чергу з ключовими словами “нижчих рівнів”, котрі й формують ядро того семантичного гнізда, яке визначає символ у художньому творі. “Слова-символи, на відміну від тематичних, ключових і слів-фаворитів, відносяться до низькочастотної лексики. Використане одного разу, або незначну кількість разів, воно реалізує суб'єктивну модальність у найбільш концентрованому вигляді, слово-символ є міцним засобом репрезентації точки зору письменника на головну подію у творі. Символ є експліцитно не маркований” [1, с. 826–828].

За В. В. Виноградовим, символ у художньому тексті виступає як своєрідний “виклик звичному змісту співзвучної лексеми, як слово, що виникає заново й ефектно накладається, не зливаючись, на апперцепційне тло споріднених модусів однорідної лексеми” [3, с. 376]. На передній план у характеристиці символу, як правило, висувається його алегоричність та обумовленість системою, підкріплені повторюваністю в тексті. Символ існує в безкінечно означальній ролі, тяжіючи до загальної ідеї,

прагнучи розширення її змісту, а не повного визначення. Символами виповнене Святе Письмо.

Ю. М. Лотман наголошує на тому, що царина значень символів завжди багатозначна, і тому, утворюючи лише кристалічну решітку взаємних зв'язків, вони створюють той "поетичний світ", який складає особливість певного художника. "Алфавіт" символів того чи іншого поета далеко не завжди є індивідуальним: він може черпати свою символіку з арсеналу епохи, культурного спрямування, соціального кола. Символ пов'язаний із пам'яттю культури, і ціла низка символічних образів пронизує по вертикалі всю історію людства або великі її арсенальні пласти. Індивідуальність художника проявляється не лише у свідомості нових оказіональних символів (у символічному прочитанні несимволічного), але і в актуалізації часом цілком архаїчних образів символічного характеру. Однак найбільш значущою є система відношень, яку поет встановлює між основними образами-символами" [9, с. 226]. Отже, для реалізації змісту символу потрібна взаємодія багатьох мовних та позамовних (культурних, національних, релігійних і т. ін.) чинників, які визначають його розуміння всіма членами даного соціуму.

Відображення національно-історичної пам'яті народу, на нашу думку, відбувається не лише на рівні тем та мотивів, а й на рівні художнього слова. Саме в художньому творі спостерігаємо специфічне об'єднання національних символів та індивідуально-авторських. А. К. Мойсієнко пише: "Розвиваючи думку про те, що в творенні національно-культурної картини світу важливу роль відіграє словесна символіка народу, не можна обминути також індивідуально-авторських символів, характерних для художньо-творчого осмислення дійсності, які звичайно зумовлені особливостями національного мовного типу, мовної особистості" [12, с. 20].

Щоб зрозуміти природу ключових слів і слів, які в процесі розгортання композиції і загальної структури художнього твору переростають у символ, часто у символ, "авторизований" його творцем, тобто такий, що належить тільки Т. Шевченку, Лесі Українці тощо (символічне значення може не бути реєстровою лексемою словника), необхідно ознайомитися з усім твором автора, а бажано дослідити і всі контексти, в яких функціонує певний символ.

Отже, саме із ключового слова виростає ціла система символіки, система рухова, динамічна, що кожним своїм функціональним значенням націлена на головну концепцію твору, система, що, проходячи крізь мовне полотно художнього твору, відображає не лише авторське сприйняття світу, його національно-культурну та соціальну належність, а й визначає специфічні риси власне національної символіки, в підґрунтя якої лягли народні традиції та звичаї. Адже у більшості випадків ключове слово є архетипним, абстрактним та узагальнюючим поняттям: земля, батьківщина, мати, духовність... Це слово, яке супроводжувало народ протягом віків існування і було поруч у різні щасливі, а також трагічні моменти історії, тому для нього характерні семантичні, стилістичні та безліч асоціативних зв'язків. Аналізуючи художній твір, ми фіксуємо і глибоко індивідуальні ключові слова, які зводяться до рангу символу самим автором.

Як бачимо, спроба аналізу художнього твору за допомогою вичленування й аналізу ключових слів має безперечний інтерес, оскільки допомагає дослідити специфіку індивідуального стилю автора, зрозуміти образну структуру й ідею твору, а також мовно-концептуальне відображення епохи крізь призму авторського світобачення.

Література

1. Аверинцев С. С. Символ / С. С. Аверинцев // Краткая литературная энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1971. Т. 6. – 1971. – С. 826–828.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М., 1979. – 362 с.
3. Виноградов В. В. Поэтика русской литературы: Избранные труды / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1976.
4. Звягинцева А. В. О новом подходе к изучению интонации как маркера семантической структуры текста / А. В. Звягинцева // Вестник МГОУ. Серия "Лингвистика". – М. : Изд-во МГОУ, 2007. – № 2. – С. 184.

5. Зноев Н. И. Семантические поля и семантическая многоплановость в "Братьях Карамазовых" / Н. И. Зноев // Вопросы языкознания и литературоведения. – Алма-Ата : Казах. ГУ, 1977.
6. Кожевникова Н. А. О роли лейтмотивов в организации художественного текста / Н. А. Кожевникова // Стилистика художественного текста. – Саранск : Саранск. ГУ, 1979.
7. Кожина М. Н. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / М. Н. Кожина. – М. : Наука, 2006. – 696 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ "Академія", 2007. – 752 с.
9. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров / Ю. Лотман // Семиосфера. – СПб. : Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
10. Лотман Ю. Анализ поэтического текста. Структура стиха / Ю. Лотман. – Л. : Просвещение, 1972. – 270 с.
11. Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии / Ю. Лотман. – СПб. : Искусство-СПБ, 1999.
12. Мойсієнко А. Мова як світ світів. Поетика текстових структур / А. Мойсієнко. – Умань, 2008. – 280 с.
13. Форманова С. В. Ключові слова як вектор інтерпретації художнього тексту / С. В. Форманова // Культура народів Причорномор'я : научный журнал. – 1999. – № 6. – С. 234–239.
14. Matore G. La Methode en Lexicologie / G. Matore, A. J. Greimas. – Paris, 1952.

УДК 811.111'373.43

НОВЫЕ СЛОВА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ**Хребтова А. В.**

У статті розглядається процес поповнення словарного складу мови в лінгвокультурному аспекті як віддзеркалення суспільного розвитку. Позначені основні проблеми неології. Аналізуються різні підходи до визначення поняття “неологізм”. Виявлено основні причини появи нових слів. Визначено сфери виникнення нових слів у сучасній англійській мові.

Ключові слова: номінація, неологія, неологізм, нова лексична одиниця, нові слова, новоутворення, сфери появи нових слів, причини появи нових слів, внутрішньомовні чинники, картина світу.

В статье рассматривается процесс пополнения словарного состава языка в лингвокультурном аспекте как отражение общественного развития. Обозначены основные проблемы неологии. Анализируются разные подходы к определению понятия “неологизм”. Выявлены основные причины появления новых слов. Определены сферы возникновения новых слов в современном английском языке. Ключевые слова: номинация, неология, неологизм, новая лексическая единица, новые слова, новообразования, сферы появления новых слов, причины появления новых слов, внутриязыковые факторы, картина мира.

The article is devoted to ways of enriching the vocabulary described in the lingvocultural aspect as being a reflection of society development. The main problems of neology are stressed. It deals with ways of defining the term neologism. The article touches upon the issue of analysing the reasons for appearing of new words as well as the spheres of their appearing.

Key words: nomination, neology, neologism, new word, new lexical unit, new formation, spheres of new word appearing, reasons for new word appearing, picture of the universe.

От природы каждый человек наделен стремлением познать окружающую его действительность, это стремление обуславливает создание системы материальных знаков, которые называют предметы этой действительности и служат для возможности обеспечения общения людей между собой.

В процессе номинации устанавливается связь языковых единиц с объектами реальной действительности, относя понятийный класс наименований предметов к определенной системе языковых знаков [5, с. 20]. Производство новых лексических единиц, как и порождение речи в целом, происходит по определенным моделям и правилам, зависит от особенностей грамматического строя языка. Любое имя возникает не просто так, а лишь в том случае, когда есть потребность в наименовании объекта действительности.

Особое внимание в наши дни лингвистика уделяет изучению проблем связи языка и культуры, языка и мышления, роли человеческого фактора, национально-культурной специфики речетворчества, влияния языка на создание языковой картины мира.

Язык отражает действительность, а культура является неотъемлемым компонентом данной действительности. Изменяется действительность, меняются и культурно-национальные ценности и стереотипы, а следовательно, меняется и сам язык.

В общественной практике людей непрерывно происходят изменения, которые человек осмысливает в ходе своей практической деятельности и для определения которых возникают новые концепты как элементы сознания. Они, естественно, требуют своего выражения посредством языка.

Неология рассматривает такие вопросы, как анализ способов выявления новых слов, значений, сочетаний; изучение моделей, по которым создаются новые

лексические единицы; обоснование причин их появления; разработка оснований для принятия или непринятия неологизмов языковым коллективом.

Определение понятия “новая лексическая единица” до сих пор вызывает трудность, так как не существует единого мнения о данном термине. Большинство исследователей этого вопроса включает в состав неологизмов не только единицы лексики – слова, но и новые значения слов.

Неологизм следует рассматривать как многогранную и многоаспектную структуру, учитывая разные критерии в определении понятия. В основе определения термина “неологизм” лежат следующие критерии: обозначение новых реалий, учет стилистической отмеченности, уникальности и немотивированности звучания и значения, новизна формы и содержания.

В современной лингвистике существует узкий, основанный на одном из критериев, и широкий подход, учитывающий все факторы.

Достаточно полным можно назвать определение Н. З. Котеловой, понимающей под новыми словами “как собственно новые, впервые образованные или заимствованные из других языков слова, так и слова, известные в языке и ранее, но или употреблявшиеся ограниченно, за пределами литературного языка, или ушедшие на какое-то время из активного употребления, а сейчас ставшие широко употребительными”, а также “производные слова, которые как бы существовали в языке потенциально и были образованы от давно образовавшихся слов по известным моделям лишь в последние годы” [3, с. 7].

Возникновение нового слова может быть связано как с прямыми потребностями языкового коллектива в новом обозначении, так и с действием внутриязыковых факторов, которые, в конечном счете, опосредованы воздействием социальных причин. К первым относятся: появление новых реалий, изменение моральных ценностей, влияние социальных факторов и явлений, глобализация, изменения в различных отраслях общественной жизни. Пополнение словаря, сравнимое с эволюцией языка в целом, регулируется факторами не только внешнего, но и внутреннего порядка: “Уже само функционирование языка как орудия коммуникации способно породить импульсы таких изменений, которые сами по себе не являются зависимыми от истории народа” [4, с. 44]. Таким образом, к внутриязыковым факторам относятся: принцип экономии языка, порождающая функции языковой системы, стремление к обобщению, тенденция к дифференциации и потребность в новых эмоционально-экспрессивных обозначениях известных явлений.

Изучение неологизмов не только позволяет увидеть способы и средства вербализации новых концептов и категорий, эволюцию языковой картины мира, но и дает ключи к пониманию своеобразия культуры носителей данного языка, их системы ценностей и мировосприятия [2, с. 45].

Основным источником массовой информации являются газеты. Они отражают наиболее важные изменения, происходящие в обществе, а также служат источником распространения новых единиц. Проанализировав тексты статей таких газет, как The Times, The Independent, The Daily Telegraph, The Observer, а также современные словари новых слов, включая электронные источники, можно выделить следующие наиболее важные сферы появления новых слов, которые связаны с непосредственным интересом носителей языка:

- Политическая и экономическая жизнь общества.
- Различные социальные явления.
- Экология.
- Интернет технологии.
- Субкультуры.
- Искусство.
- Мобильные технологии.
- Здоровье.
- Сектор болезней.
- Спорт.
- Процессы глобализации.

Рассмотрим каждую из сфер.

- Политическая и экономическая жизнь общества

Термин **Axis of evil** (ось зла) был использован президентом США Джорджем Бушем в ежегодном обращении к Конгрессу 29 января 2002 г. для описания режимов, спонсирующих, по мнению США, терроризм или разрабатывающих оружие массового поражения и способных передать его террористам.

Обаматанія (обамамания) принято называть ярых приверженцев президента США Барака Обамы, верящих, что его правление принесет лучшие времена. Словарь urbandictionary.com позволяет выделить целую группу слов, посвященную американскому лидеру: **Obamanomics** (tax hikes for the rich, tax cuts for the poor and middle class), **Obamarama** (the excitement surrounded by Obama's presidency), **Obamanator** (a combination of abomination and Barack Obama to create the greatest word not to be used as a political slogan), **Obamalicious** (having or pertaining to intelligent poise, pragmatism and justice while inspiring personal involvement to matters of the heart, life and society in a manner that emphasizes the possibility of success via persistence and hope over an attitude of despair, doubt and ineptitude), **Obamanos** (a play on the spanish word vamanos as in, let's go! let's go with Obama), **Obamanation** (what the USA will become if Barack Hussein Obama is elected president), **Obamania** (fervent admiration of Barack Obama), **Obamafication** (the act of being excited about change in the United States), **Obamanon** (like 'phenomenon'; describing the popularity of Senator Barack Obama, candidate for president of the United States in 2008), **Obamalypse** (the apocalypse brought on by the Obama administration).

- Различные социальные явления

На основе анализа словарей [brand new words](http://brandnewwords.com) и wordspy.com можно отметить следующие новые слова, фиксирующие отношение к возрасту, образу жизни, семье и т. д.:

babydult (baby + adult) – те, кто решительно отказываются причислять себя к среднему возрасту, предпочитая значительно расширить рамки молодости;

grays on trays – категория людей, которые приближаются к пенсионному возрасту или уже на пенсии, но продолжают заниматься такими видами спорта, как хоккей, бейсбол, бег и даже автогонки и сноубординг.

- Экология

Проблемы экологии нашли отражение в следующих номинациях:

hypermilers – экологически ответственные люди, занимающиеся усовершенствованием своих автомобилей и навыков вождения с целью сокращения потребления топлива, **Locavores** потребители, предпочитающие покупать местные продукты.

- Интернет-технологии

Популярность социальных сетей требует новые слова для обозначения таких явлений, как “удаление из друзей”, что в свою очередь приводит к появлению слов **defollow** и **unfriend**, последнее из которых стало словом 2009 г. по версии составителей Нового оксфордского словаря американского английского языка (The New Oxford American Dictionary). В русском языке **unfriend** закрепился с помощью гибрида – расфрендить.

Facebook fatigue – результат злоупотребления социальными сетями, так же как **password fatigue** – протрация от необходимости запоминать огромное количество паролей.

- Субкультуры

Опираясь на словарные статьи merriam-webster.com, следует отметить, что словарях английского языка появляются такие слова и фразы, как: **bling-bling** (брюлики, дорогие, броские ювелирные украшения), **crunk** (Кранк – одна из форм южного хип-хопа).

- Искусство

Появляются новые направления в искусстве, благодаря творческим людям, ищущим что-то новое, отличное от предыдущего поколения. Анализ таких словарей, как urbandictionary.com и wordspy.com, позволяет выделить следующие словарные статьи:

Stuckism (стакизм) – художественное движение, организованное в Великобритании художниками Билли Чайлдишом и Чарли Томсоном для продвижения фигуративной живописи в противовес концептуальному искусству, стало очень популярным сегодня. Название “стакизм” было предложено Томсоном как реакция на высказывание художницы Трейси Эмин, адресованное Билли Чайлдишу: “Твоя

живопись застряла, ты застрял! Застрял! Застрял! Застрял!” (Your paintings are stuck, you are stuck! Stuck! Stuck! Stuck!).

Особую популярность получил стиль **Superflat** (суперплоскость). Данный термин был придуман современным японским художником Такаси Мураками для того, чтобы объяснить новый визуальный язык, активно применяемый поколением молодых японских художников и отличающийся от западного искусства. Для Японии важно ощущение плоскости, форм, утвержденные в исторической японской живописи, сродни простому, плоскому визуальному языку современной анимации, комиксов и графического дизайна.

- Мобильные технологии:

2 – to, **4** – for [fo:] (b4), **3** – e (b3, th3), **8** – звук [eit] (gr8, l8r); **qt** – cutie, **cu** – see you; **iykwim** – if you know what I mean; **y** – why.

- Здоровье

Любовь к шоколаду заставляет искать все новые способы применения этой сладости, так появляется **chocotherapy** – когда на тело пациента наносится шоколадный крем.

- Сектор болезней

Частое использование устройства **BlackBerry** может привести к поражению большого пальца руки – **BlackBerry thumb**.

Различные виды страха и болезненных опасений фиксируются в языке путем активизации слов греческого происхождения *phobia* – боязнь и *phobe* – человек, испытывающий страх, в качестве вторых компонентов сложных слов. Эти слова подверглись морфемизации и приобрели статус полуаффикса. Прогресс – это так прекрасно. Однако, несмотря на все свои преимущества и имеющиеся в нашем распоряжении блага, прогресс может стать источником неприятностей. Яркий пример тому – **Nomophobia** (аббревиация **no-mobile-phone phobia**) – номофобия, то есть боязнь остаться в этом сложном мире без мобильного телефона.

- Спорт

Здоровый образ жизни приобретает все большую популярность, изобретаются новые виды спорта.

Space Elevator Games – в основе лежит *space elevator* (космический лифт, сооружения по выведению грузов на планетарную орбиту или за её пределы), проводятся ежегодно в США с 2005 г., организованные фондом *Spaceward* при поддержке NASA. В этих состязаниях существуют две номинации: “лучший трос” и “лучший робот (подъёмник)”. В конкурсе подъёмников робот должен преодолеть установленное расстояние, поднимаясь по вертикальному тросу со скоростью не ниже установленной правилами. В конкурсе на прочность троса участникам необходимо предоставить двухметровое кольцо из сверхпрочного материала массой не более 2 грамм, которое специальная установка проверяет на разрыв.

Различные идиоматические выражения были позаимствованы из спортивной сферы – **to pinch hit** и **carry the ball** – обозначающие, что работа будет выполнена работником вместо его непосредственного начальника [6, с. 19].

- Процессы глобализации

Набирающие темпы процессы глобализации заставляют изобретать все больше терминов.

Правительство, которое в своей политике опирается на состояние мирового рынка, называется **globitarian**.

Между странами налаживается взаимовыгодное сотрудничество. Так, политика сотрудничества США и Китая получила название **Chimerica**.

Как видно из этого обзора неогенных сфер и анализа новых слов, культурно-значимая информация может быть обнаружена в словах, которые отражают реалии материальной и духовной культуры языкового коллектива, и словах, которые обладают дополнительными коннотативными значениями и вызывают в сознании языковой личности определенные культурно-исторические ассоциации [1, с. 4].

Таким образом, в процессе изучения неологизмов можно проследить, как с помощью слов языка тот или иной народ членит соответствующую понятийную область, выделяет в ней определенные сегменты, создавая картину мира, выявить изменения концептуальной и языковой картин мира, проанализировать процесс изменения категоризации, причины появления новых слов, а также обозначить факторы, влияющие на создание и употребление новых лексических единиц.

Литература

1. Гуральник Т. А. Лингвистические маркеры социокультурного пространства в сфере неоминации : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / Гуральник Т. А. – Самара, 2006. – 19 с.
2. Заботкина В. И. Новая лексика современного английского языка / В. И. Заботкина. – М. : Высшая школа, 1989. – 128 с.
3. Котелова Н. З. Предисловие / Н. З. Котелова, Ю. С. Сорокин // Новые слова и значения : словарь-справочник по материалам прессы и литературы 60-х годов / под ред. Н. З. Котеловой и Ю. С. Сорокина. – М., 1971. – С. 5–15.
4. Котелова Н. З. Новые слова и значения : словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х гг. / Н. З. Котелова. – М. : Русский язык, 1984. – С. 43–57.
5. Файзулина А. Г. Инвективы-композицы в системно-функциональном аспекте : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.20 / Файзулина А. Г. – Чебоксары, 2008. – 47 с.
6. E-journal USA, Society and values [Электронный ресурс] / Dynamic English. Volume 12, #8, www.usinfo.state.gov/pub/ejournalusa.html. – Назва з екрана.
7. urbandictionary.com [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://urbandictionary.com>. – Назва з екрана.
8. Merriam-Webster dictionary [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.merriam-webster.com/>. – Назва з екрана.
9. wordspy.com [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://wordspy.com>. – Назва з екрана.

УДК 811.161

ЛЕКСИКА ТРУДОВИХ ПРОЦЕСІВ ЗАВЕРШАЛЬНОГО ЕТАПУ ПЕРВИННОЇ ОБРОБКИ ЛЬОНУ ТА КОНОПЕЛЬ

Швидкова Т. А.

На основі фактичного матеріалу проаналізовано давні назви трудових процесів завершального етапу первинної обробки льону та конопель, поширені в різних регіонах України, розглянуто їх походження та семантику. Аналіз проведено у контексті східнослов'янських мов.

Ключові слова: трудові процеси, ткацтво, термінологія, походження, лексичне значення.

На основе фактического материала проанализированы древние названия трудовых процессов завершающего этапа первичной обработки льна и конопели, распространенные в разных регионах Украины, рассмотрены их происхождение и семантика. Анализ выполнен в контексте восточнославянских языков.

Ключевые слова: трудовые процессы, ткачество, терминология, происхождение, лексическое значение.

The ancient names of working processes at the final stage of hemp and flax initial processing are analyzed on the basis of the factual material. The names being widely spread in different regions of Ukraine were analyzed in the context of East Slavonic languages from the point of view of their origin and semantics.

Key words: working processes, weaving, terminology, origin, lexical meaning.

Одним із стародавніх домашніх занять кожної селянської сім'ї в Україні було прядіння й ткацтво з метою отримання тканих виробів (рушників, скатертин, ковдр тощо), а також тканини для виготовлення одягу. На території України, за археологічними матеріалами, зокрема знахідками глиняних пряслиць для веретен, пряли вже в епоху Трипільської культури [48, I, с. 289]. У слов'янському та зокрема українському мовознавстві вивчення цього старовинного і важливого виду виробництва проводили головним чином етнографи (Н. Лебедева, С. Сидорович, А. Курилович, А. Нестер, Г. Маслова, О. Никорак, О. Боряк) й діалектологи (В. Матвєєва, Й. Дзендзелівський, Л. Терешко, М. Безкишкіна, Н. Владимірська, А. Бодник, М. Павлова, Н. Венжинович, І. Ніколаєнко), а також лексикографи (Б. Фалінська, В. Василенко, К. Матейко, Є. Шевченко) та багато інших учених.

Виробництво тканин поділяється на кілька основних технологічних етапів: первинна обробка сировини, прядіння, снування основи та ткання. Назви трудових процесів завершального етапу первинної обробки сировини (*чесати, дергати, дерти (драти), дарачити, гремплювати, микати*) посідають одне з центральних місць у ткацькій термінології. Ці лексеми своєрідні за семантикою, відбиті багатьма українськими говірками, фіксовані діалектологічними словниками, але мало досліджені. Наше завдання – проаналізувати поширені в різних регіонах України назви трудових процесів завершального етапу первинної обробки льону та конопель, розглянути їх походження, семантичні та структурно-морфологічні особливості на східнослов'янському мовному тлі.

Чесати. Завершальним етапом первинного процесу обробки льону та конопель і підготовкою їх до прядіння є розчісування з метою розділення, вирівнювання поплутаних волокон, а також виділення решток деревини [52, с. 291]. У сучасній українській мові цей процес передається дієсловом *чесати*, успадкованим з праслов'янської мови (псл. *česati*) [19, VI, с. 311; 53, вип. 4, с. 85–87]. Як зазначає О. С. Мельничук, властиве слову *чесати* в усіх слов'янських мовах значення “чистити (волосся чи волокно гребінцем, щіткою і т. п.)” перш за все виводиться із первинного значення “терти, скребти” (псл. **česati* походить від іє. **kes-* “різати, рубати, бити”, “скребти”) [26, с. 196].

Починаючи з XII ст., лексема *чесати* фіксується давніми пам'ятками писемності Київської Русі з такими значеннями: “розчісувати гребінцем (про волосся)” – Чесаше власу... (Мученіє св. Анастасіи) [45, III, с. 1502], “чухати”, “пестити”, “згрібати; збирати” [45, III, с. 1502–1503].

Варто зауважити, що із термінологічним значенням “очищати від зайвих домішок” дієслово *чесати* документується у “Лексиконі латинському” Є. Славинецького (1642 р.): ÷*áob*, âî(ë)íó ÷*èùó* [24, с. 113], проте не потрапляє до лексикографічних праць XIX–XX ст.: *чесати* “чухати, скребти” [3, с. 388]; *чесати* “чесати”, “йти, бігти” [14, IV, с. 459].

В українській літературній мові слово *чесати* вживають із загальноновживаним значенням, і як термін ткацької лексики із значенням “очищати від домішок, вирівнювати прядиво, вовну” [42, XI, с. 314].

У діалектному мовленні на означення дії чесання волокна перший раз і другий раз загальноприйнятим є дієслово *чесати*. Дію другого чесання, “коли хочуть мати тонше волокно” [11, с. 71], в окремих регіонах передають дієсловом *пачесати* (*пачісувати*) (етимологічно пов'язані із *чесати*): *пачісати щіткою з волосеня* (Терн.) [8, с. 57], *пачісувати на пачісувальній щітці* (Од.) [46, с. 102], *пачесовать* (Пол.) [12, с. 245]. До літературної мови *пачісувати* (*пачесати*) не увійшло, хоча реєструвалося у словниках XIX – поч. XX ст.: *пачесувати* “чесати льон щіткою” [20, II, с. 606], *пачісувати* “тс.” [14, III, с. 104]. У говірках російської мови для позначення дії другого і навіть третього чесання льону та конопель з метою приготування найкращого волокна назва *пачесать* є широковживаною [38, вип. 25, с. 299; 16, III, с. 23], зрідка вживають *пачестать* (із вставним *т*) [6, II, с. 50; 38, вип. 25, с. 301].

До кінця XIX ст. поширеним знаряддям розчісування волокна був дерев'яний гребінь, відомий слов'янам з VIII ст. Водночас із дерев'яними побутовали і металеві гребні – щітки-дошечки з набитими гвіздками [4, с. 29]. Металеві, а також м'які щітки із свинячої щетини називалися *чесальними*. Описова форма *чесальна щітка* збереглася у живій народній мові в окремих районах України (Київ., Од., Под., Вол.) [51, с. 221; 46, с. 102; 34, с. 142; 14, IV, с. 459]. З розвитком текстильної промисловості *чесальні щітки* замінила “машина прядильного виробництва для розчісування волокнистого матеріалу (вовни, льону)”, яка в літературній мові позначається термінованим словосполученням *чесальна машина* [42, XI, с. 313].

СУМ фіксує також назву “знаряддя для чесання, розчісування прядива, вовни” – *чесалка* [42, XI, с. 313]. В українських говірках їй відповідають такі форми: *чєсанка* (Од., Пол.) [27, с. 97; 12, с. 277], *чесальніця* (Лемк.) [32, с. 340], *чесальня, чесалка* (Пол.) [12, с. 277]. Пор. вл. *česadlo, česak*, п. *czesadlo* [5, с. 38–39], слн. *česálo* “чесалка (для волокна)”, ч. *česadlo* “гребінь”, слц. *česák, česadlo* “чесалка (для вовни)”, рос. *чесалка*, блр. *часалка* “чесалка (текст.)” (похідні із суф. *-(á)къ, -(a)dlo* від дієслова **česati*) [53, вип. 4, с. 85]. Лише в деяких регіонах України чесальні щітки називаються *пачіски, пачісанки* (Терн.) [8, с. 54–55], *пачесовачки* (Гал.) [11, с. 71; 14, III, с. 104] – префіксально-суфіксальні деривати від *чєсати*. Фіксуємо й описові форми: *пачісувальна щітка* (Од.) [46, с. 102], *пачісовна щітка* (Под.) [34, с. 142]. Пор. рос. діал. *пачесалка* “щітка для чесання льону та конопель”, *пачесатка* “тс.” [38, вип. 25, с. 299], *пачесня, пачесо* “тс.” [38, вип. 25, с. 301], п. *račzoska (paczóska), paczésnica* [54, II, с. 66].

Увійшли до літературної мови назви “відходів при чесанні, переробці вовни, льону і т. ін.” – *пачоси, пачіскі* [42, VI, с. 103–104]. Українськими пам'ятками у формах *пачосы, пачєсье* цей термін датується XVII–XVIII ст.: кужльними *пачісками* витирати (1788 р.) [22, с. 69]. Вищезазначені лексеми та їх фонетико-словотворчі варіанти (утворені від *па-* і *чесати* [49, III, с. 223]) активно документуються лексикографіями у XIX – на поч. XX ст.: *пачєстє* “пачоси” [20, II, с. 606] – результат видозміни слова *пачєся* “тс.” із вставним *т* [19, IV, с. 324], *пачєся, пачісник, пачоси* [20, II, с. 606]; *пачоси, пачіски* [18, с. 231, 288; 14, III, с. 104]. Назви відходів прядива *пачоси, пачіскі* (*пачіскі*) (множинна форма) поширені майже на всій території України: Од., Лемк., Терн., Пол., Східнослов., Полт., Н. Наддніпр. та ін. [28, с. 61; 27, с. 88; 32, с. 228; 8, с. 61; 12, с. 244–245; 1, II, с. 33; 30, с. 67; 7, с. 65; 50, III, с. 256]. Лише на Одещині зустрічаємо випадки паралельного вживання множинної й однинної форм *пачіскі / пачіска* [27, с. 88; 46, с. 103]. Пор. рос. діал. *пачес, пачєса, пачєси* мн. (рідко одн. *пачєсь*), *пачєски, пачєсы, пачєсье* [38, вип. 25, с. 299–301; 16,

III, с. 23] (перші фіксації датуються XVI ст.: А одинакая жонка и дѣвка на гсдря ленъ прядуть, а изреби и пачеси на себя (Домострой по списку Общества истории и древностей российских, XVI в.) [39, вип. 14, с. 179].

Назви осіб, які займаються чесанням прядива, вовни і т. ін., відомі в українській, російській та інших слов'янських мовах: укр. літ. *чесальник*, *чесальниця* [42, XI, с. 313], рос. діал. *чесальщик*, *чесальщица* [40, IV, с. 914–915; 16, IV, с. 616], слц. *česačka* “жінка, яка чеше” [55, V, с. 619], ст.-ч. *česák* “чесальник вовни” (похідні від дієслова **česati*) [53, вип. 4, с. 85].

Синонімічними відповідниками літературного *чесати* “очищати від домішок, вирівнювати прядиво, вовну і т. ін.” є діалектні назви *дѣргати*, *дѣрти* (*драти*), *дарачити*, *гремплювати*. Розглянемо їх.

Дѣргати. За походженням праслов'янське, індоєвропейського характеру [19, II, с. 36]. Назва *дѣргати* в значенні “очищати волокно конопель та льону” українській літературній мові не властива, на відміну від російської та інших слов'янських мов (рос. дѣргать “смикати”, блр. дзєргáць, др. дьргати “тс.”, п. *dzięrać* “чесати льон”, ч. *dřhati* “терти (льон)”, нл. *žergaś* “чесати льон”, болг. дьргам “чешу льон”) [19, II, с. 36; 53, вип. 5, с. 221].

У діалектному мовленні української мови ткацький термін *дѣргати* “відділяти за допомогою чесання непотрібні залишки від волокон льону та конопель” уживається в багатьох говірках: *дѣргати* (Гуц.) [15, с. 57; 33, с. 47]; *дѣрьгати* (Бук.) [25, вип. 2, с. 22]; *дѣррати*, *дѣррати* (Терн.) [8, с. 57]; *дѣргати* (Од.) [27, с. 78]; *дѣргаты* (Пол.) [12, с. 207; 1, I, с. 126].

Дієслово *дѣргати* стало основою для утворення низки суфіксальних похідних (фонетико-словотворчих варіантів), що означають “знаряддя для чесання лляного і конопляного волокна у вигляді дерев'яного круга з рідкими високими металевими зубцями”: *дѣргівка*, *дѣрьгавка*, *дѣрьганка* (Бук.) [25, вип. 2, с. 21], *дѣрганка* (Од.) [27, с. 78], *дѣрганка*, *дѣрганка*, *дѣргавка*, *дѣргаўка* (Пол.) [12, с. 207], *дѣргалка*, *дѣргачка*, *дѣрунка*, *дѣруха* (Зах. Пол.) [1, I, с. 126, 127, 133], *дѣргіўка*, *дѣргіўка* (Терн.) [8, с. 54], *дѣрга*, *дѣрчанка* (Од.) [28, с. 29–30], *дѣргачка* (Бойк.) [31, I, с. 208], *дѣрьгунка* (Гуц.) [33, с. 47], *дѣрганіця*, *дѣрганка* (Н. Подністр.) [17, с. 42], *дѣьргавка*, *дѣьргалка* (Н. Наддніпр.) [50, I, с. 306]. У деяких місцевостях використовують описову форму – *дѣргальна щітка* (Київ., Вол., Под.) [11, с. 71; 34, с. 142].

Вищезазначені назви активно фіксувалися у лексикографічних працях XIX – поч. XX ст. [9, с. 14; 20, I, с. 177; 14, I, с. 368]. На сьогодні вони перебувають у пасивному лексичному фонді української мови.

Дѣрти (драти). Етимологія слова *дѣрти* досить прозора, воно є праслов'янським за походженням (псл. **dertī*, *dьrati*) і відоме всім слов'янським мовам [19, II, с. 40–42].

У староукраїнських пам'ятках дієслово *дѣрти* (*драти*) трактувалося як “драти, розривати; здирати” [35, III, с. 137; 41, I, с. 325, 298; 43, вип. 7, с. 250; вип. 8, с. 200]. Ці значення збереглися в українській літературній мові: “рвати; роздирати”, “відриваючи що-небудь, відокремлювати” [42, II, с. 253].

Шляхом розширення первинної семантики на потребу ткацтва виникло вторинне термінологічне значення “відділяти, відокремлювати за допомогою чесання”. У народнорозмовній мові дієсловами *дѣрти*, *драти* та їх префіксальними похідними позначається процес очищення від домішок як вовни, так і конопель або льону: *драти*, *обдирати* (Пол.) [12, с. 210, 238]; *здирати на щітці*, *дѣрти прадіво* (Терн.) [8, с. 57], *драть клоче* (Сум.) [2, с. 171] – описові назви на означення дії “першого чесання волокна”.

Суфіксальні похідні від псл. **dertī*, *dьrati*, що мають назви знарядь для первинної обробки волокна та вовни, вживаються лише в деяких українських говірках: *одѣрчка* (Гал.) [11, с. 71], *дрчка* (Полт.), *дѣруха* (Сум.) [2, с. 116]. Ці застарілі місцеві терміни ткацтва не відзначені у лексикографічних працях XIX–XX ст. Натомість до словника Б. Грінченка увійшло слово *дѣрун* “чесальник вовни” [14, I, с. 372] (похідне із суф. *-унъ* від основи дієслова **dьrati*) [53, вип. 4, с. 209], зафіксоване лише в полт. говірках [7, с. 16].

Назву дерев'яного гребеня, який використовувався для чесання волокна, знаходимо в говорах рос. мови: *дрáка* [38, вип. 8, с. 170–171], *дрáчка* [40, I, с. 773; 6, I, с. 188; 16, I, с. 505]. Пор. блр. діал. *дрáчка* [44, II, с. 90].

Дарáчити. У народному середовищі Одещини та Нижнього Подністров'я поширені діалектні назви *дарáчити* “розчісувати волокно, вовну” і відповідно – *дарáк*, *дарáчка* “гребінь для розчісування вовни, волокна, прядива” [46, с. 101–102; 28, с. 29; 17, с. 42]. Паралелей в інших українських говірках не знаходимо.

Дарáк – запозичення з молд. або рум. мови; молд. *дарáк* “чесалка”, рум. *darác* “щітка для чесання шерсті, льону” походять від тур. *tağak* “чесалка (ткацька)”; початкове д (d) може пояснюватися походженням слова з турецького діалекту або грецьким посередництвом [19, II, с. 13]. Відоме лише в болг. мові: *дарáк* “машина для розчісування вовни” [19, II, с. 13; 5, с. 38–39]. П. Ю. Гриценко зазначає, що контактування носіїв українських і болгарських говірок відбувалося на тлі взаємовпливів і взаємодії з іншими говірками – російськими, молдавськими, румунськими. Тому на перешкоді точного визначення джерела запозичень в українських говірках стає масовість спільних для цих мов лексико-семантичних утворень, засвідчених атласами і словниками [13, с. 217].

Спостерігаємо вживання назв дій “чесати вовну” і в російських говірках Одещини, можливо, під впливом українських (фон. вар.): *дорáчить*, *дарóчить* [37, I, с. 156, 175], а також назв пристроїв для розчісування вовни (фон.-словотв. вар.): *дорáк*, *дорáчка*, *дарóчка* [37, I, с. 157, 175]. Варто зауважити, що “Словарь русских народных говоров” ці назви не фіксує.

Гремплюва́ти. Діал. *гремплюва́ти* “розчісувати вовну” пов'язане з відповідним іменником *гремплі* “знаряддя для розчісування вовни”. *Гремплі* – запозичення з нім. мови через пол. посередництво; нім. *Krémpel* “гребінь для вовни”. Із цим значенням відоме окремим слов'янським мовам: п. *grępla* “чесалка”, *grempla*, ч. *krampl*, слц. *krampl'a*, нл. *grample* “тс.” [19, I, с. 591].

Назва *гремплі* – специфічно галузевий термін лексики ткацтва і сукнарства, оскільки ним вичисували виключно вовну. *Гремплі* – це округла дошка, в яку були набиті вертикально гострими кінцями назовні дещо зігнуті гвіздки або пружний дріт [48, I, с. 290].

У багатьох українських говірках лексема *гремплі* вживається у множинній формі паралельно з фон. вар. *гремблі* (виявляються зв'язки з п. *grępla*, видозмінені в українських говірках у зв'язку з асиміляцією щодо голосу **п>б** та пом'якшенням **л** [46, с. 101]): *гремплі*, *гремблі* (Од.) [46, с. 101; 28, с. 28], *гремплі*, *грімплі*, *гремблі* (Бук.) [25, вип. 2, с. 15], *гремплі* (Под., Київ.) [34, с. 128, 143; 51, с. 227], *гремблі* (Зах. Пол.) [1, I, с. 121]. Лише на Гуцульщині збереглися назви *гра́бля*, *гра́мбля* (в одн.) [15, с. 54]. У поодиноких випадках зустрічаємо суфіксальні похідні від іменника *гремплі* (*гремблі*): *гремплярка* (Карп.) “залізна щітка для розчісування вовни” [29, с. 219], *грамбльовка* (Од.) “майстерня для обробки вовни” [46, с. 101].

За даними В. Є. Свидзинського, з розвитком ткацького промислу у зв'язку з виникненням спеціальних чесальних машин ручні *гремплі* (*саморучки*) поступово зникли [34, с. 128]. З переходом до розряду застарілих слів *гремплі* (*гремблі*) до пасивної лексики перейшли й назви дій “розскубувати, розчісувати вовну за допомогою гремплів”: *гремплюва́ти*, *гремблюва́ти*, *грамблюва́ти* (Од.) [46, с. 102; 28, с. 28]; *гремплюва́ти* (Бук.) [25, вип. 2, с. 15], *граблюва́ти*, *грамблюва́ти* (Гуц.) [15, с. 54].

У південно-західних областях України зафіксовані відповідники діал. *гремплюва́ти*, *гремплі*: *крамплюва́ти* “чесати вовну щіткою”, *крамплі* “щітка для чесання вовни” (Карп., Лемк.) [29, с. 219; 10, с. 428] – запозичення з нім. мови; н. *Krémpel* “чесальна машина”, до якого зводиться й укр. [*гремпля*], є зменшувальною формою від слова *Krampe* “гак, крючок” [19, III, с. 75].

Микати. При ретельній обробці ручним способом волокнисту речовину чесали близько трьох разів. Волокно накладали пучками між зубами дерев'яного гребеня і чесали гребінкою, потім розгладжували щіткою, що мало назву *микати мички* [23, с. 479]. Відповідно етимології цього слова утвердилася єдина точка зору: укр. *мі́кати* праслов'янського походження (псл. *(s)mykati “тягати, рвати”) [19, III, с. 458–459; 47, с. 67–68].

На східнослов'янському мовному тлі лексема *микати* була зафіксована ще у писемності Київської Русі (з XII ст.) із значенням “тріпати, кидати” [45, II, с. 215].

Із спеціалізованим значенням “чесати льон або коноплі для прядива” дієслово *мі́кати*, а також його суфіксальний дериват – іменник *мі́чка* “пучок конопель або льону, підготовлений для прядіння” вперше фіксуються лексикографами у XIX – на

поч. ХХ ст. [21, с. 401; 20, I, с. 437, 441; 36, с. 136; 3, с. 226; 14, II, с. 423, 429]. Із термінологічними значеннями увійшли вони до літературної мови [42, IV, с. 701, 722].

У діалектному мовленні поширений вислів *мікати мічки* “розчісувати дерев’яною гребінкою волокно конопель (льону) і згортати його в пучки – мички” (Східнослоб., Сум., Полт., Н. Наддніпр., Пол.) [30, с. 32; 2, с. 170; 7, с. 64; 50, II, с. 284; 12, с. 232]. Цей вислів не можна вважати виключно українським, його знаходимо у білорусів – *мычиць мычки*, у росіян – *мычат намычки* [11, с. 71].

На означення обробленої сировини (“найкращий сорт прядива”, “клоччя другого ґатунку”) в українських говірках фіксуються й інші назви (етимологічно споріднені з псл. **мыкати*): *міканка* (Од., Под., Н. Подністр., Бук., Гуц., Терн.) [27, с. 85; 28, с. 51; 34, с. 147; 17, с. 46; 25, вип. 5, с. 75; 33, с. 101; 15, с. 123; 8, с. 61], *мікайка* (Терн.) [8, с. 61], *міканиці* (Східнослоб., Гуц.) [30, с. 67; 33, с. 101], *намічка* (Східнослоб.) [30, с. 63]. Пор. п. діал. *мыкани* [54, I, с. 174–175], рос. діал. *мыканка* [38, вип. 19, с. 52], *намыка, намычка* [38, вип. 20, с. 44–45; 37, I, с. 322].

Назви осіб, які займаються миканням, відомі в українській, російській та інших слов’янських мовах: укр. літ. *мікальник, мікальниця* [42, IV, с. 701], рос. діал. *мыкальщик, мыкальщица* [16, II, с. 371–372], слн. *mikáč, mikáčka*, ч. *мыкач, мыкачка* (похідні від **мыкати(се)*) [53, вип. 21, с. 33].

Основні назви трудових процесів завершального етапу первинної обробки льону та конопель *чесати* та *микати*, етимологія яких сягає праїндоевропейського періоду, пройшли тривалий шлях розвитку і продовжують функціонувати в сучасній українській літературній мові як терміни ткацтва. Решта проаналізованих лексем представляють її периферію. Це діалектні назви своєрідні за походженням, функціонуванням і структурно-семантичними зв’язками.

Скорочення назв мов

блр. – білоруська	псл. – праслов’янська
болг. – болгарська	рос. – російська
вл. – верхньолужицька	рум. – румунська
др. – давньоруська	слн. – словенська
іє. – індоевропейська	слц. – словацька
молд. – молдавська	ст.-ч. – старочеська
нім. – німецька	тур. – турецька
нл. – нижньолужицька	укр. – українська
п. – польська	ч. – чеська

Скорочення назв територій

Бойк. – Бойківщина	Н. Подністр. – Нижнє Подністров’я
Бук. – Буковина	Од. – Одещина
Вол. – Волинь	Под. – Поділля
Гал. – Галичина	Пол. – Полісся
Гуц. – Гуцульщина	Полт. – Полтавщина
Карп. – Карпати	Сум. – Сумщина
Київ. – Київщина	Східнослоб. – Східнослобожщина
Лемк. – Лемківщина	Терн. – Тернопільщина
Н. Наддніпр. – Нижня Наддніпрянина	

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. П. Аркушин. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волинського держ. університету ім. Лесі Українки, 2000.
2. Безкишкіна М. Т. Лексика та фразеологія коноплярства, прядіння і ткацтва українських говорів північно-східних районів Сумської області : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Безкишкіна М. Т. – Полтава, 1964. – 341 с.
3. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко ; підгот. до видання В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966. – 424 с.
4. Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Боряк. – К., 1997. – 201 с.
5. Будилович А. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным: исследования в области лингвистической палеонтологии славян / А. Будилович. – К., 1884.
Ч. 2. – Вып. 1. – 1884. – 153 с.

6. Бурнашев В. Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного : терминологический словарь / В. Бурнашев. – СПб., 1843–1844.
Т. I–II. – 1843–1844.
7. Василенко В. И. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии / В. И. Василенко // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1902.
Т. 13. – 1902.
8. Венжинович Н. Ф. Лексика народних промислів (ткацтво) говорів Тернопільщини : дис. канд. філ. наук : спец. 10.02.01 / Венжинович Н. Ф. ; Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1998. – 244 с.
9. Верхратський І. Знадоби до словаря южнорусского / І. Верхратський. – Львів : Видавництво Товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1877. – Вип. 1. – 88 с.
10. Верхратський І. Про говір галицьких лемків / І. Верхратський // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902.
Т. 5. – 1902. – 489 с.
11. Веселовська З. М. Народна українська й російська термінологія культури конопель та льону / З. М. Веселовська // Наукові записки Харк. наук.-досл. каф. мовознавства. – 1929. – № 2. – С. 63–76.
12. Владимирская Н. Г. Полесская терминология ткачества / Н. Г. Владимирская // Лексика Полесья : материалы для полесского диалектного словаря. – М. : Наука, 1968. – С. 193–280.
13. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 271 с.
14. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : репр. вид. : у 4 т. / Б. Д. Грінченко ; Інститут української мови НАНУ. – К. : Лексикон, 1996.
15. Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. – Львів, 1997. – 232 с.
16. Даль В. Толковый словарь живаго великорускаго языка : в 4 т. / В. Даль. – СПб. ; М. : Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1880–1882.
17. Дзензелівський Й. О. Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я / Й. О. Дзензелівський // Лексикограф. бюлетень. – К., 1958. – Вип. 6. – С. 36–54.
18. Дубровський В. Словник московсько-український / В. Дубровський. – К. : Рідна мова, 1918. – 542 с.
19. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; голов. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
20. Желехівський Є. Малорусько-німецький словар / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів, 1886.
Т. 1–2. – 1886.
21. Закревский Н. В. Старосветский бандуриста : словарь малороссийских идиомов. – М., 1861.
Кн. III. – 1861. – С. 247–628.
22. Книжиця для господарства // Возняк М. Український господарський poradnik з 1788 р. / Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. – 1915. – Т. 122.
23. Лебедева Н. И. Прядение и ткачество восточных славян в XIX – начале XX в. / Н. И. Лебедева // Восточнославянский этнографический сборник : очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – нач. XX в. – М. : Изд.-во АН СССР, 1956. – С. 461–540.
24. “Лексикон латинський” Є. Славинецького. “Лексикон словено-латинський” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – 541 с.
25. Матеріали до словника буковинських говірок : навч. посіб. / Чернівецький державний університет. – Чернівці, 1971–1979. – Вип. 1–6.
26. Мельничук А. С. Корень *kes- и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков / А. С. Мельничук // Этимология. – 1966. – М., 1968. – С. 194–240.
27. Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки с. Писарівки Кодимського району Одеської області / О. С. Мельничук // Лексикограф. бюлетень / АН УРСР Інститут мов-ва ім. О. О. Потебні. – К., 1952. – Вип. 2. – С. 67–98.
28. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко ; Одес. держ. пед. інститут ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 1958. – 78 с.

29. Никорак О. І. Сучасні художні тканини Українських Карпат / О. І. Никорак. – К. : Наукова думка, 1988. – 224 с.
30. Николаенко І. О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнослов'янських говірках : дис. ... канд. філ. наук : спец. 10.02.01 / Николаенко І. О. ; НАН України. Інститут української мови. – К., 2000. – 545 с.
31. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
32. Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок / П. С. Пиртей ; упорядк. й підг. до друку Є. Д. Турчин. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.
33. Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш. – Ужгородський національний університет, 2005. – 266 с.
34. Свидзинский В. Е. Ткацкий промысел в Подольской губернии / В. Е. Свидзинский // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 119–181.
35. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / под ред. Р. И. Аванесова. – М. : Русский язык, 1988–2008.
Т. I–VIII. – 1988–2008.
36. Словарь живого, народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи / составил Фортунат Пискунов. – К. : Типография Е. Я. Федорова, 1882. – 304 с.
37. Словарь русских говоров Одесщины : в 2 т. / Ю. А. Карпенко, Л. Ф. Баранник, Л. Н. Гукова и др. ; Ю. А. Карпенко, С. Уэмура (отв. ред.) ; Одесский гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – О. : АстроПринт, 2000–2001.
38. Словарь русских народных говоров. – М. ; Л. : Наука, 1965–2010. – Вып. 1–43.
39. Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука. – Вып. 1–27. – 1975–2006.
40. Словарь церковно-славянского и русского языка / Второе отделение Императорской Академии наук. – 2-е изд. – СПб., 1867.
Т. 1–4. – 1867.
41. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / ред. Л. Л. Гумецька та І. М. Керницький. – К. : Наукова думка, 1977–1978.
42. Словник української мови : у 11 т. / голов. ред. І. К. Білодід. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
43. Словник української мови XVI – пер. пол. XVII ст. / відп. ред. Д. Г. Гринчишин. – Львів, 1994–2004. – Вип. 1–11.
44. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : у 5 т. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975–1976.
45. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка [Репр. изд.]. – М., 1989.
Т. I–III. – 1989.
46. Терешко Л. С. Термінологія прядіння в українських говірках Одещини / Л. С. Терешко // Українська діалектологія і ономастика : збірник статей. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 95–107.
47. Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках : этимология и опыт групповой реконструкции / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1966. – 416 с.
48. Українці : історико-етнографічна монографія : у 2 кн. / за ред. А. Пономарьова. – Опішне : Укр. народознавство, 1999.
49. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1964–1973.
Т. I–IV. – 1964–1973.
50. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни : у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Запорізький державний університет, 1992.
51. Чернышев Г. А. Ткацкий промысел в Киевском, Каневском, Липецком и Таращанском уездах Киевской губернии / Г. А. Чернышев // Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К., 1912. – С. 201–251.
52. Шевченко Є. І. Українська народна тканина : словник народної термінології / Є. І. Шевченко. – К. : Артанія, 1999. – 412 с.
53. Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – М., 1974–2005. – Вып. 1–32.
54. Falińska B. Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim. – Т. I–IV / Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk / B. Falińska. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1974–1978.
55. Veľky Rusko-slovensky slovník. – Т. I–V. – Bratislava, 1965–1970.

УДК 811.161.2'282.2(477.41/.42)

**ВОЛИНСЬКО-ПОЛІСЬКА ГОВІРКА В РОМАНІ ВОЛОДИМИРА ЛИСА
“ІВАН І ЧОРНА ПАНТЕРА”****Яворський А. Ю.**

У тексті роману Володимира Лиса “Іван і Чорна Пантера” проаналізовано фонетичні особливості волинсько-поліської говірки, простежено специфіку формотворення іменників, прикметників, дієслів, відмінності у структурі та відмінюванні числівників і займенників, а також в оформленні прислівників і службових слів, проаналізовано поліські лексеми. З’ясовано специфіку використання елементів волинсько-поліської говірки та функції діалектизмів у художній мові роману.

Ключові слова: діалект, волинсько-поліська говірка, діалектизм, звук, комбінаторні звукові зміни, словозміна, лексичний діалектизм, семантичний діалектизм.

В тексте романа Владимира Лиса “Иван и Черная Пантера” проанализированы фонетические особенности волынско-полесского говора, прослежены специфика формообразования существительных, прилагательных, глаголов, различия в структуре и склонении числительных и местоимений, а также в оформлении наречий и служебных слов, проанализированы полесские лексемы. Выявлены специфика использования элементов волынско-полесского говора и функции диалектизмов в художественном языке романа.

Ключевые слова: диалект, волынско-полесский говор, диалектизм, звук, комбинаторные звуковые изменения, словоизменение, лексический диалектизм, семантический диалектизм.

On the basis of the novel “Ivan and Black Panther” by Volodymyr Lys phonetic features of the Volynian-Polissyan patois have been analyzed, the specificity of formation of nouns, adjectives and verbs, differences in the structure and declension of numerals and pronouns, as well as in formation of adverbs and functional words is being traced, polissyan lexemes are analyzed. The specificity of use of the Volynian-Polissyan patois elements and the function of the dialectal words in the novel’s artistic language are indicated.

Key words: dialect, Volynian-Polissyan patois, dialecticism, sound, combinability sound changes, word change, lexical dialecticism, semantic dialecticism.

Від початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні склалася тенденція до активного використання письменниками поліських лінгвальних елементів. Романом “Іван і Чорна Пантера” волинський прозаїк Володимир Лис запропонував новітній варіант “олітературнення” поліської говірки. Першу подібну спробу письменник вдало реалізував у романі “Століття Якова” (2011 р.).

Мета дослідження – простежити особливості волинсько-поліської говірки в романі Володимира Лиса “Іван і Чорна Пантера”. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: а) визначити корпус використаних В. Лисом діалектних явищ; б) систематизувати засвідчені в тексті волинсько-поліські елементи і прокоментувати їх із погляду походження; в) простежити специфіку використання елементів волинсько-поліської говірки; г) з’ясувати функції діалектизмів у романі.

У романі відбито виразні особливості фонетичної системи волинсько-поліських говірок. Наприклад, відповідно до етимологічного *о в новому закритому складі виявлено в наголошеній позиції [и]: *тико* [1, с. 10], *тільки* [1, с. 12], *тильки* [1, с. 93], *за стільки-то* [1, с. 98], *кільки* [1, с. 99], *скико* [1, с. 185], *стільки* [1, с. 223], у ненаголошеній – [у]: *пушла* [1, с. 100], *пуйшла*, *вуйні* [1, с. 210], *пусля смерти*, *з-пуд землі* [1, с. 213], *дуйду* [1, с. 291], *пуйшов*, *пуйди* [1, с. 295], *пуйду* [1, с. 297], *пуду*, *пуйшле* [1, с. 221], *пуйшло* [1, с. 222], *пуд порогом* [1, с. 227], *опусля* [1, с. 213], у структурі префікса та прийменника *од* – [о]: *оддає*, *одчепися*, *час од часу* [1, с. 11], *од гною* [1, с. 13], *поодсихати* [1, с. 14], *оддати* [1, с. 68], *одкрила* [1, с. 173], *одкривала* [1, с. 185], подібно також *голечки* [1, с. 302], *зрідка* – [и]: *потим* [1, с. 220]. У випадках

крілик [1, с. 96], *Біг* [1, с. 210] відбито гіперичний розвиток [o] > [i]. У словоформах з *другімі* [1, с. 65], *пійнути* [1, с. 67], *відімості* [1, с. 10] відбито часткове збереження етимологічного *i.

Відображено підвищення і звуження артикуляції [a] до [e], рідко до [i], [и] після м'яких приголосних, у тому числі після шиплячих, які зберігають свою м'якість: *поредок*, *триклетий* [1, с. 12], *взети* [1, с. 13], *на цвешку* [1, с. 16], *в блешках* [1, с. 19], *у блешку* [1, с. 58], *дєдько*, *дєдька*, *догленути* [1, с. 42], *декую* [1, с. 59], *декувати* [1, с. 67], *потєє* [1, с. 102], *сидеть* [1, с. 90], *тежко*, *тежкий* [1, с. 96], *потєжчив*, *джичеть* [1, с. 100], *тежка* [1, с. 103], *замовлення*, *заважєли* [1, с. 173], *гленути*, *тилетко*, *везуватися* [1, с. 174], *прилеж* [1, с. 183], *поросє* [1, с. 312], *гаречий* [1, с. 184], *проганей* [1, с. 206], *кричєв* [1, с. 207], *псєча* [1, с. 209], *стрілєють*, *памнєть* [1, с. 210], *п'єть* [1, с. 211], *виходєть* [1, с. 220], *дєдина*, *застрєг*, *будєк* [1, с. 221], *сидєть*, *загленула*, *мнєсо* [1, с. 222], *гарєчки*, *вироблєла* [1, с. 223], *промєвлєв* [1, с. 224], *заглену* [1, с. 225], *бородєку* [1, с. 226], *блєшкою*, *затєто* [1, с. 227], *кричєла* [1, с. 232], *блищєть* [1, с. 267], *на щістя* [1, с. 287], *дєка* [1, с. 297], *голєчки* [1, с. 302], *обічєв* [1, с. 302], *заготовлєти* [1, с. 308] тощо.

Часто відбито підвищення і звуження артикуляції ненаголошеного [e] до [и], після [й] – до [i]: *али* [1, с. 7], *ни те що* [1, с. 15], *типєрка* [1, с. 40], *сило* [1, с. 40], *типєричка*, *нивжє* [1, с. 65], *ни позволєло* [1, с. 68], *нидай-бо* [1, с. 151], *тилетко* [1, с. 174], *пиридавали* [1, с. 286], *пиридати* [1, с. 287], *нима* [1, с. 287], *тибє* [1, с. 295], *ни можу* [1, с. 18], *ни тато* [1, с. 68], *міні* [1, с. 185], *пличєма* [1, с. 185], *либєді* [1, с. 186], *в силі*, *ни зобачу* [1, с. 213], *сибє*, *мине* [1, с. 214], *ни брє* [1, с. 221], *дирєхтур*, *дирєхтуриха* [1, с. 220], *дирєхтурєва* [1, с. 215], *подирєхтурєствуєв* [1, с. 268], *знаїтє* [1, с. 309], *знаїця* [1, с. 267] тощо. Зворотний процес – обниження артикуляції наголошеного [и] до [e] – простежено у випадках *прийшлє* [1, с. 210], *забєли*, *вбєти*, *мє*, *вонє* [1, с. 213], *приснєлася*, *гувєрєли*, *булє* [1, с. 214], *такєй* [1, с. 220], *пуйшлє*, *ходєти* [1, с. 221], *заважкєй* [1, с. 100], *пличєма* [1, с. 185], *такєй кобиляка* [1, с. 220] тощо.

Спорадично передано посилення лабіалізації ненаголошеного [o] до [y]: *зувсім* [1, с. 11], *гувєрєли* [1, с. 214], *трахтура* [1, с. 18], *дирєхтур*, *дирєхтуриха* [1, с. 220], *дирєхтурєва* [1, с. 215], *подирєхтурєствуєв* [1, с. 268], *тілівізурі* [1, с. 221]. Із-поміж інших особливостей волинсько-поліської фонетики В. Лис ілюструє збереження [y] в лексемі *замуж* [1, с. 210]; розвиток [e] > [o] із м'якшенням попереднього приголосного: у *лєгєнях-лєохких* [1, с. 17], *всьо* [1, с. 223], *розведьонка* [1, с. 44]; ствердіння африкати [ц]: *хлопци* [1, с. 279], *красавіца* [1, с. 266]; вторинне м'якшення задньоязикового та фарингального у групі [ки] > [к'і], [ги] > [г'і]: з *другімі* [1, с. 65], *ло-англіцькі* [1, с. 66], *Руській* (ч. р.) [1, с. 93]; заступлення звука [ф] сполукою [хв]: *хвамілія* [1, с. 271], *канхвєту* [1, с. 296], *конхвєтами* [1, с. 67]; вживання свистячої африкати [ц] відповідно до шиплячої [ч]: *ци* [1, с. 10].

Деякі звукові явища зумовлені комбінаторними фонетичними модифікаціями. Простежено кілька різновидів асимілятивних змін у групах приголосних, зокрема прогресивну суміжну асиміляцію за способом творення [нс] > [нц]: *пенцію* [1, с. 11], *пенції* [1, с. 12], *пенції* [1, с. 267], *пенцію* [1, с. 184]; прогресивну суміжну асиміляцію за способом творення [мй] > [мн']: *мнясо* [1, с. 8], *мнєсо* [1, с. 222], *памнєть* [1, с. 99], *памнєть* [1, с. 210], *напамнєть* [1, с. 315]; регресивну суміжну асиміляцію за способом творення [д'н'] > [н']: *сьоннє* "сьогодні" [1, с. 223]; регресивну суміжну асиміляцію за дзвінкістю [пл'] > [бл']: *блєшку* [1, с. 58], *блєшках* [1, с. 19], *блєшкою* [1, с. 227]. Результат асиміляції за способом творення та за глухістю відбиває звукова структура лексем *інваліцьку* [1, с. 11], *гінваліцька* [1, с. 278], *сусіцька* [1, с. 98], *сусіцькій* [1, с. 186], *сусіцького* [1, с. 232]. Шляхом регресивної суміжної асиміляції за способом творення та стягнення подовженого шиплячого [шч] > [ч:] > [ч] склалася звукова структура займенника *чо* [1, с. 222], *чо б* [1, с. 142]. Стягнення подовженого консонанта простежено й у словоформах *влєраєця* [1, с. 287], *волнуєця* [1, с. 297], *знаця* [1, с. 12], *ни забєрєся* [1, с. 68], *голєчки* [1, с. 302].

Зі змін дисимілятивного типу виявлено прогресивну суміжну дисиміляцію за способом творення [мн'] > [мл']: *нє сумлївайся* [1, с. 92], *сумлїватися* [1, с. 221], *засумлївавєся* [1, с. 224]; прогресивну суміжну дисиміляцію за способом творення [шв] > [шм]: *шмидко* [1, с. 278]; прогресивну суміжну дисиміляцію за способом творення [вй] > [вл']: *здєровлєя* [1, с. 59]; регресивну суміжну дисиміляцію за місцем творення

[д'ц'] > [йц']: *двайццати* [1, с. 211]; регресивну суміжну дисиміляцію за способом творення [д'б] > [йб]: *свайби* [1, с. 151]; регресивну суміжну дисиміляцію [т'] > [йт']: *знайтя* [1, с. 296]; регресивну суміжну дисиміляцію за способом творення [чт] > [шт]: *штирадццатеро* [1, с. 41]; регресивну суміжну дисиміляцію за способом творення [кт] > [хт]: *трахтура* [1, с. 18], *дирехтур*, *дирехтуруха* [1, с. 220], *у дирехтура* [1, с. 222], *дирехтурова* [1, с. 215], *подирехтурствував* [1, с. 268]; регресивну дистанційну дисиміляцію [р...р] > [л...р]: *у калідорі* [1, с. 281], *палікмахер* [1, с. 224]; регресивну дистанційну дисиміляцію [л...л] > [н...л]: *анкоголіком* [1, с. 58].

У словоформі *гамазинні* [1, с. 279] представлено метатезу, у випадку з *Лагосу* [1, с. 302] – епентезу. Розвиток протетичного [г], рідко [в] простежено у структурах *гамериканської*, *в Гамериці* [1, с. 37], *гамериканці* [1, с. 224], *гамериканка* [1, с. 227], *гінвалід*, *гінваліцька* [1, с. 278], *гой* [1, с. 148], *гинше* [1, с. 222], *гинший* [1, с. 295], *вочах* [1, с. 215].

Помічено кілька різновидів скорочень та спрощень у вимові. Виявлено випадки синкопи, зокрема випадіння одиничного приголосного перед іншим приголосним: *зусім* [1, с. 66], *кіко* [1, с. 281], *скіко* [1, с. 12], *тико* [1, с. 10], *скико* [1, с. 185], *мона* [1, с. 12], *потрета* [1, с. 100], *патрета* [1, с. 291], *присджа* [1, с. 220], *мандарики* [1, с. 93], рідше – одиничного приголосного між голосними: *кауть* [1, с. 213] < *кажуть*, *мауть* [1, с. 308] < *мабуть*, одиничного голосного між приголосними: *хтів* [1, с. 68], а також звукосполюки чи складу: *тра* [1, с. 209], *сьонне* [1, с. 223], *мациклета* [1, с. 221], *знаця* [1, с. 12]. Часом збережено звук, який унаслідок синкопи втрачено в літературній мові: *майбуць* [1, с. 35], *тогді* [1, с. 42], *альбо* [1, с. 225], або спостережено неетимологічний приголосний: *мондель* [1, с. 221].

Простежено виразні приклади апокопи – опускання кінцевого складу: *мо'* [1, с. 7], *тре* [1, с. 12], *нічо* [1, с. 20], *гля* [1, с. 206] < *глянув*, *нидай-бо'* [1, с. 151] < *не дай*, *Боже, ни бре* [1, с. 221] < *не бреше*, *ди* [1, с. 315] < *дивись*, рідше – одиничного кінцевого приголосного: *зара* [1, с. 22], одиничного кінцевого голосного: *додом* [1, с. 223]. Спорадично представлено афезу: *все'дно* [1, с. 223], *дікалоном* [1, с. 227], *тілігенське* [1, с. 68]. У випадку *вдразу* [1, с. 11] можна говорити про часткову афезу [о] > [в]. Результатом стягнення конструкції *присягаю святому Богу* стали алегроформи *присяй-бо* [1, с. 151], *прійсяй-бо* [1, с. 38], вживані як вигуки для запевнення в чомусь.

У романі простежено чимало морфологічних особливостей волинсько-поліських говірок. Із явищ діалектної субстантивної словозміни використано іменники середнього роду м'якої групи зі збереженням [е] у флексіях: *волоссе* [1, с. 222], *побажанне* [1, с. 297], *життє* [1, с. 66], *платтє* [1, с. 151], *платтєм* [1, с. 314], *зіллєм* [1, с. 220], іменник III відміни у формі родового відмінка однини з давнім закінченням *-и*: *пуся смерти* [1, с. 213], іменники I відміни твердої групи у формі місцевого відмінка однини із флексією *-и*, що є рефлексом ненаголошеного *ѣ: *по шкіри* [1, с. 223], *у школи* [1, с. 39], двоїну за походженням форм орудного відмінка множини *пліччєма* [1, с. 185], іменник *люде* [214] зі збереженням давнім закінченням *-є* тощо. Відомі випадки, коли іменники мають інший рід, аніж у літературній мові: *хліб з повідлюю* [1, с. 279], *мити посуду, теї посуду* [1, с. 98], або коли відмінюється чужомовне незмінне слово: *гістапах* [1, с. 220].

Із-поміж явищ діалектної ад'єктивної словозміни представлено повні нестягнені форми називного-знахідного відмінків прикметників: *простая жінка* [1, с. 102], *царствіє небесное* [1, с. 213], *такоє сурйозное* [1, с. 248], *чужеї очі* [1, с. 222], стягнену форму називного множини із закінченням *-и*: *бабця й самі не ради* [1, с. 214], форму родового відмінка однини прикметника чоловічого роду з колишньою флексією м'якої групи *-его*: *костюма блищуцего* [1, с. 281], а також результат аналогії до твердого різновиду відмінювання у випадку *будного дня* [1, с. 225].

Засвідчено окремі відмінності в оформленні числівників. Наприклад, із місцевої говірки В. Лис узяв числівники-полонізми *їден* [1, с. 60], *їдна* [1, с. 42], *їдне* [1, с. 10], *їдного* [1, с. 41], *їдним* [1, с. 43], *їдну* [1, с. 176], специфічну форму родового однини *їднеї* [1, с. 97], де закінчення *-еї* співвідносне з колишньою флексією родового однини прикметників м'якого різновиду, а також структури *штирадццатеро* [1, с. 41], *двайццати* [1, с. 211].

Великою кількістю діалектних явищ представлено словозміну займенників. Наприклад, займенник 2 особи множини виявлений у варіанті *ви-те* [1, с. 9]. Пред-

метно-особовий займенник чоловічого роду у формі родового-знахідного відмінка в особовому та присвійному значеннях представлений архаїчним варіантом *єго*: *єго відлупила*, *не видко єго* [1, с. 221], *єго мало знаю* [1, с. 215], *єго дух* [1, с. 225], *батько єго* [1, с. 224], у формі давального відмінка – також архаїзмом *єму*: *єму аглицька мова тре* [1, с. 221]. Предметно-особовий займенник жіночого роду маніфестовано архаїчними формами давального відмінка *єй*, пор.: *єй у груди вбети* [1, с. 213], родового-знахідного відмінка *єї*, пор.: *єї поїть* [1, с. 221], та варіантом *неї*, вживаним незалежно від прийменника: *не їж неї* [1, с. 295], *неї не лякайся* [1, с. 295], *навчу неї* [1, с. 43], *гонимо неї* [1, с. 305], *неї знає* [1, с. 288]. У присвійному значенні В. Лис використовує похідні *неїн*, *неїна*, *неїне*: *неїн брат* [1, с. 302], *Ростик неїн* [1, с. 288], *неїного чоловіка* [1, с. 222], *неїна голова* [1, с. 102], *неїна родичка*, *неїна мати* [1, с. 215], *неїна дочка* [1, с. 210], *з неїної дитини* [1, с. 39], *неїне лице* [1, с. 186], *родичі неїни* [1, с. 221].

Передано також стягнені форми непрямих відмінків присвійних займенників *мій*, *теїй*, *свєй*, пор. у родовому відмінку: *меї хати* [1, с. 68], *свєї пантери* [1, с. 174], *свєї хати* [1, с. 41], *свєї вчительки* [1, с. 236], *з свєї цікавості* [1, с. 213], в давальному відмінку: *мому охвермі* [1, с. 221], в орудному відмінку: *мею правнучкою* [1, с. 215], *свею рукою* [1, с. 10], *свею машиною* [1, с. 93], у місцевому відмінку: *у свему хліві* [1, с. 13] тощо.

Відтворено відмінності в оформленні та відмінюванні вказівних займенників *цей*, *той*. Активно представлено нестягнені форми називного та знахідного відмінків: *цяя шалава* [1, с. 311], *тая жінка* [1, с. 12], *тая Пудиха* [1, с. 15], *тая відьма* [1, с. 214], *тая Тамарка* [1, с. 42], *тая кулька* [1, с. 68], *тая бочка* [1, с. 97], *тая красавиця* [1, с. 266], *тая гамериканка* [1, с. 247], *тая чоколядниця* [1, с. 220], *тая совиця* [1, с. 232], *тую вдяганку* [1, с. 185], *тую геометрію* [1, с. 100], *цею жінку* [1, с. 236], *цеє місце* [1, с. 213], *цеє вино* [1, с. 94], *тоє пригадував* [1, с. 17], *в цей місяць* [1, с. 213], *цей хлопці*, *теї слова* [1, с. 279], *теї гроші* [1, с. 241], *теї упиряки* [1, с. 223], *теї псиська* [1, с. 206] тощо. Використано стягнені форми родового відмінка займенників жіночого роду: *цеї жінки* [1, с. 241], *цеї ночі* [1, с. 223], *теї стугняви* [1, с. 16], *з теї любові* [1, с. 97], *теї штукенції* [1, с. 93], *теї посуду* [1, с. 98], *теї дівчини* [1, с. 46], *до теї сосни* [1, с. 234], *в теї ж Круцихи* [1, с. 221], *теї невісточкі*, *з теї лори* [1, с. 222], *теї хати* [1, с. 214], *од теї хлібини* [1, с. 206] тощо. Форма місцевого відмінка займенника *цей* засвідчує збереження [е] в першому складі: *в цьому житті* [1, с. 46], *на цьому світі* [1, с. 211]. Займенник *той* у формі родового відмінка представлений формою *тего* [1, с. 211]. Використано указівні займенники із основою *там-*: *з тамтого світу* [1, с. 175], з указівними частками *то-* й *о*: *пантери тотії* [1, с. 46], *тим'о*, *чоколядом обмазана* [1, с. 220], *отая впертість* [1, с. 209].

Займенники *скільки* [1, с. 65], *кілько* [1, с. 40], *скіко* [1, с. 12], *скико* [1, с. 185], *кіко* [1, с. 281] як відповідники загальноновживаного питального *скільки*, *кілько* [1, с. 21], *килько* [1, с. 66] як відповідники неозначеного *кілька*, *стилько* [1, с. 98], *стильки* [1, с. 223] як відповідник загальноновживаного *стільки* показують варіювання суфіксальних сегментів *-ки / -ко / -ка*, синкопу у групі приголосних [л'к], рефлексію давнього *о як [и], а також необов'язковість префікса *с-*.

Із-поміж інших особливостей займенникової словозміни зафіксовано членні нестягнені форми жіночого та середнього родів займенників *такий*, *який*, пор.: *такая ж худюща* [1, с. 220], *такую одпущу* [1, с. 226], *такоє сур'юзноє* [1, с. 248], *такеє багацтво* [1, с. 185], *якеї родичі* [1, с. 221], історично закономірну частку *ни-* в заперечних займенниках: *никто* [1, с. 15], *никого* [1, с. 206], *ниьяка* [1, с. 183], *ниякого* [1, с. 296], апокопу у формі родового відмінка займенника *ніщо*: *нічо*, *ничо* [1, с. 60], частку *-ся* у структурі неозначеного займенника: *щося* [1, с. 184], запозичену з польської мови форму родового відмінка займенника *ніщо*: *ніц* [1, с. 42], специфічну демінутивну форму родового відмінка заперечного займенника *ніхто*: *никогисько* [1, с. 222], присвійний займенник *нашенський* [1, с. 296], займенник *всякий* у формі називного множини із флексією *-и*: *люди всяки* [1, с. 221] тощо.

Специфіка дієслівної словозміни передана через форми 2 особи множини наказового способу на зразок *пустіте* [1, с. 149], *молотіте* [1, с. 226], *відпустіте* [1, с. 287], *живіте* [1, с. 312].

Відтворюючи говіркові особливості в морфемному складі прислівників, В. Лис активно використовує дериват *тута* [1, с. 101], формально демінутивні структури на

зразок *теперка* [1, с. 7], *типерка* [1, с. 40], *теперки* [1, с. 98], *типерки* [1, с. 225], *теперички* [1, с. 13], *типеричка* [1, с. 65], *тамечки* [с. 11], *тутечки* [1, с. 36], *тутоньки* [1, с. 60], *такечки* [1, с. 43], *тудечки* [1, с. 60], *зновика* [1, с. 10], *ондечки* [1, с. 228], *завтречки* [1, с. 223], архаїчні форми займенникових прислівників на зразок *нікди* “ніколи” [1, с. 11], *всіди*, *завсіди* “завжди” [1, с. 232], *тогді* [1, с. 42], вживає заперечні прислівники із часткою *ни-*: *нижк* [1, с. 97], а також неозначені із часткою *-ся*: *колися* [1, с. 10], поширює прислівникові основи вказівною часткою *о* (*во*): *тако* [1, с. 19], *отако* [1, с. 7], *таково* [1, с. 184] тощо.

У романі відтворено деякі відмінності в оформленні службових слів, проте вони переважно пов'язані з регулярними фонетичними процесами. Серед інших діалектних явищ відзначено заперечну частку *не*, явний полонізм, пор.: *Семеншину хату став рахувати, а не – палузка стирчить* [1, с. 12], *О не, просинається* [1, с. 62], прийменник *окромля* “окрім”, пор.: *окромля Кукурічок* [1, с. 19], підрядний умовний сполучник *коби* (*кобись*), пор.: *Коби ж то знаття, що приїде ця пані* [1, с. 228], *Сама не повірила, кобись од Уляни Стрейчиської не почула* [1, с. 220], а також порівняльні сполучники або частки *гейби*, *геть би*, *гень би* (*геньби*), пор.: *гейби вчуся* [1, с. 89], *гейби на шашликах закопчена* [1, с. 222], *гей би не зовсім чорна* [1, с. 220], *геть би мала дитина* [1, с. 47], *гень би буряк червоний* [1, с. 62], *геньби екзамена здавати* [1, с. 226] тощо. Засвідчено також формально демінутивний суфікс у структурі вигуку *ой*: *Ойєчки, та він у тебе геть заснув* [1, с. 62].

У романі простежено випадки, коли підмет виражено іменниками на зразок *мама*, *тато*, *бабця*, але означення, присудки, займенникові еквіваленти мають форми множини: *мама живі й здорові* [1, с. 21]; *мама не сплять* [1, с. 71]; *мамуня твої помруть* [1, с. 18]; *мати таки його до столу покликали* [1, с. 89]; *мусять тато почути, як тужить за ними Іван* [1, с. 175]; *бабця казали, бабця перехрестилися* [1, с. 213] тощо.

В аналізованому тексті простежено чимало лексичних діалектизмів, перейнятих письменником із волинсько-поліської говірки: *мартець* “березень” [1, с. 278], *сабанити* “сварити” [1, с. 11], *палуза* “прутик” [1, с. 38], *могилки* “кладовище” [1, с. 97], *сагонити* “швидко йти” [1, с. 142], *розпасіюватися* “розлютитися” [1, с. 247], *розпасійований* “розлучений” [1, с. 217], *тріньки* “трохи” [1, с. 315], *троньки* “т. с.” [1, с. 67], *кронечки* “т. с.” [1, с. 311], *шальюха* “велика вовняна хустка” [1, с. 267], *прошкиндилляти* “прошкутильгати” [1, с. 222], *лучче* “краще” [1, с. 45], *пальчатка* “рукавички з відділеннями для кожного пальця” [1, с. 235] тощо. Помітний відсоток діалектної лексики складають полонізми: *дзюрка* “дірка” [1, с. 9], *кобіта* “жінка” [1, с. 232], *менщизна* “чоловік” [1, с. 232], *боцон* “лелека” [1, с. 7], *боцьониха* “самка лелеки” [1, с. 176], *дзік* “дикий кабан” [1, с. 35], *поренжа* “поручні” [1, с. 19], *криж* “хрест” [1, с. 185], *лагодзінки* “ласощі” [1, с. 205], *маринарка* “чоловічий піджак” [1, с. 184], *трускавки* “полуниці” [1, с. 220], *таксувка* “легковий автомобіль” [1, с. 220], *к'яти* “квіти” [1, с. 267], *малпа* “мавпа” [1, с. 291], *люстро* “дзеркало” [1, с. 278], *охверма* “невмія” [1, с. 43], *витарагунитися* “вилізти” [1, с. 13], *нікди* “ніколи” [1, с. 11] тощо. Виявлено й росіянізми та церковнослов'янізми: *время* “час” [1, с. 213], *жолудок* “шлунок” [1, с. 10], *польза* “користь” [1, с. 17], *пользительний* “корисний” [1, с. 185], *болєзнений* “хворобливий” [1, с. 18], *болєзний* “т. с.” [1, с. 100], *больниця* “лікарня” [1, с. 284], *самольот* “літак” [1, с. 175], *самолічно* “особисто” [1, с. 224], *дєвка* “дівчина” [1, с. 11], *нівєста* “наречена” [1, с. 63], *свайба* “весілля” [1, с. 151], *учоба* “навчання” [1, с. 277], *царствіє* “царство” [1, с. 213] тощо. Семантичні діалектизми представлені лексемами *теперка* “сьогодні” [1, с. 175], *бульба* “картопля” [1, с. 301].

В. Лис у романі “Іван і Чорна Пантера” ілюструє найбільш виразні фонетичні особливості волинсько-поліських говірок, зокрема специфіку рефлексії давніх та позиційні варіанти сучасних голосних фонем; комбінаторні звукові зміни; скорочення та спрощення тощо. На морфологічному рівні найбільш детально передано говіркові відмінності в системі займенникових форм. Специфіку формотворення інших частин мови відтворено одиничними діалектними явищами. У прислівниках та службових словах відтворено найвиразніші особливості в морфемному складі. У романі органічно і вдало використано чимало волинсько-поліських лексем.

Різнорівневі діалектизми в романі трапляються не тільки в діалогах героїв, але й в авторському мовленні. Письменник ними послуговується з метою відтворення регіонального колориту та для мовної характеристики персонажів.

Література

1. Лис В. С. Іван і Чорна Пантера : роман / Володимир Савович Лис. – Х. : Книжковий клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2012. – 320 с.

УДК 811.161.2'42

АВТОІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ДОМІНАНТИ КІНЬ, ХАТА ЯК ФОРМАНТИ СМИСЛОВОЇ ЦІЛІСНОСТІ ПОЕЗІЙ М. ВІНГРАНОВСЬКОГО**Яновська О. А.**

У статті охарактеризовано міжтекстові зв'язки ключових слів кінь, хата у поезіях М. Вінграновського “Будеш, мати, мене зимувати”, “Скаче полем...” та “Сестри білять яблуни в саду”. У повторенні ключових слів убачаємо повторення смислів, їх варіювання, перегук, що є виявленням авторського діалогу в смислової структурі тексту і свідчить про художню цілісність авторського бачення.

Ключові слова: автоінтертекстуальність, ключові слова, текст, семантика, художня цілісність, підтекст, смисл, автор.

В статті охарактеризовані міжтекстові зв'язки ключових слів кінь, хата в поезіях Н. Вінграновського “Будеш, мати, мене зимувати”, “Скаче полем...” і “Сестри білять яблуни в саду”. В повторенні ключових слів усмамуємо повторення смислів, їх варіювання, переключку, що являється проявленням авторського діалогу в смислової структурі тексту, свідечує о художньої цілісності авторського видення.

Ключевые слова: автоинтертекстуальность, ключевые слова, текст, семантика, художественная целостность, подтекст, смысл, автор.

The article describes text links between keywords horse, hut in poetry M. Vingranovsky. In repeating keywords the author sees repetition of sense, their variation that is a manifestation of the author's dialogue in the semantic structure of the text, indicates the artistic integrity of the author's vision.

Key words: autointertextuality, keywords, text, semantics, artistic integrity, implications, the sense, author.

Одним із складників інтертекстуальності художнього твору є автоінтертекстуальність. Проблема міжтекстових зв'язків окреслена ще в праці М. Бахтіна “Проблеми поетики Достоевського”: “Діалогічне ставлення можливе і до свого власного висловлювання в цілому, до окремих його частин і до окремого слова в ньому <...>” [1, с. 398–399]. Найґрунтовніше поняття і сутність автоінтертекстуальності розроблено Н. Фатєєвою [11]. Дослідниця зазначає, що тексти одного автора утворюють текстово-метатекстовий ланцюг, взаємно інтегруючи смисл один одного та експлікуючи поверхневі семантичні перетворення кожного з них, “коли при створенні нового тексту система опозицій, ідентифікацій і маскуванн діє уже в структурі ідіолекту певного автора, створюючи багатовимірність його “Я” [11, с. 20, 91]. За таких умов “відбувається включення двох авторських голосів у різних темпоральних зрізах” [11, с. 5], що дає змогу утворити конструкції “текст у тексті” і “текст про текст”. Хоч інтертекстуальність перебуває в колі досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних філологів, проте аспект автоінтертекстуальності в основному розроблено в літературознавстві, зокрема на рівні мотивів, тем, ідей, системи образів, художніх засобів (С. Бортник, К. Баліна, О. Ліпінська, Г. Колодкевич, С. Киричук, М. Даракчі, В. Просалова тощо). У мовознавстві ж проблема автоінтертекстуальності як складова смислової цілісності художнього тексту не була об'єктом окремого дослідження, що й зумовлює **актуальність** пропонованої розвідки.

Мета статті – охарактеризувати міжтекстові зв'язки ключових слів *кінь, хата* в поезіях М. Вінграновського “Будеш, мати, мене зимувати”, “Скаче полем...” та “Сестри білять яблуни в саду”. Задля досягнення окресленої мети передбачено розв'язання таких **завдань**: з'ясувати семантику ключових слів *кінь, хата* в структурно-мовленнєвій організації зазначених віршів, простежити роль семантичних зв'язків між цими ключовими словами в утворенні смислової цілісності поетичного тексту. **Об'єктом** дослідження є мова поезії М. Вінграновського.

Поетичний текст має найскладнішу смислову організацію серед усіх художніх текстів. Як єдиний текст можна розглядати і один вірш, і всю поетичну спадщину.

Проте лише в другому випадку можна простежити реалізацію цілісної авторської свідомості. З такого погляду результативним є виявлення міжтекстових зв'язків ключових слів, що є наскрізними у творчому доробку автора. Ключові слова (далі – КС) дослідники називають ще словами-скріпами, ключовими знаками, смисловими ядрами, наскрізними словами, домінантами тощо [5, с. 174]. Основними ознаками КС є багатозначність, семантична ускладненість; здатність конденсувати, згортати інформацію, виражену цілим текстом, об'єднувати основний зміст, виражати ідею твору. Саме через КС відбувається зіставлення фактологічного та концептуального рівнів тексту, сприйняття його цілісності. Як зазначає В. Лукін, КС відбивають індивідуальність автора; передають ту саму думку, яка варіюється протягом тексту, утворюючи своєрідне семантико-тематичне поле, релевантне тільки для цього тексту [5, с. 174–187]. Зв'язки між КС становлять структурно-семантичний каркас поетичного тексту. КС можна розглядати з різних точок зору, проте в цьому разі для нас цікавим є дослідження КС як вияв цілісності художнього світу автора. За КС постають семантичні ідеї, що мають варіативне виявлення. Повторюваність ключових слів є автокомунікацією, внутрішнім діалогом, що свідчить про сталість смислів, близькість мотивів, ідей. КС постає не як формальний елемент тексту через свою повторюваність у ньому, а як репрезентант тексту, як явище його оформлення.

За спостереженнями В. Калашника та М. Філона, індивідуалізована картина світу М. Вінграновського не тільки у своєму текстовому, але й підтекстовому вираженні закорінена у фольклор [4, с. 228]. Номінації *кінь*, *хата* є домінантами художньо-семантичної організації в багатьох віршах М. Вінграновського, зокрема й у поезіях “Будеш, мати, мене зимувати”, “Скаче полем...” та “Сестри білять яблуні в саду”. Спочатку розглянемо міжтекстові зв'язки КС *кінь* у двох наведених віршах.

*Будеш, мати, мене зимувати,
Будеш мати мене коло хати,
Будеш мати мене коло хати...
Ходить полем мій кінь вороненький,
Ходить полем мій кінь молоденький,
Ходить полем коник молоденький...
Будеш, коню, мені воювати,
Будеш, коню, собі долю мати,
Будеш, коню, собі волю мати...
А ти, мати, мене та від хати,
Будеш, мати, мене проводжати,
Мене проводжати та не забувати... [2, с. 86].*

*Скаче полем
Скаче полем кінь лихий,
Скаче полем кінь лихий,
І ковил полоще небокрай.
Може, доля на віки
В шлях подалася дзвінкий?
Вітер! Серце роздмухай,
Як міхи...*

*Хто вуздечку зняв з коня,
Хто вуздечку зняв з коня?
Чом біжить він і шукає що?
Тільки мускули дзвенять,
Тільки очі пломенять,
Як в людини... Ой, загине!*

*Повний сили кінь летить!
Не загине!
Знає, що йому робить, як людина...
Заздрю! [6, с. 89].*

Образи в поетичному тексті постають для читача насамперед у своєму прямому значенні. Іntenції розгортання смислу читацького сприйняття залежать від

здатності розуміти коди, які використовує автор. Дискурсивний вияв слів і націлює читача на розкриття цих кодів. На перший погляд, вірші є прозорими за змістом, схожі вони й за поетичним синтаксисом та образами *коня, доли, поля*. Заголовки поезій одразу задають перспективу розгортання смислу: у першому вірші – це словообраз *мати*, у другому – неявно виражена лексема *кінь*. У вірші “Будеш, мати, мене зимувати” словообрази функціонують таким чином: у першій строфі – *мати*; у другій, третій – *кінь*; у четвертій – *мати*. Така композиція та вживання словообразу *кінь* у другій та третій строфах кожного рядка (шість разів) свідчать про те, що цей образ є ключовим у смисловій структурі тексту. Словосполучення *мене зимувати* в першому рядку вірша задає проєкцію семантичного сприйняття читачем усього твору, є ключовим і для розкриття образів ліричного героя, і словообразів *хата, кінь*. Саме така структурно-смислова організація поетичного тексту є авторською підказкою для прочитання коду, націлює на сприйняття образів не лише в прямому значенні. Ліричний герой зображує себе другорядно, через дії *матері* та *коня*, неявний образ ворога, котрий експлікується через семантику дієслова *воювати* (*Будеш, коню, мені воювати*). За народним уявленням, кінь – незмінний супутник воїна. У фольклорі козак звертається до коня, як до побратима, заповідає йому, умираючи, передати звістку товаришам та рідним [8, с. 115]. Зміна епітетів у другій строфі *мій кінь вороненький* – *мій кінь молоденький* – *коник молоденький* є ключовою для тлумачення коня як вірного товариша козака, як активного учасника комунікативного акту, оскільки епітет *вороний* (кінь) є постійним, натомість епітет *молодий* у фольклорі вживається лише стосовно козака.

У цьому вірші кожна наступна строфа допомагає прочитувати попередню. Ключем для прочитання рядка *Будеш, коню, мені воювати* (очікуваною є конструкція *воювати зі мною*) стають ужиті займенники *мій, мені, собі* (*Мені воювати – собі долю мати – собі волю мати...* [2, с. 86]). Категорія часу від теперішнього до майбутнього реалізується через використання займенника *мій*, а потім через його відсутність та фігуру умовчання (*Ходить полем мій кінь вороненький <...> мій кінь молоденький <...> коник молоденький...* [2, с. 86]): словообраз *мій кінь* указує на те, що козак ще живий, а відсутність займенника – на смерть господаря, свободу коня. Суб'єктом дії стає кінь, що втратив вершника.

У поетичному тексті М. Вінграновського доля ліричного суб'єкта є визначеною, фатальною, що відповідає фольклорному зображенню козака. Кінь, за народнопоетичною традицією, може передбачати майбутнє господаря, зокрема спотикання коня біля воріт віщує смерть козакові. У поезії М. Вінграновського кінь *ходить полем*, що символізує неминучу битву. У фольклорних текстах *кінь* після загибелі козака сумує за господарем, несе звістку рідним про смерть, отже, має свою долю, волю.

У вірші “Скаче полем...” заголовок містить неявно виражений словообраз *кінь*, який стає наскрізним для всієї поезії (лексему *кінь* ужито п'ять разів). Початок є надзвичайно потужним: потрійний повтор (заголовок і перші два рядки) та інтонаційно сильні позиції початку і кінця першого рядка, а саме перше слово *скаче* та останнє *лихий* містять сему руху, одразу задають експресію. Інверсія епітета *кінь лихий* надає йому значущості. Оскільки епітет ужито на початку вірша, то з'ясувати одразу його значення ще неможливо. Лексема *лихий* має значення “який чинить лихо, здатний чинити лихо; який сердиться, лютує; сердитий, лютий; нестримно, нерозсудливо сміливий; баский (про коней)” [9, с. 496]. За змістом ідеться про значення “*нестримно сміливий; баский (про коней)*”, проте смислова варіативність при першому прочитанні є не менш важливою – задано образ напівміфічного коня, котрий надалі за текстом розкривається за принципом градації через семантику дієслів *скаче* (перша строфа) – *біжить* (друга строфа) – *летить* (третья строфа). У народній уяві *кінь* символізує неусвідомлену природну силу, є однією з найбільш міфологізованих тварин: віщує майбутнє, знає всі таїни світу; побратим-кінь може летіти між світами туди, де живуть предки; у казках виконує роль провідника до іншого світу.

Метафоричний образ *і ковил полове небокрай* є асоціативно містким: описано панорамність від землі (ця стихія представлена лексемою *ковил*) до неба; *кінь*, що біжить полем, є межею між цими двома стихіями; сріблясті “хвилі” ковили асоціюються з безмежним морем; ковил, за народними уявленнями, символізує волю, оскільки південні степи, де він росте, пов'язані з козацьким життям, походами,

духом свободи. У козацьких повір'ях степову ковилу вважають травом мертвих, що росте на могилах пращурів-козаків. Градація реалізується і через зорове та слухове сприйняття слів: *шлях дзвінкий, вітер, мускули дзвенять, очі пламенять*. У першій строфі звучить мотив вічності, *кінь* символізує долю: *Може, доля на віку В шлях подалася дзвінкий?* [6, с. 89]. У персоніфікованій метафорі *Вітер! Серце роздмухай, як міхи...* звернення до стихій природи, зокрема вітру, відповідає давнім уявленням слов'ян, до того ж вітер для козаків є символом волі.

Якщо у вірші *“Будеш, мати, мене зимувати”* оповідь подано від імені першої особи – козака, що загине, то в поезії *“Скаче полем...”* – від імені першої особи ліричного героя-спостерігача. Образ загиблого козака заявлено імпліцитно повторюваним риторичним питанням *Хто вуздечку зняв з коня?* Вуздечку зняв господар, вершник. Народне прислів'я *“Як сів на коня, то й доля моя”* свідчить про життєву нерозривність козака та коня. Кінь стає вільним тільки після смерті господаря.

У вірші *“Скаче полем...”* привертає увагу фігура умовчання після двічі вжитого порівняння коня з людиною. На нашу думку, у першому випадку: *Тільки мускули дзвенять, тільки очі пламенять, як в людини... Ой, загине!* подано опис коня як супутника козака в поєдинках, як вірного товариша, помічника та заявлено натяк на образ загиблого вершника-козака, а тому в ліричного героя-оповідача з'являється занепокоєння і за життя коня: *Ой, загине!* Проте через рядок подано окличне заперечне речення: *Не загине! Знає, що йому робить, як людина...* У цьому ж порівнянні акцентовано увагу на тому, що *кінь* має власну долю, як і людина, отже, він не загине.

Композиційно наратор з'являється лише в кінці твору, що простежується через вислови *Ой, загине! <...> Не загине! <...> Заздрю!* Останнє слово в тексті є сильною позицією. Речення *Заздрю!* як пристрасне бажання досягти того, що є в іншого, є вираженням авторського ставлення, розв'язкою для заявленого раніше в тексті порівняння коня з людиною.

Отже, у порівнюваних двох віршах їхня семантична організація є виявом авторської модальності, що скріплює всі одиниці тексту в естетичну цілісність. Слово *кінь*, що є одним з основних у художньому світі автора, на рівні тексту стає формантом його структурної і смислової побудови. Сенси КС *кінь* в обох випадках є дуже близькими, проте вони подані з різних поглядів залежно від образу оповідача: якщо наратором є козак, що має загинути, то КС *кінь* стає сильним композиційним елементом, через розкриття словесного образу якого задається підтекст твору, а відтак розкривається його семантика як вірного товариша козака, *кінь* має власну долю після смерті вершника. Натомість із точки зору ліричного героя-спостерігача словообраз *кінь* постає як напівміфічна істота на межі реальності / ірреальності. Якщо у вірші *“Будеш, мати, мене зимувати”* ключовим для тлумачення коня як товариша козака є епітет *молоденький*, то у вірші *“Скаче полем...”* опис коня подано безпосередньо через порівняння з людиною.

Слова в обох віршах належать до лексико-семантичного поля *козаччина*: *поле, кінь, воювати, доля, мати* (*“Будеш, мати, мене зимувати”*), *поле, кінь, доля, ковил, шлях, вітер* (*“Скаче полем...”*), проте ці лексеми сприймаються водночас в різних смислових площинах – буквальному та образному, зокрема в першому вірші КС *кінь, доля* є фольклорними символами, а в другому – образний план КС *кінь, доля* виявляється у взаємодії фольклорної та міфологічної картин світу.

Вірш *“Будеш, мати, мене зимувати”* має ще один смисловий “місток” із поезією *“Сестри білять яблуні в саду”* через КС *хата*. Незвична композиція твору *“Будеш, мати, мене зимувати”* є авторською підказкою на особливе семантичне розгортання поетичного тексту. Перша та четверта строфи вірша утворюють кільцеве обрамлення зі стрижневим словом *хата*. Така побудова вірша відповідає семантичному наповненню КС *хата* – місце, де людина народжується та куди повертається, тому, за народним уявленням, є символом домовини [10, с. 170; 12, с. 159, 161]. Початок твору привертає увагу синтаксичною неузгодженістю *мене зимувати*, а також із погляду актуального членування речення розірваністю реми *будеш... зимувати*. Лексема *зимувати* не потребує додатка. Навмисне порушення літературної норми увиразнює семантику словоформи, яка не обмежується попереднім прочитанням *“чекати цілу зиму”*. Словообраз *мене зимувати* можна розглядати як перифразичний образ смерті. З огляду на такий контекст, висловлення з останньої строфи

Будеш, мати, мене провждати набуває варіативного прочитання: провждати на війну чи поховати, що узгоджується з рядком *будеш мати мене коло хати*, тобто в труні. Саме наявність фігури умовчання є чинником варіативного прочитання вірша: чекати довго, мати надію на повернення сина та даремність цього очікування.

У поезії “Сестри білять яблуні в саду” доміантними в композиції є словесні образи *мати* (ужито п’ять разів) і *хата* (ужито вісім разів):

Сестри біля яблуні в саду.

Мати білять хату та у хаті.

Біля хату білий батько на канапі

Вигріває війни та журбу.

Мати білять яблуні в саду.

Мати білять хату та у хаті.

Біля хату білий батько на канапі...

Мати білять яблуні в саду.

Мати білять хату. Білять хату...

Поезія складається з трьох строф, кожна наступна строфа на один рядок менше, ніж попередня. Формальна відсутність рядка набуває смислового розгортання: в основі синтаксичних повторів суб’єктами виконуваних дій у першій строфі є сестри, мати, батько, в другій – мати, батько, в останній – лише мати. Скорочення рядків та фігура умовчання є виразниками плину часу. Незмінним об’єктом опису в усіх трьох строфах є КС *хата, сад*, які пов’язані з давнім ритуалом українців – білити обійстя. Ритуал біління в народному українському сприйманні пов’язаний із мотивом “білого світу”, чистоти [3, с. 27, 472]. З одного боку, поки хтось живий у хаті, щороку білять хату, що свідчить про існування родинного вогнища, життя; з іншого – лексеми *білять, білий*, які організують композицію твору, асоціюються з образом смерті, оскільки білий – стародавній колір жалоби [3, с. 472]. Піч, поріг, вугли хати здавна уявлялися місцем перебування померлих предків [7, с. 119]. Скорочення рядків в аналізованій поезії задає інше її прочитання: білити хату буде нікому в майбутньому, отже, хата асоціюється з домовиною.

Вільна асоціативність закладена в природі самих художніх образів, проте тлумачення КС є не довільним, а закладеним у межах текстів, у яких вони функціонують: у вірші “Будеш, мати, мене зимувати” смисл словесного образу *хата* є подвійним, у поезії ж “Сестри білять яблуні в саду” є лише натяк на “іншу” хату, на передчуття смерті. У порівнюваних творах різні способи художньо-мовленнєвої організації, проте спільним є не тільки ключові лексеми *хата, кінь*, а й реалізація їхніх смислів. Автоінтертекстуальні доміанти в різних творах М. Вінграновського свідчать не про формальне вживання того ж художнього образу, а про метатекстову тяглість смислів, що стоять за цим образом, про їхню поліваріативність, що формують єдину авторську картину світу, утворюють художньо-естетичну цілісність тексту. Автоінтертекстуальність – це не віднайдення та групування віршів за формальною ознакою повторюваності КС чи їхніх смислів, а наявність численних зв’язків між смислами цих КС у тексті, які становлять структуру авторського коду для прочитання поезії. Смисли КС перегукуються, перетікають з одного вірша в інший. Сталість цих смислів і є втіленням єдиної цілісної авторської картини світобачення. Отже, перспективним у подальшому є з’ясування особливостей реалізації автоінтертекстуальності як невід’ємного форманту організації структурно-смислової цілісності поетичного тексту М. Вінграновського.

Література

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Худ. л-ра, 1972. – 470 с.
2. Вінграновський М. С. Вибрані твори / М. С. Вінграновський. – К. : Дніпро, 1986. – 463 с.
3. Войтович В. М. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

4. Калашник В. С. Українські народнопоетичні символи у фольклорній та індивідуальних художніх картинах світу / В. С. Калашник, М. І. Філон // Людина та образ у світі мови : вибрані статті. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – С. 227–233.
5. Лукин В. А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум / В. А. Лукин. – 2-е изд., перераб и доп. – М. : Ось, 89. – 560 с.
6. Поезія Вінграновського // Дніпро. – 2006. – № 11–12. – С. 89–91.
7. Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – М. : Межд. отношения, 1995.
Т. 1. – 1995. – 584 с.
8. Словник символів культури України : навч. посіб. / за ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенко, М. К. Дмитренка. – К. : Міленіум, 2002. – 259 с.
9. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
Т. 4. – 1972. – 700 с.
10. Уваров А. С. Христианская символика / А. С. Уваров. – доп. и перераб. изд. – М. : УНИК ; СПб. : Алетейя, 2001.
Ч. 1. – 2001. – 256 с.
11. Фатеева Н. А. Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности / Н. А. Фатеева. – 3-е изд., стереотип. – М. : КомКнига, 2007. – 280 с.
12. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы / авт.-сост. В. Андреева. – М. : Астрель : АСТ, 2004. – 556 с.

УДК 811.161.38

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ КАК НАУКА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРИКЛАДНОЙ АСПЕКТЫ**Верзина А. В.**

У статті автор розглядає сутність лінгвокультурології як окремої галузі сучасного мовознавства. Було проаналізовано основні поняття лінгвокультурології, виконаний аналіз підкріплено теоретичними питаннями, пов'язаними з практикою навчання іноземців російської та української мов.

Ключові слова: лінгвокультурологія, антропотричність, етнолінгвістика, мовні явища.

В данной статье автор рассматривает суть лингвокультурологии как отдельной отрасли современного языкознания. Был произведен анализ основных понятий лингвокультурологии, данный анализ был подкреплён теоретическими вопросами, связанными с практикой обучения иностранцев русскому и украинскому языкам.

Ключевые слова: лингвокультурология, антропотричность, этнолингвистика, языковые явления.

In this article, the author examines the nature of linguistics as a separate branch of modern linguistics. The basic concepts of cultural linguistics was analyzed; this analysis was supported by the theoretical issues associated with the practice of foreigners learning Russian and Ukrainian languages.

Key words: linguistics, antropotrichnost, ethnolinguistics, linguistic phenomena.

Феномен сочетания лингвистики и культурологии требует детального изучения как в теоретическом, так и практическом аспекте. Актуальность его исследования обусловлена задачами обучения иностранцев тому или иному языку в его коммуникативном аспекте. Задачей данной статьи является рассмотрение ряда понятий лингвокультурологии, постановка проблем их отражения в преподавании и нахождение некоторых путей их решения.

Лингвистика, изучающая общие процессы языка, вполне закономерно и традиционно обращается к культуре как вспомогательному материалу для более глубокого проникновения в суть языковых явлений.

Лингвокультурология возникла в последней четверти XX в. как продукт антропологической парадигмы в лингвистике, начало которой положил еще в XIX в. В. фон Гумбольдт, впервые сформулировавший положение о взаимосвязи характера языка и характера народа. Новизна подобного подхода состояла в том, что за языковыми формами ученый увидел различия в способах мышления и восприятия действительности и сделал вывод о том, что в языке воплощается своеобразие культуры.

Как самостоятельное направление лингвистики лингвокультурология оформилась в 90-е годы XX в. К ней обращаются ведущие российские языковеды, например, Ю. С. Степанов в работе "Константы: Словарь русской культуры", в которой приводятся актуальные для носителя русского языка концепты. Исследования Н. Д. Арутюновой "Язык и мир человека" направлены на выявление универсальных терминов культуры, извлекаемых из текстов разных времен и народов. Предметом изучения В. Н. Телия и ее школы являются фразеологизмы, с целью выявления "характерологических черт менталитета".

С одной стороны, исследование культурной составляющей в языке является закономерным результатом развития языкознания предшествующих столетий. Интерес многих ученых к лингвокультурологии свидетельствует об ее перспективности. С другой стороны, теоретико-методологическая база этой дисциплины на настоящий момент находится в стадии становления. Среди ученых нет единого мнения ни относительно статуса лингвокультурологии (самостоятельная дисциплина или отрасль лингвистики), ни относительно предмета и методов лингвокультуроло-

гического исследования. Общепринятым является понимание лингвокультурологического исследования как изучения языка в неразрывной связи с культурой.

Самым популярным материалом, иллюстрирующим особенности мировоззрения носителя языка, традиционно являются фразеологизмы и поговорки. Существуют также исследования, нацеленные на выявление лингвокультурологической специфики отдельных концептов; подобные работы базируются, как правило, на текстах классической литературы, однако в последнее время изучение взаимосвязи языка и культуры обращается к анализу дискурса.

Таким образом, лингвокультурология как научная и учебная дисциплина находится в стадии становления. Тем не менее ученые называют ряд базовых положений, конституирующих эту область знания: язык – ценнейший источник формирования и проявления ментальности народа, через его посредство культура сохраняется и передается другим поколениям.

Будучи общественным достоянием, язык “присваивается” каждым представителем сообщества, дает возможность формировать себя, свое представление о мире. Языковая личность во всем многообразии социально-психологических ролей, стратегий и тактик общения стоит в центре внимания. Анализ языковой компетенции личности – существенный параметр описания культуры.

Интерпретация языковых фактов с позиций ментальной лингвистики. Ценнейший культурологический источник являются собой фразеологизмы, метафоры, символы как носители культурных представлений народа.

Внимание к когнитивной семантике, к “культурным” смыслам языковых знаков, к формированию концептосферы культуры.

Изучение дискурсов культуры, акцент на национально-культурной специфике языкового сознания, проявленного в коммуникации. Анализ моделей речевого поведения (стереотипов, этикетных формул и др.) как “культурноносных” фактов [2].

Следует отметить, что до сегодняшнего момента понятийный аппарат лингвокультурологии не сформирован полностью, некоторые понятия заимствуются из культурологии и лингвострановедения. Язык культуры – система знаков и их отношений, посредством которых устанавливается координация ценностно-смысловых форм и организуются существующие или вновь возникающие представления, образы, понятия и другие смысловые конструкции [3, с. 48]. Культурный фон – характеристика номинативных единиц, обозначающих явления социальной жизни и исторические события [3, с. 48]. Установки культуры – это своего рода идеалы, в соответствии с которыми личность квалифицируется как “достойная / недостойная”.

Ментальность является одним из первостепенных понятий, определяющих национально-культурную специфику этноса. В научный оборот термин “ментальность” был введен французским этнологом и социоантропологом Л. Леви-Брюлем (1857–1939), изучавший дологическое мышление и “коллективные представления” (или “ментальности”) так называемых “примитивных народов”. Характерной чертой обычной логики и здравого смысла, “мистичность”, сопричастность всех ко всеобщим верованиям или заблуждениям. Он подчеркнул сложность попыток постичь коллективную жизнь бесписьменных народов, исходя из современных понятий [4].

Современные представления о языковой ментальности в изложении академика Ю. Д. Апресяна выглядят следующим образом. Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации мира. Выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка. Свойственный данному языку способ концептуализации действительности отчасти универсален, отчасти национально специфичен, так что носители разных языков видят свой мир сквозь призму своих языков [1].

Вытекающее из предыдущего понятие менталитета, по В. А. Масловой, определяется и дифференциацию ментальности, склад ума, склад души народа; некоторую глубинную структуру сознания, зависящую от социокультурных, языковых, географических и других факторов” [3, с. 49]. Таким образом, можно сделать вывод, что лингвокультурология ориентирована на исследование культурного компонента языка, наиболее ярко выражающегося в лексических единицах, выступающих выразителем национальной ментальности.

Одним из важных понятий в лингвистике и лингвокультурологии является понятие стереотипа. Ю. А. Сорокин определяет стереотип как некоторый процесс и результат общения (поведения) согласно определенным семиотическим моделям, список которых является закрытым в силу тех или иных семиотико-технологических принципов, принятых в некотором социуме. Можно предположить, что стереотипизация (как результат) осознается индивидуумом в форме таких видовых понятий, как стандарт и норма (родовым в этом случае выступает понятие стереотип), причем стандарт является реализацией некоторой семиотической и / или технологической модели на социальном и социально-психологическом уровнях, а норма является реализацией такой модели на языковом и психологическом уровнях [5].

Существуют различные как позитивные, так и негативные стереотипы. Наряду с серьезными исследованиями в печатных изданиях представлено множество шуточных описаний тех или иных стереотипов. Поскольку в каждой шутке есть доля истины, мы позволим себе привести здесь одно из них.

Англичанин ест по утрам овсянку, дебатировать во фраке в парламенте, играет в гольф, разъезжает в цилиндре в кэбах, хулиганит на стадионах, торчит в пабах, пьет эль и ест овсянку.

Немец работает по секундной стрелке, пьет шнапс, ест галеты, требует от маток яйцо, молоко и сало, а увидев русских, кричит им радостно "хенде хох!", до конца не понимая значения этой фразы.

Мексиканец потеет, выращивает кактусы, пьет текилу, носит сомбреро, носит по прериям на мустангах, уважает янки и не любит америкашек.

Колумбиец выращивает наркотики и экспортирует их в Америку.

Негр живет в Гарлеме, играет в баскетбол, занимается бандитизмом, поет рэп, быстро пробегает сто метров и балдеет от джаза.

Еврей ест мацу, торгуется со всеми подряд, воюет с арабами, изменяет Саре и делает себе обрезание.

Араб молится, перебирает четки, пакует в баррели нефть, катается на верблюдах, совершает теракты, бежит по ночам в гарем и воюет с евреями.

Хохол ходит в шароварах, устраивает разноцветные революции, ест сало, лузгает семечки, пьет горилку, болеет за киевское "Динамо", любит гарных дивчин и пляшет гопак.

Китаец говорит иероглифами, пьет китайский чай, переплывает Янцзы, делает детей, цитирует Мао, ест рис и сажает рис.

Бразилец играет в футбол, танцует самбу и сажает кофе.

Лингвокультурология представляется как одна из основополагающих наук для преподавателя русского языка как иностранного. Каждый урок иностранного языка – это перекресток культур, это практика межкультурной коммуникации, потому что каждое иностранное слово отражает иностранный мир и иностранную культуру: за каждым словом стоит обусловленное национальным сознанием (опять же иностранным, если слово иностранное) представление о мире.

Преодоление языкового барьера недостаточно для обеспечения эффективности общения представителями разных культур. Для этого нужно преодолеть барьер культурный. К компонентам культуры, несущим национально-специфическую окраску, можно отнести следующие:

а) традиции (или устойчивые элементы культуры), а также обычаи (определяемые как традиции в "соционормативной" сфере культуры) и обряды (выполняющие функцию неосознанного приобщения к господствующим в данной системе нормативным требованиям);

б) бытовую культуру, тесно связанную с традициями, вследствие чего ее нередко называют традиционно-бытовой культурой;

в) повседневное поведение (привычки представителей некоторой культуры, принятые в некотором социуме нормы общения), а также связанные с ним мимический и пантомимический (кинестический) коды, используемые носителями некоторой лингвокультурной общности;

г) "национальные картины мира", отражающие специфику восприятия окружающего мира, национальные особенности мышления представителей той или иной культуры;

д) художественную культуру, отражающую культурные традиции того или иного этноса.

Простейшим примером лингвокультурологической проблемы в обучении иностранцев является употребление местоимений “ты” и “вы”. В частности, для носителей китайского языка различие в этих местоимениях не является коммуникативно значимым. В качестве одного из средств преодоления данной проблемы можно порекомендовать использование в качестве текста для чтения шутки о мальчике, которому учитель дал задание написать “Я не буду говорить учителю ты” 50 раз. Написав данную фразу 100 раз, мальчик вежливо объяснил учителю, что превысил норму для того, “чтобы ты был доволен”. На более высоком уровне владения русским языком студенты положительно воспринимают изучение стихотворений А. С. Пушкина, в частности, “*Пустое Вы сердечным Ты...*”

Национальные особенности мышления представителей той или иной культуры получают интересное преломление в процессе словообразования. Словообразовательные возможности русского языка дают большой простор как для нормативного, так и окказионального, подчас очень неожиданного словообразования. Так, в “копилке” студенческих перлов нашей кафедры такие сочетания, как “*ледная лампа*” (красивая, от слова “леди”), *студентать* (деятельность преподавателя по обучению студентов), *телевизорить* (смотреть телевизор) и т. п. Эти новообразования легко включаются в речевую парадигму (*Что ты делал вчера вечером? – Телевизорил*).

Иными словами, помимо значений слов и правил грамматики, нужно знать: 1) когда сказать / написать, как, кому, где; 2) как данное значение / понятие живет в реальности мира изучаемого языка.

Именно поэтому в настоящее время в учебные планы ряда высших учебных заведений, работающих с иностранцами, вводится новый предмет: “мир изучаемого языка”. Мир изучаемого языка как дисциплина, неразрывно связанная с преподаванием иностранных языков, сосредоточен на изучении совокупности внеязыковых фактов, то есть тех социокультурных структур и единиц и отражаются в этих последних. Картина мира, окружающего носителей языка, не просто отражается в языке, она и формирует язык и его носителя, и определяет особенности речупотребления. Наша картина мира, по мнению многих ученых, отличается склонностью к фатализму и самоиронии, на чем основано множество неологических образований на уровне лексики и фразеологии. Эта сфера словоупотреблений, практически не поддающаяся переводу, крайне сложна для понимания со стороны иностранцев и представляет собой практически нерешенную проблему лингвокультурологии.

Итак, в языковых явлениях отражаются факты общественной жизни данного говорящего коллектива. Задачи обучения иностранному языку как средству общения неразрывно сливаются с задачами изучения общественной и культурной жизни стран и народов, говорящих на этом языке.

Литература

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37– 67.
2. Богданович Г. Ю. Русский язык в аспекте проблем лингвокультурологии / Г. Ю. Богданович. – Симферополь, 2003. – 397 с.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М., 2001. – 208 с.
4. Попко Л. П. Неологизация в языке как трансляция культурно-лингвистической национальной ментальности / Л. П. Попко. – К., 2007. – 362 с.
5. Сорокин Ю. А. Психоллингвистические аспекты изучения текста / Ю. А. Сорокин. – М., 1985. – 248 с.

УДК 811.111

КОНЦЕПТ “ЩАСТЯ” В МОВНИХ КАРТИНАХ СВІТУ (НА ПРИКЛАДІ СЛОВ’ЯНСЬКИХ ТА АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ ПАРЕМІЙ)**Блашків О. В.**

У статті представлено особливості концепту “щастя” у мовних картинах слов’ян та американців на прикладі паремій у слов’янських (українській, російській, польській, словацькій) та англійській мовах. Розглянуто накладання концептів щастя і біди, щастя і удачі, щастя і розуму, що беруть участь у формуванні відповідних мовних картин світу.

Ключові слова: концепт “щастя”, мовна картина світу, слов’янські паремії, англо-американські паремії.

В статье рассмотрен концепт “счастье” на материале славянских (украинских, русских, польских, словацких) и англо-американских паремий, проанализировано имбрикации концептов “счастье” и “беда”, “счастье” и “удача”, “счастье” и “разум”, участвующих в формировании соответствующих картин мира.

Ключевые слова: концепт “счастье”, языковая картина мира, славянские паремии, англо-американские паремии.

The article deals with the concept of happiness as preserved in Slavic (Russian, Ukrainian, Polish, and Slovak) proverbs and saying, analyzing the imbrications of the concepts of happiness, trouble, luck, and cleverness, which participate in shaping the worldviews.

Key words: concept “happiness”, worldview, Slavic proverb, Anglo-American proverb.

Зростання інтенсивності міжкультурної комунікації у сучасному світі зумовлює актуальність досліджень, присвячених зіставленню мовних картин різних народів. Зусилля вчених в Україні та за кордоном спрямовані на уніфікацію поглядів щодо цих картин світу [10, с. 167]. Найбільш універсальним поняттям, на думку вчених, є концептуальна картина світу (ККС), що пов’язана з усім колом знань про світ, засобом вираження яких є мовна картина світу (МКС). Філософи часто ототожнюють [12, с. 152–153], а когнітивні лінгвісти чітко розмежовують [10, с. 167] ці поняття. Розрізняють також національно-мовні картини світу (НМКС), які складають об’єкт дослідження зставної лінгвокультурології [7; 13]. Складовою таких розвідок є аналіз концептів (мікромоделей культури), що відображають наївні та науково-філософські уявлення про світ [7]. Попри існуючі дослідження ККС, МКС та НМКС в межах різних галузей лінгвістики, порівняльне вивчення національно-мовних картин світу на рівні паремій не втрачає своєї актуальності.

На думку провідного українського дослідника з етнолінгвістики та лінгвокультурології І. Голубовської, паремії є тією частиною національних фразеологій, що “найрельєфніше відбиває національно зумовлені ціннісні уявлення народу про навколишній світ і своє буття у ньому” [6]. Дослідниця виділяє слова-концепти “воля”, “доля”, “лихо”, “щедрість” як такі, що окреслюють специфіку етнічної ментальності українців, а “self”, “individualism”, “privacy”, “understatement” як такі, що визначають ментальність англомовних народів. Нам видається, що ще одним показовим концептом у цьому зв’язку може бути концепт “щастя”, особливо у контексті вивчення американської культури, де вислів “to be happy” (бути щасливим) актуалізувався на рівні повсякденної розмовної мови. Сучасні, хоч і нечисленні дослідження вказують на те, що вивчення концепту “щастя” викликає зацікавлення українських лінгвістів, соціологів, культурологів, філософів (О. В. Климчук, О. В. Мінаєва, І. Вакулик, В. В. Власенко). Спираючись на існуючі розвідки з названої проблеми, ми зробимо спробу розширення предмета дослідження: до зіставлення концепту “щастя” у слов’янських мовах (українській, російській, словацькій та польській), маючи на меті окреслення концепту “слов’янського щастя” та порівняння його з англо-американським варіантом.

Слово “щастя” у словнику Б. Грінченка подано як “щастя-доля”, у тлумачному словнику української мови ця лексема визначена як: 1) стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення та безмежної радості; 2) досягнення, успіх, удача; 3) доля, талан, добробут. У словнику російської мови В. Даля як: 1) рок, судьба, участь, доля, случайность, желанная неожиданность; 2) благоденствие и благополучие, желанную насущную жизнь, жизнь без горя, смут і тривоги, покой и довольство”. “Szczęście” у словнику польської мови подано як: 1) удача в справах, життєвих ситуаціях (powodzenie w jakichś przedsięwzięciach, sytuacjach życiowych); 2) радість, задоволення (uczucie zadowolenia, radości); 3) добрий збіг обставин (zbieg pomysłnych okoliczności). Словник словацької мови подає “šťastie” як: 1) стан, відчуття повного задоволення та блага (stav, pocit úplnej spokojnosti, blaha); 2) добрий збіг обставин, успіх (priaznivá zhoda okolností, úspech).

У контексті поставленого завдання слід відзначити, що у всіх слов'янських мовах зберігся праслов'янський корінь у словах, що називають поняття “щастя”: “щастя” (укр.), “счастье” (рос.), “шчасце” (білорус.), “šťastie” (словац.), “šťěstí” (чес.), “szczęście” (пол.), а також “čęšť” у південних слов'ян. Це може вказувати на певну лінгвокультурну єдність названих мов. “Етимологічний словник російської мови” М. Фасмера подає старослов'янське слово “**сѣщѣстьѣ**”, що складається з “**сѣ-**” (хороший, добрий) та “**чѣст**” (частина), тобто “добра частка” [14, с. 687]. Лексеми “щастя” і “частина” мають в своїй основі старослов'янське дієслово “кусати”. Словацький дослідник старослов'янської літератури М. Голема вважає, що свою логіку мало б розширення та абстрактивізація вихідного значення слова “щастя” як “доброго поділу”, “частини” жертвовної тварини, оскільки “рамкою отримання значення “щастя” (все ще конкретно-смыслового) могла складати саме гостина, товариство за столом – “*communio*”, на якій відповідно до певного коду могли розділяти тварину, що приносилася в жертву. Така гостина виконувала функцію зближення людини з богами (hostina smerovala k “zbrataniu” medzi človekom a bohmí). Спільне поїдання їжі та напоїв жертвовного характеру могло накладати на співзастільників “релігійну товариськість, певну екзистенційну ідентичність (“*náboženskú spriaznenosť, akúsi existenčnú identitu*”).” [2, с. 48–52] Таке трактування перегукується з думкою російського вченого С. Воркачова, котрий стверджує, що у період міфологічного мислення людина вважалася щасливою, якщо їй сприяли боги, звідси “добра доля”; опісля відбувається десакралізація міфологеми “доля”, і місце божества займає випадок, що призводить до перетворення “доброї долі” на “сприятливий випадок”, “удачу”, які пов'язані вже з безособовою фортуною. Вчений наголошує, що таким чином “добра доля” та “сприятливий випадок” перетворюються “по-суті на саме уявлення про щастя лише зі співпадінням “протагоніста” та “спостерігача” в одній особі, що надає можливість давати оцінку “стану справ” навколо себе і судити про неї завдяки своїй емоційній реакції на них” [5].

В англійській мові спостерігаємо подібні закономірності. Етимологічний словник англійської мови подає іменник “happiness” як похідний від прикметника “happy” + “ness”, а прикметник “happy” як похідне від іменника “hap” “удача, шанс” (“chance, fortune”) + “-y”. Відповідно, “happy” означає “lucky, favored by fortune, prosperous” (“щасливий, під захистом фортуни / долі, заможний). У цьому зв'язку видається природною кількісна перевага приказок зі словом “luck” в англійській мові над словом “happiness”. У пошуках відповідників слов'янським приказкам про “щастя” англійською, поруч з прямим перекладом слова “happiness”, часто подибуємо приказки зі словами “luck” (удача), “fortune” (доля), “destiny” (доля).

Лінгвісти зауважують, що етимологія слів “доля” і “щастя” має спільні корені, що дозволяє стверджувати, що щастя – це добра доля [11, с. 73]. Уявлення про щастя як долю закріпилося у багатьох слов'янських пареміях: *Із щастя та горя скувалася доля. Що написано на роду, того не об'їдеш і на льоду. Як не було талану, не буде й долі (укр.), Не родись ни хорош, ни пригож, родись счастлив. Всем молодец, да нет талану на роду. Нет талану, не пришьешь к сарафану (рос.), Šťastlivému ľažko sa narodit', ale ľahko mu žit' (словац.)* У цих прикладах акцентуються “недобра доля” чи “нещастя”, що також вказує на певне “накладання” один на одного концептів “щастя – біда”. Найбільш відповідним у такому контексті, на наш погляд, англійським прислів'ям є *If it was raining soup, he would be out with a*

fork (Якби замість дощу падав суп, він би стояв на вулиці з виделкою), воно семантично співпадає з російськими та українськими висловами, наведеними вище.

Проте яка б доля не була, вона нерідко постає наперед визначеною як у слов'ян, так і в англійців: *Everyone has it's lot and a wide world before him* (Кожен має свою долю і широкий світ перед собою). Основна роль людини, стверджується в фольклорі, не втратити чи не занепасти свою долю. Необхідність берегти щастя в англійській мові представлена у наступних пареміях: *Be content with your lot* (Будь задоволений своєю долею), *Don't tempt providence* (Не спокушай долю), *A full cup must be carried steadily* (Повну чашу слід нести рівно), що в російській мові відповідає приказці *От добра добра не ищут*.

Шляхи здобуття щастя мають протилежне вираження в слов'янських прислів'ях та приказках. Показовим є, наприклад, такий російський варіант: *Счастье придет, и на печи найдет*. Іншу настанову знаходимо в українському фольклорі: *Всякий свого щастя коваль*. Таку ж паремію знаходимо і серед словацьких та польських приказок: *Každý je kováčom svojho šťastia* (словац.), *Každy jest kowalem swojego losu* (пол.). В англійському варіанті лексема “коваль” змінюється на “архітектор”: *Every man is the architect of his own fortune*. Слід звернути також увагу на лексему “fortune”, яка в англійській мові має значення “добробут”, “статок”, “гроші”, тоді як у слов'янських пареміях маємо “щастя / доля (los)”. Суголосна російській паремії *Счастья ищет – от него бежат* англійська приказка *Seeking happiness is a straight way to misery* (Пошуки щастя – пряма дорога до нещастя / біди).

Дослідниця О. Мінаєва відзначила, що “у російській та українській мовах щастя завжди пов'язане з бідою”, яка має домінуючі характеристики над щастям у швикості, в масі і кількості, в силі, постійності, всеприсутності [11, с. 74]. Таке накладання концептів можна спостерігати також у польських та словацьких пареміях, значно меншою мірою – в англійських. Опозиція щастя – нещастя зафіксована в багатьох слов'янських пареміях: *Счастью не верь, а беды не пугайся! Счастье с несчастьем – ведро с ненастьем* (рос.), *Щастя з нещастям в одних санях іздять, Хто горя не бачив, той щастя не знає* (укр.), *Ak ľa obklopuje šťastie, pamätaj na nešťastie* (словац.), *Szczęście człowieka psuje, nieszczęście hartuje* (пол.). Відповідником можуть служити *Fortune and misfortune are next-door neighbors* (Щастя і нещастя – сусіди), *All is luck or ill-luck in this world* (Все в цьому світі – щастя або нещастя).

У російських прислів'ях переважно наголошується зовнішня природа щастя по відношенню до людини, його випадковість, що передається через зооморфну метафору: *Счастье – вольная птица: где захотела, там и села* (рос.). В англійській мові ця ж думка передається через антропоморфну та зоофорфну метафору: *It's hard to grasp happiness: it's slippery as an eel* (Тяжко зловити щастя – воно таке ж слизьке, як вуж), *You can't seek Lady Luck; Lady Luck seeks you* (Не ти шукаєш пані Удачу, а вона тебе), *Chances rule men, and not men chances* (Випадки керують людьми, а не люди випадками).

Паремії, що позначають короткотривалість щастя, становлять окрему групу, де “щастя” може бути виражене антропо- чи зооморфною метафорою. Наприклад: *Szczęście dziś matka, a jutro może być macochą* (пол.), *Счастье мать, счастье мачеха, счастье бешеный волк* (рос.), *Fortune is fickle* (Фортуна змінна), *Fortune is like glass: it breaks when it is brightest* (Фортуна як скло – розбивається, коли найяскравіше), але *Fortune always leaves one door open in disaster* (Доля завжди залишає одні двері відкритими в час біди). Таке бачення долі і біди суголосне слов'янським приказкам *Біда навчить* (укр.), *Szczęście człowieka psuje, nieszczęście hartuje* (пол.).

На прикладі слов'янських та англійських паремій можна відзначити також накладання концептів “щастя” та “успіх”. Англійська приказка *Nothing succeeds like success* (Ніщо не приводить так до успіху, як сам успіх) знаходить свої відповідники в українській мові: *Щасливому суп на колоді; Кому щастя, тому і півень несеться; Щасливому щастя*.

Важливо, на нашу думку, наголосити на накладанні концептів “щастя” та “розуму” / “дурості” у слов'янських та англійських пареміях. Українські та словацькі прислів'я практично дослівно повторюють одні одних: *Щастя без розуму – торбина*

дирява, Šťastie bez rozumu za mnoho nestojí. Значно більше знаходимо приказок, пов'язаних з думкою про сприяння дурням.

<i>Дурням щастя.</i>	<i>Fortune favors the fools.</i>
<i>Розумний дбає, а дурня Бог наділяє.</i>	
<i>Щастя розум одбирає, а нещастя повертає.</i>	<i>A special providence takes care of idiots and stick-and-dirt chimneys.</i>
<i>Szczęście głupim sprzyja.</i>	
<i>Sprostí mají štěstí.</i>	
<i>Čím větší hlupák, tím větší štěstí.</i>	<i>Fortune knows neither reason, nor law.</i>
<i>Keď je štěstie unavené, aj na somára si sadne.</i>	
<i>Lepšia hrst' štastia, ako vrece rozumu.</i>	<i>It's better to be happy than wise.</i>

Варто звернути увагу і на те, як відтворено “манеру” переживання щастя в англомовних та слов'янських пареміях: *You must take the fat with the lean* (Мусиш драти і жирне, і пісне), *A change of fortune hurts a wise man no more than a change of the moon* (Зміна долі може зашкодити розумній людині так само, як зміна фаз місяця), *Fortune can take nothing from you, but what she gave you* (Доля може забрати в тебе лише те, що дала тобі); *На щастя всіляке маї серце однаке, Счастью не верь, а беды не пугайся!*

Неодмінним фактором щастя в англійській мові є допомога іншим: *You're truly happy when you make others happy* (Ти щасливий, коли робиш щасливими інших), *If you want to be happy, make yourself useful* (Як хочеш бути дійсно щасливим, стань в пригоді іншим), *Happiness is not perfect until it's shared* (Щастя не є повним, поки нерозділене). Такого не спостерігаємо у слов'янських пареміях. Важливою у досліджуваному контексті видається група паремій, що представляють концепт праці: *Хто рано встає, тому щастя є. Ключі від щастя – в праці.*

Повертаючись до розуміння щастя у річищі оцінки зовнішніх очікуваних обставин життя та внутрішнього емоційного ставлення до них, зазначимо, що подібні ідеї вдалося знайти лише в англомовних пареміях: *The man with peace of mind is blissfully happy* (Людина зі спокоєм в душі благословенно щаслива), *The happy man is not he who seems thus to others, but who seems thus to himself* (Щаслива людина не та, що здається такою іншим, але та, що здається такою собі) [3].

Для американської культури концепт “щастя” і відчуття себе щасливим має особливе значення. В американській культурі здобуття щастя (the pursuit of happiness) відображено в Конституції як право, що надається кожному громадянину країни: “We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness” (Ми вважаємо цю самодостатньою правду, що всі люди народилися рівними і наділені своїм Творцем певними невід’ємними Правами, і що серед них є Життя, Свобода і здобуття Щастя). Шляхи досягнення щастя, визначення його повноти та багатоаспектності є сьогодні предметом дослідження цілої низки наукових дисциплін у США (психології, соціології, літературознавства, мовознавства), а також одним із завдань освітніх програм. Американське суспільство, будучи в основі своїй мультикультурним, все ж у найпростішому та найпоширенішому стереотипному сприйнятті щастя має на увазі “проживання / реалізацію американської мрії” (living the American dream). Тому для глибшого розуміння американської культури врахування функціонування концепту щастя особливо важливе.

Підсумовуючи, зазначимо, що прислів'я та приказки максимально чітко і лаконочно фіксують найбільш цінний життєвий та національний досвід народу. Аналіз концепту “щастя” у слов'янських народів, представлено у прислів'ях та приказках, дає підстави стверджувати певну культурно-історичну спільність у трактуванні щастя, що часто накладається на концепти наперед визначеної долі, біди як зворотного боку щастя та розуму як необхідної умови утримання / перешкоджання щастю. В англо-американській культурі активізується накладання концептів “щастя” з концептами “долі”, “удачі” і “добробуту”, проте слід пам'ятати, що концепт “щастя”, втілений у англомовних прислів'ях, що сьогодні називаються “американськими”, включає паремії представників різних народів, що з часом стали органічною частиною американської культури. Вербальне вираження концепту “щастя” зазнало змін у слов'ян та американців в часі і просторі, про що слід пам'ятати. У цьому зв'язку подальше вивчення мовних картин світу вважаємо перспективним.

Література

1. Čelakovský F. L. *Mudrosloví národu slovanského ve píslovích* / F. L. Čelakovský. – Praha : Vyšehrad, 1949. – 922 s.
2. Golema M. *Stredoveká literatúra a indoeurópske mytologické dedičstvo: prítomnosť trojfunkčnej indoeurópskej ideológie v literatúre, mytológii a folklóre stredovekých Slovanov* / M. Golema. – Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2006. – 250 s.
3. Kin D. *Dictionary of American Proverbs* / David Kin. – New York : Philosophical Library, 1955. – 286 p.
4. Вакулик І. Концепти “гармонія” і “щастя” та їх трансформації в українському соціумі / І. Вакулик // *Українознавчий альманах*. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – Вип. 5. – С. 55–56.
5. Воркачев С. Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты / С. Г. Воркачев // *Известия РАН. Серия лит-ры и языка*. – 2001. – Т. 60, № 6. – С. 47–58.
6. Голубовська І. Проблеми зіставно-конфронтативного вивчення національно-мовних картин світу / І. Голубовська // *Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – Вип. 21. – С. 39–42.
7. Гришкова Н. В. До проблеми концепту / Н. В. Гришкова // *Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. Серія “Філологічні науки”*. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Вип. 59. – С. 178–180.
8. Дубенко О. Ю. *Англо-американські прислів'я та приказки* / О. Ю. Дубенко. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 416 с.
9. Климчук О. В. Англійські та українські прислів'я як складова концепту щастя / О. В. Климчук // *Студентські наукові записки. Серія “Філологічна”*. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2009. – Вип. 2. – С. 59–63.
10. Лебеденко Ю. Концепт “хата” в мовній картині світу / Юлія Лебеденко // *Ukrainiaca Brunensia II: Україністика – минуле, сучасне, майбутнє*. – Brno : Masarykova univerzita, 2009. – С. 167–174.
11. Минаева Э. В. Имбрикация концептов “счастье” и “беда” в русских и украинских пословицах / Э. В. Минаева // *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка*. – Луганськ : Вид-во ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – Вип. 2. – С. 71–78.
12. Салихов М. В. *Математическая картина мира* / М. В. Салихов // *Философские науки*. – 1980. – № 5. – С. 152–153.
13. Чернишенко І. А. Фактори формування національних мовних картин світу / І. А. Чернишенко // *Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка*. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – Вип. 32. – С. 158–162.
14. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка* : в 4 т. / М. Фасмер. – М. : Азбука-Терра, 1996. – Т. 3. – 1996. – 832 с.
15. *Фразеологический словарь русского языка*. – М. : Русский язык, 1986. – 554 с.

УДК 81-112

СИНХРОНИЗАЦИЯ ТЕМПОМИРОВ В ГРАММАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Домброван Т. И.

Дослідження виконано у руслі діахронічної лінгвосинергетики. Виходячи із розуміння мови як синергетичної системи, у статті проблеми еволюції мови пов'язуються зі змінами темпів розвитку підсистем та / або окремих компонентів мовної системи. Робиться висновок про те, що синхронізація темпосвітів у межах єдиної системи є одним із механізмів самоорганізації синергетичної системи, збереження її життєздатності та функціональності.

Ключові слова: діахронічна лінгвосинергетика, темпосвіти, синхронізація, граматична система, англійська мова.

Исследование выполнено в русле диахронической лингвосинергетики. Исходя из понимания языка как синергетической системы, в данной статье проблемы языковой эволюции связываются с изменениями темпов развития подсистем и / или отдельных компонентов языковой системы. Делается вывод о том, что синхронизация темпомиров внутри единой системы выступает одним из механизмов самоорганизации синергетической системы, сохранения ее жизнеспособности и функциональности.

Ключевые слова: диахроническая лингвосинергетика, темпомиров, синхронизация, грамматическая система, английский язык.

diachronic linguosynergetic research paradigm. The starting point of the research is the interpretation of language as a synergetic system. We argue that language evolution is closely connected with changes in tempos of development of subsystems and / or certain components of the whole system. We come to the conclusion that synchronization of tempo worlds within a grammatical system is a mechanism of self organization of a synergetic system, aiming at stabilizing the system and maintaining its vitality and functional capability.

Key words: diachronic linguosynergetics, tempo worlds, synchronization, grammatical system, the English language.

“Состояние системы зависит от ее истории – из каких предыдущих состояний пришла система к настоящему состоянию”.
Г. Хакен [25]

Методологическое обновление современной лингвистики, вызванное возможностями междисциплинарного подхода к объекту изучения и заключающееся, прежде всего, в привлечении категориального аппарата и приемов исследования, выработанных в других науках, открывает новые перспективы в изучении языковой системы. Огромным экспланаторным потенциалом, на наш взгляд, обладает лингвистическая синергетика – междисциплинарное направление, возникшее на стыке лингвистики и синергетики на рубеже XX–XXI вв.

Лингвистическая синергетика, или лінгвосинергетика, определяется нами как один из методологических подходов к описанию ДИНАМИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА ЯЗЫКА, представляющего собой последовательную смену во времени состояний изменчивой языковой мегасистемы.

Анализ специальной литературы свидетельствует о том, что на современном этапе в рамках общей лінгвосинергетики активно разрабатываются частные проблемы синергетики текста [4; 6; 15; 16; 20], дискурса [1; 18; 19; 21], идиолекта [23], синергетики речевых девиаций [17]. Как видно, объектом исследования в указанных работах выступает речь / речевая деятельность. В то же время вопросы *синергетической* интерпретации фактов языка, рассматриваемого как в плоскости синхронии, так и в плоскости диахронии, остаются недостаточно разработанными.

Цель данной статьи – осмыслить развитие грамматической системы английского языка в свете синергетической методологии. Актуальность исследования заключается в назревшей необходимости разработки общей теории эволюционных процессов в языке. Проблема эволюции языка и его функций, по словам Г. В. Ейгера, – одна из десяти наиболее важных проблем лингвистики в XXI в. [9, с. 104; см. также: 10].

Синергетика занимается всесторонним изучением сложных динамических самоорганизующихся систем, и поэтому использование в лингвистических студиях принципов и категориального аппарата синергетики обусловлено самой природой языка как синергетической системы.

Под синергетической системой принято понимать открытую сложную динамическую систему, компоненты которой функционируют согласованно и контролируются так называемыми параметрами управления, стремящимися сохранить данную систему в состоянии устойчивости и равновесия [3; 12; 13; 25; 29]. Открытость системы предполагает ее взаимодействие с другими системами среды. Сложность системы определяется не только иерархической многоступенчатой субординацией компонентов системы (так сказать, топологией системы), но и степенью когезии между ними. Динамичность системы проявляется в ее способности к изменению и развитию, что образует основу для такого жизненно важного свойства системы, как адаптивность.

Человеческий язык в категориях синергетики можно определить как сложную, открытую, нелинейную, неравновесную, эволюционную систему, которая функционирует за счет взаимодействия собственных подсистем и взаимной детерминированности других внешних систем среды (этнуса, его культуры, сознания, социума) и обладает регуляторными механизмами для обеспечения динамики, самоорганизации и сохранения этой системы [22, с. 34].

Рассматриваемая с позиций синергетики, в каждый данный определенный момент сложная система может быть представлена как интеграция иерархически организованных “разновозрастных” структур, возникших в результате предыдущего развития. По словам Е. Н. Князевой и С. П. Курдюмова, эволюционирующая сложная структура “имеет определенную “временную глубину”. Ее наличная пространственная конфигурация является индикатором предыдущего и последующего развития структуры как целостного образования” [13, с. 218]. Приведенная цитата резонирует со словами выдающегося лингвиста А. И. Смирницкого о том, что “каждое конкретное явление языка <...> связано исторической преемственностью с определенными предшествующими явлениями, которые представляют собой те или другие фазы развития данного явления” [24, с. 6]. И далее: “Любая единица языка есть то, что она есть, лишь при условии ее последовательного, закономерного развертывания во времени” [Там же, с. 7].

Следовательно, грамматическая система языка, в том числе и современного английского языка, может рассматриваться как синтезирующий результат предшествующего (и непрестанно продолжающегося) исторического развития всех компонентов, подсистем и категорий, образующих данную систему сегодня и различающихся степенью эволюционной “зрелости”. Последняя определяет место конкретного элемента системы в 4-этапном цикле жизни: зарождение – становление / “созревание” (по Э. Далю [7]) – “зрелость” – отмирание. Другими словами, любые разноуровневые единицы языка или языковые явления в какой-либо данный момент времени характеризуются принадлежностью к тому или иному подвижному множеству – то ли новообразований, то ли выходящих из употребления, то ли устаревших и вышедших из употребления, то ли устойчивых в своем использовании единиц / явлений языковой системы.

Развитие языка представляет собой сложный процесс, по-разному протекающий в различных его подсистемах. Для описания сложности происходящих в языке изменений представляется целесообразным использовать *концепцию темпомиров*, складывающуюся в рамках синергетической исследовательской парадигмы. Данная концепция находится в стадии становления и связана с целым рядом фундаментальных понятий, получающих переосмысление в синергетике – это, прежде всего, материя, пространство, время, информация, эволюция.

Термин “темпомир” введен в научный обиход Е. Н. Князевой и С. П. Курдюмовым для обозначения мира, определяющей характеристикой которого является единый темп (общая скорость) развития всех входящих в него сложных структур [12, с. 221].

В синергетической проекции язык следует рассматривать как мегасистему, состоящую из иерархически организованного множества макро- и микросистем (“миров”), каждая из которых изменяется в присутствии данной системы характерном темпе. Другими словами, язык – это темпоральная иерархия, когерентная совокупность различных темпомиров, в которых существуют разномасштабные компоненты языковой мегасистемы.

Изменениям во времени подвержены все единицы и подсистемы языка, различаются лишь темпы (интенсивность) этих изменений. Так, наибольшей подвижностью отличаются фонетические явления, тогда как синтаксические структуры наиболее устойчивы во времени.

Структурная целостность и максимальная функциональность системы предполагает, что все ее подструктуры должны быть когерентно объединены, а темп их эволюции – синхронизирован. “Синтез простых эволюционирующих структур в одну сложную структуру происходит посредством установления общего темпа эволюции во всех объединяемых частях, простых структурах, становящихся фрагментами целого. <...> В результате объединения структуры попадают в один темпомир. Именно общий темп развития является индикатором того, что мы имеем дело не с конгломератом разрозненных структур, а с фрагментами одной и той же целостной структуры” [2, с. 44].

Обратимся к фактам истории развития английского языка.

Известно, что древнеанглийский язык (V– XI вв.) обладал развитой системой флексий, служивших средством связи (согласования) между словами в словосочетании и предложении. Именно благодаря окончаниям согласуемые слова могли располагаться в предложении практически в свободном порядке (как это происходит в русском или украинском языках).

Например, древнеанглийские имена прилагательные имели категорию падежа, представленную именительным, родительным, дательным, винительным и (частично) творительным падежами, категорию рода (мужской, женский, средний), категорию числа (единственное и множественное) и два типа склонения (сильное и слабое). Выбор той или иной формы, манифестирующей склонение, род, падеж прилагательного, зависел от имени существительного, к которому данное прилагательное относилось и с которым оно согласовывалось. К примеру, в древнеанглийском языке имя прилагательное *gōd* “хороший” обладало следующими формами [взято из: 26, с. 58]:

Таблица 1

Склонение прилагательного *gōd* в древнеанглийском языке

Число	Падеж	Сильное склонение			Слабое склонение		
		Муж. р.	Жен. р.	Ср. р.	Муж. р.	Жен. р.	Ср. р.
Ед. ч.	Им.	<i>gōd</i>	<i>gōd</i>	<i>gōd</i>	<i>gōd-a</i>	<i>gōd-e</i>	<i>gōd-e</i>
	Род.	<i>gōd-es</i>	<i>gōd-re</i>	<i>gōd-es</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-an</i>
	Дат.	<i>gōd-um</i>	<i>gōd-re</i>	<i>gōd-um</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-an</i>
	Вин.	<i>gōd-ne</i>	<i>gōd-e</i>	<i>gōd</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-e</i>
	Тв.	<i>gōd-e</i>		<i>gōd-e</i>			
Мн. ч.	Им.	<i>gōd-e</i>	<i>gōd-a</i>	<i>gōd</i>	<i>gōd-an</i> <i>gōd-ena</i> // <i>gōd-ra</i> <i>gōd-um</i> <i>gōd-an</i>		
	Род.	<i>gōd-ra</i>	<i>gōd-ra</i>	<i>gōd-ra</i>			
	Дат.	<i>gōd-um</i>	<i>gōd-um</i>	<i>gōd-um</i>			
	Вин.	<i>gōd-e</i>	<i>gōd-a</i>	<i>gōd</i>			

Имя прилагательное, выступавшее, как правило, в синтаксической функции атрибутивного модификатора, отражало (по сути, дублировало) основные грамматические категории определяемого существительного посредством согласования с последним.

В свою очередь, древнеанглийские имена существительные также были “богаты” на грамматические категории (число, падеж, род) и типы склонений в зависимости от основ (на *-a*, *-ja*, *-wa*, *-ō*, *-iō*, *-i*, *-u*, *-n*, *-r*, *-s* и др., а также корневых основ) или основообразующих суффиксов. Падежная система древнеанглийских существительных, восходящая к общегерманской четырехпадежной парадигме, включала именительный, родительный, дательный и винительный падежи с характерными флексиями. Каждая грамматическая категория в каждом типе склонения маркировалась соответствующими окончаниями, в том числе и нулевыми (см. табл. 2) [11; 24; 26–28].

Таблица 2
Склонение имен существительных в древнеанглийском языке (фрагмент)

Основы имен существительных		-ā-		-ō-	-i-		-n-	-u-	-s-
Число	Падеж	М. р.	Ср. р.	Ж. р.	М. р.	Ср. р.	М. р.	М. р.	Ср. р.
Ед. ч.	Им.	-	-	-	-	-	-e	-u	-
	Род.	-es	-es	-e	-es	-es	-an	-a	-es
	Дат.	-e	-e	-e	-e	-e	-an	-a	-e
	Вин.	-	-	-e	-	-	-an	-u	-
Мн. ч.	Им.	-as	-	-a	-as	-	-an	-a	-ru
	Род.	-a	-a	-a	-a	-a	-ena	-a	-ra
	Дат.	-um	-um	-um	-um	-um	-um	-um	-rum
	Вин.	-as	-	-a	-as	-	-an	-a	-ru

В предложении степень когезии между древнеанглийскими существительными и прилагательными была очень высока и достигалась частичным перекрытием (*overlapping*), своеобразным дублированием маркеров грамматических категорий, что проявлялось в согласовании (в числе, роде и падеже) рассматриваемых частей речи. Более того, окончания слабого склонения прилагательных и слабого склонения существительных совпадали практически во всех падежах (исключением был родительный падеж множественного числа). По наблюдениям А. И. Смирницкого, подавляющее большинство древнеанглийских прилагательных в сильном склонении изменялись по типу основ существительных на *-o* (в мужском и среднем роде) и по типу основ на *-a* (в женском роде) [24, с. 239]. Категории падежа, числа и рода (частично) были присущи также древнеанглийским числительным и местоимениям (например, личным, указательным).

В среднеанглийский период под сильным влиянием скандинавских диалектов происходит распад некогда сложной системы окончаний у субстантивов. Это было связано с тем, что общеупотребительная лексика английского языка и скандинавских языков совпадала в корневых морфемах (что способствовало взаимопониманию между носителями разных языков), но различалась окончаниями (что, напротив, затрудняло процесс коммуникации). С точки зрения синергетики, грамматическая система английского языка вошла в состояние неустойчивости, приближаясь к точке бифуркации и / или моменту обострения. В таких условиях происходит ускорение темпов изменений как в отдельных подсистемах, так и в системе в целом.

Подсистема существительных начала коренным образом меняться, что выразилось в резком сокращении показателей грамматических категорий. За короткий исторический период (XI–XIII вв.) в основном стираются различия между слабыми и сильными типами склонений, а сохранившиеся типы склонений (так называемые нерегулярные, или *minor*) к XV в. постепенно утрачивают дифференцирующие их окончания, и некогда четырехпадежная система, в конечном итоге, превращается в двухпадежную. Таблица 3 иллюстрирует изменения падежных флексий имен существительных *stone*, *care* и *nate* в среднеанглийский период. Для наглядности имевших место изменений и удобства сопоставления мы также приводим словоизменительную парадигму указанных существительных в древнеанглийском языке.

Таблица 3

Изменения в склонении имен существительных (древнеанглийский vs среднеанглийский периоды)

Число	Падеж	Др.-а. <i>stān</i> (м.р., -а-) с.а. 'stone'	Ср.-а. <i>stōn</i> (XIV в.)	Др.-а. <i>caru</i> (ж.р., -о-) с.а. 'care'	Ср.-а. <i>cāre</i> (XV в.)	Др.-а. <i>nama</i> (м.р., -n-) с.а. 'name'	Ср.-а. <i>name</i> (XII в. > XV в.)
Ед. ч.	Им.	<i>stān</i>	<i>stōn</i>	<i>caru</i>	<i>cāre</i>	<i>nam-a</i>	<i>nam-e</i> > <i>name</i>
	Род.	<i>stān-es</i>	<i>stōn-es</i>	<i>care</i>	<i>cāre-s</i>	<i>nam-an</i>	<i>nam-en</i> > <i>nam-es</i>
	Дат.	<i>stān-e</i>	<i>stōn</i>	<i>care</i>	<i>cāre</i>	<i>nam-ap</i>	<i>nam-en</i> > <i>name</i>
	Вин.	<i>stān</i>	<i>stōn</i>	<i>care</i>	<i>cāre</i>	<i>nam-ap</i>	<i>nam-en</i> > <i>name</i>
Мн. ч.	Им.	<i>stān-as</i>	<i>stōn-es</i>	<i>cara</i>	<i>cāres</i>	<i>nam-ap</i>	<i>nam-en</i> > <i>nam-es</i>
	Род.	<i>stān-a</i>	<i>stōn-es</i>	<i>cara</i>	<i>cāres</i>	<i>nam-ena</i>	<i>nam-ene</i> > <i>nam-es</i>
	Дат.	<i>stān-um</i>	<i>stōn-es</i>	<i>carum</i>	<i>cāres</i>	<i>nam-um</i>	<i>nam-en</i> > <i>nam-es</i>
	Вин.	<i>stān-as</i>	<i>stōn-es</i>	<i>cara</i>	<i>cāres</i>	<i>nam-an</i>	<i>nam-en</i> > <i>nam-es</i>

Как видно из табл. 3, в среднеанглийский период происходит резкое сокращение номенклатуры падежных флексий и их унификация: стираются формальные различия между падежами, что ведет к упрощению падежной парадигмы в целом.

Также исчезает категория грамматического рода, некогда присущая всем существительным древнеанглийского языка. Это объясняется, в первую очередь, утратой функционально «нагруженных» окончаний, маркировавших, помимо падежа и числа, категорию рода: последняя, более не имеющая формальных показателей, исчезает и в языке аналитического строя практически не проявляется.

Категория числа, напротив, оказывается устойчивой, поскольку «число определяется смысловой зависимостью от экстралингвистического окружения, которая пропускается через сознание индивида и вызывает определенную форму» [14, с. 27]. Но и в этой грамматической категории происходят заметные изменения. Так, ряд существительных унифицируют формы единственного и множественного числа (например, *shep* (с.а. *sheep*), *der* (с.а. *deer*)); количество существительных, входящих в группу корневых основ, резко сокращается за счет их перехода в основную группу (к примеру, существительные *book*, *nut* и др. стали образовывать форму множественного числа не при помощи умлаута, а путем присоединения распространившегося на все типы склонений окончания *-es* / *-en*) и т. д. [11, с. 108–109]. Иначе говоря, в среднеанглийский период подсистема существительного, «расшатанная» флуктуациями, переживает процесс реструктурирования, «перетряхивания» управляющих параметров (в роли которых здесь выступают грамматические категории существительного).

Высокодинамичный процесс распада системы склонений у существительных с неизбежностью вызвал (по типу цепной реакции) изменения в соответствующих системах прилагательного, числительного, местоимений (в первую очередь, указательных). Эти изменения обусловлены тесной взаимосвязью указанных подсистем – прежде всего, общностью грамматических категорий (рода, падежа, числа) как управляющих параметров языка. Однако для сохранения языковой системы в целом и ее функциональности в частности необходима синхронизация темпомиров

составляющих данную систему компонентов [см.: 12, с. 74], в нашем случае – существительных и других, тесно связанных с ними частей речи.

Понятие “синхронизация” заимствовано в синергетику из физики, где оно трактуется как “подстройка ритмов автоколебательных систем за счет слабого взаимодействия между ними” [8, с. 19] или, что то же, как “режим захвата частоты (и фазы) колебаний генератора внешней силой”, при этом “частота генератора “подстраивается” и становится равной частоте внешнего сигнала” [3, с. 159]. В результате две или более связанные автоколебательные системы с изначально различными частотами и независимыми фазами начинают осциллировать на одной частоте. Ученые отмечают, что “эффект захвата частоты является грубым, т. е. реализуется в конечной области значений амплитуды и частоты синхронизирующего воздействия” [Там же]. Эту область называют *областью синхронизации*.

В синергетике под синхронизацией темпомиров подразумевают выравнивание и упорядочение темпов развития частей синергетической системы. Общий темп эволюции простых структур создает предпосылки для объединения их в целостную сложную структуру. Синхронизация темпомиров происходит посредством диссипативных (рассеивающих) процессов, отсекающих ненужное, лишнее. В этом смысле синхронизацию можно интерпретировать как один из механизмов самоорганизации системы или как “один из сценариев возникновения порядка из хаоса” [8, с. 19].

В область синхронизации, вызванной качественными изменениями в подсистеме существительного среднеанглийского периода, попали сопряженные с ним подсистемы прилагательного, местоимения и числительного. Результаты “перестройки” данных подсистем кратко могут быть изложены следующим образом: грамматический род и падежные окончания прилагательных были утрачены и, как следствие, прилагательное стало неизменяемым (несклоняемым) (см. табл. 4); падежная система личных местоимений из четырехкомпонентной превратилась в двухкомпонентную и теперь была представлена формами именительного и объектного падежей; исчезли формы двойственного числа у личных местоимений, неопределенные и отрицательные местоимения утратили склонение и стали неизменяемыми и т. д. [11; 24; 26–28].

Таблица 4

Формы прилагательного *gōd* в среднеанглийском языке

Число	Падеж	Сильное склонение	Слабое склонение
Ед. ч.	Им.	<i>gōd</i>	<i>gōde</i>
	Род.	<i>gōd</i>	<i>gōde</i>
	Дат.	<i>gōd</i>	<i>gōde</i>
	Вин.	<i>gōd</i>	<i>gōde</i>
Мн. ч.	Им.	<i>gōde</i>	<i>gōde</i>
	Род.	<i>gōde</i>	<i>gōde</i>
	Дат.	<i>gōde</i>	<i>gōde</i>
	Вин.	<i>gōde</i>	<i>gōde</i>

Таблица 4 на примере склонения прилагательного *gōd* наглядно иллюстрирует унификацию падежных флексий в системе имени прилагательного. Видно, что во множественном числе типы склонения не различались; в единственном числе только формы слабого склонения имели окончание -e, которое к XIV в. уже было утрачено в северных диалектах, а в центральных и южных не произносилось и вскоре отпало [11, с. 129].

Используя терминологию синергетики, делаем заключение, что в рассматриваемый временной отрезок истории (XI–XIII вв.) грамматическая система английского языка сделала шаг по направлению к изменению типа организации. Этим шагом стал переход от синтетического к аналитическому строю. Естественно, что исторические изменения коснулись не только вышеупомянутых подсистем – изменения произошли практически на всех уровнях языковой организации.

Таким образом, изменения в одной подсистеме (существительного) привели к значительным качественным преобразованиям в сопряженных подсистемах. В

синергетике это явление объясняется тем, что “быстро развивающиеся структуры “подтягивают к себе” по темпу жизни медленно развивающиеся” [2, с. 45]. Отсюда – новый взгляд на природу эволюционных процессов: “Эволюция мира есть не просто создание все усложняющихся структур, но и изменение темпов эволюции” [12, с. 103].

Подведем некоторые итоги. Язык является синергетической системой – открытой, динамичной, непрестанно изменяющейся, включающей в себя множество разномасштабных когерентно сопряженных подсистем (тепомиров), каждая из которых характеризуется собственным темпом развития, меняющимся под воздействием внешних либо внутренних факторов. Эволюция языковой мегасистемы как иерархической системы многообразных темпомиров предполагает не только качественные изменения в “номенклатуре” подсистем или в “наборе” управляющих параметров, но и изменение темпов развития подсистем и/или отдельных компонентов системы. Синхронизация (согласование) темпомиров внутри единой системы выступает одним из механизмов самоорганизации синергетической системы, приведения системы в состояние стабильности и устойчивости, а значит, сохранения ее жизнеспособности и функциональности.

И в заключении приведем слова известного французского лингвиста XX в. Г. Гийома о том, что “языковые сущности не имеют ни постоянной природы, ни постоянной формы: они подвержены изменениям во времени. Ничто не может быть интереснее этих изменений” [5, с. 21]. Представляется, что рассмотрение языковых изменений с синергетического ракурса открывает широкие *перспективы* для исследователей и способно осветить уже решенные и еще ждущие своего решения проблемы в новом свете.

Литература

1. Алефиренко Н. Ф. Дискурсивная синергетика “живого” слова [Текст] / Николай Федорович Алефиренко // Язык. Текст. Дискурс : научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / под ред. проф. Г. Н. Манаенко. – Краснодар, 2008. – Вып. 6. – С. 20–26.
2. Алюшин А. Л. Темпомиры. Скорость восприятия и шкалы времени / Алексей Львович Алюшин, Елена Николаевна Князева. –2-е изд. (1-е изд. 2008). – М. : URSS, 2012. – 240 с.
3. Анищенко В. С. Знакомство с нелинейной динамикой / Вадим Семенович Анищенко ; предисл. Г. Г. Малинецкого. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 224 с.
4. Белоусов К. И. Синергетика текста: от структуры к форме / Константин Игоревич Белоусов. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2008. – 248 с.
5. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики : сборник неизданных текстов, подготовленный под руководством и с предисловием Рока Валена / Г. Гийом ; общ. ред., послесл. и коммент. Л. М. Скрелиной ; пер. с фр. – 4-е изд. – М. : Издательство ЛКИ, 2010. – 232 с.
6. Глазунова О. И. Синергетика творчества: Опыт анализа художественного текста / Ольга Игоревна Глазунова. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2012. – 344 с.
7. Даль Э. Возникновение и сохранение языковой сложности / Эстен Даль ; пер. с англ. – М. : Изд-во ЛКИ, 2009. – 560 с.
8. Евин И. А. Искусство и синергетика / Игорь Алексеевич Евин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – 208 с.
9. Ейгер Г. В. Проблемы лингвистики в XXI веке / Генрих Вильгельмович Ейгер // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація : тези доповідей XII наукової конференції з міжнародною участю. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 103–104.
10. Ейгер Г. В. Лингвистика в аспекте хронотроники / Г. В. Ейгер, Т. Ф. Желтухина // Вісник ХНУ. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – № 897. – С. 95–98.
11. Иванова И. П. История английского языка : учебник. Хрестоматия. Словарь / И. П. Иванова, Л. П. Чахоян, Т. М. Беляева. – СПб. : Лань, 1999. – 512 с.
12. Князева Е. Н. Основания синергетики: синергетическое мировидение / Елена Николаевна Князева, Сергей Павлович Курдюмов. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2010. – 256 с.
13. Князева Е. Н. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Елена Николаевна Князева, Сергей Павлович Курдюмов ; вступ. ст. Г. Г. Малинецкого. – М. : КомКнига, 2011. – 272 с.

14. Кошечья И. Г. Проблемы языкознания и теории английского языка: принципы языковой интеграции : Теоретический курс / Инна Георгиевна Кошечья. – 2-е изд., доп. – М. : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2012. – 152 с.
15. Москальчук Г. Г. Структура текста как синергетический процесс / Галина Григорьевна Москальчук. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 296 с.
16. Муратова Е. Ю. Лингвосинергетика поэтического текста / Елена Юрьевна Муратова. – Мн. : Простобук, 2011. – 219 с.
17. Пашковский В. Э. Психиатрическая лингвистика / В. Э. Пашковский, В. Р. Пиотровская, Р. Г. Пиотровский. – М. : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2013. – 168 с.
18. Пихтовникова Л. С. Синергетический метод для исследования дискурса в прагматилистическом аспекте / Лидия Сергеевна Пихтовникова // Вісник ХНУ. – 2009. – № 848. – С. 48–52.
19. Піхтовнікова Л. С. Стилїстика і синергетика дискурсу / Лїдія Сергїївна Піхтовнікова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : кол. монографія / за заг. ред. І. С. Шевченко. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2005. – С. 29–35.
20. Пищальникова В. А. Симметрия и асимметрия текста как синергетической системы / Вера Анатольевна Пищальникова // Единицы языка и их функционирование. – Саратов : СГАП, 1999. – Вып. 5. – С. 3–12.
21. Пономаренко Е. В. Английский дискурс в свете функциональной лингвосинергетики / Евгения Витальевна Пономаренко // Филологические науки. – 2006. – № 5. – С. 100–110.
22. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
23. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова / Олена Семенець. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
24. Смирницкий А. И. Древнеанглийский язык / Александр Иванович Смирницкий. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 1998 (1-е изд. 1955). – 319 с.
25. Хакен Г. Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? / Герман Хакен // Синергетика и психология / под ред. И. Н. Трофимовой. – М. : ЯНУС-К, 2000. – Вып. 2 : Социальные процессы. – С. 11–25.
26. Baugh Albert C A History of the English Language / Baugh C. Albert and Cable Thomas. – Routledge, 2006. – 448 p.
27. Blake Norman F. A History of the English Language / F. Blake Norman. – Basingstoke & London : MacMillan Press Ltd, 1996. – 382 p.
28. Crystal David. The Cambridge Encyclopedia of the English Language / David Crystal. – 2nd ed. (1st ed. 1995). – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 499 p.
29. Haken Hermann. Information and Self-organization: A Macroscopic Approach to Complex Systems. – 2nd enlarged ed. – (Springer Series in Synergetics) – Berlin : Springer-Verlag, 2000. – 226 p.

УДК 821.111(73)-320'Генри

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ “НЬЮ-ЙОРК” У НОВЕЛІСТИЦІ О’ГЕНРІ

Гончаренко А. С.

У статті розглядаються одиниці, які утворюють лексико-семантичне поле “Нью-Йорк”, а також засоби їхнього вираження. Інтерпретація О’Генрі американського урбаністичного простору подається крізь призму ключових семантичних центрів: ядерного гіпероніму “The Big City”/ “Велике Місто” та антинімічних гіпонімів “Bagdad”/ “Багдад” та “Leviathan”/ “Левіафан”.

Ключові слова: Нью-Йорк, гіпонім, гіперонім, лексема, урбанія, Велике Місто, орієнтальне місто.

В статье рассматриваются единицы, образующие лексико-семантическое поле “Нью-Йорк”, а также средства их выражения. Интерпретация О’Генри американского урбанистического пространства подается сквозь призму ключевых семантических центров: ядерного гиперонима “The Big City” / “Большой Город”, а также антинимических гипонимов “Bagdad” / “Багдад” та “Leviathan” / “Левиафан”.

Ключевые слова: Нью-Йорк, гипоним, гипероним, лексема, урбания, Большой Город, ориентальный город.

The article analyzes the units forming lexical-semantic field “New York” as well as the means of their expression. O’Henry interprets the American urban space through key semantic centres: the core hyperonym “The Big City” and the antinomical hyponyms “Bagdad” and “Leviathan”.

Key words: New York, hyponyme, hyperonyme, lexeme, urban space, the Big City, oriental city.

“Місто – це дискурс, дискурс по суті мовний: місто промовляє до своїх мешканців, ми спілкуємося мовою свого міста, міста, в якому існуємо, просто живучи в ньому, гуляючи його вулицями, вивчаючи його”.

(Ролан Барт “The City and the Sign”)

Урбанія як соціокультурний феномен виступає, за твердженням сучасного дослідника американської топографії Дж. Р. Шота, “символом сучасності на межі між трансформацією минулого у майбутнє” [9, с. 577]. Матриця міського буття моделюється у різномірних смислокодах, що індукують власну концептосферу міста як квінт-есенцію національної ментальності і національного образу світу. Впродовж останніх десятиліть топос американського великого міста становить значний інтерес для знаних соціологів, культурологів, літературознавців і географів США. Відомий американський дослідник, професор архітектури М. Майлс наголошує на “сценарності” міського буття [7]; соціолог Л. Кастелло стверджує існування “територіальної ідентичності” і розуміє людину як “атрибут місця” [6]; професор географії А. Аккерман працює в ключі філософського урбанізму [3]; професорка урбаністичної соціології Жанет Л. Абу-Лагод пише історію- і соціографію великих міст: Нью-Йорка, Чикаго та Лос-Анджелеса [2]; відомий літературознавець Д. Бренд вивчає американську урбанію крізь призму творчості письменників XIX ст. [5]. Різновекторність і полісемантика сучасних досліджень урбаністичного простору США доводять перспективність даного аспекту для подальшого літературознавчого і лінгвістичного аналізу.

Ми ставимо за мету проаналізувати новели О’Генрі крізь призму топографічної домінанти Нью-Йорка, що, у світлі сучасної глобалізації та полікультурності, набуває надзвичайної ваги. Структурний аналіз лексичних та стилістичних засобів вираження лексико-семантичного поля “Нью-Йорк” дозволить говорити про “Велике Місто” як специфічний топос, що є одним з ключових для формування письменницької візії, а отже, і для розуміння американського образу світу.

Нью-Йорк потрапляє до фокусу уваги О'Генрі в 1902 р., коли письменник зводить перше і навічне знайомство із містом, і останнє надалі гнучко інкорпорується в ядерну структуру світосхеми письменника, постаючи константним топографічним фреймом урбаністичних циклів новел “Голос Великого Міста”, “Чотири Мільйони” та “Палаючий світильник”. Досить часто О. Генрі використовує образ Нью-Йорка в “ковбойських” та “південних” циклах на текстуально-семантичному рівні: як своєрідний інструмент масштабування американської дійсності, а також як опозицію до реалій провінційної периферії. Проте щоразу Нью-Йорк набуває нових оригінальних, іноді розлогих, а частіше досить лаконічних авторських оцінок, інтерпретацій, візуалізацій.

Постаючи перед читачем пульсуючим центром американської культури та історії, стратегічним елементом американської ментальності, ризоматичним зрощенням різнопов'язаних реалій життя і мислення пересічного американця, о'генрівський Нью-Йорк заразом втілює дихотомію письменницького ставлення до Великого Міста. Прихисток, Дім, Сховок, Притулок, Захисток, єдине не лише місто, але й місце, де, за свідченням самого О'Генрі, він міг творити і відчувати, поглинати й ефективно відтворювати квінтесенцію життя: скорботу і радощі простолюду, затиснутого в лещата залізобетонної урбанії, Нью-Йорк має й демонічну іпостась. Велике Місто нехтує людською індивідуальністю; в динаміці руху сталеві цивілізаційної машини людина стає мізерною заледве-особистістю, і доля її – це доля мільйонів невдач, яким не пощастило втілити американську мрію в життя. Вибракувана, загублена і забута, маленька людина О'Генрі блукає артеріями Великого Міста і нічого особливо не прагнучи, ідентифікує себе із натовпом і не переймається власною долею. Уникаючи психологічної живописності, О'Генрі дає своєму герою ситуативний шанс самотужки “детермінувати” себе – етично, морально, навіть естетично.

“Місто примирює людей: не тому що воно добре, а тому що значне, тому що людина віднаходить себе в іншому масштабі і змиряється”, – означає урбаністичну перспективу о'генрівської новелістики відомий російсько-американський письменник і журналіст Петр Вайль [1, с. 431]. Із цим складно погодитися, адже в О'Генрі фетишизація міського простору відсутня, а його гуманістична настанова на самоцінність людської долі раз у раз піднімає героя на боротьбу (хоча й в масштабах власного мікрокосму) з буденністю, сірістю і невиразністю.

Широко експлуатована американським новелістом топографіко-соціальна проблематика Великого Міста актуалізує численні антиномічні проєкції авторської думки в аксіологічних та онтологічних категоріях, серед яких: “Я – Інший”, “життя – виживання”, “заможність – злиденність”, “урбанія – природа”, “натовп – перехожий”, “людина – місто” та ін. Репрезентація Великого Міста в О'Генрі маркована численними зображальними засобами, які, власне, і формують фреймове поле образу “Нью-Йорка” в індивідуально-авторській картині світу.

Чуттєво-образна настроєвість урбаністичного простору о'генрівського міста народжується з потоку сюжетних біфуркацій і базується на дихотомії “Рай – Пекло”. Автор водночас і милується містом, і жахається, навіть ненавидить його, проте ми щоразу не певні того, чи щирі ці переживання і ця роздвоєність письменницького відчуття, чи сюжетно-композиційний задум твору не нав'язує автору ту чи іншу тональність. Залишаючи це питання відкритим, ми сподіваємося знайти відповідь на текстуальному рівні творів О'Генрі.

Фактично, лексико-семантичне поле “Нью-Йорк” групується в О'Генрі навколо лексеми “The Big City” (“Велике Місто”) і двох опозиційних ядерних гіпонімів: “Багдад” (“Bagdad”) і “the Leviathan” (“Левіафан”) як втілення, відповідно, міфічного Міста на Горі, американського “Райського Саду” необмежених можливостей і казкового багатства, та деміфологізованого міста невдач і розчарувань, ненависного “соціального Пекла”. Прикметно, що словосполучення “big city” з неозначеним артиклем “a” О'Генрі вживає стосовно інших великих міст (Сан-Франциско, Новий Орлеан, Сан-Антоніо та ін.), за рахунок яких письменник періодично розширює свою новелістичну географію. Натомість Нью-Йорк маркований вживанням означеного артикля і написанням з великої літери “The Big City”:

“In the big city the twin spirits Romance and Adventure are always abroad seeking worthy wooers” (“*The Green Door*” / “*Зелені двері*”, 1904).

“In other words, of the Voice of the Big City” (“*The Voice of the City*” / “*Голос великого міста*”, 1905).

“They came out of the West together, where they had been friends. They came to dig their fortunes out of *the big city*” (**“The Duel” / “Двобій”, 1906**).

The big city is like a mother's knee to many who have strayed far and found the roads rough beneath their uncertain feet (**“Supply and Demand” / “Попит і пропозиція”, 1908**).

“In *The Big City* a man will disappear with the suddenness and completeness of the flame of a candle that is blown out” (**“The Sleuths” / “Шукачі”, 1911**).

“When the forefinger of twilight begins to smudge the clear-drawn lines of *the Big City* there is inaugurated an hour devoted to one of the most melancholy sights of urban life” (**“Ulysses and the Dogman” / “Уліс і собачник, 1911**) [8].

Належність вищенаведених прикладів до новелістичних збірок і циклів різних років (“Чотири Мільйони”, “Голос Великого Міста”, “Ділові люди”, “На вибір”) демонструють лінеарність письменницької думки і струменевість його життєвої філософії. З точки зору лінгвістики, привертає увагу почергове написання перифрази “The Big City” з великої і малої літери, яке ми розуміємо як контекстуально зумовлене.

Для О'Генрі Нью-Йорк дійсно був Великим Містом, що вражало своїми колосальними масштабами і густою заселеністю. Недарма письменник раз у раз наголошує на цифрі чотири мільйони і навіть виносить її у назву однієї зі своїх урбаністичних збірок. Доречно згадати історіографічну розвідку Жанет Л. Абу-Лагод “New York, Chicago, Los Angeles: America's Global Cities” (1999), у якій авторка зазначає, що “на зламі століть Нью-Йорк став дійсно великим містом; кількість його населення досягла межі у 3,5 млн, і це укрупнення значно зміцнило “голос” міста” [2, с. 76]. Дослідниця вживає формулювання “Great New York City”, розширюючи вихідну назву New York City і семантично наповнюючи її новим змістом. Нью-Йорк не просто Велике Місто, воно Величне, його промислові потужності неймовірні, воно об'єднало навколо себе мільйони, і вони здобули спільний голос. Дослідниця вживає термін “the voice”, і цей номінатив влучає безпосередньо в серце урбаністичної філософії О'Генрі, для якого душа міста вокалізується в унісонному, але різноголосому звучанні людських долі – неповторному голосі Великого Міста. Однойменний цикл новел “The Voice of the City” у хрестоматійному російському перекладі відомий під назвою “Голос Великого Міста”, що знову відсилає нас до засадничої о'генрівської перифрази – “The Big City”, хоча в оригінальній назві циклу прикметник “big” відсутній.

Дискусійною залишається етимологія вживання Ж. Л. Абу-Лагод прикметника “great” – панорамна симфонія Нью-Йорка за півстоліття до О'Генрі була представлена в поезіях Волта Вітмена, найвідоміші з яких: “The Great City”, “Mannahatta”, “The City of Ships”, “The City of orgies”. Як і Вітмен, О'Генрі певний час працював на журналістській ниві, навіть видавав власний часопис “The Rolling Stone”. І саме професійною специфікою пояснює американський дослідник Дана Бренд спільне для письменників і нехарактерне для попередніх століть американської літератури зміщення акцентів з площини природної, фронтірної у простір урбаністичної цивілізації. “Урбанія молоді американської культури – її космополітизм, секулярність – оголилася передусім у журналістиці прибережних міст”, – пише дослідник у науковій розвідці “The Spectator and the City in the 19th century American Literature” [5, с. 65]. Так чи інакше, можна з упевненістю вважати Вільяма Сідні Портера, вихідця з невеликого провінційного містечка Грінсборо, що в Пн. Кароліні, першим прозовим співцем Нью-Йорка. О'Генрі пише історію свого Великого Міста близько 8 років, і за цей час з-під його пера виходить понад півтори сотні новел, об'єднаних спільною урбаністичною тематикою.

Периферійний топонім “Bagdad” / “Багдад” розширює фреймове поле “Нью-Йорк” за рахунок розгалуженої системи символів, що мають експліцитну семантичну прив'язку до орієнтальних, східних мотивів і втілюють концепти багатства (матеріального, рідше – духовного), процвітання, безтурботності і, в рамках о'генрівської стратегії “непередбачуваності випадку, що чекає за рогом”, усього потаємного, магічного та містичного, що приховує місто. Знаковими видаються наступні приклади:

The spectacle of *the money-caliphs* of the present day going about *Bagdad-on-the-Subway* trying to relieve the wants of the people is enough to make *the great Al Raschid* turn *Haroun* in his grave. If not so, then the assertion should do so, *the real caliph* having been a wit and a scholar and therefore a hater of puns (**“Discounters of Money” / “Позичальник”, 1909**) [8].

Сатиризуючи сучасне йому конsumerистське суспільство, О'Генрі використовує неологічну лексику для протиставлення духовного і матеріального рівнів буття – the money-caliphs, втілення американської капіталістичної мрії, “грошові мішки” та the real caliphs, духовні багатії, філософи, науковці, діячі мистецтв і просто філантропи, серед яких найбільше письменнику імponує постать арабського халіфа VIII – поч. IX ст. н. е., Гарун аль-Рашида (Харун ар-Рашида). О'Генрі грає словами: замість “великий Гарун аль-Рашид перевернувся би в могилі” він говорить “великий аль-Рашид обернувся б Гаруном у могилі”, де дієслово “обернувся б” семантично позначає водночас: “стати Гаруном” і “перевернутися на інший бік”. О'Генрі невтомно іронізує: він відверто акцентує на своєму каламбурі і на самому факті його існування форматує черговий каламбур – якби сучасні звичаї не засмутили старого халіфа, йому, як людині мудрій і вченій, дошкулили б невдалі дотепи письменника.

Night had fallen on that great and beautiful city known as *Bagdad-on-the-Subway*. And with the night came the enchanted glamour that belongs not to *Arabia* alone. In different masquerade the streets, bazaars and walled houses of the occidental city of romance were filled with the same kind of folk that so much interested our interesting old friend, the late *Mr. H. A. Rashid*. They wore clothes eleven hundred years nearer to the latest styles than *H. A.* saw in *old Bagdad*; but they were about the same people underneath (**“What You Want” / “Чого забажаєте”, 1910**) [8].

Як і в попередньому прикладі, тут знаходимо окаяніалізм “Bagdad-on-the-Subway” (“Багдад-над-Підземкою”), в семантичній структурі якого О'Генрі поєднує діаметрально протилежні семантичні схеми: “таємничість східного міста” і “простір урбанії, закутої в сталеві обладунки цивілізації”. Вживання топонімів “старий Багдад” та “Аравія”, а також наявність у тексті східних реалій (маскарад, базар, орієнтальне місто) створюють хитку атмосферу містичності, яка, тим не менш, миттєво розвіюється, варто лише письменнику створити стилістичний зсув, назвавши старого аль-Рашида “Мр-ом Г. А. Рашидом”, таким собі комівояжером чи клерком нижчої ланки з візитівкою в руках.

Dusky kings and princes have found *our Bombay of the West*, and few be their trails that do not lead down to Broadway on their journey for to admire and for to see (**“Seats of the haughty” / “Пуха і сідла”, 1906**) [8].

На аналогії з іншим Великим Містом східного ареалу О'Генрі конструює виразну метафору, іменуючи Нью-Йорк “Бомбеєм Заходу”, до гостинних обійм якого поспішають смагляві королі та принци. Але з розгортанням сюжету стає очевидно, що це не правителі таємничих східних земель, а розбагатілі скотарі і золотошукачі, що приїздять до міста не в пошуках вишуканих естетичних насолод, а задля тривіальних філістерських утіх. Розважальний елемент імплікує соціальну сатиру письменника.

The great city of *Bagdad-on-the-Subway* is caliph-ridden. Its palaces, bazaars, khans, and byways are thronged with *Al Rashids* in divers disguises, seeking diversion and victims for their unbridled generosity. [...] Until dawn you might sit on the enchanted rug and listen to such stories as are told of the powerful *genie Roc-Ef-EI-Er* стилизованное написание амер.фамилии who sent *the Forty Thieves* to soak up the oil plant of *Ali Baba*; of the good *Caliph Kar-Neg-Ghe*, who gave away palaces [...] (**“A night in New Arabia” / “Ніч у Новій Аравії”, 1908**) [8].

На стилістичному рівні даний блок характеризується наявністю східних реалій (палаці, базари, караван-сараї), де аль-рашидами називають вже цілий клас шукачів пригод і любителів особливого колориту Великого Міста. Стилизоване написання прізвищ всесвітньо відомих американських мільйонерів Дж. Рокфеллера та Д. Карнегі, яких О'Генрі називає “джинами” і “каліфами”, задовольняє водночас два прагнення письменника – максимально “орієнталізувати” свою оповідь і з раблезіанським запалом висміяти вади американського суспільства споживання, заснованого на хибних цінностях, бездуховного і збайдужилого.

Without a doubt much of the spirit and genius of the *Caliph Harun Al Rashid* descended to the Margrave August Michael von Paulsen Quigg (**“A Bird of Bagdad” / “Багдадський птах”, 1905**) [8].

Письменник виносить у назву новели топонім “Bagdad” / “Багдад”, завдяки чому остання набуває східних обертонів і одразу сигніфікує експліцитну контексту-

альну вертикаль новели. Образ аль-Рашида О'Генрі, ймовірно, приміряє на себе – не дарма мотив мандрування вулицями рідного міста в пошуках пригод і нових вражень неодноразово вириває в урбаністичному блоці новел письменника. О'Генрі й сам полюбляв блукати вулицями Великого Міста, яке давало йому багатий матеріал для літературного опрацювання.

Цілком протилежний фреймовий пласт урбаністичних новел О'Генрі групється довкола гіпероніму “the leviathan”, що висвітлює інший бік Великого Міста – його аморальність, прегнантність злом і зіпсутість. О'Генрівські новели пропонують широке лексичне поле зображення Нью-Йорка – від пустотливого кепкування з його вад до злісної соціальної критики. На загал, мова письменника позбавлена труйної ексцентрики; він досить стриманий у судженнях. Разом з тим стилістична пишність новел дозволяє останнім звучати гостро, дошкульно і соціально-критично.

Одним зі змістоорганізуючих центрів негативного інваріанту лексико-семантичного поля “Нью-Йорк” постають оказіоналізми: “*little old Noisyville-on-the-Subway*” (“Галасвіль-над-Підземкою”), “*Tarrytown-on-the-Hudson*” (“Стоп-машина-на-Гудзоні”) (“*The Duel*” / “*Двобій*”, 1906); “*Yaptown-on-the-Hudson*” (“Теревеньбург-на-Гудзоні”), “*old Badville-near-Coney*” (“старий Лиховіль-біля-Коні”) (“*A Tempered Wind*” / “*Вітер вщух*”, 1904) [8]. Даний пласт лексики персоніфікує місто, зображує його з нового ракурсу, надає його силуету гостроти, енергійності та іронічності.

Дещо більш суворого звучання набуває метафора “*the city as “The Wood”*”, яка з'являється у новелі “*Discounters of Money*” / “*Позичальник*”: “And now follows the Story of the Millionaire, the Inefficacious Increment, and the Babes Drawn from the Wood” [8]. До того ж семантичного поля належить і метафора “*the Jungle*”, що лунає у назві новели “*Babes in the Jungle*” / “*Немовлята в Джунглях*” (1910) [8], і обидві вони слугують для репрезентації мотиву людини, загубленої в непрохідних хащах, у даному випадку – в нетрях Великого Міста.

Надалі спостерігається семантична градація дескрипцій Нью-Йорка в бік демонізації образу: “*cosmopolitan city*” / “*місто-космополіт*” (“*A Tempered Wind*” / “*Вітер вщух*”, 1904) → “*the great city of razzle-dazzle*” / “*мемушлує місто*” (“*Lost on Dress Parade*” / “*Мишурний блиск*”, 1906) → “*a head waiter*” / “*місто-офіціант*” (“*Conscience in Art*” / “*Сумління в мистецтві*”, 1908) → “*the Caoutchouc City*” / “*місто роззяв*” (“*A comedy in Rubber*” / “*Комедія допитливості*”, 1908) → “*bumptious little town*” / “*нахабне містечко*” (“*A Tempered Wind*” / “*Вітер вщух*”, 1904) → “*the corn-fed metropolis*” / “*відгодована метрополія*” (“*The Champion of the Weather*” / “*Чемпіон погоди*”, 1911) → “*the wicked city*” / “*зіпсуте місто*” (“*Extradited from Bohemia*” / “*Вилучення з лав богеми*”, 1908) → “*a leech* / п'явка, [...] a juggernaut / міфічний монстр Джаггернаут, a Moloch / Молох, [...] the leviathan / Левіафан” (“*The Duel*” / “*Двобій*”, 1906) [8].

І все ж переможний життєствердний акцент О'Генрі ставить у новелі “*The Duel*” / “*Двобій*”, в якій пропонує нищівні, цілковито розгромні метафори Нью-Йорка, що повністю деміфологізують місто як таке, зводять його до рівня хтонічного монстра. О'Генрі нарешті вирішує для себе питання природи Нью-Йорка: Велике Місто ані добре, ані зле, його можна любити чи ненавидіти, але сутність його залишається незмінною – це людський конденсат, мурашник, “ant-hill” (“*The Duel*” / “*Двобій*”, 1906) [8], подібний до того, про який Вільям Вордсворт сказав “Rise up, thou monstrous ant-hill on the plain of a too busy world! Before me flow, Thou endless stream of men and moving things!” (“*The Prelude*”, 1798–1805) [10].

О'Генрі тлумачить Велике Місто амбівалентно, називаючи його “*ragged purple dream*” / “*зазубреною пурпуровою мрією*”, [...] “*the wonderful, cruel, enchanting, bewildering, fatal, great city*” / “*чудовим, жорстоким, чарівним, бентежним, фатальним, величним містом*”. Нью-Йорк був для письменника “містом, що дихало нестримною веселістю, коханням, ненавистю, усіма пристрастями, що відомі людству”.

Отже, лексико-семантичне поле “Нью-Йорк”, що характеризує урбаністичний кластер новелістики О'Генрі, позначене наявністю фреймового гіпероніма “The Big City” (“Велике Місто”), семантика якого розкривається у двох периферійних гіпонімах “Багдад” (“Bagdad”) і “the Leviathan” (“Левіафан”). Східна символіка Багдада насичує новели нью-йоркських циклів мотивами процвітання, збагачення, втілення американської Мрії і концепту “self-made man”, в той час як польова структура гіпоніму “the

leviathan” / “Левіафан” унаочнює негативний бік семантики Великого Міста – його безжальність щодо маленької людини, його моральну зіпсутість, його загрозливість. О’Генрі персоніфікує Нью-Йорк: він дає місту голос і, з допомогою розгалуженої системи стилістичних засобів і тропів, закодовує його амбівалентне звучання в літературному творі.

Література

1. Вайль П. Гений места / Петр Вайль; послесловие Льва Лосева. – М. : Астрель: CORPUS, 2011. – 448 с.
2. Abu-Lughod J. L. New York, Chicago, Los Angeles: America’s Global Cities / J. L. Abu-Lughod – Minneapolis : The University of Minnesota Press, 1999. – 585 p.
3. Akkerman A. Philosophical urbanism and deconstruction in city-form: an environmental ethos for the 21st century [Електронний ресурс] / A. Akkerman // The structurist. – 2003/2004. – 43/44. – P. 48–53. – Режим доступу:
https://homepage.usask.ca/~akkerman/geog346/struct04_48_53.pdf. – Назва з екрана.
4. Barthes R. The City and the Sign: an Introduction to Urban Semiotics, M. Gottdiener, and Alexandros Ph. Lagopoulos / R. Barthes – New York: Columbia University Press, 1986. – P. 86–99.
5. Brand D. The Spectator and the City in the 19th century American Literature / D. Brand – New York : Cambridge University Press, 1991. – 251 p.
6. Castello L. City & time and places: bridging the concept of place to urban conservation planning [Електронний ресурс] / L. Castello. – 2006. – PP. 59–69. – Режим доступу:
<http://www.ct.ceci-br.org>. – Назва з екрана.
7. Miles M. Art, Space and the City. Public art and urban futures / M. Miles – London : Routledge, 1997. – 161 p.
8. O. Henry. Short Stories [Електронний ресурс] / O’Henry // Literature Collection. – Режим доступу:
http://www.literaturecollection.com/a/o_henry/58/. – Назва з екрана.
9. Short J. R. Imagined Country / J. R. Short. – London : Routledge, 1991. – 253 p.
10. Wordsworth W. The Prelude of 1805 in Thirteen Books [Електронний ресурс] / W. Wordsworth // Global Language Resources. – 2001. – Режим доступу:
http://ebooks.gutenberg.us/DjVu_Collection/DJEDS/WORDSWORTH/PRELUDE_1805/Download.pdf. – Назва з екрана.

УДК 821.161.1“19”

**СВОЕОБРАЗИЕ ЭКСПЛИКАЦИИ ОППОЗИЦИИ “СВОЕ / ЧУЖОЕ / ИНОЕ”
В ЦИКЛАХ А. И. КУПРИНА “МЫС ГУРОН” И И. С. ШМЕЛЕВА
“СИДЯ НА БЕРЕГУ”**

Анненкова Е. С.

У статті розглядаються цикли ліричних нарисів О. Куприна “Мис Гурон” та І. Шмельова “Сидячи на березі” з огляду на реалізацію в них опозиції “своє / чуже / інше” та аналізується ряд супутніх бінарних опозицій, мотивів та образів, що сприяють розкриттю її культурно-філософського та онтологічного смислів.

Ключові слова: бінарна опозиція, національне, інонаціональне, своє, чуже, інше.

В статье рассматриваются циклы лирических очерков А. Куприна “Мыс Гурон” и И. Шмелева “Сидя на берегу” с точки зрения реализации в них оппозиции “свое / чужое / иное” и анализируется ряд сопутствующих бинарных оппозиций, мотивов и образов, способствующих раскрытию ее культурно-философского и онтологического смыслов.

Ключевые слова: бинарная оппозиция, национальное, инонациональное, свое, чужое, иное.

The article studies the series of the lyrical essays by A. Kuprin “Cape Guron” and I. Shmelev “Sitting on the bank” from the point of view of realization there binary opposition “own / alien / diverse” and analyses number of accompanying binary oppositions, motives and images that support to disclosure its cultural, philosophical and ontological meanings.

Key words: binary opposition, national, innational, own, alien, diverse.

А. Куприна и И. Шмелева при всей концептуальной разнице их творческих индивидуальностей объединяет общая трагическая судьба русских эмигрантов, вынужденных покинуть родную землю после катастрофической русской революции 1917 г. Годы эмиграции душевно сблизили писателей, болезненно и остро переживавших свой разрыв с родиной. Жизнь на “других берегах” усиливала их неутихающую тоску по России, которая из дали лет и мест становилась ближе и роднее и сильнее контрастировала с “иным” и “чужим”, в локусе чего русские эмигранты должны были жить и творить. Страстная печаль по навсегда утраченному раю родной земли породила мощный корпус автобиографической прозы, которой отмечено творчество многих писателей, в том числе Куприна и Шмелева. Их художественное наследие эмигрантского периода в настоящее время достаточно полно изучено учеными (И. Есаулов, О. Корниенко, А. Марченко, И. Минералова, О. Михайлов, А. Соколов, Н. Солнцева, О. Сорокина, А. Черников и др.). Однако известные циклы “Мыс Гурон” А. Куприна и “Сидя на берегу” И. Шмелева, как правило, лишь упоминаемые исследователями (Е. Коршунова, Т. Пахарева, С. Строкина) или бегло ими проанализированные (И. Секачева, В. Суматохина), не становились еще объектом отдельного историко-литературного и сопоставительного анализа. В данной статье эти циклы будут рассмотрены сквозь призму системы мотивов, образов и бинарных оппозиций, составивших реальный, универсальный и символический пласты данных текстов.

“Мыс Гурон” Куприна и “Сидя на берегу” Шмелева имеют целый ряд общих черт. Их появление в газете “Возрождение” вызвано схожими культурно-

историческими и личными обстоятельствами, они написаны в эмиграции в 20-е гг., когда уже рассеялись иллюзии русских эмигрантов о вероятном возвращении в Россию и возможном возрождении ее в былой силе и моще духовных ценностей, но глубоко в сердце осталась страстная и верная любовь к ней. В основе “Мыса Гурон” лежит реальный факт пребывания А. Куприна в 1829 г. на юге Франции, где он снимал дешевое жилье в местечке Ла-Фавьер, а цикл “Сидя на берегу” был написан под впечатлениями от проживания И. Шмелева в 1925 г. в Капбретоне на берегу Атлантического океана. Эти циклы имеют синтетическую жанровую природу: опираясь на достоверный жизненный материал и сохраняя черты документально-публицистического очерка, писатели истончают событийную линию и наполняют произведения субъективными переживаниями и впечатлениями, образующими их лирический сюжет и формирующими их выраженное лирическое начало. Главной движущей силой лиризма циклов является тоска по родине, взрывающаяся потоком воспоминаний о России, что придает лирическим очеркам напряженный эмоциональный характер. Острая ностальгия способствовала особому структурированию художественной картины мира, которая выстраивалась в этих произведениях из противопоставленных друг другу пространств и культур, что нашло выражение в универсальной бинарной оппозиции “свое / чужое / иное”. При этом, как правильно отметил Р. М. Шукуров, представления о “чужом” у писателей опирались на “свою” культуру, выступающую в качестве базовой модели и главного фактора и вносящую в пространство “чужого” несвойственную ему систему координат [7, с. 12]. Учитывая, что концепт “свое / чужое / иное” в своем внутреннем ядре содержит коннотацию субъективности и само “противопоставление создается не только объективными данными, но и их субъективным отражением в сознании” [4, с. 127], анализ его и сопровождающих его других активных оппозиций, реализуемых в системе мотивов и лейтмотивных образов, позволяет выявить оригинальность художественного мышления Куприна и Шмелева.

Цикл “Мыс Гурон” Куприна состоит из четырех небольших лирических очерков, объединенных общим лирическим сюжетом, ностальгическим настроением, а также топосом приморского юга и связанными с ним ведущими образами и смысловыми мотивами. Если в известном дореволюционном цикле писателя “Листригоны”, посвященном жизни балаклавских рыбаков, ведущей была “стратегия мифологизации действительности” [2, с. 5], то в “Мысе Гурон” мифопоэтические приемы заметно редуцированы, и Куприн предстает как писатель-реалист, с предельной точностью и тонкостью воссоздающий картины другого пространства, природы и культуры. Перед читателями предстает этнографический очерк быта провансальской деревушки и нравов населяющих ее моряков, в прозрачную документальность которого вливаются лирические воспоминания о реально-мифической Балаклаве и ее жителях. Таким образом, представленная в цикле картина мира базируется на фундаментальном противопоставлении, оппозиции “свое / чужое / иное”, которая определяет позицию автора относительно “чужой” и “иной” этнокультуры и одновременно высвечивает его отношение к “своей”.

В очерках из мелких значимых подробностей складывается целостный образ инонационального. Как обычно, внимание писателя сосредоточено на людях и природе края, что выражено в самих названиях небольших глав. Куприн с нескрываемым удовольствием, с помощью фонетических и семантико-морфологических средств, рисует “первобытный” в своей нетронутости цивилизацией “веселый, чистенький морской бережок” [1, с. 51], уходящий в море, на горизонте которого виднеется “очаровательный парусок, похожий на лепесток мальвы” [1, с. 44]. Взгляд писателя выделяет не свойственные родной природе черты, которые, однако, не вызывают в нем чувства отторжения и неприятия: удушливая тропическая жара, “безумный концерт” неутомимых цикад, свирепость безжалостных провансальских москитов.

Куприновские картины природы полны движения, красок и звуков, явления природы очеловечены и от главы к главе приобретают все более первозданный, мифологический характер. Если в первом очерке “Сплюшка” писатель реалистическими штрихами описывает восход солнца, которое окрашивает гористые

острова “нежнейшим розовым светом” [1, с. 44], то уже в “Южной ночи” ненасытные москиты превращаются под его пером в ужасных фантастических антропофагов, а ночное небо оживает. Со всем соблюдением небесной иерархии на нем появляются скромные, “робкие, кроткие звездочки” и шествует “гигантскими шагами” полновластный властелин его – августовский месяц, гордый “пожиратель кротких прекрасных звезд” [1, с. 46]. Антропоцентричность картин природы выражается не только с помощью персонификации, но также преобладающими у Куприна антропоцентричными сравнениями (краски восходящего солнца напоминают “цвет здорового человеческого тела”; лик месяца “кровоаво-рыжий – бесстыж, как у пьяного палача”; гроза проносится, “точно огрызаясь...” [1, с. 44, 46, 57].

Мотив человеческой беспомощности перед силами природы пронизывает второй и третий очерки цикла и символически выражает присущее человеку бессилие перед лицом исторических и жизненных катастроф. Картина борьбы людей с нашествием москитов гиперболична, она напоминает библейские картины третьей и четвертой казней египетских, когда все живое гибло от кровососущих мошек и пёсих мух: слабые духом люди жалки и бессильны перед свирепым напором наполненных человеческой кровью хтонических существ, силы которых лишь возрастают в кромешной темноте ночи. В “Торнадо” Куприн снова обращается к библейским аллюзиям и описывает разверзшиеся “хляби небесные”, страшную бурю на море, обрушившуюся на провансальское побережье и окутавшую души людей эсхатологическим ужасом.

“Свое” входит в ткань текста, проявляясь сначала на уровне персонажей. Коренные жители, добрые, простодушные, приветливые и любящие весело посмеяться, вызывают у писателя мысль об оставшихся на родине русских людях, отвыкших даже улыбаться: “А ведь какой был великий мастер великорусский народ загнуть вовремя и кстати острое слово...” [1, с. 43]. Потом “свое” распространяется на природный мир (поющая ночная птичка напоминает автору крымскую сову-“сплюшку”, провансальский москит сравнивается с рязанским комаром), а затем снова переходит на мир человеческий. В памяти писателя возникают черноморские названия разновидностей ветров, слышанные им от крымских рыбаков и частично совпадающие с провансальскими, потом преобразившаяся под южным солнцем девушка Наташа напоминает ему здоровую красоту русских женщин, а труд провансальских рыбаков оживляет воспоминания о работе на русском морозе рязанских пильщиков и о жизни писателя среди славных балаклавских моряков.

Но если картины природы в “Мысе Гурон” в части своей мифологизированы, то в описаниях персонажей Куприн придерживается реалистической поэтики, поэтому французские “труженики моря” ничем не напоминают балаклавских листригонов. Они “милые, добрые и сильные люди” [1, с. 67], но между ними невозможно то душевное братство, которым Куприн был связан с балаклавскими рыбаками. Ностальгические интонации и мотив тоски по родине, сопровождаемый мотивом судьбы, наиболее полно реализуются на уровне противопоставления “своих” и “иных” образов народной среды, и здесь “иное” максимально обрастает коннотациями “чужого”. Писатель не знает их “чужого” языка, не понимает их “чужой” психологии, и встреча с “чужим” сопровождается еще одной значимой для куприновского цикла оппозицией “прошлое / настоящее”. Она не только структурирует временные планы цикла, но и аксиологически окрашивает его. С прошлым у Куприна связываются любовь к родной земле, природе, простым людям, привычный быт, семья, настоящее же он терпит, всеми силами души стараясь приладиться к новому и “иному”. Но, “увы! <...> с годами и с жестокими испытаниями судьбы вянет и потухает в человеке дар того бескорыстного, инстинктивного очарования, которое столь легко и весело сближает людей...” [1, с. 65]. Однако после бурь и испытаний писатель радуется возможности передохнуть на скале, которая, хотя и “утопает в море” [1, с. 42], все же остается спасительным для тела и души “берегом жизни среди неустойчивого, чреватого опасностями моря” [5, с. 597].

Цикл “Сидя на берегу” И. Шмелева уже в самом названии содержит установку на воплощение реального и символического планов повествования, построенного на взаимосвязанных, аксиологически окрашенных бинарных

оппозициях “свое / чужое”, “вечное / временное”, “прошлое / настоящее”, “живое / мертвое”, “явь / сон”, реализуемых через входящие в них и другие мотивы и символические образы океана, берега, одиночества, святости, религиозной веры, вечности природы. Принцип контраста заложен и в композицию цикла: очерки “Океан” и “Вереск” обрамляют его, а “Крестный ход” и “Город-призрак” антитетичны очеркам “Москва в позоре” и “Russie”. В основе заглавия произведения, по верному замечанию И. Секачевой, “лежит аллюзия, восходящая к жалобам самых первых, библейских изгнанников, возвысивших свой плач на реках вавилонских” [3, с. 405]. И Шмелев, русский обездоленный изгнанник, в эмфатическом библейском духе песнопения выдерживает всю стилистику повествования, временами усиливая его то лирическую, то публицистическую тональность. Центральной концептуальной и структурирующей цикл оппозицией является “свое / чужое”, что проявляется на всех уровнях текста. Шмелев страстно тоскует по России и решительно отторгает от себя чужое пространство, чужую культуру, чужих людей, воспринимая все это как глубоко чуждое его внутренней природе и национальному чувству. И в поле этого глубинного противопоставления вовлекаются и все другие составляющие представленной в очерках художественной картины мира, обеспечивая циклу художественную целостность и одновременно поддерживая художественно-эстетическое единство творчества писателя периода эмиграции.

Шмелев рисует пустынный берег океана, на котором он с горечью отмечает отсутствие птиц, “свежей веселой поросли”, “травки мягкой” [6, с. 602], т. е. всего того, чем богата родная земля. Вид и звук океана подавляют писателя, гонят его от себя в леса, “в тихую лесную заводь” [6, с. 604], напоминающую лесную полосу в России: “не видно его, не слышно. И я покоен” [6, с. 604]. Здесь, в привычном локусе леса и думается лучше, и дышится легче, цветы тамариска похожи “на наши, – совсем такие растут в оврагах”, веселые кусты напоминают “наш акатник”, много курослепа, “сосны посветлее”, “дороги по сосняку сыпучи, совсем как наши. И мох такой же”, “кричат петухи за лесом, как там, в далеком”, “даже благовест бедной церкви”, “церкви чужого Доменика”, “можно принять за наше” [6, с. 604].

Образ океана доминирует в тексте, порождая целую цепочку ассоциаций и символических образов. Океан для писателя мертвый (он трижды употребляет этот эпитет в пределах одного небольшого смыслового фрагмента), в рокоте его великих вод ему слышится “тоска бездумного бытия”, видится “великое мертвое лицо” первозданной стихии, чувствуется “бескрайность мертвого бытия” [6, с. 602]. В нем он ощущает мертвящий холод жизни на чужбине, лишаящий его душевных сил. Важно отметить, что Шмелев, в отличие от Куприна, пребывая, казалось бы, на спасительном берегу, ощущает себя вне жизни, стоящим на “неведомом пороге”, безудельным [6, с. 604], и океан, и его берег не приносят ему успокоения, настойчиво говорят обо всем дорогим и безвозвратно утраченном, далеком.

Но мертвому океану противостоят живая тишина леса и “дух бытия живого”, живая память о России, ограждающая автора от тлена. Таким образом, возникает еще одно противопоставление (живая душа страдающего человека и мертвость чужой природы), порождающее оппозиции “сон / явь”, “прошлое / настоящее”. Конкретная настоящая жизнь писателя в локусе чужой природы и культуры воспринимается им как сон, а светлое и далекое прошлое как явь. Поэтому жизнь “живой души” можно найти только внутри себя, в глубинах своей памяти, которая и рождает пронизанные лиризмом картины крестного хода на родной земле, образы Золотой Книги, призрачной Москвы, воскресшей в небе силой поэтического воображения и страстной любви писателя. С другой стороны, именно “чужое” становится тем плодотворным импульсом, который творит новую реальность шмелевской жизни души, где религиозное переплетается с личным и общим, народным. Если очерк “Океан” рисовал все “чужое”, сравнение с которым оживляло “свое”, то “Крестный ход” весь соткан из родного: небо синее, родное, “наши звоны, наши святые Песни” [6, с. 605], наши слитые в общем песнопении голоса. Церковное пение, живой океан народный побеждают омертвелость океана природного и вливают в уставшее сердце писателя веру в

лучшее, в возможность духовного возрождения поруганной страны. И если звон чужих сосен рождает в памяти Шмелева крестный ход, то из золотых красок чужого дрека и терна встает в его воспоминаниях “великая Золотая Книга”, “Святое Евангелие России” [6, с. 609], в которое должны быть вписаны все страдания русского народа, все страсти России. “Чужая земля” воскрешает в чужом небе образ родной Москвы, вырастающей на грани между сном, дремой и явью. Призрачная она лишь оттого, что осталась в далеком прошлом, но для Шмелева и его русских читателей-эмигрантов она облачена в кровь и плоть. С мельчайшими подробностями писатель обозначает значимые городские локусы, хорошо видные с его незабвенного Замоскворечья: “в золотом шлеме исполина” возвышающуюся громаду Храма Христа Спасителя, Кремль со всеми его башнями и святыми, Воробьевы горы, Каменный и Чугунный мосты. Образ Москвы, олицетворяющей Россию, предстает в синергийной мощи синестетических ощущений: цветов (золотой, белый, синий, зеленый), звуков (звон колоколов, шум народного океана, церковное пение). Образы родного, таким образом, связываются с нетленным, святым, религиозным, тем, что, в представлении писателя, выражает истинный русский дух и истинные духовные ценности русского народа.

Каждый очерк цикла открывает “чужое”, из которого рождаются образы “своего”. Так и “Москва в позоре”, рисующая картины революционной Москвы, начинается описанием заката солнца в океане, который ассоциативно соотносится у Шмелева с закатом России. Революция уничтожила русские святыни, ее храмы и церкви, надругалась над русскими святыми, изменила сам дух русского народа. Важно, что оппозиция “свій / чужой” на имагологическом уровне впервые появляется в очерке, посвященном русскому народу. Ведь революция поделила людей на приверженцев старой России и революционеров, которых поддерживала часть превратившегося в стадо народа: “стада игрались – и крепко несло навозом” [6, с. 617]. Так, еще на родине народ разделился на религиозный и революционный, на своих, которые молились за Россию, и чужих, которые ее разрушали. В очерке же “Russie”, в котором доминирует публицистическая интонация, эта оппозиция перерастает рамки национального. Французские смологоны кажутся писателю дикарями, которые оскверняют природу, сдирая кору с живых деревьев, “такая уж тут культура” [6, с. 619]; крупная рыбачка, бьющая по лицу своего ребенка, представляется ему грубой и сердитой женщиной с кровавыми руками, а сами дети, о которых с умилением в “Мысе Гурон” упоминает Куприн [1, с. 51], видятся Шмелеву совсем не такими славными, “как наши”: внешне похожие, в них “чего-то не хватает. Шустрого любопытства, усмешки плутоватой, бойкой? Недостает чего-то” [6, с. 619]. Важно, однако, что несмотря на абсолютное неприятие писателем мерзостей революционного народа, утратившего человеческое лицо, ненависть к России, несущей заразу революции по Европе, со стороны иностранцев вызывает у Шмелева волну глубоких патриотических чувств. Если туристы приехали посмотреть на океан и их восхищает его первозданная красота, а Россия им кажется великой пустыней, страной “вечной зимы и мрака, где ходят в звериных шкурах, где едят человечьё мясо” [6, с. 625], то, с точки зрения писателя, сами европейцы ведут себя, как темные бесчувственные дикари, и океан является безжизненной пустыней. И если Куприн, также глубоко и до боли любивший Россию, внутренне не отторгал чужой мир, в котором осуществлялась его реальная жизнь, то Шмелев всячески акцентировал его глубокую чуждость и собственную внутреннюю неспособность его принять и понять. Отмеченные небеспристрастным взглядом автора грубость рыбачки по отношению к сыну, невыносимый треск, идущий из лесу от работы смологонов, и удушающее зноем и запахом смолы солнце подчеркивают культурно-духовный и природный разрыв между “своим” и “чужим” миром, красноречиво говорят о тягостной жизни оторванного от родных корней писателя на “чужом празднике” [6, с. 628]. И из всего многообразия “чужой” жизни лишь в тихом, сиротском, вдовьем вереске чувствуется Шмелеву близкое, “что-то наше, не видное никому, ненужное”, – скорбная доля наша” [6, с. 629].

Итак, можно констатировать, что в циклах лирических очерков А. Куприна и И. Шмелева, написанных в годы эмиграции, обнаруживаются типологические

соответствия и расхождения. Особенностью реалистических циклов писателей является преобладание в них лирической стихии и субъективного начала, мифопоэтической и символической образности. Наиболее выраженной и функционально значимой в художественной картине мира, представленной авторами в данных циклах, является аксиологически и философски окрашенная оппозиция “свое / иное / чужое”, составляющие компоненты которой по-разному проявляются у писателей. У А. Куприна сделан акцент на “ином”, к которому он проявляет живой интерес и толерантность, и лишь на уровне персонажей “иное” приобретает у писателя пограничные свойства “чужого”, непонятного, вносящего дисгармонию в его внутренний мир. У И. Шмелева превалирует оппозиция “свое / чужое”, причем национальное “свое” выступает в качестве идеального топоса, резко противопоставленного неидеальному и обездушенному инациональному. В условиях жизни вне родины и пребывания в локусе чужой культуры столь настойчивое и драматичное обращение к “своему” в контексте “чужого” свидетельствовало о неугасающей тоске русских эмигрантов по родине и об их верности своему главному писательскому предназначению в эмиграции – в художественном слове сохранить духовный образ России.

Литература

1. Куприн А. И. Собрание сочинений : в 6 т. / А. И. Куприн. – М. : Госуд. изд-во художественной литературы, 1958.
Т. 6. – 1958. – 831 с.
2. Пахарева Т. А. Миф о юге в прозе А. И. Куприна : пособие по спецкурсу для студентов-филологов / Т. А. Пахарева, С. П. Строкина. – Севастополь : Вебер, 2012. – 196 с.
3. Секачева И. Г. Лирические миниатюры И. С. Шмелева в контексте творчества писателя / И. Г. Секачева // XVII Крымские международные Шмелевские чтения : сборник научных статей. – Алушта, 2009. – 591 с. – С. 403–406.
4. Степанов Ю. С. Константы : словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический проект, 2001. – 990 с.
5. Топоров В. Н. О “поэтическом” комплексе моря и его психофизиологических основах / В. Н. Топоров // Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического : избранное / ред. В. П. Руднев. – М. : Изд. группа “Прогресс” – “Культура”, 1995. – 624 с. – С. 574–621.
6. Шмелев И. С. Собрание сочинений : в 12 т. / Иван Шмелев. – М. : Сибирская Благовонница, 2008.
Т. 7. – 2008. – 640 с.
7. Шукуров Р. М. Введение, или Предварительные замечания о чуждости / Р. М. Шукуров // Чужое: опыты преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья / ред. Р. М. Шукуров. – М. : Алетейя, 1999. – 380 с.

УДК 82.09:82-32*Дж.Лондон

“ПІВНІЧНІ” ОПОВІДАННЯ ДЖЕКА ЛОНДОНА З ПОГЛЯДУ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ АВТОРСЬКОЇ МАНЕРИ

Савченко З. В.

У статті досліджуються особливості художньої манери Джека Лондона на прикладі циклу “північних” оповідань. Простеживши основні тенденції розвитку американської літератури кін. XIX – поч. XX ст., авторка виявила специфіку новаторства письменника, зумовленого синкретизмом його індивідуального стилю.

Ключові слова: цикл “північних” оповідань, реалістичні тенденції, неоромантична естетика, сильна особистість.

В статье исследуются особенности художественной манеры Джека Лондона на примере цикла “северных” рассказов. Проследив основные тенденции развития американской литературы конца XIX – начала XX вв., автор выявила специфику новаторства писателя, обусловленного синкретизмом его индивидуального стиля.

Ключевые слова: цикл “северных” рассказов, реалистические тенденции, неоромантическая эстетика, сильная личность.

The article touches upon the peculiarities of belles-lettres style of Jack London on the example of the series of his north stories. Having studied the basic tendencies of American literature of the end of the XIX-th and the beginning of the XX-th centuries the author of the article determined the specific features of the author’s innovation conditioned by his individual style.

Key words: the series of north stories, realistic tendencies, neo-romanticism aesthetics, strong personality.

Постановка проблеми. Джек Лондон увійшов в американську літературу початку XX ст. як сміливий новатор, що з самого початку заперечив “традицію витонченості”, характерну для творчості переважної більшості письменників США. Прибічники цього методу виступали проти зображення “вulgарного, грубого, непристойного”, а саме – вад суспільного життя, фактично ідеалізуючи дійсність. Отож не дивно, що ранні твори Джека Лондона, які мали зовсім інше ідейне спрямування, не завжди об’єктивно оцінювалися критиками – їх сприйняли як виклик загальноприйнятій тенденції уславлення ілюзорної “американської мрії”.

Щодо самого письменника, наділений досвідом хоча й захоплюючого, але складного життя, він розумів абсурдність суцільної ідеалізації, тому виступав за літературу водночас правдиву й емоційно наснажену, засновану на авторській вірі в непереможність особистості, що вступила у двобій із життям. Такими настроями були пронизані оповідання “північного” циклу, що стали об’єктом запропонованого дослідження.

На сучасному етапі розвитку світового літературного процесу, позначеного пошуком нових шляхів художнього відтворення дійсності, творчість Джека Лондона опинилася на периферії дослідницької уваги. Та й читачами “північна одіссея” здебільшого сприймається як зразок пригодницької літератури для підлітків. Ми ж маємо намір виявити глибинні причини життєздатності оповідань талановитого американського прозаїка, що попри зміну мистецьких пріоритетів продовжують заворожувати своєю надзвичайною чистотою і світлою енергією.

Аналіз актуальних досліджень. Серед авторитетних західних літературознавців, які першими звернулися до осмислення неординарної особистості Джека Лондона, хочемо виділити Г. Бемфорда, І. Стоуна та Ф. Фонера – їм належать ґрунтовні розвідки, спрямовані на комплексний аналіз життєвого і творчого шляху митця. З-поміж російських та українських науковців різноплановий доробок Джека Лондона глибоко вивчали Л. Андрєєв, В. Биков, В. Богословський, О. Зверев, Т. Денисова, Б. Парчевська та інші – щоправда, деяким з їхніх праць притаманна певна

ідеологічна заангажованість, пов'язана з вимогами радянського літературознавства. На сучасному ж етапі осмислення основних тенденцій розвитку світової літератури ХХ ст. спостерігається брак наукових розвідок, присвячених аналізу оригінальної творчої манери Джека Лондона, що забезпечує актуальність запропонованої статті.

Метою дослідження є характеристика стильових домінант циклу “північних” оповідань та з'ясування особливостей новаторства Джека Лондона в межах світової літератури початку ХХ ст.

Виклад матеріалу дослідження. На сьогодні ні в кого не викликає заперечень той факт, що шлях Джека Лондона до визнання розпочався з розповіді про Північ. Дев'ять оповідань, об'єднаних у збірку “Син Вовка” (1900), були тісно пов'язані між собою як тематично, так і на рівні глибинного внутрішнього змісту, тому саме їх можемо вважати початком “північної одиссеї” митця. Спираючись на власний життєвий досвід, Джек Лондон створив оповідання, в яких тісно переплелися холодна жорстокість неблаганних просторів “білої тиші” з піднесеною романтикою боротьби особистості за збереження моральної стійкості, щирості людських стосунків в умовах, коли вистояти міг тільки по-справжньому сильний духом.

Такий авторський підхід не викликає подиву, адже доля наділила Джека Лондона біографією, якої не мав жоден літератор світу. Пройшовши складний період становлення, письменник протягом усього життя завжди з'являвся там, де вирували пристрасті й загострювалися конфлікти, з однаковим натхненням ставав активним учасником як соціально значущих подій, так і авантюрних експедицій, аби згодом дарувати читачам свій неоціненний досвід, помножений на художню майстерність.

Не маючи ґрунтовної освіти, Джек Лондон тамував жагу знань самотужки, з запалом нею відшукуючи відповіді на численні запитання, провоковані часом бурхливих історико-культурних змін. Тому на перший погляд може видатися, що, розпочавши літературну діяльність, письменник не дотримувався чітко визначених художніх орієнтирів, сприймав попередні мистецькі традиції безсистемно, підпорядковуючи їх критеріям власного світобачення. Своїми духовними наставниками він вважав Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, К. Маркса і Ф. Ніцше, а літературними вчителями – Р. Кіплінга та Р. Л. Стівенсона [1]. Тому як соціаліст Джек Лондон створював образи простих і мужніх людей, однак не завжди міг уникнути своєрідної кіплінгівської “врочистості”, зокрема, оспівуючи стійкість золотошукачів у сутичках з суворою природою Аляски. Письменник неодноразово звертався до техніки натуралізму чи імпресіонізму, водночас створюючи піднесено-романтичні картини перемоги виняткової особистості над стихією. Коли ж виникала потреба показати складність взаємовідносин між людиною і середовищем, прозаїк виступав переконаним реалістом, щоправда, за спостереженням О. Зверєва [3], поєднуючи бездоганну правдоподібність кожної подробиці з поетичною фантазією та ліричними відступами, що перебивали стрімке розгортання інтриги, надаючи оповіді епічного розмаху й філософської глибини.

Центральною темою “північних” оповідань Джека Лондона (збірок “Син вовка”, “Бог його батьків”, “Діти морозу”, “Віра в людину”) стала тема випробувань: письменник послідовно створював ситуації, в яких особистість, залишаючись наодинці з небезпекою, отримувала можливість перевірити власні сили в тяжкій боротьбі з обставинами, що загрожують самому її існуванню. На Півночі потенціал, закладений в індивіді природою, виявлявся набагато повніше, і, вперше по-справжньому досягаючи зміст давно відомих, звичних понять, людина неначе заново відкривала для себе першоматерію буття, відкидаючи все штучне і другорядне. У підсумку до неї приходило розуміння високого змісту таких етичних категорій, як відповідальність, братерство, мужність, воля, честь, – розуміння не абстрактне, а пропущене крізь власний життєвий досвід.

Зосереджуючи увагу лише на головному почутті, що у хвилини смертельної небезпеки робить непотрібним усе інше, Джек Лондон іноді відкидав тонкий психологізм, багатство відтінків і півтонів, звертаючись до стрімкої реалістичної оповіді; деякі картини його творів підчас вражали відвертістю натуралістичної графіки: “Они стояли перед ним, как две собаки, которым страх мешает напасть, тогда как волчья сущность не разрешает спрятать икла. Вид у обоих, да и у Ситки Чарли, был такой, что лучше в гроб кладут: шкура да кости, на скулах мерзкие стружья от жестоких морозов, местами потресканные, местами зятянутые, в глазах зловещий

огонь, порожденный голодом и отчаянием. Когда люди дошли до такого состояния, им нет дела до закона и чести; таким людям доверять нельзя” [4, с. 109]. Та при цьому письменник ні на мить не забував про велич розпачливої битви людини за право на життя, оспівував високі моральні принципи й мужність залишатися особистістю навіть у хвилини повної безвиході, що вводило оповідання “північного” циклу в контекст неоромантичної естетики.

Відтворюючи реалії повсякденного життя золотошукачів, Джек Лондон, звичайно ж, не міг уникнути натуралістичної деталізації. Але запропоноване письменником тлумачення людини рішуче протистояло провідним концепціям натуралістів. Зокрема, він звільнив особистість із твердих лещат біологічної залежності: навіть у найтяжчих обставинах герої “північної одіссеї” не безпомічні – фізичне знесилення перемагається ними за рахунок твердості духу та моральної стійкості. Персонажі, яким Джек Лондон відверто симпатизує, втілюють романтичний ідеал свого творця: вони – сильні особистості, що сповідують закони братерства і справедливості.

Таким, наприклад, змальований наскрізний герой “північних” оповідань Мелмют Кід: вірним товаришем, який мужньо виконав передсмертне прохання друга, а потім узяв на себе турботи про його дружину і сина, він виступає в “Білій Тиші”; мудрим помічником постає в “Королевій дружині”; сміливою, розумною, розважливою людиною – в “Північній Одіссеї”; у будинку героя завжди можна знайти притулок для відпочинку після важкої дороги; до нього тягнуться люди, шукаючи поради й довіряючи таємниці. Для Кіда перебування на берегах далекого Юкону – це не стільки спосіб збагатитися, скільки бажання випробувати себе, відстояти, захистити, зміцнити власні людські чесноти. У підсумку ми розуміємо, що сам Джек Лондон найбільше цінував у людині її вміння вислухати й поспівчувати, розділити останній шматок хліба з тими, хто цього потребує, не вагаючись пожертвувати особистим благополуччям заради допомоги товаришеві тощо. Тому-то оповідання “північного” циклу, що приваблюють цілісними характерами й гострими ситуаціями, варто сприймати не як пригодницькі твори про часи “золотої лихоманки”, а як піднесено-романтичні оповіді про боротьбу за Людину.

Сповідуючи принцип достовірності, письменник не приховував, що переважну більшість американців на Північ гнала не в міру розпалена жага легкої наживи. Висока романтика й азарт конкуренції в гонитві за удачею в його оповіданнях тісно переплітаються, фіксуючи внутрішню суперечливість створених картин реального життя. Фактографічність оповіді в даному разі не викликає жодних сумнівів: уже з перших рядків кожного твору стає зрозумілим, що Джек Лондон знає і відчуває зображених ним людей та обставини, в яких вони опиняються. При цьому письменник навмисно не висловлює авторських симпатій чи антипатій – він ніби злегка відкриває завісу, презентуючи невеличкі замальовки, і тим самим дозволяє читачеві самому робити висновки про почуте й побачене.

Прикладом використання подібного художнього прийому може служити оповідання “Любов до життя”. Історія починається досить типово для часів “золотої лихоманки”: “Целую минуту он стоял неподвижно, словно раздумывая, потом крикнул:

– Слушай, Билл, я вывихнул ногу!

Билл ковылял дальше по молочно-белой воде. Он ни разу не оглянулся. Второй смотрел ему вслед, и хотя его лицо оставалось по-прежнему тупым, в глазах появилась тоска, словно у раненого оленя. Билл уже выбрался на другой берег и плелся дальше. Тот, что стоял посреди речки, не сводил с него глаз. Губы у него так сильно дрожали, что шевелились жесткие рыжие усы над ними. Он облизнул сухие губы кончиком языка.

– Билл! – крикнул он.

Это была отчаянная мольба человека, попавшего в беду, но Билл не повернул головы. Его товарищ долго следил, как он неуклюжей походкой, прихрамывая и спотыкаясь, взбирается по отлогому склону к волнистой линии горизонта, образованной гребнем невысокого холма. Следил до тех пор, пока Билл не скрылся из виду, перевалив за гребень. Тогда он отвернулся и медленно обвел взглядом тот круг вселенной, в котором он остался один после ухода Билла” [4, с. 201]. Прозаїк лише фіксує дію, але читач безпомилково вгадує в героєві, покинутому серед засніжених просторів, особистість, котра має випробувати на міцність власні

фізичні й, головне, моральні сили, аби в підсумку обов'язково перемогти: "На китобойном судне "Бедфорд" ехало несколько человек из научной экспедиции. С палубы они заметили какое-то странное существо на берегу. Оно ползло к морю, едва передвигаясь по песку. Ученые не могли понять, что это такое, и, как подобает естествоиспытателям, сели в шлюпку и поплыли к берегу. Они увидели живое существо, но вряд ли его можно было назвать человеком. Оно ничего не слышало, ничего не понимало и корчилось на песке, словно гигантский червяк. Ему почти не удавалось продвинуться вперед, но оно не отступало и, корчась и извиваясь, продвигалось вперед шагов на двадцать в час" [4, с. 208].

Тема зіткнення людини з природою взагалі була лейтмотивом кожного з "північних" оповідань. Щоправда, вона мала декілька векторів реалізації: сприйняття особистістю органічної мудрості природи; змагання за життя в умовах смертельної небезпеки; моральне випробування людини жорстокими законами Півночі. Перевіряючи своїх героїв на міцність, Джек Лондон безпідставно стверджував, що цілковите порозуміння між цивілізацією та "білою тишею" неможливе, бо остання – це абсолютно інший світ, в якому звична для авантюристів-золотошукачів система матеріальних цінностей просто не діє. Зважаючи на той факт, що американський прозаїк на ранньому етапі творчості до певної міри приймав теорію "надлюдини" Ф. Ніцше, він мав би позитивно ставитися до осіб, які не чекають милостей від природи. Однак настанова на об'єктивність в оцінках вимагала від нього межової чесності, тому світ, змальований у "північному" циклі, виявляється далеким від однозначності. Як реаліст Джек Лондон не применшує жорстокості північної природи, так само, як не ідеалізує закони людського співіснування у Клондайку – чесноти тут часто обертаються своєю протилежністю, заради любові іноді доводиться вбивати. У підсумку шляхетність героїв численних оповідань виявляється вразливою не тільки тому, що вони втручаються в життя суворої Півночі, але й тому, що причина, заради якої вони це роблять, – матеріальна, а отже, позбавлена вищого сенсу.

З іншого боку, Північ у творах письменника стає своєрідним притулком для тих, хто відкидає корисливість та егоїзм цивілізованого світу. За авторською концепцією, саме ці герої – сильні особистості, що сповідують принципи дружби, взаємодопомоги, честі, – незламністю своєї волі долають несприятливі умови існування та досягають поставленої мети, тим самим підкреслюючи неоромантичне спрямування "північної одісеї".

Висновки. Підсумовуючи можемо констатувати, що домінантою індивідуальної художньої манери Джека Лондона став своєрідний синтез реалістичних і неоромантичних тенденцій. Американський письменник міг пробачити людині її слабкість перед грізними силами природи, але гнівно засуджував зvierодіння людської душі, засліпленої блиском золота. Водночас він прагнув утілити у своїх героях шляхетність духу як першооснову буття. Оповідання "північного" циклу характеризуються гостротою і напруженістю сюжетів, драматичністю колізій, зіткненням різних характерів, численністю життєвих конфліктів, але об'єднує їх всеохоплюючий авторський оптимізм. Усвідомлюючи небезпеку нівеляції духовного в ім'я матеріального, Джек Лондон мав намір допомогти сучасникам не схибити при виборі життєвих орієнтирів, тому й створив оповідання, що стали справжнім гімном позачасовим загальнолюдським цінностям.

Література

1. Быков В. По следам Джека Лондона / Виль Быков. – М. : Изд-во Московского университета, 1996. – 236 с.
2. Денисова Т. Одиссея Джека Лондона / Т. М. Денисова // Зарубіжна література. – 2000. – Число 22 (38). – С. 4–5.
3. Зверев А. Джек Лондон / А. Зверев. – М. : Просвещение, 1975. – 353 с.
4. Лондон Дж. Рассказы / Джек Лондон ; пер. с англ. – М. : Правда, 1984. – 576 с.
5. Стоун И. Джек Лондон / Ирвинг Стоун ; пер. с англ. – М. : Молодая гвардия, 1998. – 416 с.
6. Шпак В. Вибрані лекції з історії зарубіжної літератури. Американська література ХХ століття / В. К. Шпак. – Черкаси : ЧІТІ, 2000. – 84 с.

УДК 821.161.2:82.0

СЕМІОСФЕРА ТОТАЛІТАРНОГО МІФУ

Довіна М. І.

У статті проаналізовано семантичне наповнення радянського тоталітарного міфу та механізми його реалізації. Доведено, що ключовими компонентами політичного міфу стали вписані в ідеологізований хронотоп образи партії, вождя, героя та трудящих. З'ясовано, що способами вираження тоталітарного міфу були ревізія функцій мови, ритуалізм та вербальні проекти.

Ключові слова: радянський тоталітарний міф, ревізія функцій мови, ритуалізм, вербальні проекти.

В статье проанализировано семантическое наполнение советского тоталитарного мифа и механизмы его реализации. Доказано, что ключевыми компонентами политического мифа стали вписанные в идеологизированный хронотоп образы партии, вождя, героя и трудящихся. Выяснено, что способами выражения тоталитарного мифа были ревидия функций языка, ритуализм и вербальные проекты.

Ключевые слова: советский тоталитарный миф, ревидия функций языка, ритуализм, вербальные проекты.

The article deals with the semantic content of the Soviet totalitarian myth and mechanisms of its realization. The images of the party, leader, hero and working people written into the ideological chronotope are proved to be the key components of the political myth. The ways of expressing the totalitarian myth are the revision of language functions, ritualism and verbal projects.

Key words: Soviet totalitarian myth, revision of functions of language, ritualism, verbal projects.

Початок ХХ ст. ознаменувався актуалізацією на світовій арені тоталітаризму – соціально-політичного явища, що характеризується “надметою”. Таким завданням, до виконання якого були залучені всі сфери тоталітарного суспільства, стало формування ідеологічної ідентичності націй шляхом пропаганди та терору. Прагнення підкорити всіх єдиній меті вимагало відповідно організованої культури, базовим елементом якої став міф. Причиною таких процесів Е. Кассіер називає критично несприятливі соціальні умови європейських держав у післявоєнний час [9]. Так нездатність влади деяких країн (Німеччини, Італії, СРСР) вирішити проблеми за допомогою права спричинила появу та розвиток політичних (тоталітарних) міфів.

Феномен тоталітарного міфу перебуває в центрі дослідження таких науковців ХХ–ХХІ ст., як Х. Аренд [1], Р. Барт [2], Г. Гюнтер [3], М. Еліаде [5], Е. Кассіер [9], Ф. Корні [16] та ін.

Перш за все, варто наголосити на існуванні варіантів тоталітарного міфу: радянського, німецького та італійського. Вони мали суттєві відмінності. Так, наприклад, німецький фашизм вибудовував власну міфологію на основі міфу, зверненого в дохристиянське минуле, італійський – міфологізував корпоративну державу, для радянського ж міфу характерна орієнтація на “світле майбутнє” та заперечення расизму й націоналізму¹. Основний об’єкт осмислення в цій статті – радянський варіант тоталітарного міфу.

За своєю природою тоталітарний міф є вторинним, тобто, на відміну від первинного (сакрального, релігійного), він десакралізований, однак впливає на функцію онтологічної самоідентифікації. Цей міф виник не природно (під впливом бажання людини пояснити недосяжні для її розуміння речі, явища), а створений

¹ Докладніше ознайомитися з особливостями різних варіантів тоталітарного міфу можна в дисертації І. Лебедева “Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ: миф, символ, ритуал” (2006).

цілеспрямовано з метою впливу на масову свідомість [5]. Еліаде стверджує, що в основу радянського міфу покладено один із найвідоміших міфів середземноморсько-азіатського світу – міф про справедливого героя-рятівника, чий образ трансформовано в пролетаріат, страждання якого покликані змінити онтологічний статус світу [5, с. 226]. Перемога пролетаріату в тоталітарному міфі асоціюється з Золотим Віком та абсолютним завершенням історії в безконфліктному суспільстві.

На думку Г. Гюнтера, базовою для радянського політичного міфу є модель Великої Родини, накладеної на суспільство. Так, Батьківщина або партія ототожнюються з доброю матір'ю, Сталін – суворим та вимогливим батьком, а на радянських людей покладається роль трудящих – відданих синів та дочок.

Показовим є сюжет про “сталінських соколів” – один із зразків героїчного в радянському міфі. Зокрема, особливе місце посідає міф про авіаторів, які вважають за честь пожертвувати власним життям заради Батьківщини-матері. Метою впровадження таких міфів є нівеляція індивідуальності особистості та домінування в мотивації колективного над особистим. Саме сімейна модель вдало демонструвала ті взаємини між суб'єктами, яких очікувала радянська влада: абсолютне підкорення батькові (в обличчі Сталіна) та щира любов до матері (партії, країни в цілому чи окремо Москви).

Зі встановленням диктатури образ правителя посів особливе місце в тоталітарному міфі: на його основі виникає так званий “культ вождя”. Беручи початок від культу предків, що в радянському суспільстві виявлялося в поклонінні тілу Леніна, “культ вождя” розвинувся в складну систему уявлень та вірувань про правителя. Е. Кассіерер наголошує, що в політичних міфах вожді “були абсолютними правителями; вони були лікарями, котрі обіцяли вилікувати всі соціальні негаразди” [15, с. 288]. Вони наділялися магічними здібностями пророкувати майбутнє, звідси – образ вождя-пророка, чий віщування “світлого майбутнього” сприймаються як істина. Ряд “батько – вождь – цілитель – пророк” засвідчує вектор зміни уявлень суспільства про функції правителя в напрямку його сакралізації.

Моделювання міфу включало також специфічне осмислення категорії топосу. Його особливістю в тоталітарному міфі є символіка “центру світу”. Згідно з дослідженнями М. Еліаде, символ “центру” властивий усім космогонічним міфам і реалізується в таких взаємопов'язаних комплексних уявленнях: по-перше, у центрі світу розташована “священна гора”, на місці якої зустрічаються Небо та Земля, тобто здійснюється сакральний зв'язок з богами; по-друге, будь-який храм чи резиденція правителя наділяються характеристиками “священної гори” й також стають сакральними [6, с. 264]. У більшості давніх міфологій над вершиною “священної гори” знаходиться яскрава зірка (полярна зоря в індійських, урало-алтайських, іранських, німецьких, палестинських та інших міфологіях). При моделюванні тоталітарного міфу був використаний цей сюжет: московський Кремль, увінчаний червоною зіркою, втілював сакральність “центру світу”, тому диктований звідти імператив сприймали як вираження божественної волі.

Отже, радянський варіант тоталітарного міфу є синтезом різних сюжетів язичницьких та християнської міфологій. Його ключовими компонентами є категорії патріархальної родини – суворий, але справедливий батько, добра мати, слухняні діти, – відповідно трансформовані ідеологами в образи вождя, Вітчизни, героїв та трудящих.

Моделювання тоталітарного міфу вимагало складної системи заходів, спрямованих на деформацію масової свідомості. Механізмами впливу на суспільство в тоталітарних державах Х. Аренд називає терор та пропаганду [1, с. 451]. Засоби терору перебувають поза колом наших зацікавлень, тому зосередимо увагу на виявах пропаганди.

Першим кроком у цьому стала *ревізія функцій мови* [9]. Це пояснюється потребою виробити нове мовомислення, яке давало можливість впливати на соціально-антропологічну сферу. Домінування магічної функції над семантичною мало на меті деформувати традиційне розуміння слів та, відповідно, сприйняття репрезентованої через ці слова реальності. Найяскравіше радянський імператив виявляється через словниковий дискурс.

Н. Купіна в праці “Тоталітарна мова: словник та мовні реакції” (1995) на базі тлумачного словника російської мови (за ред. Д. Н. Ушакова) пропонує прочитання

лексем як ідеологем, “особливої системно-структурної цілісності, що володіє цілеспрямованою адресованістю” [11, с. 8]. Так, мова може бути використана для зміни інформації з метою контролю над свідомістю та поведінкою людей. На думку Н. Купіної, тоталітарний міф моделюється через деформацію семантичного наповнення філософської, релігійної, етичної, художньої, правової та політичної сфер.

Процес формування тоталітарного “новоязу” має кілька тенденцій: по-перше, це трансформація константних семантичних складових ідеології на рівні концепту; по-друге, створення штучних квазіідеологем. Ще одна характерна особливість – прямолінійна аксіологічна поляризація лексики та розвиток антонімічних пар і синонімічних рядів, що системно закріплюють ідеологічні догми.

Аналогічні процеси простежуємо й в українській мові: через тлумачний словник як еталон розуміння лексем відбувається нав'язування конкретного світосприйняття. Абстрактні іменники політичної сфери зазнали ідеологічного впливу, що виявився в поляризації лексем за принципом радянське – буржуазне (приклад ілюстрації до тлумачення слова *політика*: “*Політика – це боротьба між класами, політика – це відносини пролетаріату, який бореться за визволення проти всесвітньої буржуазії*” [13, т. 7, с. 80]). Абстрактні іменники релігійної сфери тлумачаться як застарілі або секуляризуються, що є наслідком політики атеїзму (наприклад, ілюстрація до тлумачення слова *творець*: “*Творцем усіх матеріальних і духовних цінностей на землі є трудящий народ*” [11, т. 10, с. 52]). Семантика іменників сфери філософського деформується в бік поляризації навколо понять “матеріалізм – ідеологізм”, відбувається їх змішування зі словами політичними (ілюстрація до словникової статті про *абсолют*: “*На противагу дрібнобуржуазним демократам, Маркс бачив в усіх без винятку демократичних вимогах не абсолют, а історичний вираз боротьби керованих буржуазією народних мас проти феодалізму*” [11, т. 1, с. 5]). Сфера етичного найповніше демонструє реалізацію мети тоталітарного “новоязу” – впливу на свідомість читачів. Семантика абстрактних іменників цієї сфери зазнає політизації (приклад уживання слова *дружба*: “*Морально-політична єдність радянського суспільства, дружба народів СРСР, радянський патріотизм стали рушійними силами в нашій країні*” [11, т. 2, с. 423]).

Отже, заідеологізована мова стає ключовим механізмом реалізації тоталітарного міфу: штучно створений “новояз” відображав суть притаманного тоталітарному суспільству світосприйняття.

Потреба практичного закріплення омовлених явищ ідеології зумовила ще одну особливість тоталітарного міфу – **ритуалізм**. У тоталітарному суспільстві ритуал відіграє важливу функцію скасування особистого вибору та наповнення свідомості людини вже готовими прикладами для наслідування. Яскравим прикладом ритуалізму в радянській культурі було щорічне вшанування космогонії – святкування річниці революції. Це повторення творчого акту символізувало регенерацію й оновлення часу та відновлення його циклічності.

Ритуал стає символічною дією, котру суспільство проживає, культивуючи “власні” цінності [8]. Так особистість позбавляється можливості самоідентифікації, натомість цю функцію починає виконувати репрезентований через лексику та ритуали тоталітарний міф.

Дослідники говорять про різні форми вираження радянського міфу. Як зазначає В. Хархун, у конструюванні міфічного простору тоталітаризму вирішальну роль відіграють **вербальні проекти** [14, с. 180]. Для влади саме література стає дієвим способом трансляції ідеології в народ. Координуючи творчий процес письменників, можна було насадити “правильні”, з точки зору тоталітаризму, способи бачення світу. Механізмом впливу на митців могла стати уніфікація та стандартизація художніх методів, легітимізація єдиного, яким би послуговувалися всі письменники та який відповідав би радянській ідеології. Результатом такого пошуку стає прийняття в 1934 р. на Першому з'їзді радянських письменників соцреалізму як єдиного творчого методу, що відповідав вимогам тоталітарної системи. Унаслідок цього література перетворюється на тоталітарний дискурс, наділений рядом таких ознак, як моделювання образу поета-слуги, насадження певних поглядів, односпрямованість оповіді, що не передбачає дискусії з адресатом, оскільки він позбавлений права відповіді, зміна концепції мовця (від оповідача до інструмента наративу) тощо [14, с. 180].

Моделювання тоталітарного міфу через літературу розпочалося із “затирання” та перепису історії. Р. Барт стверджує, що позбавлення предмета чи явища історичності є одним із ключових елементів будь-якого політичного міфу [2]. Історія лише відіграє роль “ідеальної прислуги” [2], що в потрібний момент готує підґрунтя для подальшої розповіді. Такої ж думки дотримується й М. Еліаде, котрий вважав, що “міф ... відмінняє, знищує “історію” [6, с. 356]. Відома німецько-американська дослідниця Г. Арендт у праці “Витоки тоталітаризму” (1951) наводить приклад того, як за вказівками Сталіна “переписувалася” історія революції: цей процес включав не лише знищення офіційних документів і художніх творів, а й їхніх авторів та читачів [1, с. 452]. На зміну ліквідованим документам, які правдиво фіксували події минулого, приходять література, що ретранслює тоталітарний імператив: зображує історію так, як це вигідно владі. Є. Добренко називає це “літературою замість архіву” [4, с. 269].

Після “затирання” історії логічним продовженням моделювання тоталітарного міфу став опис космогонії – створення нового світу внаслідок боротьби проти ворожих сил. Невід’ємним елементом будь-якого космогонічного міфу є наявність знакової події, що символізує народження нового світу. Для тоталітарного міфу ключовою подією, що ознаменувала початок відліку нового часу, є більшовицька революція, осмислення якої займає значне місце в літературі. Революція в часовому відношенні осмислюється як межа між минулим та “світлим майбутнім”, у просторовому – стає орієнтиром для номінування топосу радянським / антирадянським.

Так одним із виявів тоталітарного міфу стає зображення ідеологізованого хронотопу, вибудованого навколо події історичного та ідеологічного значення. При моделюванні часо-просторових вимірів світу актуалізовано категорії сакрального й профанного: сакральним визнається все, що відповідає пануючій ідеології, профанне ототожнюється з антирадянським, буржуазним.

Надзвичайно важливим кроком у моделюванні тоталітарного міфу є вписування людини в оновлений хронотоп. Радянські ідеологи, використавши ментально притаманну слов’янам модель патріархального устрою родини, змогли досягти того, що суспільство сприйняло змодельовані в політичному міфі взаємостосунки між суб’єктами як зразок поведінки.

Отже, на початку ХХ ст. у ряді тоталітарних держав розпочалося моделювання політичних міфів як базових складових проекту культурного будівництва. Ключовими компонентами радянського варіанту тоталітарного міфу стали образи партії, вождя, героїв та трудящих, уписаних в ідеологічно поляризований хронотоп. Основними механізмами реалізації тоталітарного міфу є ревізія функцій мови, ритуалізм та вербальні проекти, які найяскравіше репрезентовані літературою соцреалізму.

Література

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт ; пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
2. Барт Р. Миф сегодня / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М. : Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – С. 72–130.
3. Гюнтер Х. Железная гармония (Государство как тотальное произведение искусства) / Х. Гюнтер // Вопросы литературы. – 1992. – № 1.
4. Добренко Е. Политэкономия соцреализма / Е. Добренко. – М. : Новое литературное обозрение, 2007.
5. Элиаде М. Аспекты мифа [Электронный ресурс] / М. Элиаде // Книгосайт. – Режим доступа: <http://knigosite.ru/read/27826-aspekty-mifa-eliade-mircha.html>. – Назва з екрана.
6. Элиаде М. Трактат по истории религий / М. Элиаде ; пер. с франц. А. Васильева. – СПб. : Алетейя, 2000. – (Миф, религия, культура). Т. 2. – 2000. – 394 с.
7. Захарчук І. В. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) : монографія / І. В. Захарчук. – Луцьк : ПВД “Твердиня”, 2008. – 406 с.
8. Калиновська О. В. Вербальний ритуал в українському політичному дискурсі 70-х років ХХ століття / О. В. Калиновська // Наукові записки. Філологічні науки : збірник / Нац. ун-т “Кієво-Могилянська академія”. – К. : Академія, 2004. Т. 34. – 2004.

9. Кассирер Э. Техника современных политических мифов [Электронный ресурс] / Э. Кассирер // Библиотека Гумер. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/61.php. – Назва з екрана.
10. Кларк К. Сталинский миф о “великой семье” / К. Кларк // Вопросы литературы, 1992. – № 1.
11. Купина Н. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции / Н. Купина. – Екатеринбург. – Пермь : Изд-во Урал. ун-та, 1995. – 144 с.
12. Лебедев И. А. Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ: миф, символ, ритуал : дисс. ... канд. философ. наук : спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / И. А. Лебедев. – СПб., 2006. – 163 с.
13. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
14. Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації : монографія / В. Хархун. – Ніжин : ТОВ “Гідромакс”, 2009. – 508 с.
15. Cassirer Ernst. The Myth of the State / Ernst Cassirer. – New Haven : Yale University Press, London : Geoffrey cumberlege. Oxford University Press, 1946.
16. Corney C. Frederic. Telling October: Memory and the Making of Bolshevic Revolution / Frederic C. Corney. – Ithaca ; London : Cornell University Press, 2004.

НАШІ АВТОРИ

1. **Айкенова Рискельди Айкенівна**, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри російської мови Карагандинського державного медичного університету.
2. **Алєксєєва Олена Олександрівна**, аспірантка кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
3. **Анненкова Олена Сергіївна**, доктор філологічних наук, професор кафедри російської і зарубіжної літератури Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.
4. **Аскарова Вероніка Ільдарівна**, здобувач кафедри української літератури Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (Рівне).
5. **Блашків Оксана Вірославівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри германських мов і перекладознавства Дрогобицького державного педагогічного університету.
6. **Ваджибов Малік Джамалутдинович**, кандидат філологічних наук, доцент Дагестанського державного університету.
7. **Верзіна Ганна Валеріївна**, викладач кафедри іноземних мов і прикладної лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету (м. Київ).
8. **Верхулевська Наталія Олександрівна**, фахівець відділу Інституту інноваційних технологій системи освіти при МОН.
9. **Голіченко Лариса Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського ділового мовлення Національної академії Служби безпеки України.
10. **Гончаренко Анастасія Сергіївна**, аспірантка кафедри зарубіжної літератури КНУ ім. Т. Шевченка.
11. **Гребенюк Алла Василівна**, аспірантка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
12. **Гуцуляк Тетяна Євгенівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
13. **Данилюк Ніна Олексіївна**, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
14. **Денисенко Ілона Ігорівна**, асистент кафедри практики та історії англійської мови Білоцерківського національного аграрного університету.
15. **Дідун Лілія Іванівна**, аспірантка відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України.
16. **Довіна Марина Сергіївна**, магістрантка філологічного факультету Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.
17. **Домброван Тетяна Іванівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри граматики англійської мови Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.
18. **Зайцева Ольга Вікторівна**, аспірантка кафедри української мови Національного університету "Києво-Могилянська академія".
19. **Калашник Юлія Іванівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
20. **Коваль Володимир Іванович**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російського, загального і слов'янського мовознавства Гомельського державного університету ім. Ф. Скорини (Білорусь).
21. **Козловець Ірина Іванівна**, старший викладач кафедри української мови та літератури ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана".
22. **Козловська Лариса Степанівна**, канд. філол. наук, доцент, завідувач кафедри української мови та літератури ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана".

23. **Колесникова Ірина Анатоліївна**, доктор філологічних наук, професор, кафедри української мови та літератури ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”.

24. **Кравець Лариса Вікторівна**, доктор філологічних наук, професор кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

25. **Краснопольська Наталія Леонідівна**, старший викладач кафедри української мови та літератури ДВНЗ “Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана”.

26. **Кумеда Олена Павлівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

27. **Лісняк Наталія Іванівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”.

28. **Макарець Юлія Сергіївна**, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

29. **Макарова Людмила Павлівна**, доцент кафедри слов'янських мов Київського славістичного університету.

30. **Марега Юлія Анатоліївна**, аспірантка відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України.

31. **Марфіна Жанна Вікторівна**, кандидат філологічних наук, доцент Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

32. **Мисько Ірина Романівна**, аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

33. **Михальчук Тамара Григорівна**, кандидат філологічних наук, доцент Могилевського державного університету імені А. О. Кулешова.

34. **Міняйло Роман Вікторович**, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та літератури Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

35. **Місінкевич Олесь Михайлівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук Хмельницького університету економіки і підприємництва.

36. **Мовчун Лариса Вікторівна**, кандидат філологічних наук, докторант Інституту української мови НАН України.

37. **Монахова Тетяна Василівна**, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

38. **Мялковська Людмила Миколаївна**, кандидат філологічних наук, докторант відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

39. **Новоставська Оксана Ігорівна**, кандидат філологічних наук, в. о. доцента Львівського інституту економіки і туризму.

40. **Олійник Оксана Юріївна**, аспірантка відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України.

41. **Підкуймуха Людмила Миколаївна**, аспірантка кафедри української мови Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

42. **Погиба Людмила Георгіївна**, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського ділового мовлення Національної академії Служби безпеки України.

43. **Полиця Тетяна Дмитрівна**, аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

44. **Поліщук Тетяна Василівна**, асистент кафедри практики та історії англійської мови Білоцерківського національного аграрного університету.

45. **Пугач Валентина Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

46. **Рудакова Тетяна Миколаївна**, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри практики та історії англійської мови Білоцерківського національного аграрного університету.

47. **Савченко Зоя Валентинівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і російського мовознавства та зарубіжної літератури Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

48. **Савчук Наталія Михайлівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини.

49. **Симоненко Людмила Олександрівна**, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України.

50. **Сирко Ірина Мирославівна**, кандидат філологічних наук, докторант кафедри мовної і міжкультурної комунікації Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Я. Франка.

51. **Сліпчук Оксана Миколаївна**, студентка IV курсу Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

52. **Совтис Наталія Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри індоєвропейських мов Національного університету “Острозька академія”.

53. **Терещенко Валентина Яківна**, викладач кафедри прикладної лінгвістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

54. **Терещенко-Кайдан Лілія Володимирівна**, кандидат мистецтвознавства, доктор філософії (Ph D), доцент, професор кафедри естрадного виконавства НАКККіМ (Київ).

55. **Тусупбеков Абайдолла Сайпашевич**, викладач кафедри російської мови Карагандинського державного медичного університету (Казахстан).

56. **Федунович-Швед Оксана Тарасівна**, кандидат філологічних наук, викладач кафедри методики викладання філологічних дисциплін Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області.

57. **Хребтова Анастасія Володимирівна**, аспірантка Невського інституту мови і культури (Росія).

58. **Чорна Олена Віталіївна**, кандидат філологічних наук, доцент Національного університету державної податкової служби України (Ірпінь).

59. **Швидкова Тетяна Анатоліївна**, аспірантка кафедри української мови Інституту української філології та літературної творчості ім. А. Малишка Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

60. **Шемуда Марина Григорівна**, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри іноземної філології і методики навчання ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.

61. **Штепура Алла Павлівна**, викладач кафедри прикладної лінгвістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

62. **Яворський Андрій Юрійович**, аспірант кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

63. **Яновська Оксана Анатоліївна**, здобувач кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ШАНОВНІ АВТОРИ!

При поданні рукописів у наступні випуски журналу
"Наукові записки" Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя
просимо дотримуватися ПРАВИЛ оформлення та подання рукописів до журналу

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, що раніше не друкувалися. Матеріали подаються українською, російською, англійською, німецькою мовами у **друкованому** та **електронному** виглядах. Друкуються на одному боці аркушів білого паперу формату А4 (210 x 297 мм) у форматі Word 97 або пізнішої версії, шрифт Times New Roman, кегль 14, з 1,5 інтервалом та розмірами полів: верхнє – 20 мм, ліве – 30 мм, праве – 15 мм, нижнє – 25 мм.

Обсяг статті – від 5 до 17 сторінок.

До рукопису додаються:

– **рецензія**, підписана спеціалістом вищої кваліфікації в тій галузі науково-технічного знання, до якої належить стаття за своїм змістом (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **витяг із протоколу** засідання кафедри чи іншого наукового підрозділу, де ця стаття обговорювалася, з ухвалою про рекомендацію її до друку в "Наукових записках" (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **дані про автора** (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий та домашній телефони, e-mail), із котрим редакція матиме справу щодо опублікування рукопису;

– **квитанція про оплату** за друк статті – **17,00 грн за 1 стандартну сторінку**.

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

СТРУКТУРА РУКОПІСУ

1) Рукопис починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті першої сторінки тексту.

2) **Назва** друкується великими літерами по центру.

3) **Прізвище та ініціали автора** – під заголовком малими літерами.

4) Короткі **анотації українською, російською та англійською мовами** (до 6 речень).

5) **Ключові слова** українською, російською та англійською мовами.

6) **Основний текст** статті може розбиватися на розділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]) у підзаголовку "Література".

7) Перед **списком використаних джерел**, який подається у порядку посилання, пишеться підзаголовок "Література".

Усі значення фізичних величин подаються в одиницях Міжнародної системи СІ.

У тексті використовується науковий та науково-популярний стиль, за винятком звертання до попередніх робіт або якщо інше зумовлене змістом статті.

Усі малюнки подаються на електронних носіях в одному зі стандартних форматів (jpeg, tiff). Усі малюнки і таблиці потрібно послідовно пронумерувати арабськими цифрами (**Рис. 1., Таблиця 1**). До кожного малюнка подають короткий підпис, а до таблиці – заголовок. Необхідно уникати дублювання графічного матеріалу і довгих заголовків таблиць.

Формули у статті подаються тільки в електронному варіанті й набираються через стандартний редактор формул Microsoft Equation, що входить до складу Microsoft Office.

Нумерація формул подається в круглих дужках. Нумеруються лише ті формули, на котрі у статті є посилання.

Рішення про публікацію статті приймає редколегія. Вона має право направити статтю на додаткову рецензію або експертизу, а також на літературну правку статті без погодження з автором. **Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.**

Авторам надається коректура статті. Ніякі зміни верстки, за винятком помилок під час набору, не допускаються. Виправлену і підписану автором коректуру слід протягом трьох днів повернути в редакцію.

Думка редколегії не завжди збігається з думкою автора статті.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Матеріали направляти за адресою:

м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2 (кафедра світової літератури та історії культури)

E-mail: svit.lit@mail.ru

Самойленко Григорій Васильович (тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10)

У разі недотримання авторами усіх вищезазначених умов редакція має право повернути статтю на доопрацювання чи відмовити в її друкуванні

Зразок заяви

В редколегію журналу

"Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя"

ЗАЯВА

Я (Ми) _____

автор (співавтор) статті _____

прошу (просимо) опублікувати її в журналі "Наукові записки..."

Заявляю (заявляємо), що стаття написана спеціально для журналу, раніше ніде не публікувалась і не направлена для публікації в інші видання.

З чинним законодавством про друковані засоби інформації ознайомлений(ні) і за його порушення несу (несемо) персональну відповідальність.

" _____ " _____ 201__ р.

Підпис